

602669233.

74

12 3 24

शेठ हरिवल्लभदास बालगोविन्ददास ग्रंथावली नं. ५२

॥ अपभ्रंशपाठावली ॥

मूलपाठनी संस्कृतछाया,
अपभ्रंशव्याकरण, संस्कृतनिवेदन, गूजराती उपोद्घात,
टिप्पणी, शब्दकोश सहित.

सामान्य तंत्री,
दी. बा. केशवलाल हर्षदराय ध्रुव, बी. ए.

संपादक,
मधुसूदन चिमनलाल मोदी, एम. ए.; एलएल. बी.

छपावी प्रसिद्ध करनार,
गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी तरफथी
हीरालाल त्रिभुवनदास पारेख, बी. ए.
आसि. सेक्रेटरी, अमदावाद.

किम्मत त्रण रुपिया.

આવૃત્તિ : ૧ લી :
સન : ૧૯૩૫ :

પ્રત : ૫૦૦ :
સંવત્ : ૧૯૯૨ :

મુદ્રક : મગનલાલ વકોરભાઈ પટેલ, ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
પાનકોરનાકા : અમદાવાદ.

નિવેદન

ગુજરાતી ભાષાનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવા સારું અપભ્રંશ સાહિત્યનું જ્ઞાન પરમ ઉપકારક છે, એવું સૂચન ઘણાં વર્ષોથી દી. બા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ કરતા આવ્યા છે; પણ તે સાહિત્ય ઘણુંજ મંડારોની હાથપ્રતોમાં કેટલીક વાર અજ્ઞાત અને અપ્રસિદ્ધ પહેલું હોવાથી બહુ જ થોડા અભ્યાસીઓ તેનો લાભ લઈ શકે છે.

સોસાઈટીના પ્રમુખ તરીકે દી. બા. કેશવલાલભાઈ છેલ્લાં પંદર વર્ષથી પ્રતિવર્ષ નિમાય છે; અને તેમની પ્રેરણાથી સોસાઈટી જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ નવી રૂપાંતરેલી છે, તેમાં પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યનું પ્રકાશન મુખ્ય છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી વસનજી માધવજી ગ્યાહ્યાનો, હંદો વિષે તેઓ તૈયાર કરતા હતા, તે અરસામાં શ્રીયુત મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદીનો તેમને પ્રો. વલ્લભરાય ઠાકોરદ્વારા પરિચય થયો. શ્રીયુત મધુસૂદનભાઈ, એમ. એ. એલ. એલ. બી થયેલા છે; એટલુંજ નહિ પણ સંસ્કૃત પાલી, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ સાહિત્યના સારા જ્ઞાતા છે; અને અપભ્રંશ તથા પ્રાકૃતનાં કેટલાંક પુસ્તકો તેમણે સંપાદિત પણ કરેલાં છે.

દી. બા. કેશવલાલભાઈ લાંબા સમયથી અપભ્રંશપાઠાવલો તૈયાર કરાવવાનો અભિલાષ સેવતા હતા, અને શ્રીયુત મોદી સાથેનો પરિચય વધતાં, એમના હાથે તે પુસ્તક તૈયાર કરાવવાનો નિર્ણય તેમણે કર્યો.

સોસાઈટીની કમિટી સમક્ષ તે વિચાર રજુ કરતાં, સૌએ તે યોજના પસંદ કરી હતી; અને દી. બા. કેશવલાલભાઈની સલાહ, સૂચના અને દેખરેખ નીચે શ્રીયુત મોદીને અપભ્રંશપાઠાવલીનું સંપાદનકાર્ય સોંપવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

શ્રીયુત મોદીએ એ કાર્યમાં પોતાનો ઘણો કિંમતી સમય વ્યતીત કરેલો છે.

ખુશી થવા જેવું એ છે કે એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થવા પામે તે આગમચ જ અર્ધમાગધીમાં વી. એ. ના વર્ગ માટે તે એક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર થયું છે.

આમ સોસાઈટીનો આશય અનાયાસે ફળીભૂત થઈ જાય છે.

તે વધલે ખરે શ્રીયુત મધુસૂદન મોદીને ધન્યવાદ ઘટે છે.

ગુ. વ. સોસાઈટી,
અમદાવાદ,
તા. ૨૫-૧૨-૧૯૩૫ }

હીરાલાલ ત્રિ. પારેશ
આસિ. સેક્રેટરી.

શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસ ગ્રંથમાલ્લાનો

ઉપોદ્ઘાત

સુરતના વતની અને ધંધાર્થે મુંબઈ નિવાસી સ્વર્ગવાસી શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસે તા, ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૮૭૭ ને રોજ વીલ કર્યું છે. તે અન્વયે પ્રથમ સન ૧૮૮૦ માં રૂ. ૨૦૦૦)-સોસાઈટીને મળ્યા, એવી શરતથી કે તેના વ્યાજમાંથી સામાજિક સુધારો થાય એવાં પુસ્તકો તૈયાર કરી છપાવવાં.

સદરહુ વીલથી શેઠ હરિવલ્લભદાસે અમુક પ્રસંગ વન્યા પછી બાકી રહેલી પોતાની તમામ મિલ્કત, પુસ્તકપ્રચારને માટે સોસાઈટીને અર્પણ કરેલી છે. તે અન્વયે ૧૮૯૪ માં રૂ. ૧૮૦૦૦) ની સરકારી નોટો સોસાઈટીને મળી છે. આ રીતે કુલ રૂ. ૨૦૦૦૦) ની નોટો પુસ્તક તૈયાર કરાવવા માટે સદરહુ વિદ્યાવિલાસી અને પરોપકારી ઉદાર ગૃહસ્થ તરફથી મળી છે. સદરહુ વીલની રૂ. ૫૦૦૦) સરકારી લોનો સન ૧૯૩૩ માં સોસાઈટીને વધુ મળી છે. એટલે એ ફંડ વધીને રૂ. ૨૫૦૦૦)નું થયું છે. આજપર્યંત નીચેનાં પુસ્તકો 'શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસ ગ્રંથમાલ્લા' તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

નં.	નામ	કિંમત
(૧)	કયી કયી નાતો કન્યાની અછતથી નાની થતી જાય છે, તેનાં કારણો તથા સુધારો કરવાના ઉપાય વિષે નિબંધ	૦-૭-૦
(૨)	માને શિખામણ	૦-૬-૦
(૩)	નીતિમંદિર	૦-૧૨-૦
(૪)	બાલગ્રંથી થતી દ્વાનિ	૦-૬-૦
(૫)	પુર્નવિવાહપક્ષની પૂરેપૂરી સોલેસોલ આના ફજેતી	૦-૫-૮
(૬)	ભોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર	૦-૪-૦
(૭)	ધાર્મિક પુરુષો	૦-૪-૦
(૮)	ઉદ્યોગી પુરુષો	૦-૪-૦
(૯)	બેન્જામીન ફ્રેન્કલિન	૦-૪-૦
(૧૦)	બોધક ચરિત્ર	૨-૦-૦
		૦-૪-૦

(૧૧)	સદ્વર્તન	૨-૦-૦
(૧૨)	રઘુવંશ કાવ્ય	૧-૦-૦
(૧૩)	જાદવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર	૦-૨-૦
(૧૪)	ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧	૧-૦-૦
(૧૫)	ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ ભા. ૨	૧-૮-૦
(૧૬)	નીતિસિદ્ધાંત	૧-૦-૦
(૧૭)	ફ્રાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર	૧-૪-૦
(૧૮)	શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાલગોવિંદદાસનું જીવનચરિત્ર	૦-૬-૦
(૧૯)	પરોપકાર	૦-૧૨-૦
(૨૦)	ઢોરનું સ્વાતર	૮-૪-૦
(૨૧)	જગતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	૨-૦-૦
(૨૨)	કિરાતાર્જુનીય કાવ્યનું મૂલ સાથે ગુજરાતી ભાષાન્તર	૧-૦-૦
(૨૩)	વિવિધ પ્રકારના હુન્નરોપયોગી તેજાવો	૦-૧૨-૦
(૨૪)	વાર્નિશ	૧-૦-૦
(૨૫)	જીવનનો આદર્શ	૦-૧૨-૦
(૨૬)	કીર્તિકૌમુદી	૦-૧૨-૦
(૨૭)	શિશુપાલવધ-પૂર્વાર્ધ-(સર્ગ ૧ થી ૧૨)	૧-૮-૦
(૨૮)	હિન્દુસ્તાનમાં ઇંગ્રેજી રાજ્યનો ઉદય	૦-૬-૦
(૨૯)	રસાયનશાસ્ત્ર	૦-૧૨-૦
(૩૦)	બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનનો આર્થિક ઇતિહાસ ભા. ૨ જો	૦-૧૨-૦
(૩૧)	જાપાનની કેલવળીપદ્ધતિ	૦-૧૨-૦
(૩૨)	શિશુપાલવધ-ઉત્તરાર્ધ-(સર્ગ ૧૧ થી ૨૦)	૧-૦-૦
(૩૩)	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૧	૦-૧૨-૦
(૩૪)	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૨	૦-૧૨-૦
(૩૫)	લેન્ડોરના કાલ્પનિક સંવાદો ભા. ૨	૦-૧૨-૦
(૩૬)	માનસશાસ્ત્ર	૧-૦-૦
(૩૭)	શિક્ષિત આર્ય સંતાનોનું આરોગ્ય	૧-૦-૦
(૩૮)	સહકાર પ્રવૃત્તિ	૦-૧૨-૦
(૩૯)	ઇંગ્રેજી રાજ્યબંધારણ	૧-૦-૦
(૪૦)	ઉદારમતવાદ	૦-૧૨-૦
(૪૧)	સચિત્ર શરીરવિદ્યા	૧-૦-૦

(४२) हिन्दू तत्त्वज्ञाननो इतिहास-पूर्वार्ध	१-०-०
(४३) " " " "—उत्तरार्ध	१-०-०
(४४) बंगाली साहित्यनो इतिहास	१-०-०
(४५) संरक्षणवाद	०-१२-०
(४६) हिन्दी साहित्यनो इतिहास	१-०-०
(४७) उपनिषद् विचारणा	१-०-०
(४८) हिन्दुराज्यव्यवस्था	१-०-०
(४९) सगळशा आख्यान	१-०-०
(५०) वहाणवटानी परिभाषा	०-८-०

गु. व. सोसाइटी
अमदावाद
ता. २१-९-१९३५

हीरालाल त्रि. पारेख
आसि. सेक्रेटरी

अनुक्रमणिका

१. प्रास्ताविक

विषय	पान.
निवेदनम्	८.
उपोद्घात	२१.
अपभ्रंशव्याकरण	६२.
उपसंहार	६४.

२. छायासमेत मूल

उद्धरणंक	विषय	कर्ता	पान
१.	जलकीलावण्णु.	चउमुहु सयंभु.	१६.
२.	सीयदिव्वकहाणउ.	तिहुयण सयंभु.	३५.
३.	विराडनयरि पंडवहं अण्णायवासु.	चउमुहु सयंभु.	५२.
४.	बलपणहु	तिहुयण सयंभु.	८०.
५.	वसुएवघरच्चाउ	पुप्फयंतु	१०५.
६.	बंधुयत्तं चत्तहो भविसत्तहो तिलयदीवि हिंदी.	धणवाल.	११९.
७.	परमप्पयासदोहासमुच्चउ	जोइंदु	१२०.
८.	दोहापाहुड	जोइंदु (?)	१३२.
९.	सावयायार	जोइंदु (?)	१३६.
१०.	सुजणदुज्जणसहावविवेयणु	उज्जोयणसूरि	१४२.
११.	पुसरवस्स उम्मायवयणाइं	(?)	१४७.
१२.	दोहाकोसोद्धरियगीयाइं	काण्ह	१५०.
१३.	दोहाकोसोद्धरियगीयाइं	सरह	१५४.
१४.	पइण्णळंदाइं		१५६.
३.	टिप्पणी		१-११२.
४.	शब्दकोश		१५०.
	संकेतसूचि		१५२.
	शुद्धिपत्र		१५६.

निवेदनम् ।

सर्वमिदं नामरूपात्मकं जगत्प्रायो वाचायाः प्रभावेण समु-
द्योतितं भवति । तस्मादेव वाचाया महिमा श्रुतिभिरपि गीयते ।
तथा ह्यतरेयाण्यके “ वाचा वै वेदाः संधीयन्ते, वाचा छंदांसि
वाचा मित्राणि संदधति वाचा सर्वाणि भूतान्यथो वागेवेदं सर्व ”
मिति^१ । संसारव्यवहारायावश्यकं जनानां पारस्परिकं संधानं
वाचैव क्रियत इत्येतत्सत्यममुष्याः श्रुतेः प्रादुर्भवति । एष एवा-
भिप्रायो दण्डिनाऽपि काव्यादर्शे समुपदर्शितः,

“ इह शिष्टानुशिष्टानां शिष्टानामपि सर्वथा
वाचामेव प्रसादेन लोकयात्रा प्रवर्तते ॥

इदमन्धं तमः कृत्स्न जायेत भुवनत्रयम्
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरा संसाराच्च दीप्यते ॥ ” इति

देशजनसमूहपरिच्छिन्ना एकाऽपि वाग् विविधासु भाषासु
संविभक्ता भवति । प्रत्येकं भाषा तत्तद्देशजनसमूहसंस्कारलक्ष-
णान्याविष्करोति । यथा यथा कस्याश्चित् प्रजायाः संस्कृतिः
समुपवृंहते तथा तथा तस्या भाषासमृद्धिरपि विपुलतां वैविध्यं
सौक्ष्म्यं चावाप्नोति । प्रजायाः संस्कार एव भाषायाः परा शक्तिः ।
भाषापारंपर्यस्य सर्वाङ्गं गवेषणं तद्भाषाभाषिण्याः प्रजायाः संस्कृ-
तेरितिहासं व्यनक्ति । तस्मादेव भारतवर्षे प्राचीनतमा ऋषयः
निरुक्तव्याकरणे वेदाङ्गकक्षायां न्यदधुः । गोर्वाणभाषासर्वान्वेषण-
परेण भगवता पतञ्जलिना भारतवर्षीयसंस्कृतिसौष्ठवरिरश्रुणा
तस्मादेव कंचिद्ब्राह्मणग्रन्थमवतार्य समुद्घोषितम् । “ एकः
शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधु-
ग्भवती ” ति^३ ॥

१. ऐतरेयारण्यक. ३. १. ६.

२. दण्डिन्-काव्यादर्श-अ० १. श्लो० २-३.

३. पतञ्जलि-व्याकरणमहाभाष्य-अ० १. पा. १. आह्निक १-पत्र ६५.
(निर्णयसागरावृत्तिः)

अधुना भारतवर्षे विविधाभिदेश्यभाषाभिस्तत्संस्कारव्यक्तित्वं समासादितं यत्तासां पारंपर्येतिहासाध्ययने पुराविदः पण्डितान् प्रेरयति । भारतवर्षस्य उदीच्यप्रान्तीयानां विविधानां देश्यभाषाणां सम्यगैतिहासिकमध्ययनं तदैव खलु सिध्यति यदा संस्कृतप्राकृत-योर्विविधानां देश्यभाषाणां चान्तराले स्थितस्यापभ्रंशस्य सूक्ष्म-दृष्ट्या समवलोकनं क्रियते । सामान्यतस्त्वार्यावर्तस्य पश्चिमदि-ग्देशेषूच्यमानानामर्वाचीनदेश्यभाषाणां, विशेषतश्च गुर्जरत्रायां प्रयुज्यमानाया अर्वाचीनगुर्जर्याः सर्वाङ्गपर्यालोचनमपभ्रंशस्य सू-क्ष्माध्ययनं विना दुःशकमेव । बहवोऽपभ्रंशकृतयो जैनै रक्षितेषु हस्तलिखितपुस्तकागारेषु संलभ्यन्ते । चतुःपञ्चा अपभ्रंशकृतयोऽ-द्यापि कश्चित्पण्डितैर्यथार्थं संपादितमुद्रिताः । प्राकृतार्वाचीनदेश्य-भाषाऽन्तरालवर्त्यपभ्रंशविषयेऽर्वाचीनगुर्जरीभाषामुद्दिश्य प्रभूत-मध्येयमवशिष्यते । तदध्ययनं तु तदैव सुशकं यदा प्रसिद्धाप्रसिद्धा-पभ्रंशग्रन्थेभ्यो यथाकालक्रममुद्धरणानि संकलय्यैक एव ग्रन्थो विदुषां करकमले निधीयते । एतत्प्रयोजनमवधार्यास्माभिरेषाऽपभ्रंश-पाठावली संयोजिता । अयं त्वपभ्रंशपाठावल्याः प्रथमोऽंशो विक्र-मार्कियसप्तमशताब्द्या आरभ्य दशमशताब्दीपर्यन्तं यथालब्धप्रसि-द्धाप्रसिद्धापभ्रंशवाङ्मयं यथाशक्त्यालोच्य चतुर्दशसूद्धरणेषु संकलितः । अस्याः खलु द्वितीयोऽंशोऽवशिष्टापभ्रंशवाङ्मयपर्यालो-चनं कर्तुमाशास्महे ॥

को नामाऽपभ्रंशः । भगवता पतञ्जलिना गदितं “ भूयांसो-ऽपशब्दाः, अल्पीयांसः शब्दा इति । एकैकस्य हि शब्दस्य बह-वोऽपभ्रंशाः तद् यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गा-पोतालिकेत्यादयो बहवोऽपभ्रंशा ” ४ इति । दण्डिना काव्यादर्शो-पभ्रंशशब्दस्य द्विविधोऽर्थोऽभिहितः । यथा,

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥

४. महाभाष्य-अ० १. पा. १. आहिक १. पत्र ५०

५. दण्डिन्-काव्यादर्श-अ. १. ३६.

प्रथमपङ्क्तौ दण्डिना तत्कालीनदेश्यभाषाभ्यः समासादित-वाङ्मयविषयपरमोत्कर्षा काश्चिदाभीरादिगिरोऽपभ्रंशाभिधाप्रदानेन दृष्टिकक्षोभिताः । द्वितीयपङ्क्तौ तु पतञ्जलिविहितः संस्कृतापेक्षो-ऽपभ्रंशार्थः संनिहितः । ‘आभीरादिगिरः’ इत्यनेन शब्दसमूहेना-र्यावर्तस्य पश्चिमप्रदेशमधिवसतां जनानां गिर उद्दिश्यैवोक्त-मिति पुराविदभिप्रायानुसारमस्मभ्यं प्रतिभाति । कैश्चिदालंकारि-कैरपभ्रंशशब्दः सामान्यभूतं तस्य यौगिकार्थं निमित्तीकृत्य व्याख्यायते । यथा रुद्रटः,

षष्ठोऽत्र भूरिमेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ ६

इदं खल्वपभ्रंशलक्षणं न साधु, रूढार्थावमानत्वात्, संस्कृत-शब्दयौगिकार्थवदपभ्रंशशब्दस्य केवलं यौगिकार्थप्रदानेनार्थानुपपत्तेः । यत्तु विक्रमार्कियसप्तमशताब्दीभाविना दण्डिना समवालोकि-तत्तु नवमशताब्दीयेन रुद्रटेनानवलोकितमिति दुष्प्रतर्कमेव । तस्मादेव रुद्रटेन तं चानुसृत्यान्यैः कैश्चिदालंकारिकैरुपनिबद्धमप-भ्रंशलक्षणं न स्वीकारार्हम् । द्वादशशताब्दीयेन वाग्भटेन किञ्चि-त्संस्कृत्यापभ्रंशलक्षणमुपनिबध्यते । यथा,

अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ॥ ७

‘शुद्ध’ मित्यनेन शब्देन ता देश्यभाषाः सूच्यन्ते यास्त-त्कालीनलौकिकवाङ्मये परमोत्कृष्टत्वात्समापन्नप्रतिष्ठा आसन् । वाग्भटस्त्वेवं सर्वा देश्यभाषा अपभ्रंशपक्षे न निक्षिपति । आलं-कारिकवचनानुगामिन उपरितनविवेचनस्य निष्कर्षं वयमुपसंह-रामः । काश्चिद् देश्यभाषाः काव्यादिषूपनिबद्धत्वाद्विद्वज्जनप्रयुज्य-मानत्वात्परां शुद्धिमाप्नुवन् । तासां च विशेषत आभीरादीनां गिरः अपभ्रंशतया स्मर्यन्त इति ॥

यथा महाराष्ट्राश्रया भाषा प्रकृष्टप्राकृतपदं समारूढा सामा-न्यतः प्राकृताभिधयैव ज्ञायते तथैव राजस्थान-मरुदेश-गुर्जरत्रा-

६. रुद्रट-काव्यालंकार, २-१२.

७. वाग्भट-काव्यालंकार, २-३.

दिश्यावर्तस्य पश्चिमदिक्प्रदेशेषु प्रयुज्यमानाभ्यो गीर्भ्यः शुद्ध-
स्वरूपा कविभिराहता लब्धप्रकर्षा खल्वेका भाषाऽऽपभ्रंशाभिध-
येव ज्ञायते । साऽपभ्रंशभाषा तत्कालीनदेश्यभाषाभ्यो भिन्नाऽऽसीत् ।
एषोऽभिप्रायः समधिगतसकलापभ्रंशसाहित्यनिदर्शनाद्, दाक्षिण्य-
चिह्नराजशेखरादीनां कथनाद्, अपभ्रंशस्य राजस्थानगुर्जरत्रादि-
प्रदेशप्रवर्तमानदेश्यभाषाणां च व्याकरणशब्दसमूहादिविषये पार-
स्पर्यगतसाम्यदर्शनात्प्रमाणपदवीमारोहति । वि. सं. ८१५ वर्षे
दाक्षिण्यचिह्नोऽष्टादशदेश्यभाषाऽतिरिक्तामपभ्रंशभाषामुपदर्शयति ।
तस्याभिप्राये संस्कृतं 'दुर्जनहृदयमिव विषमं' प्राकृतं च 'सज्जन-
वचनमिव सुखसंगतं' किं त्वपभ्रंशस्तु ताभ्यामपि शोभनतरः
'प्रणयकुपितप्रियप्रणयिनीसमुल्लासदृशो मनोहरः' । ८ एवं
च गुर्जरत्रातिलकभूतं भिन्नमालं परितो विहरन् दाक्षिण्यचिह्नो-
ऽपभ्रंशे परं भावमाविष्करोतीति न चित्रम् । अपि च, स कुवलय-
मालाकथायां गुर्जरपथिकमुखादपभ्रंशदोहकमुपवाचयतीति सुसंग-
तमेव । विक्रमार्कीयदशमशताब्द्या आदिमे विभागे प्रवर्तमानो
राजशेखरस्तदुक्तमित्युल्लिख्य काव्यमीमांसायां दशमाध्याये अपभ्रंशं
प्रयुज्जानान्देशान्निर्दिशति यथा,

सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टकभादानकाश्च । १०
तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽन्यत्र च,

सुराष्ट्रवणाद्या ये पठन्त्यर्पितसौष्ठवम् ।

अपभ्रंशवदंशानि ते संस्कृतवचांस्यपि ॥ इति । ११

अपरत्र च तस्मिन्नेव ग्रन्थे राजासनसमीपमपभ्रंशानां क-
वीनां निवेशनस्थानं व्यवस्थापयिष्यन् राजशेखर उद्गिरति
[राजासनस्य च] पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवय [निविशेरन्] १२

८. अपभ्रंशपाठवली-टिप्पणी पत्र. ६६.

९. अ. पा. उद्धरण १४.

१०. राजशेखर-काव्यमीमांसा । पत्र. १५. (गायकवाड-प्राच्य ग्रंथमाला. १.)

११. राजशेखर-का. मी. पत्र ३४.

१२. राजशेखर-का. मी. पत्र. ५४-५५

इति । सर्वे चेम उल्लेखा अपभ्रंशस्थानविषयेऽस्मदीयाभिप्राय-
मेव द्रढयन्ति । एकादश्यां विक्रमशताब्द्यां विद्यमानो भोजराजः
सरस्वतीकण्ठाभरणे,

पठन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः

अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ १३

इत्यभिप्रायमाविष्कुर्वाणो राजशेखराभिप्रायमेव समर्थयति ।
एवं च सापभ्रंशप्रयोगाः प्रदेशा आर्यावर्तस्य पश्चिमाशावर्तिन
इत्यप्रत्याख्येयोऽयं सिद्धान्तः ॥

अत्रापभ्रंशस्य विविधाः पारंपर्यसमाप्ताः शाखा इति के-
षांचिन्मतम् । तत्त्वत्र समुपस्थापितमपभ्रंशैकत्वपक्षं न व्यावर्तयति ।
साहित्ये प्रयुज्यमानस्यैकस्याप्यभ्रंशस्य प्रादेशिकविशेषत्वाल्लोकोक्ति-
गताः बहवः शाखा भवेयुरिति नास्मदीयसिद्धान्तबाधकमनुभव-
विरुद्धं वा । वि. सं. ११२५ वर्षे रुद्रटीयकाव्यालङ्कारटीकायां
नमिसाधुरभिधत्ते । " पाणिन्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्क-
रणात्संस्कृतमुच्यते । तथा प्राकृतभाषैव किंचिद्विशेषलक्षणान्मा-
गधिका भण्यते । तथा प्राकृतमेव किंचिद्विशेषात् पैशाचि-
कम् । शौरसेन्यपि प्राकृतभाषैव । तथा प्राकृतमेवापभ्रंशः । स
चान्यैरुपनागराभीरग्राभ्यावभेदेन त्रिधोक्तस्तन्निरासार्थमुक्तं भूरि-
भेद इति । कुतो देशविशेषात् । तस्य च लक्षणं लोकादेव स-
म्यगवसेय " मिति १४ । एवं च रुद्रटमतसमर्थनपरो नमिसाधुरप-
भ्रंशस्य त्रीन् भेदान् स्वीकरोति । प्राच्यपरंपरासमाप्तायमनुसृत्य
मार्कण्डेयेन प्राकृतसर्वस्वे नागरोपनागरवाचडसंज्ञा अपभ्रंशस्य
त्रयो भेदा अभिहिताः । अस्माभिः प्रस्तुतग्रन्थस्य चतुर्थोद्गर-
णस्य प्रस्तावे टाक्यपभ्रंशस्य शाखैवेति प्रतिपिपादयिषद्भिः प्रा-

१३. भोजदेव-सरस्वतीकण्ठाभरण. २-१३.

१४. रुद्रट-काव्यालङ्कार २-१२. नमिसाधु-टीका.

१५. मार्कण्डेय-प्राकृतसर्वस्व पाद. १७-१८. देश्यभाषाणामपभ्रंशे
समावेशनायोक्तेषु बहुष्वपभ्रंशप्रकारेष्वपि मुख्यतया वर्तमानानामपभ्रंशस्य त्रयाणां
प्रकाराणां विवेचनं मार्कण्डेयेन विस्तरतो कृतमपरे तु केवलं निर्दिष्टाः ।

कृतसर्वस्वे 'हरिश्चन्द्रस्त्विमां भाषामपभ्रंश इतीच्छती' 'ति मार्क-
ण्डेयनिराकृताऽभिप्रायः स्वीकृतः । एवं चैकस्यापभ्रंशस्य देश्य-
विशेषैः परिच्छिन्नं शाखाभिन्नत्वमस्मन्मतं न बाधते ॥

साहित्यभाषापदमारूढैकाऽपभ्रंशभाषा दक्षिणापथवर्तिमान्यखे-
टनिवासिना महाकविपुष्पदन्तेन, कामरूपवसतिना महासिद्धसरो-
रुहेण, वंगदेशवास्तव्येन कृष्णपादेन,^{१९} विविधदेशनिवासिभिश्चै-
वमनेकैः कविभिः संस्कृतप्राकृतवत्प्रयुज्यमानैकस्मिन् समये समस्ते
भारतवर्षे लब्धप्रचाराऽऽसीदित्यत्र न भवति संशयलवस्याप्यवकाशः ।
एतस्यापभ्रंशस्य यथाकालं द्विविधः प्रवाहः समवतीर्णो दृश्यते ।
एकस्तु परंपरया साहित्ये प्रयुज्यमानोऽपभ्रष्टसंज्ञां प्राप्नुवन् पश्चाच्च
द्विगलाभिधया चारणैरद्यापि राजसभासु प्रयुज्यमानायां भाषा-
यामखण्डतयाऽवतीर्णोऽवगम्यते ।^{२०} मैथिलकविविद्यापतिना वि-
क्रमार्कीयपंचदशशताब्दीवर्तिना 'कीर्तिलते' ति ख्याते काव्येऽ-
पभ्रष्टभाषैव प्रायुज्जि । यथा तेन भण्यते,

सक्कअवाणी बहुअ न भावइ
पाउअरस को मम्म न पावइ ।
देसिलवअना सवजनमिट्टा
तैं तैसन जंपउं अवहट्टा ॥^{२१}

१६. अ. पा. टिप्पणी, पत्र. ३६.

१७. कारंजा-जैन-ग्रन्थमालायां 'जसहरचरित' (सं. पी. एल. वैद्य)
'नायकुमारचरित' (सं. हीरालाल जैन) इत्येतौ ग्रन्थौ मुद्रितौ । 'महा-
पुराण' तु वैद्यमहाशयेन संपाद्यते तस्यामेव ग्रन्थमालायां ।

१८. अ. पा. उद्धरण, १३. टिप्पणी.

१९. अ. पा. उद्धरण, १३. टिप्पणी.

२०. सुनीतिकुमार चेटर्जी: O. D. B. L. Part I Intro.
P. 113-115.

२१. कीर्तिलता (सं. बाबुराम सक्सेना) पत्र. ७. (मूल.)

प्राकृतपिंगलेऽप्युदाहरणपद्यान्यपभ्रष्टभाषायामेवोपनिबद्धानीति
भाषालक्षणात्तट्टीकाकारस्य लक्ष्मीनाथभट्टस्य वचनाच्च प्रसिद्ध-
मेव ।^{२२} एवं च विक्रमार्कीयपञ्चदशशताब्द्यां विरचिते संदेश-
करासकाव्येऽप्रसिद्धाऽपभ्रष्टकाव्ये यथा,

अवहट्टय-सक्कय-पाइयं च पेसाइयंमि भासाण ।
लक्खणछंदाहरणे सुकइत्तं भूसियं जेहि ॥

एवं च लोकैः प्रयुज्यमानाभिर्देश्यभाषाभिः संपृक्तस्ताभिश्च
विकृतोऽप्यपभ्रंशपारम्पर्यमनुकुर्वाणश्चारणविरचितेषु काव्येष्वद्या-
प्यखण्डतया प्रवर्तमानोऽपभ्रष्टसंज्ञः प्रवाहो दरीदृश्यते । द्विती-
यश्च प्रवाह उक्तिप्रधानो लोकभाषास्ववतीर्णः स्वातन्त्र्येण विकृति-
मापद्यमानो विवर्धमानश्च पश्चिमहिंदो-राजस्थानी-गुर्जरी-प्रभृति-
ष्वर्वाचीनदेश्यभाषास्वन्तर्गतो दृग्गोचरीभवति । यत्त्वपभ्रंश-गुर्जरी-
व्याकरणादिसंबन्धविवेचनं टेसोटरी-ग्रीअरसन-दिवेटिआ-ध्रुव-टर्न-
रादिभिर्विद्वद्भिर्विविधेषु प्रबन्धेष्वकारि तत्प्रज्ञावद्भिर्वाचकैस्तत्र
तत्रावलोकनीयम् ॥

यत्कैश्चित्पण्डितप्रवरैरपभ्रंशानेकत्वं प्रत्यपादि तदत्र प्रत्याख्ये-
यम् । अस्मिन् पक्षे प्राचीनपरंपरायां रुद्रट-मार्कण्डेय-रामतर्कवागी-
शादय आलंकारिकवैयाकरणा अर्वाचीनपरंपरायां च पीशल-ग्रीअरस-
नादयो भाषापण्डिताः । अपभ्रंशैकत्वयाथार्थ्यमस्माभिरुपरि साधि-
तम् । प्राकृतानन्तरवर्त्यर्वाचीनदेश्यभाषापुरोभवमन्तरालवर्ति तत्का-
लीनदेश्यभाषास्वरूपमपभ्रंश इति पूर्वपक्षिणां पण्डितानां पक्षः ।
तस्याऽपि वैतथ्यमस्माभिरदर्शि । यत्तु 'बलपण्हो' इत्यस्मि-
न्तुर्थोद्धरणे टाक्कोमागध्योः कडवकानि दृश्यन्ते तत्केवलं विद-
ग्धताविश्विकीर्षया । द्वादशत्रयोदशोद्धरणयोर्भाषा देश्योक्ति-

२२. Pischel, G. P. Ein. § 28. अत्र तु पीशलमहाशयेन
सविस्तरमपभ्रष्टशब्दप्रयोगस्थानानि समवतारितानि । तथा हि, प्रा. पि.
पत्र. ३. (लक्ष्मीधरटीकायाम्) ।

२३. संदेशकरास (अप्रसिद्ध) गाथा. ६.

વિકૃતઃ પ્રાયશઃ પ્રયુજ્યમાનોઽપભ્રંશ इति तत्र प्रस्तावनायां
प्रदर्शितम् ॥

સતિ પ્રભૂતેઽપિ વક્ત્ર્યે વિસ્તરભિયા દિઙ્માત્રં સ્વલ્પ-
ત્રાપિધીયતે । આશાસ્મહે ભવિષ્યત્યેતદ્વિવેચનં વિદુષાં તોષાયેતિ ।
एतस्य ग्रन्थस्य संस्करणकर्मण्यस्माभिः प्रचुरमवधानमवाधारि ।
तथापि मुद्रणाव्यवस्थाया अस्मत्प्रामादाद्वा याः कश्चित्त्रुटयो-
ऽवशिष्यमाणा विद्येरंस्ताः संशोद्यनीयाः सूचनीया वाऽस्मभ्यं
परोपकारप्रवणैः प्रेक्षावद्भिर्वाचकैरिति सप्रश्रयं विज्ञाप्यते । अस्व
ग्रन्थस्य संपादनकर्मणि प्रचुरं साहाय्यमनुष्ठितवद्भिः दि० ब०
केशवलाल हर्षदराय ध्रुवेत्येतैः पण्डितधुरीणैर्महाशयैर्महाराजश्री-
पुण्यविजयेतिमुनिवरैश्च वयमत्यर्थमुपकृताः ॥

મોદીત્યુપાહો મધુસૂદનઃ ।

उपोद्घात

અંગ્રેજીનો મૂળગત સંબંધ ઍંગ્લો-સેક્સન સાથે છે; લેટિને તેને ઓપ અને
અલંકારો અર્પ્યા છે. તેવી જ રીતે ગૂજરાતી, રાજસ્થાની અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીનો
મૂળગત સંબંધ અપભ્રંશ સાથે છે; સંસ્કૃતે તો આ વધો ય અર્વાચીન દેશ-
ભાષાઓને ઓપ અને અલંકારો આપ્યા છે. એટલે કે ગૂજરાતીના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ
માટે સંસ્કૃતના અભ્યાસની આવશ્યકતા સ્તરી; પરંતુ તેની ચિકિત્સા, તેના આત્માની
ઓળખ તો અપભ્રંશના અભ્યાસથી થઈ શકે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે ગૂજ-
રાતીના ઉચ્ચતર અભ્યાસમાં તેને નહિ જેવું જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.
અપભ્રંશના અભ્યાસ વિના ગૂજરાતીની ભાષાચિકિત્સા અસંભવિત જ છે. ઘણા ય
ગૂજરાતી શબ્દોનાં મૂળ અપભ્રંશમાં દીઠામાં આવે છે. વ્યાકરણનાં રૂપો પણ
જીણવટથી તપાસીએ તો તેમાંથી જ અવતીર્ણ થતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ડૉ.
ટેસીટરી, શ્રી. નરસિંહરાવ, પ્રો. ટર્નર, દી. બા. કૈશવલાલ ધ્રુવ કે સર જ્યાર્જ
પ્રીઅર્સનનાં લખાણો તપાસીશું, તો આ બાબતની આપણને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થશે.
હિંદની પરંપરામાં ઊછરેલા સ્વ૦ વ્રજલાલ શાસ્ત્રીએ પણ અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના
સંબંધ ઉપર માર મૂક્યો હતો. (સં. ૧૯૨૨)^૧ દિ. બા. કૈશવલાલ ધ્રુવે ઇ. સ.
૧૯૦૭માં ગૂજરાતી-સાહિત્ય-પરિષદના બીજા અધિવેશનના પ્રમુખ તરીકેના
ભાષણમાં અપભ્રંશ અને ગૂજરાતીના સંબંધ વિષે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી હતી.^૨
અપભ્રંશના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ પ્રત્યે ગૂજરાતના વિદ્વાનોએ ઘણું ઓછું લક્ષ
આપ્યું છે. તેનો અભ્યાસ સારા પ્રમાણમાં થશે નહિ તો ગૂજરાતીને સારો શબ્દકોશ
કે વ્યાકરણ સાંપડશે નહિ.

‘અપભ્રંશ’ ની અર્થવ્યાપ્તિ વિષે પ્રાચીન સમયથી જ ભિન્નભિન્ન મત દૃષ્ટિ-
ગોચર થતા આવે છે. જૂનામાં જૂનો અપભ્રંશ શબ્દનો પ્રયોગ આપણને પત્તજલિના

૧. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાલિદાસ વિરચિત ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’
(સં. ૧૯૨૨), પ્રસિદ્ધ કરનાર-ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ ડૉ.
સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકર ‘Wilson Philological Lectures.’ Lec.
III ને છેડે અપભ્રંશ-ગૂજરાતીના સંબંધે સ્વ. શાસ્ત્રીજીનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૨. બીજી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ અને નિબંધો (૧૯૦૭)
માં દિ. બા. કૈશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું આખું ય ભાષણ આ વિષયના રસિકે વાંચી
જવા જેવું છે.

વ્યાકરણમહાભાષ્યમાં^૩ મળે છે. તેમાં તો સંસ્કૃતના હિસાબે જે કોઈ ભાષાભ્રષ્ટતા હોય, તેને અપભ્રંશ તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. પતંજલિ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ની આસપાસ પ્રવર્તમાન થયા એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. ત્યાર પછી મામહે^૪ (આશરે ઇ. સ. છઠ્ઠો સૈકો) અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ અપભ્રંશની અર્થવ્યાપ્તિ પર જ્ઞાણો પ્રકાશ પાડતો નથી. અપભ્રંશના અર્થ પર દણ્ડીનાં વચન^૫ (આશરે ઇ. સ. સાતમો સૈકો) ઠીક પ્રકાશ આપે છે. સંસ્કૃત પ્રત્યેના અભિનિવેશવાળા વૈયાકરણ અને આલંકારિકોનો મત પણ તેને નોંધ્યો છે; અને અપભ્રંશ નામે રૂઢ ભાષાનો પણ તેણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. શાસ્ત્રોમાં તો સંસ્કૃતથી જે કોઈ ભિન્ન ભાષા હોય તે અપભ્રંશ, એ પહેલો અર્થ; અને આમીર इत्यादीની ભાષાઓ કાવ્યોમાં વપરાઈ હોય તે અપભ્રંશ, એ બીજો અર્થ. આમીર इत्याદિ જાતિઓનો વસવાટ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં હતો એ વિદ્વન્માન્ય વાવત છે. ત્યાર પછીનો ઉલ્લેખ રુદ્રટનો^૬ છે. તેના મતે તો દેશવિશેષે કરીને જે અનેક ભાષાઓ હોય, તે અપભ્રંશને નામે ઓળખવી; એટલે કે દરેક દેશ્યભાષા તેને અભિપ્રાયે તો અપભ્રંશ જ લેવાવી જોઈએ. આ અભિપ્રાય અર્થાભાસરૂપ છે; કારણ કે રૂઢાર્થની અવગણના કરી, કેવલ યૌગિકાર્થને પ્રાધાન્ય આપી, તેણે આલંકારિકોની વિભાગ-

૩. પતંજલિ-મહાભાષ્ય. અ. ૧. પા. ૧. આહિક. ૧. પાન. ૫૦.

૪. મામહે-કાવ્યાલંકાર-૧. ૩૬.

શબ્દાર્યો સહિતૌ કાવ્યં ગદ્યં પદ્યં ચ તદ્ દ્વિધા
સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચાન્યદપભ્રંશ इति त्रिधा ॥

૫. દણ્ડિન્-કાવ્યાદર્શ.-૧. ૩૨. ૩૬.

तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिथ्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रे तु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥

૬. રુદ્રટ-કાવ્યાલંકાર. ૨-૧૧. ૧૨.

भाषाभेदनिमित्तः षोढा भेदोऽस्य संभवति ॥

प्राकृतसंस्कृतमागधपिशाचभाषाश्च शौरसेनी च ।

षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥

પ્રિયતાને જ તોષી છે. વાકી સાતમા સૈકાના દણ્ડીને જે અર્થ સૂઝ્યો, તે શું નવમા સૈકાના રુદ્રટને ન સૂઝે ? બારમા સૈકાના વાગ્મટનો અભિપ્રાય^૭ દણ્ડી અને રુદ્રટના અભિપ્રાયની વચટનો છે. તે રુદ્રટની માફક વધી દેશ્યભાષાઓને અપ-ભ્રંશ કહેતો નથી; તેમ પશ્ચિમમાં વસતા આમીરાદિની ભાષાઓને જ અપભ્રંશ તરીકે ઉલ્લેખતો નથી. તેને મતે તો કોઈ પણ દેશ્યભાષા શુદ્ધસ્વરૂપે પહોંચી હોય, એટલે કે સાહિત્યમાં વપરાઈ હોય, તેને અપભ્રંશ કહેવી, બીજીને નહિ. આ પ્રકારનાં શાસ્ત્રપ્રિય આલંકારિકોનાં દલીલી વિવેચનો જવા દઈ, મુદ્દા પર આવીએ. આગળ પાછળના પૂરાવા પરથી એમ આપણે કહી શકીએ કે કેટલાક નજીવા અપવાદો વાદ કરતાં, હેમચંદ્રે જે ભાષાની ચર્ચા સિદ્ધહૈમના આઠમા અધ્યાયને છેડે કરી છે, તે ભાષાને અપભ્રંશ સમજવી.^૮ બીજા પ્રાકૃત વૈયાકરણોને પણ આ જ અભિપ્રેત છે. આ ભાષામાં જ આર્યાવર્તના પશ્ચિમ દિશાના દેશોની અર્વાચીન ભાષાઓનું મૂળ વિદ્વાનો જુવે છે. આ વાવતમાં રાજશેખર કાવ્ય-મીમાંસામાં કહે છે, કે “મારવાડ, ટક્ક અને માદાનક પ્રદેશોમાં ભાષાપ્રયોગો અપભ્રંશમિશ્ર હોય છે.”^૯ અપભ્રંશ કવિઓનું તે પશ્ચિમમાં સ્થાન સ્થાપે છે;^{૧૦} અને જણાવે છે કે “સુરાષ્ટ્ર અને ત્રવણ આદિ પ્રદેશના જનો સૌષ્ટવ અપીને સંસ્કૃત વચનોને પણ અપભ્રંશવત્ બોલે છે.”^{૧૧} મોજ સરસ્વતીકંઠાભરણમાં કહે છે કે “ગુર્જરો પોતાના અપભ્રંશથી સંતોષાય છે; નહિ કે બીજાથી.” જો સિદ્ધહૈમનો અપભ્રંશ સાથે ગૂજરાતી સરખાવીએ તો માલમ પડશે કે બન્ને વચ્ચે મા-દીકરીનો સંબંધ છે. મારવાડી તથા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનીને પણ અપભ્રંશની સાથે આ પ્રકારનો જ સંબંધ છે. આથી જે અપભ્રંશની વાત મોજ અને રાજશેખર કરે છે, તે અપભ્રંશ સિદ્ધહૈમનું જ અપભ્રંશ છે, એ વાત દીવા જેવી ચોકલી છે. વિક્રમના

૭. વાગ્મટ-કાવ્યાલંકાર. ૨. ૩.

अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ।

૮. હેમચંદ્ર-સિ. હે. ૮. ૪. ૩૨૯-૪૪૬; માર્કણ્ડેય-પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૭।

૧-૭૮. લક્ષ્મીધર-ષડ્ભાષાચન્દ્રિકા (સં. કમલાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી) પૃષ્ઠ ૨૬૪-૨૬૮. ૬. માં અપભ્રંશની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૯. રાજશેખર-કા. મી. પાન. ૩૪.

૧૦. રાજશેખર-કા. મી. પાન. ૫૪-૫૫

૧૧. રાજશેખર-કા. મી. પાન. ૩૪.

૧૨. મોજદેવ-સરસ્વતીકંઠાભરણ. ૨. ૧૩.

નવમા સૈકાની પ્રાકૃતકથા કુવલયમાલામાં ઉદયોતનસૂરિ ગૂર્જરપદિકને મ્હોંએ અપભ્રંશ હુહો બોલાવે છે^{૧૩} આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે અપભ્રંશ નામે સાહિત્યમાં ઓઢાતા ભાષા એક હોઈ, પશ્ચિમ આર્યાવર્તની અર્વાચીન ભાષાઓનું તે મૂલ છે.

આ મતમંડનનો કેટલાક વિદ્વાનો અંશતઃ વિરોધ કરે છે પ્રો. પીશલ, પ્રીઅરસન^{૧૪} ૬૦ નું માનવું એમ છે જે અત્યારની લોકભાષાનું પૂર્વરૂપ તત્ત્વેશીય અપભ્રંશ હતું; અને તત્ત્વેશીય અપભ્રંશનું પૂર્વરૂપ તત્ત્વેશીય પ્રાકૃત હતું પ્રો. પીશલ અપભ્રંશની અનેકતા કલ્પી, નીચે પ્રમાણે મતસ્થાપના કરે છે:^{૧૫} “આપણે આમ શૌરસેની અપભ્રંશ જુદું પાડવું જોઈએ—જે અપભ્રંશ શૌરસેન પ્રદેશની જૂની લોકભાષા હતી; તેની વિકૃતિ ગૂજરાતી અને મારવાડી છે. તે જ પ્રમાણે આપણે શૌરસેની પ્રાકૃત પણ જુદું પાડવું જોઈએ. + + + હેમચંદ્ર ધોટી રીતે અપભ્રંશને શૌરસેની પ્રાકૃત એકલીને જ અનુસરનારું કહે છે. મહારાષ્ટ્ર અપભ્રંશ હતું (સરખાવો Hoernle, Com. Gram. P. xxii), જેની સાથે મરાઠી સંબંધ છે; અને તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રનું પ્રાકૃત જેને મહારાષ્ટ્રી તરીકે ઓઢાવવામાં આવે છે, તે વિષે આપણે જાણીએ છીએ તે જ પ્રમાણે માગધી અપભ્રંશ હતું, જે લાટભાષા મારફત અર્વાચીન બિહારી અને પશ્ચિમ વંગાલોમાં જીવંત છે; અને તે પ્રમાણે મગધનું પ્રાકૃત નામે માગધી પણ આપણે જાણીએ છીએ.” ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી આ મતને અનુસરી એક સ્થળે કહે છે,^{૧૬} “At the confluence of the second period (i. e. Middle Indo-Aryan Period) and the third period (i. e. New Indo-Aryan Period), we have the literary Apabhraṇs’as; and these Apabhraṇs’as of literature are mainly based on hypothetical spoken Apabhraṇs’as in which the earlier Prakrits die and the Bhāṣās or modern Indo-Aryan languages

૧૩. અપભ્રંશપાઠાવલો. ઉદ્ધરણ. ૧૪.

૧૪. Grierson: Art. on ‘Prakrit’ Encyclo. Britt. Vol. XXII P. 251.

૧૫. Pischel: G. P. Eint. § 7.

૧૬. Chatterji: O. D. B. L. Intro. P. 17.

have their birth.” આજ પ્રમાણે ડૉ. હર્નલ,^{૧૭} પ્રો. પીશલ, પ્રીઅરસન ઇત્યાદિ વિદ્વાનો જૂની દેશ્યભાષાઓને અપભ્રંશ તરીકે લેખાવી તેની વ્યાપ્તિને બહુલાવે છે; અને તેમ કરી અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; તેમ જ આ મતને અનુકૂળ કરવા હેમચંદ્રના અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ નામ આપે છે.

જૂના વૈયાકરણ અને આલંકારિકોની પરંપરામાં રુદ્રટનો ટીકાકાર નમિ-સાધુ,^{૧૮} રામચંદ્ર,^{૧૯} માર્કણ્ડેય^{૨૦} ઇત્યાદિ અપભ્રંશની અનેકતા સ્થાપે છે; પરંતુ તેમણે કહેલા અપભ્રંશનું વાઙ્મય મઠતું નથી. જે અપભ્રંશવાઙ્મય આગળી સમક્ષ છે, તે ઉપરથી જો નિર્ણય વાંધવાનો હોય, તો અપભ્રંશ એક ભાષા હતી, એમ કહેવામાં કાંઈ વાધ નથી. દેશ્ય ભાષાઓની અપભ્રંશ નામ આપી, અપભ્રંશનો અનેકતા સંબંધે મતસ્થાપના કરાય; પણ એકલી મતસ્થાપના એ શું વઢવું? બીજાં અપભ્રંશોનું સાહિત્ય કયાં છે? તેમના સ્વાસ વ્યાકરણવિશેષોની ચર્ચા પણ કયા વૈયાકરણે કરી છે? માર્કણ્ડેય કે રામતર્કવાગોશે જે ચર્ચા કરી છે, તે તો જૂના શાસ્ત્રીઓની વિભાગપ્રિયતાને આભારી છે; નહિ તો શું બઢવે સૂત્રો જ એકએક અપભ્રંશને વર્ણવી શકે? બીજું કે, અપભ્રંશની અનેકતાના ઉલ્લેખો અપભ્રંશ બોલાતી બંધ પડ્યા પછીના છે. પ્રસ્તુત અપભ્રંશપાઠાવલોના ચોથા ઉદ્ધરણમાં ત્રિભુવન

૧૭. Hoernle: Grammar of Gaudian languages. Intro. xi-xii.

૧૮. નમિસાધુ—રુદ્રટ. ૨. ૧૨. ઉપર ટીકા.

૧૯. રામચંદ્ર—નાટ્યદર્પણ. પાન. ૨૦૯. કારિકા. ૧૯૫ના પ્રથમ ચરણ ઉપર ટીકા.

૨૦. માર્કણ્ડેય—પ્રાકૃતસર્વસ્વ. પાન. ૨ ટીકા

વાચડો લાટવૈદર્ભાવુપનાગરનાગરૌ

વાર્વારાવન્ત્યપાશ્ચાલટાક્કમાલવકૈકયાઃ ॥

ગૌડૌદૃવૈવપાશ્ચાત્યપાણ્ડ્યકૌન્તલસૈંહલાઃ

કાલિઙ્ગપ્રાચ્યકાર્ણાટકાચ્ચદ્રાવિડગૌર્જરાઃ ॥

આમીરો મધ્યદેશીયઃ સૂક્ષ્મભેદવ્યવસ્થિતાઃ

સત્તર્વિશત્યપભ્રંશાઃ વૈતાલાદિપ્રભેદતઃ ॥

અને પોતાના અભિપ્રાયે પાદ. ૧. સૂત્ર. ૭. પાન. ૩:—

નાગરૌ વાચડશ્ચોપનાગરશ્ચેતિ તે ત્રયઃ

અપભ્રંશાઃ પરે સૂક્ષ્મભેદત્વાન્ન પૃથક્મતાઃ ॥

સ્વયંભૂ રચેલા હરિવંશપુરાણના ભાગમાંથી એક સંધિ લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં તેણે ટાક્કી અને માગધી ભાષાને અનુસરતા અપભ્રંશનાં કડવક આપ્યાં છે.^{૨૧} તેમાં પણ વિદ્યતા બતાવવાનો જ યત્ન છે.

આપણને અલ્યારે મળતું સાહિત્ય, અપભ્રંશ, પ્રાકૃતની માફક, સાહિત્યની પ્રકૃષ્ટ ભાષા થઈ ત્યાર પછીનું છે; તો પણ તેનું દૂધ પી ઊઠેલી અર્વાચીન દેશભાષાઓનું સ્વરૂપ તેને અવલંબીને જ વિકસ્યું, એને માટે પૂરાવા આપી શકાય એમ છે. અપભ્રંશ પ્રકૃષ્ટ ભાષા થયાનો ઉલ્લેખ ધરસેન બીજાએ (ઈ.સ. ૫૫૨-૫૬૨) પોતાના વાપ ગુહસેન સંબંધી લેખમાં કર્યો છે. તેમાં ગુહસેનને “સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ એ ત્રણેય ભાષાના પ્રબંધોની રચનાથી જેનું અંતઃકરણ વધારે નિપુણ થયું છે,” એમ વર્ણવ્યો છે.^{૨૨} આ બતાવે છે કે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં તે સાહિત્યભાષા બનેલી હતી. વઢી ત્રણ જ ભાષા તરોકે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશને વર્ણવેલાં હોઈ, અપભ્રંશ એ એક જ સાહિત્યભાષા હતી એમ ઠરે છે. આ પહેલાંનો અપભ્રંશના પ્રયોગનો એક દાખલો મળે છે તે વસુદેવહિંદી જે ઇ. સ. ૫૮૯ પહેલાંનો ગ્રંથ છે, તેમાં છે.^{૨૩} આથી જૂનો અપભ્રંશનો પ્રયોગ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં અપભ્રંશ ગીત છે એમ બતાવવા એક વિદ્વાને યત્ન કર્યો છે; પરંતુ તે ગીતને જીણવટથી તપાસતાં એ અપભ્રંશભાષાનાં હોવાની પ્રતીતિ થતી નથી.^{૨૪} આપણને મળતું અપભ્રંશસાહિત્ય નવમા દશમા સૈકાનું છે; એટલે કે તે બોલાતી બંધ પડી, અને સાહિત્યમાં સ્થિર થઈ ત્યાર પછીનું છે. મઠી આવતા વધા અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં સામાન્યતઃ જુદાપણું છે જ નહિ. જો એ લોકોની બોલાતી ભાષા હોત તો રૂપરચનામાં ક્યાંક ખાસ ફેરફારો જુદાજુદા પ્રદેશમાં રહી લખતા કવિઓમાં આવ્યા હોત. બીજું કે જો અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા ન હોત તો, નિશ્ચય રાજ્યમાં

૨૧. અપભ્રંશ-પાઠાવલી-ઉદ્ધરણ. ૪. કડવક. ૧-૪. માગધી. કડવક. ૧૧. ટાક્કી.

૨૨. Indian Antiquary Vol. 10. P. 284. સંસ્કૃતપ્રાકૃત-અપભ્રંશભાષાત્રયપ્રતિબદ્ધપ્રબંધરચનાનિપુણતરાન્તઃકરણઃ । આ પ્રમાણે વલ્લભીરાજ ગુહસેનનું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે.

૨૩. અપભ્રંશપાઠાવલી. ઉદ્ધરણ. ૧૪.

૨૪. ડૉ. યાકોબી અને તેને અનુસરી ડૉ. ગુણે એ ભવિસત્કથાની પ્રસ્તાવના-માં આ પ્રમાણે યત્ન કર્યો છે તેનો નિરાસ Indian Historical Quarterly Vol. VIII. No. 4. M. Ghosh: Prakrit verses in Bharata-Nāṭya Sāstra. કે. ઇ. ધ્રુવ ‘પદ્ધતિરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ પાન. ૨૮૩-૨૮૬.

આવેલા માન્યલેખમાં રહી દશમા સૈકામાં મહાકવિ પુષ્પદન્તે ત્યાંના સચિવકુલને સંતોષવા અપભ્રંશમાં જૈનપુરાણો ઊતાર્યા ન હોત; વઢી મહાશિવ સરહે આવામમાં રહી એ જ સાહિત્યભાષા અપભ્રંશમાં ‘દોહાકોશ’ રચ્યો ન હોત; તેમ જ કૃષ્ણપાદે બંગ પ્રદેશમાં વસી તે જ અપભ્રંશમાં પોતાના ‘દોહાકોશ’ ની સંકલના ન કરી હોત. આથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (=મહારાષ્ટ્રી) ની હારોહાર અપભ્રંશ એક કાળે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત જેવી જ વિદ્વન્માન્ય હતી; અને ધરસેને તેથી જ તેના સંસ્કારી વાપને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે અપભ્રંશના પ્રબંધ રચવામાં નિપુણતર કહ્યો છે; ઉદ્યોતને અપભ્રંશને દેશભાષાથી જુદી પાડી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના કરતાં ય તેની અદકી તારીફ કરી છે;^{૨૫} રાજ-શેખરે તેને ભવ્ય કહ્યો છે.^{૨૬} એક કાળે અપભ્રંશ આખા હિંદુસ્તાનમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની જેમ જ કાવ્યમાં વપરાતી. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીના શબ્દોમાં, “A kind of Mainland or Sauraseni Apabhraṃśa was a sort of literary speech of Northern India in the closing centuries of the 1st millennium A. C. and some centuries later. The power and prestige of the Rajput courts which had their centres in the midland and the Ganges valley, was responsible for it. The Jains of Gujarat cultivated it a great deal; and often it became a mixed dialect.”^{૨૭} આગળ જતાં તે જ જણાવે છે કે “The Western or Sauraseni Apabhraṃśa became current all over Aryan India from Gujarat and Western Punjab to Bengal; probably as a *Lingua franca*, and certainly as a polite language, as a bardic

૨૫. જુઓ અ. પા. ઉદ્ધરણ. ૧૦ ઉપર ટિપ્પણી. પાન. ૮૬ ઉપર આને લગતું ટાંચણ આપ્યું છે.

૨૬. રાજશેખર-બાલરામાયણ અં. ૧. શ્લોક. ૧૧.

ગિરઃ શ્રવ્યા દિવ્યાઃ પ્રકૃતિમધુરાઃ પ્રાકૃતધુરઃ

સુભવ્યોઽપભ્રંશઃ સરસરચનં ભૂતવચનમ્ ।

૨૭. Chatterji: O. D. B. L. Intro P. 90.

speech which alone was regarded as suitable for poetry of all sorts. ”^{૨૮}

ઉપરના ડૉ. યુનીતિકુમાર ચેટરજીના શબ્દો પરથી એમ તો તરી આવે છે કે અમુક ભાષા અમુક એક કાળે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની જેમ અખિલ આર્યા-વર્તમાં વપરાતી હતી, અને તે અપભ્રંશ હતી.^{૨૯} ડૉ. ચેટરજી, પશ્ચિમના અન્ય વિદ્વાનોને અનુસરી, તેને શૌરસેની અપભ્રંશ કહે છે. અત્યારે આપણને ઉપલબ્ધ થતા સાહિત્યને આપણે શૌરસેની અપભ્રંશ કહી શકીશું ? ડૉ. ચેટરજી આપણા અપભ્રંશને શૌરસેન પ્રદેશનું હોવાથી શૌરસેની કહે છે; એટલું જ નહિ પરંતુ અપ-ભ્રંશનું પૃથક્કરણ કરી કહે છે કે “Nagara Apabhhrans’a also cultivated by the Jainas, is probably based on the late Middle Indo-Aryan source-dialects of Rajastani-Gujarati, strongly tinged with S’aurseni.”^{૩૦} એમ લાગે છે કે ‘શૌરસેનીની મજબૂત અસરવાળી’ એ શબ્દ ટીકાપાત્ર છે. આમાં પ્રો. પીશલ, ગ્રીઅરસન ઇત્યાદિ આ અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ કહેવાની પ્રથા ચલાવી તેને ઘટિત ઠરાવવા જ પ્રયાસ છે. આ અપભ્રંશને કોઈ પ્રાચીન આલંકારિક કે વૈયાકરણે શૌરસેની અપભ્રંશ નામ આપ્યું નથી. સિદ્ધહૈમનાં કેટલાંક સૂત્રો આને માટે જવાબદાર હોવા સંભવ છે. દા. ત. સિ. હે. ૮. ૪. ૩૨૯. (ટીકા) પ્રાયો ગ્રહણાત્ યસ્યાપભ્રંશે વિશેષો વક્ષ્યતે તસ્યાપિ ક્વચિત્પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવચ્ચ ભવતિ; સિ.હે. ૮. ૪. ૩૯૬. (ઉ. ૩.) સવધુ કરેન્પિણુ કધિદુ મઈ તસુ પરસમ્ભલુ જમ્મુ । જાસુ ન ચાઉ ન ચારહડિ ન ય પમ્હટ્ટુ ધમ્મુ ॥; આના કરતાં ય વધારે, સિ. હે. ૮. ૪. ૪૪૬. શૌરસે-નીવત્ ॥ સૂત્રનું ઉદાહરણ: સોસિ સેહરુ યણુ વિણિમ્મવિદુ, યણુ કણિ પાલમ્બુ કિદુ, રહિદુ યણુ મુણ્ડમાલિણ જં પણણ

૨૮. Chatterji: O. D. B. L. Intro P. 161.

૨૯. Chatterji: O. C. P. 91 “In the Apabhhrans’a period, eastern poets employed the S’aurseni Apabhhrans’a to the exclusion of their local patois. This tradition that of writing in a Western S’aurseni literary speech was continued in the east even after the eastern languages had come to their own.”

૩૦. Chatterji O. C. P. 90.

તં નમહુ કુસુમદામકોદણ્ડુ કામહો । આ છેલ્લા ઉદાહરણને નિમિત્ત બનાવી, પ્રો. પીશલ કહે છે, “ (શૌરસેની અપભ્રંશના) ઉદાહરણ તરીકે, સિ. હે. ૮. ૪. ૪૪૬. કણિ પાલમ્બુ કિદુ રહિણ । શૌરસેની પ્રાકૃતમાં કણે પાલમ્બં કિદં રહિણ । અને આ જ દૃષ્ટાન્ત મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં કણે પાલમ્બં કાં રહિણ । થશે. એટલે શૌરસેની અપભ્રંશ એકલું જ હતું, એ હેમચંદ્રનું મન્તવ્ય વરોવર નથી.”^{૩૧} હેમચંદ્રને અનુસરી, સિંહરાજ. ૧૨. ૧. પાન. ૯૫ ઉપર શૌરસેની પ્રાકૃતને અપભ્રંશની મિત્તિરૂપ માને છે. માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૭ ૧. પાન. ૧૧૨. ઉપર નાગરં તુ મહારાષ્ટ્રીશૌરસેન્યો: પ્રતિષ્ઠિતમ્ અને તે જ પ્રમાણે ષડ્ભાષાચન્દ્રિકા પાન. ૨૭૬. પંક્તિ ૧-૨. માં અભિપ્રાય દર્શાવે છે. આ પ્રકારના પ્રાચીન ઉલ્લેખો પરથી અને દેશાનુસારી પ્રાકૃત અને તેમાંથી અવતીર્ણ થતા અપભ્રંશોના સિદ્ધાંતને રોચક બને એમ હોવાથી, અપભ્રંશને શૌરસેની અપભ્રંશ નામ અર્પવાનો પૂર્વગ્રહ બંધાયો હોય તો કાંઈ નવીન નથી. હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ બારમા સૈકાનું છે; અને તેનાં દૃષ્ટાન્તો અને નિયમોમાં લૌકિક બોલીઓ (Local dialects) ની છાંટ છે.^{૩૨} હેમચંદ્રે પોતાનાં ઉદાહરણોને સૂત્રાનુરૂપ બનાવવા ઘટતા ફેરફાર કર્યા હોય, તો ય નવાઈ ન કહેવાય.^{૩૩} વળી આપણે કુવલય-માલાનાં દેશ્યભાષાનાં ઉદાહરણ પરથી જોઈ શકીએ છીએ કે સિ. હે. ૮. ૪. ૩૯૬ માં અપભ્રંશ માટે વિહિત કરેલી માર્દવપ્રક્રિયા (Softening) દેશ્ય-ભાષામાં વધારે પ્રમાણમાં મળે છે. પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશમાં તે દેશ્યભાષા વિશિષ્ટતા

૩૧. Pischel: G. P. Eint. §. 5.

૩૨. J. R. A. S. 1913. P. 882. Grierson “Apabhhrans’a according to Markandeya and Dhakki Prakrit.”— ‘A great deal of Hem.’s Apabhhrans’a is, as is well-known, Old Gujarati, and this shows that his S’aursena or standard Apabhhrans’a (really a mixture of several dialects) was spoken or at least some of it was spoken in Gujarat.’

૩૩. હેમચંદ્રનાં સૂત્રો પરનાં ઉદાહરણો પરથી આ દેખાઈ આવે છે. દા. ત. સિ. હે. ૮. ૪. ૪૩૪. પરંતુ ઉદાહરણ. ૨.

તરીકે આવે છે; પરંતુ નિયમે કરીને તો નહિ જ.^{૩૪} અપભ્રંશની સ્વરપ્રક્રિયા અને રૂપરચનાનું પૃથક્કરણ કરી સમજવાથી માલમ પડે છે કે રાજસ્થાન અને ગૂજરાત વાજુની દેશ્યભાષાઓમાંથી ઉદ્ભૂત થઈ, સાહિત્યમાં વપરાવાની યોગ્યતા મેઢવી, તેના મૂલસ્થાનમાંથી આજના ઉત્તર આર્યાવર્તમાં તે ભાષા પ્રસરી. પ્રકૃષ્ઠ સાહિત્યભાષા બનતાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનો આદર્શ પોતાની સમક્ષ તેણે રાખ્યો, અને સંસ્કૃતની અસરથી પણ તે વિમુક્ત રહી નહિ. જ્યાં જ્યાં તે સાહિત્યમાં વપરાવા લાગી, ત્યાં ત્યાં તેણે ત્યાંની લૌકિક બોલીઓમાંથી, પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ સાચવી, અજાણે અસર મેઢવી; કારણ કે સંસ્કૃત જેવી વ્યાકરણવદ્ધતા અને શાસ્ત્રીયતા અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા બની છતાંય તેમાં ફેરફાર જ નહિ. હેમચંદ્રનું અપભ્રંશ, પુષ્પદન્તનું અપભ્રંશ અને દોહાકોશનું અપભ્રંશ^{૩૫} એક જ અપભ્રંશ છે; છતાંય તેમાં પ્રાન્તીય બોલીઓની અસર કાંઈ ઓછા પ્રમાણમાં નથી. આ લૌકિક બોલીઓની અસરને કારણે તેમાં જુદાં જુદાં અપભ્રંશનું કહુંબર છે, એ માન્યતા ઓટી છે.

કોઈ પણ અપભ્રંશ લક્ષણનો અભ્યાસ માધ્યમશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિ કરવો હોય, તો આદર્શ-અપભ્રંશના અંશો અને દેશ્યભાષાના અંશો જુદા પાડવા આવશ્યક છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં એવો વ્યાપક અભ્યાસ થવો અસંભવિત છે; કારણ કે દેશ્યભાષાના અંશો તો અજાણે અને અપવાદાત્મક રીતે જ લક્ષણમાં આવે છે. આ જ પ્રમાણે નીચે સિદ્ધાંતમાં આપેલાં દૃષ્ટાન્તોમાંથી દેશ્યભાષાના અંશોનું તારણ આપીને જ અત્રે વીરમીશું. આ મુદ્દા ઉપર પ્રો. પીશલનું વક્તવ્ય નીચે પ્રમાણે છે,^{૩૬} “સિ. હે. ૮.૪.૩૨૯-૪૪૬. માં હેમચંદ્ર અપભ્રંશને સ્વતંત્ર ભાષા તરીકે ચર્ચે છે. પણ તેના નિયમો પરથી માલમ પડે છે કે તે અપભ્રંશના અભિધાન હેઠળ વિવિધ અપભ્રંશ બોલીઓને મેળી લાવે છે. સિ. હે. ૪. ૩૬૦. ધ્રું, ત્રં; ૪. ૩૨૭. તુધ; ૪. ૩૯૩. પ્રસ્સદિ; ૪. ૧૯૧. બ્રોપ્પિણુ, બ્રોપ્પિ; ૪. ૩૪૧, ૩૯૪, ૪૩૮ ગૃહન્તિ, ગૃહેપ્પિણુ; ૪. ૩૯૯. વ્રાસુ. છેલ્લા બે દાખલામાં ક્રૂ નો વિકારાભાવ અને વધારાના રૂનો આગમ એ, સૂત્રોમાં ચર્ચેલા

૩૪. કુવલ્યમાલાનાં દેશ્યભાષાનાં દૃષ્ટાન્તો માટે જુઓ અ. કા. ત્ર. ની પ્રસ્તાવના પા. ૧૦૪-૧૧૦; માર્દવપ્રક્રિયા માટે. જુઓ આગળ નિમ્નનોંધ. ૩૬. Gune. મ. ક. Intro. પાન. ૧૩. §. ૧૩. ૬૦

૩૫. અ. પા. ટિપ્પણી, પાન. ૧૦૦-૧૦૧

૩૬. Pischel: G. P. Eint. §. 29.

સામાન્ય અપભ્રંશ જેના નિયમો બાંધવામાં આવ્યા છે, તેનાથી જુદી ભાષાનાં રૂપ છે. સિ. હે. ૪. ૩૯૬. અનાદૌ સ્વરસંયુક્તાનાં કલ્પતથપદાં ગદ્યદધવમાઃ । નો નિયમ બીજા ઘણા નિયમો અને દાખલાઓનો વિરોધી છે. તે જ પ્રમાણે સિ. હે. ૪. ૪૪૬ શૌરસેનીવત્ । નો નિયમ પણ ઉપર પ્રમાણે જ અવ્યાપક છે.” આ ઉપરાંત રૂપરચનામાં અને સ્વરપ્રક્રિયામાં દેશ્યભાષાની અસરવાળાં રૂપ સિ. હે. માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે જુદાં પાડવા પ્રો. ચાકોવી અને તેમને અનુસરી પ્રો. ગુણે^{૩૭} યત્ન કરેલો છે. છેવટમાં પ્રો. ગુણે એમ અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે હેમચંદ્ર મહારાષ્ટ્ર અને શૌરસેન એ બે અપભ્રંશની મેળી ચર્ચા કરતા હોય.^{૩૮} પરંતુ આ અભિપ્રાય એટલો વ્યાજબી નથી, શૌરસેનો અસર જેવી લાગતી અસર, કેટલાંક વિચિત્ર રૂપો એ બધી દેશ્યભાષાની અસર છે; જ્યારે સ્વરપ્રક્રિયામાં તો અપભ્રંશ મોટે ભાગે આદર્શ મહારાષ્ટ્રીને જ અનુસરે છે. જ્યારે આદર્શ અપભ્રંશનું વાકીનું ઘટતર તો શૌરસેનીય નહિ અને મહારાષ્ટ્રી પણ નહિ એવી ત્રીજી કોઈ અજ્ઞાત પ્રાકૃતમાંથી હોય એમ લાગે છે.^{૩૯}

કેટલાક વિદ્વાનો અપભ્રંશની વિવિધ શાખાઓ પાડે છે. ખાસ કરીને માર્કણ્ડેય નાગર, ઉપનાગર અને વ્રાચડ અપભ્રંશની મુખ્યત્વે ચર્ચા કરે છે. વ્રાચડના સંબંધે તે કહે છે કે તે સિંધુ દેશનો અપભ્રંશ છે.^{૪૦} ઉપનાગર^{૪૧} એ તેને અભિપ્રાયે નાગર અને વ્રાચડનો યોગ થતાં થયેલ અપભ્રંશ છે. નાગર અપભ્રંશ તે મૂળગત અપભ્રંશ છે.^{૪૨} આ જ પ્રમાણે નમિસાધુ ઉપનાગર, આમીર અને પ્રામ્ય

૪૨. સદર. પા. ૧૭. સૂ. ૧. ઉપર ટીકા અથાપભ્રંશભાષાસુ મૂલ-ત્વેન પ્રથમં નાગરમાહ । જુઓ આ ઉપોદ્ઘાતની નિમ્નનોંધ. ૨૦.

૩૭. Gune: મ. ક. Intro. P. 64.

૩૮. Gune: મ. ક. Intro. P. 64. “Thus side by side with the Mahārāstra (?) Apabhraṇs'a, he may be said to be treating partially of S'aursena Aprbhraṇs'a”

૩૯. ખાસ કરીને હેત્વર્થ, અવ્યયભૂત કૃદંત ઇત્યાદિની રચના; નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપો; તેમ જ નિપાતોનો અભ્યાસ આ જ બતાવે છે. વળી જુઓ Grierson: Art. on 'Prakrit' Encyclo. Brit. XXII P. 251.

૪૦. માર્કણ્ડેય: પ્રા. સ. પા. ૧૮. સૂત્ર. ૧. ઉપર ટીકા: સિન્ધુદેશો-દ્વો વ્રાચડોપભ્રંશ: ।

૪૧. સદર. પા. ૧૮. સૂ. ૧૮, અનયોર્યત્ર સાંકર્ય તદિષ્ટમુપ-નાગરમ્ । ટીકા. અનયોર્નાગરવ્રાચડયો: ।

એ ત્રણ શાખાઓને ઉલ્લેખી, તેનો નિરાસ કરે છે.^{૪૬} ટાકી એ અપભ્રંશની શાખા હતી, એમ માર્કણ્ડેયે નોંધેલો પણ નહિ સ્વીકારેલો હરિશ્ચન્દ્ર નામે વૈયાકરણનો અભિપ્રાય હતો. રાજશેખર ટાક પ્રદેશને અપભ્રંશનો પ્રયોગ કરનાર જણાવે છે. આમ ટાકીને અપભ્રંશની શાખા તરીકે ગણવી સંયુક્ત છે.^{૪૭} આ પ્રમાણે દેશ-ભાષાઓની અસરને લીધે મૂળગત અપભ્રંશની જુદી જુદી શાખાઓ પડે, તે સ્વાભાવિક છે. આથી અપભ્રંશના એકત્વને કોઈ રીતે બાધ આવતો નથી. પરંતુ પ્રાચીન દેશ-ભાષાઓને અપભ્રંશ તરીકે ગણવાથી, અપભ્રંશનો વિશિષ્ટ અર્થ લક્ષિત કરી શકાતો નથી.

અપભ્રંશનો બે પ્રકારનો પ્રવાહ આપણી ભાષાના ઇતિહાસમાં દેખા દે છે. એક પ્રવાહ ચારણી ભાષામાં કૃત્યો છે; જ્યારે બીજો પ્રવાહ આપણી બોલાતી અર્વાચીન ભાષાઓમાં કૃત્યો છે. જે દેશ્ય બોલીઓના પ્રતીકરૂપ અપભ્રંશ ભાષા હતી, તેમાંથી હિંદના પશ્ચિમ પ્રદેશની અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓ કૃતરી આવેલી છે. અને સાહિત્યમાં તે અપભ્રંશનો જ આદર્શ લઈ વિકસેલી છે.

ચારણી ભાષા અપભ્રંશના સ્વરૂપને ટકાવવા યત્ન કરવા લાગી; પણ તે ભાષા બીજા સમજી શકે તેવી ચારણોને બનાવવી તો રહી જ. આ પ્રમાણે તે વિકૃત થઈ. અપભ્રંશનું આ વિકૃત સ્વરૂપ ‘અવહટ્ટ’ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યું. મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિએ ‘કીર્તિલતા’ નામે કાવ્ય અવહટ્ટ’ ભાષામાં લખ્યું છે.^{૪૮} પ્રાકૃત પિંગલનાં દૃષ્ટાંતો ‘અવહટ્ટ’ ભાષામાં છે.^{૪૯} સંદેશકરાસ નામે પંદરમા સૈકાની આસપાસ લખાઈલું કાવ્ય ‘અવહટ્ટ’ ભાષામાં છે.^{૫૦} વિદ્યાપતિની ભાષા પર ટીકા કરતાં ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી લખે છે. “The practice of employing this western literary speech in the eastern tracts continued in Mithila at least as late as the time of Vidyāpati. Vidyāpati’s compositions in Avahattha have been mentioned before (See. P. 104.); and in his Avahattha, naturally there is a considerable mingling with contemporary early Braja-bhākha forms, as well as Maithili forms; and frequently the influence of Maithili phonology and orthography is

૪૩. નમિસાધુ: રુદ્રના કાવ્યાલંકાર. ૨. ૧૨. ઉપર ટીકા.

૪૪. જુઓ અ. પા. ટિપ્પણ પા. ૩૫-૩૮.

૪૫. કીર્તિલતા (સં. બાબુરામ સક્સેના) નાગરી પ્રચારિણી સમા. પા. ૭.

૪૬. Pischel: G. P. Eint. §. ૨૮.

૪૭. જુઓ અ. પા. સંસ્કૃત નિવેદન પા. ૭. નિમ્નનોંધ. ૨૩.

noticeable, and at times, the influence also of the classical Prakrit as used in the Sanskrit drama. Here, with Vidyapati, the Avahattha dialect is more or less restricted to court poetry of a formal panegyrical character.”^{૪૮} આ પ્રમાણે અવહટ્ટ ભાષાને રાજદરવારમાં ઉત્તરહિંદુસ્તાન, બંગાળ, અને ગુજરાતમાં સાહિત્યભાષા તરીકે ચારણોએ ટકાવવા યત્ન કર્યો. આજની ચારણી ભાષા એ અવહટ્ટનું જ વિકૃત રૂપ છે. જૂનાં કાવ્યોમાં શ્રીધરનો ‘રણમલ્લ હંદ’,^{૪૯} ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધનો કેટલોક ભાગ,^{૫૦} શાલિસૂરિના ‘વિરાટપર્વ’^{૫૧} (અપ્રસિદ્ધ) નો કેટલોક ભાગ આ પ્રકારની વિકૃત અવહટ્ટ ભાષામાં છે.

ઉક્તિપ્રધાન દેશ્યભાષાઓ અપભ્રંશનો આદર્શ સેવી વિકસવા લાગી. જે બોલાય તેને આદર્શસ્વરૂપે લખવું એ જ આ ભાષાઓના સાહિત્યનો મુદ્દો હોવાથી સમયના પ્રવાહ સાથે અપભ્રંશથી તે જુદી પડી અને સ્વતંત્ર રીતે વિકસવા લાગી. વિક્રમના પંદરમા સૈકાની આસપાસ દેશ્યભાષાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયું. ગુજરાતી, મારવાડી અને રાજસ્થાની આ સમયની આસપાસ જ છૂટી પડી.^{૫૨} પરંતુ અર્વાચીન ગુજરાતી અને બીજી પશ્ચિમહિન્દુસ્તાનની દેશ્યભાષાઓનો આત્મા તો અપભ્રંશનો જ રહ્યો.

અપભ્રંશે ગુજરાતીને કડવાબદ્ધ કાવ્યશૈલી આપી; છપ્પા, દોહા, ચોપાઈ इत्यादि હંદો આપ્યા; આખ્યાનશૈલીના રૂઢિપ્રકાર આપ્યા; પોતાના અલંકાર આપ્યા; ગદ્યનો એક પ્રકાર આપ્યો.^{૫૩} ગુજરાતીની ભાષાબાંધણી પણ અપભ્રંશ ભાષાનું સ્તન્યપાન કર્યું છે. ગુજરાતીનો અને અપભ્રંશભાષાનો દીકરી અને માગો સંબંધ છે. આથી જ ગુજરાતીની ગંગોત્રીનાં झरणां અપભ્રંશમાં શોધવા સાચા ભાષાજિજ્ઞાસુને સંશોધનના દુર્લભ હિમાલય ચઢ્યા વિના બીજો કોઈ આરો નથી.

૪૮. Chatterji. O. D. B. L. Intro. P. 114.

૪૯. કે. હ. ધ્રુવ ‘પંદરમા સૈકાનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યો (ગુ. વ. સો. નું પ્રકાશન)

૫૦. પં. લાલચંદ ગાંધી સંપાદિત ‘ત્રિભુવનદીપકપ્રબંધ’ પાન. ૪૫.

૫૧. આ કાવ્ય ‘ગુર્જરરાસાવલી’ (G. O. S.) માં પ્રસિદ્ધ થયે; હજુ એ અપ્રસિદ્ધ છે.

૫૨. Indian Antiquary 1914. Tertiary: Notes on Old Western Rajasthan’ Intro. P. 22

૫૩. જુઓ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ.’ એપ્રિલ-જુન ૧૯૩૩. પા. ૧૮૮-૧૯૬; જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર પા. ૨૩૩-૨૪૬; જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર. ૧૯૩૪. પા. ૨૬૭-૨૬૯.

અપભ્રંશવ્યાકરણ

૧. વર્ણમાળા

અપભ્રંશભાષામાં નીચે પ્રમાણે સ્વરો અને વ્યંજનો વપરાય છે:—

§ ૧. સ્વર—અ, ઇ, ઉ, ઍ, ઓ (હ્રસ્વ)
આ, ઈ, ઊ, ઐ, ઔ (દીર્ઘ)

(ક) ઋ - સિ. હે. ૮।૪।૩૨૯। તૃણ, સુકૃદુ નોંધે છે; પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તેવાં ઉદાહરણો દેખા દેતાં નથી.

(ખ) — પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અનુસ્વારના બે પ્રકાર માલમ પડે છે. એક વર્ણાત્મક અને બીજો ધ્વન્યાત્મક. વર્ણાત્મક અનુસ્વાર અપભ્રંશમાં અનુનાસિકમાંથી આવ્યા છે. એટલે કરીને તેવા અનુસ્વારયુક્ત સ્વર દ્વિમાત્રિક ગણાય છે; જ્યારે ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વારયુક્ત સ્વર એકમાત્રિક હોય છે. દા. ત. વસંતહો (૧.૨૧) મુંમલ (૧.૨૨) ગંઠિવાલ (૧.૧૭) ૬૦માં અનુસ્વાર દ્વિમાત્રિક છે; જ્યારે મિહુણઈ, (૧.૮) સિહરેહિં (૧.૧૬) ૬૦માં એકમાત્રિક અનુસ્વાર છે.

સ અને હ ની પૂર્વે આવેલા અનુસ્વારો, અનુનાસિકમાંથી જ આવેલા હોઈ, વર્ણાત્મક અનુસ્વાર ગણવા જ યોગ્ય છે, અને તે દ્વિમાત્રિક છે; જો કે આવા અનુસ્વારોનો ઉચ્ચાર પછી આવતા ઋષ્માક્ષરના રાગથી ઋષ્મિત થઈ જાય છે, એટલે ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વાર જેવો તેનો ઉચ્ચાર લાગે છે.

(ગ) ઍ અને ઔ (હ્રસ્વ), ઇ અને ઉ ના ઉચ્ચારની લઢણથી અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે અને તે એકમાત્રિક છે. સંસ્કૃતમાં ઐ, ઋ કેઓ, ઔ હોય અને તેના પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવે, તો તે ઐ, ઋ અને ઔ ઔ નો ઍ અને ઔ થઈ જાય છે. દા. ત. જંતિઐ, તુરંતિઐ (૧.૨૩) નિઝુઝિ, અવસંઝિ (૧.૪૬) ઘરે, કરે (૩. ૧૮૨. પરની નિમ્નનોંધ; ૨. ૧૨૬. પરની નિમ્નનોંધ.) ડુમયહો (૩. ૫૭.) ઍક (૬૬ પળ લખાય છે) સૌકલ, જોવળ (૧. ૧૭.) ૬૦

§ ૨. વ્યંજન — ક, ખ, ગ, ઘ. (કંઠ્ય) । ચ, છ, જ, ઝ. (તાલવ્ય) । ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ. (મૂર્ધન્ય) । ત, થ, દ, ધ, ન. (દન્ત્ય) । પ, ફ, બ, ભ, મ. (ઓષ્ઠ્ય) । ય, ર, લ, વ (અંતઃસ્થ) । સ, હ. (ઋષ્માક્ષર) ।

(ક) ણ અને ન અનુનાસિકો હાથપ્રતોમાં કાંઈ પણ ભેદ વગર લખાયા છે; ઉચ્ચારણદૃષ્ટિએ કયો અનુનાસિક તે કાલે પ્રચલિત હશે, તે નક્કી કરવું વિષમ છે. આ પાઠાવલીમાં મુદ્દયત્વે કરીને ણ યોજવામાં આવ્યો છે.

૨. સ્વરવિકાર

§ ૩. હ્રસ્વસ્વરનું દીર્ઘીકરણ:—

(ક) ર્ + વ્યંજન, ઘાસ કરીને ઋષ્માક્ષર; ઋષ્માક્ષર + ય, ર, વ કે ઋષ્માક્ષર - થી બનતા સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વે રહેલો હ્રસ્વ સ્વર ઘણી વાર દીર્ઘ કરવામાં આવે છે અને સંયુક્ત વ્યંજનને સાદા વ્યંજનમાં ફેરવી નાખવામાં આવે છે. દા. ત. ણોસારિઝ=સં નિ:સારિત; (૧.૫) કાસુ=પ્રા. કસ્સ; (૫.૧૮.) પેઝ્ઘોહિમિ=પ્રેક્ષિયે, (૧૧.૫) સહોહિમિ=સહિયે, (૧૧.૬) વોસાસ=વિશ્વાસ: ૬૦

(ખ) કેટલીક વાર દીર્ઘીકરણ માત્ર ભાષાવિશિષ્ટતાને (Dialectal Peculiarity) અંગે જ હોય છે. દાહિણ=દક્ષિણ. (૬.૫૩.) ધૂય=દુહિત, (૫.૨૭૧.) જીહ=જિહ્વા. (૧.૧૨૨.) પઈહર=પ્રતિગૃહ, (૧.૧૩.) સૂહવ=સુભગ. (૫.૮૮.)

(ગ) અપભ્રંશમાં કેટલીકવાર હંદને અંગે હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘીકરણ થાય છે; તેમ જ સંવોધનવિભક્તિ એકવચનના અંતનો સ્વર દીર્ઘ કરાય છે. દા. ત. કુસુમામંજરિધય સાહારહિં (૧. ૧૭.) રે રે હંસા કિં ગોવિઝ્જહ (૧૧. ૧૯.)

(ઘ) અનુસ્વારયુક્ત હ્રસ્વ સ્વર પછી ર્, મ્, શ્, ષ્ કે હ આવે તો હ્રસ્વ સ્વરનું દીર્ઘીકરણ થાય છે; અનુસ્વારનો લોપ થાય છે. વીસ=સં. વિશતિ, અને (૫.૨૫૨.) સીહ=સં. સિંહ. (૨.૫૭)

દીર્ઘીકરણમાં મૂળગત સિદ્ધાંત સ્વરમાત્રાનું પ્રમાણ જાલવવાનો હોય છે. કાવ્યમાં હંદોમેઝ ધાતર માત્રાની તૂટ પૂરી લેવા પણ દીર્ઘીકરણ અપભ્રંશમાં થાય છે. એટલે કે ઉપર જણાવેલા નિયમો ઉપરાંત પણ દીર્ઘીકરણ અપભ્રંશમાં દેખા દે છે.

§ ૪. દીર્ઘસ્વરનું હ્રસ્વીકરણ:—

(ક) સિ. હે. ૮।૧।૬૭. માં કેટલાક શબ્દો ગણાવે છે જેમાં દીર્ઘસ્વરનો હ્રસ્વ થાય છે:—પ્રો. પીશલને અભિપ્રાયે તેનો શાસ્ત્રીય નિયમ વૈદિક સ્વરભારને અવલંબે છે. [૧] જો સ્વરભાર દીર્ઘસ્વરની પૂર્વના સ્વર પર હોય તો—

ઉકલ્ય=સં. ઉત્કાત (સિ.હે. ૮.૧.૬૭.) વિરુઠ=સં. વિરૂપ (૨.૧૧૦) ૬૦

[૨] જો પછી આવતા સ્વર પર સ્વરભાર હોય તો ઠવિય=સં. સ્થાપિત,
(૫.૧૭૮) કુમર=સં. કુમાર (સિ.હે. ૮.૧.૬૭) ગહિય=સં. ગૃહીત,
(૪.૨૨૬.) ગહિર=સં. ગમીર (૩.૧૫૨) ૬. [વિસ્તૃત ચર્ચા માટે જુઓ § ૩૨.]

(સ્વ) કેટલીક વાર અપભ્રંશમાં દીર્ઘ સ્વરનું હ્રસ્વીકરણ માત્રામેઝ ધ્વાત્રા
કે કોઈ અજ્ઞાત ઉચ્ચારપરંપરાને અનુસરીને પળ કરવામાં આવ્યું હોય છે.

(ગ) સંયુક્ત વ્યંજનની પૂર્વે આવેલા દીર્ઘસ્વરો સામાન્ય રીતે હ્રસ્વ થાય
છે; અને જ નો હ અને ઓ નો ઉ થાય છે. દા.ત. રજ્જ=સં. રાજ્ય (૧.૩૦)
ફગ્ગુણ=સં. ફાલ્ગુન (૧.૫.), અપ્પા=સં. આત્મા (૬.૧૪.), નરિંદ=સં.
નરેન્દ્ર (૬.૧૪૬.), અત્થાણ=સં. આસ્થાન (૩.૧૪૬.).

(ઘ) સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેના જ અને ઓ હ્રસ્વ થાય છે. દા. ત. લણ-
પિણ (૧.૧૦૬) પરોપ્પરુ (૩.૩૪); પરંતુ આ હ્રસ્વ જ અને ઓ તેની
પછી આવતા સંયુક્તાક્ષરના અન્વયે દ્વિમાત્રિક જ થાય છે.

(ચ) [૧] સામાન્ય રીતે છીલ્છા આકારાંત અને ફકારાંત નામોના આ
અને ફ હ્રસ્વ થઈ જાય છે. દા.ત. સીય=સીતા (૨.૨૪.), તિયડ=ત્રિજડા
(૨.૩૪.), દોવડ=દ્રૌપદી (૩.૬૧.), ચિત=ચિન્તા (૩.૬.), કહ=કથા
(૩.૮.), વેણિ=વેણી (૩.૨૪.), સમિ=શમી (૩.૩૫.), [૨] ઢંદોમેઝ ધ્વાત્રા
કોઈ વાર આ કે ફ રાક્ષવામાં આવે છે; પણ આનાં દૃષ્ટાન્તો ઓછાં છે.
[૩] કેટલાક નિપાતોના અંત્ય દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ કરવામાં આવે છે: દા ત.
મ=મા, (૧૩.૧૨.) વિણ=વિના, (૧.૪.) વ=વા (૧.૪.) ૬.

(છ) કોઈ વાર અન્તોદાત્ત શબ્દોમાં અસંયુક્ત વ્યંજનનો પૂર્વવર્તી દીર્ઘ
સ્વર હ્રસ્વ થઈ જાય છે અને વ્યંજન દ્વિત્વ પામે છે. દા. ત. જોવ્વણ=યૌવન
(૧.૧૭.) પેમ્મ=પ્રેમન્, (૫.૨૨.) વિજ્જડ=દીયતે, તેલ્લ=તૈલ. (૧.૪૨.)
આ નિયમને અનુસરી ફક્ર કે ફક્ર=ફક્ર સમજાવી શકાતો નથી. [જુઓ § ૩૨]
§ ૫. હ્રસ્વસ્વરનું સાનુસ્વારત્વ:—

[§ ૩ (ક)] માં દર્શાવેલા સંયોગોમાં કોઈ વાર હ્રસ્વસ્વર દીર્ઘ થવાને
બદલે સાનુસ્વારત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. દંસણ=દર્શન (૭.૬૦.), ફંસ=સ્પર્શ,
(૬.૮૦), અંસુ=અશ્રુ (૬. ૧૦૪.) ૬૦

§ ૬. સં અ=અપભ્રંશ. હ, ડ, ષ

(ક) અ=હ । દા. ત. કિવિણ=સં. કૃપણ (૧.૧૨૮.) ચરિમ=સં.
ચરમ, પિક્ક=સં પક્વ (૬.૮૨.), ઇંગાલ=અઙ્ગાર, ગગિર < ગગર=
ગદ્ગદ (૨.૫૫.) [§ ૨૮. (છ)] ફિસિ=ફિષત્; કિહ, જિહ, તિહ=કથા, *
યથા, તથા; વરિ=વરમ્ (૪.૧૯૪.)

(સ્વ) અ=ડ । પૂર્વે કે પશ્ચાત્ ઔષ્ઠ્ય હોય તો દા. ત. વુત્ત=વક્ત *
(૧. ૧૫.), મુણ્ઢ=મનુતે (૪.૨૨૩.) ઝુણિ=ધ્વનિ (૪.૧૨૦)

(ગ) અ=ડ । [૧] અકારાંત નામને તથા કેટલાંક સર્વનામના ષષ્ઠી
એકવચનને અંતે: દા. ત. સુઅણસ્સુ, પિઅસ્સુ (સિ. હે. ૮.૧૪. ૩૩૮,
૩૫૪); તાસુ, મજ્ઝુ, તુજ્ઝુ, મહુ, તહુ [૨] આજ્ઞાર્થ બીજો પુરુષ એકવચન
અને બહુવચન: દા. ત. એકવચન મણુ, લગ્ગુ, છંહુ; બહુવચન, કરહુ. [૩]
તે જ પ્રમાણે વર્તમાનકાલ બીજો પુરુષ બહુવચન કરહુ=કુરુથ [૪] કેટલાંક
ક્રિયાવિશેષણ અને નિપાતોને અંતે છુહુ, પુણુ, જેથુ, તેથુ, અજ્જુ, જિમુ,
તિમુ (૭, ૫૯—૬૦).

(ઘ) અ=જ । આ ફેરફારમાં અ નો દેખીતી રીતે જ થાય છે; પરંતુ
જ ના મૂલતત્ત્વ તરીકે અ નથી. જથુ=અત્ર (જરી રીતે જથા); વેલ્હિ=વહ્લી
(૪.૨૬૬.) [જરી રીતે વિહ્લી * (૫.૯૯.) જુઓ G P 107]; હેટ્ટા=
અધસ્તાત્ (૪.૧૦૩) ૬૦

§ ૭. આ=અ, ડ, ષ

(ક) આ=અ । [§ ૪ (ચ)]

(સ્વ) આ=ડ । ડલ્લ=આર્દ્ર; આમાં જરી રીતે ડ < આ નથી. (સદર
ગ્રંથ ટિપ્પણી. ૧. ૮૨.)

(ગ) આ=જ । મેત્ત=માત્ર, પરિહેસમિ=પરિધાસ્યામિ (૩. ૨૨.)
હેહ < √દા (૨.૧૧); લેહ < √લા (૧.૨).

§ ૮. હ=અ, ડ, ષ, ઐ.

(ક) હ=અ । હ્છહુ=હ્છિક (૧.૭૯.) પહિવત્ત=પ્રતિપત્તિ
(૧.૧૦૬) (સિ. હે. ૮. ૧. ૮૮-૯૧)

(સ્વ) હ=ડ । ડ્છહુ=હ્છુ (૧. ૯.)

(ગ) હ=જ । સંયુક્ત વ્યંજનનો પૂર્વગત હ. દા. ત. જેન્ધ=ચિહ,
જથુ=જથા (૧૨.૩૦), વેલ્હ=વિલ્હ (સિ.હે. ૮.૧.૮૪.)

(घ) इ=ऐ । लेखनना प्रकार ४५ ज दा. त. करेवि के करिवि
जयहरे सप्तमी एकवचन, के जयहरि=जगद्गृह १०

§ ९. ई=अ, आ, इ, ऊ, ए, ऐ

- (क) ई=अ । हरडइ=हरीतकी (सि. हे. ८.४.९९)
(ख) ई=आ । कम्हार काश्मीर (सि. हे. ८.४.१००)
(ग) ई=इ । [जुओ § ४]
(घ) ई=ऊ । विहीन=वहूण (१. १३१)
(च) ई=ए । परिस, परिसिअ=ईदश (४.२६८)
(छ) ई=ऐ । खेडुअ=क्रीडा (३.१९४.)

§ १०. उ=अ, इ, ओ, उ

(क) उ=अ । जो शब्दना प्रथम अक्षर अने बीजा अक्षरमां उ स्वर
होय तो सामान्यतः प्रथम उ नो अ २इ जाय छे. दा. त. गरुअ=गुरु
(४.१३१), मउड=मुकुट (६.१०३) मउलइ=मुकुलयति (६.४०) सोमाल
< सउमार* < सं. सुकुमार (६.९७);

(ख) उ=इ । पुरिस=पुरुष (५.९.)

(ग) उ=ओ । उ ने अनुवर्ती जो संयुक्त व्यंजन होय तो उ नो ओ
जाय छे: दा. त. मोगगर=मुद्रर, पोत्थय=पुस्तक, कोन्त=कुन्त (५.७०.)

§ ११. ऊ=ए, ओ, ओ

(क) ऊ=ए । जेउर=नू पुर (१.१४.)

(ख) ऊ=ओ । मोल्ल=मूल्य

(ग) ऊ=ओ । थोर=स्थूर* (सं. स्थूल) (३.१०६) तंभोल्ल
ताम्बूल (१.५९)

§ १२. ऋ=अ, इ, उ, ए, रि, ऋ

(क) ऋ=अ । कसण=कृष्ण (३.२४), कइठ=कृष्ट (१.१३४); वइठ
वृष्ट (१.१३५), कय=कृत (५.३४) अच्छइ=अच्छति (२.९३.)

(ख) ऋ=इ । किय=कृत (१. १.) दिष्टि=दृष्टा (१.७२.) हिअअ
इदअ (१.२८) सिंग=शृंग (४.६०)

(ग) ऋ=उ । पुहवि=पृथ्वी (११.५), कुणइ=कृणोति* (१०.२४)
पाउस=प्रावृष्, (६.१५९) मुणाल=मृणाल (१०.५५.) वुइठत=वृद्धत्व
(१.१३१)

(घ) ऋ=ए । गेह=गृह; गेणहइ=गृह्णाति (१४.२)

(च) ऋ=रि । रिच्छ=ऋक्ष (२.५८), रिद्धि=ऋद्धि (१.९८) रिसि
=ऋष (२.१८३)

(छ) ऋ=ऋ । [§ १. (क)]

§ १३. ल=इल

ल=इल । किलित्त=कल्लत्त (सि. हे. ८.१.१. १४५।) किलित्त=
कल्लत्त* (सि. हे. ८.१.१. १४५)

§ १४. ए=इ, ऐ [जुओ § १. (ग)] ई

(क) ए=ई । लीह=लेखा (३. १२३.); परन्तु लिह (२.९४)

§ १५. ओ=उ. [जुओ § १. (ग)]

(क) अपभ्रंशमां शब्दान्तगत ओ नो उ थई जाय छे एटलं ज नहि
पण मध्यगत ओ नो उ थई जाय छे. दा. त. रामु< प्रा. रामो < सं.
रामः । विउपं=सं. वियोगेन (सि. हे. ८.१.४. ४१९ उदाहरण. ५.)

§ १६. ऐ=ऐ [जुओ § १. (ग)], ए, अइ

(क) ऐ=ऐ । अवरेक=अपरैक (३. ५.)

(ख) ऐ=ए । जेमिक्तिय=नैमित्तिक (५.९२.) पेसुणउ=पैशुन्य
(५.८२)

(ग) ऐ=अइ । दइव=दैव (३. १०२) कइकइ (३.६६)

§ १७ औ=ओ [जुओ § १. (ग)], ओ, अउ.

(क) औ=ओ । जोव्वण=यौवन, (१.९७) सोक्ख=सौख्य (२.२६)

(ख) औ=ओ । ओसहि=औषधि (५.११८)

(ग) ओ=अउ । पउर=पौर (५. ३८), कउरव=कौरव (५.२६७)
रउह=रौद्र (५.५६.) कउल=कौल (५. ६२). सउरो=शौरि (५.२८२.)

§ १८. विप्रकर्षस्वर [Anaptyxis]

(क) अ । दीहर=दीर्घ (५.१८१), समसाण=श्मशान (३.३७)
सलहइ=श्लाघते

(સ) ઇ [૧] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક અનુનાસિક હોય તો સિવિણ=સ્વપ્ન (૫.૩૩)

[૨] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ય્ હોય તો દા. ત. આરિય=આર્ય, અચ્છરિય=આશ્ચર્ય

[૩] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ર્ હોય તો દા. ત. કિરિયા=ક્રિયા, ફરિસ=સ્પર્શ, વરિસ=વર્ષ (૫.૯૧.), સિરિ=શ્રી (૧.૧૩.), અમરિસ=અમર્ષ (૨.૬૧.), તમ્બિર=તામ્ર, (૬.૩૮) હરિસિય=હૃષ્ટ (૧.૪૧)

[૪] સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક લ્ હોય તો દા. ત. કિલેસ=કલેશ (૩.૪), કિલિણ=કિલિન (૫.૨૨.) અમ્બિલ=આમ્લ

(ગ) ડા. સંયુક્ત વ્યંજનમાં એક ઔષ્ટ્ય કે ષ્ હોય તો દા. ત. સુમરહ=સ્મરતિ (૪.૩૧૫)

§ ૧૯. સ્વરલોપ

(ક) આદિસ્વરલોપ [Aphaeresis]—[૧] સ્વરભાર વિનાનો આદિ સ્વર સામાન્યતઃ હ્રસ્વ થાય છે. દા. ત. હડં=અહકમ્* (૩.૧૫.) હિટ્ટા=અધસ્તાત્ (૪.૧૦૩.), વલગ્ગ=અવલગ્ન (૧.૭૫.) રણ્ણ=અરણ્ણ (૫.૧૮૪) રવિદ્=અરવિદ્ (૬.૪૦) વહસદ્=અપવિશતિ (૧૩.૬) વરિ=અપરિ (૭.૧૨૩)

[૨] કેટલાક નિપાતોનો આદિસ્વર હ્રસ્વ થાય છે. દા. ત. તો=અતઃ (૩.૩૪.) વિ=અપિ (૩.૬૮.), વ=અવ (૬.૧૦૧)

[૩] સંધિને કારણે આદિસ્વરનો લોપ [જુઓ § ૨૩. (છ)] છન્દના કારણે પણ તેનો લોપ થાય છે. [જુઓ. અ.પા. (ટિ.) ૧.૩૬.]

(ગ) અન્ત્યસ્વરલોપ તૃતીયા એકવચનના ઇન=અપભ્રંશ ઍ થતાં અન્તનો અ હ્રસ્વ થાય છે. રામે=રામેણ

(ઘ) મધ્યસ્વરલોપ [Syncope] મધ્યગત સ્વરભાર વિનાના સ્વર—વિશેષતઃ અ હ્રસ્વ થઈ જાય છે. દા. ત. પોપ્પલ=સં. પૂગપલ [જુઓ ટિપ્પણી ૧. ૩૬. સદર પ્રંથ] સમુણ્ણ=સમુણ્ણઓણ્ણઅ [૬. ૩૧] ભવિસત્ત=ભવિસ્સઅત્ત (૬.૨)

§ ૨૦. આદિસ્વરાગમ [Prothesis of Vowels]

ઈત્થિ=છી । આદિસ્વરાગમ જૂની ગૂજરાતીમાં અને અર્વાચીન બોલાતી ગૂજરાતીમાં વધારે પ્રમાણમાં દેખા દે છે.

§ ૨૧. સ્વરવ્યત્પત્તિ [Epenthesis]

કેર (૨.૨૯.) < કાઈર * -કાઈરિઅ * -કારિઅ < સં. કાર્ય ।

પેરંત < પઈરંત-પઈરિઅંત-પરિઅંત < સં. પર્યન્ત ।

વંભચેર < વંભચઈર * -વંભચરિય < સં. વ્રહ્મચર્ય ।

ગૂજરાતીમાં 'ધેર'=ધરઈ નો દાખલો આજ પ્રકારનો છે.

§ ૨૨. સ્વરરાગ [Umlaut]

'સ્વરરાગ' એટલે શબ્દમાં અગ્રે આવેલા સ્વરને તેની પછી આવતા સ્વરનો રાગ-અસર લાગે; આ વિકારનાં દૃષ્ટાન્તો જૂની ગૂજરાતીમાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે. અપભ્રંશમાં દા. ત. કરિમિ=કરમિ (૧૧.૫૧), કરિઈ=કરઈ, ઉચ્છુ=ઈક્ષુ (૧.૯.) સિવિણ=સ્વપ્ન (૫. ૩૩.) સાહાર=સહકાર (૧. ૧૭) અપ્પુણ્ણ=આત્માનં (૫. ૬૮.)

§ ૨૩. સ્વરસંધિ

(ક) બે સમાન સ્વરોની સંધિ થતાં એક દીર્ઘ સ્વર બને છે દા. ત. કલ્લોલ+આવાસહિ=કલ્લોલાવાસહિ (૧. ૧૮.) કેસ+આવલિડ=કેસાવલિડ=કેસાવલિડ (૧. ૩૩)

(સ) સામાન્યતઃ અ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) + ઇ=ઐ; અ (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ) + ડા=ઔ દા. ત. થળોવરિ (૧. ૭૩.)

અપવાદ:—પરંતુ ઇ કે ડા પછી સંયુક્ત વ્યંજન આવે તો અ નો લોપ થાય છે દા. ત. કુસુમળહ+ડજ્જલુ=કુસુમળહુજ્જલુ (૧. ૧૨) અધ્ધુમ્મીલિડ (૧. ૪૭) સુરિન્દુ (૧. ૪૫) વણ્ણુજ્જલુ (૧. ૬૫.)

(ગ) અ+અ કે ઓ માં અ નો લોપ થાય છે. દા. ત. કીર+ઓલિડ કીરોલિડ (૧. ૩૮.)

(ઘ) ઇ, ડા (હ્રસ્વ કે દીર્ઘ)=અસમાન સ્વર હોય તો સામાન્યતઃ અપ. પ્રંશમાં સંધિ થતી નથી. (સિ. હે. ૮ | ૧ | ૬ |) દા. ત. તરંગિણીડ અવર-ડહડ (૧. ૩૨.) ૬૦

અપવાદ—ઉપસર્ગના ઇ કે ઊ ની સંધિ સંસ્કૃતને અનુસરીને જ થાય છે.
પજ્જત=પર્યાપ્તિ (૧. ૮૧.)

(ચ) વ્યંજનલોપ પછી અવશિષ્ટ સ્વરને ઉદ્વૃત્ત સ્વર કહેવામાં આવે છે. આ પ્રકારના ઉદ્વૃત્ત સ્વરની સંધિ પૂર્વે આવેલા સ્વર સાથે થતી નથી. (સિ. હે. ૮ | ૧ | ૮૧) દા. ત. મહુઅર, વડલ,

અપવાદ:—પરંતુ આવા ઉદ્વૃત્તસ્વરોની ક્વચિત્ સંધિ પણ થાય છે (સિ. હે. ૮ | ૧ | ૮૧ ટીકા) દા. ત. સાહાર < સહઆર < સં. સહ. કાર (૧. ૧૭); દવણા < દવણઅ < સં. દમનક (૧. ૧૭) મોર < મઝૂર < સં. મયૂર (૧૧. ૫૩) અંધાર < અંધઆર < સં. અંધકાર. (૨. ૧૨૩)

(છ) અ+અસમાન સ્વર હોય તો કેટલીક વાર અ નો લોપ થાય છે દા.ત. રાડલ < રાઅડલ < રાડલ (૩. ૧૧૬.) દેડલ=દેવકુલ (૭. ૮૩.)

(જ) સામાન્યતઃ વાક્યનાં મૂળગત કે ઉદ્વૃત્ત સ્વરોની સંધિ થતી નથી.

અપવાદ:—ળત્થિ < સં. ન અસ્તિ (૩. ૧૨૪)

(ઝ) આ વધા સંધિના નિયમો સામાન્ય છે; અને અપભ્રંશમાં છંદ ભાષાની ભટ્ટણ, અને એવી અનેક અસરોને પરિણામે સંધિમાં શિથિલતા વ્યાપે છે.

§ ૨૪. ય અને વ શ્રુતિ

સિ. હે. ૮ | ૧ | ૧૮૦ | અવર્ણો યશ્રુતિ: ટીકા ઉપરથી એમ પ્રતીત થાય છે કે વ્યંજનલોપ પછી અવશિષ્ટ અ અને આ ની મધ્યે ય શ્રુતિ મૂકવામાં આવતી; જો કે ક્વચિદ્ ભવતિ કહી ઇ અને અ વચ્ચે પણ તે મૂકવામાં આવે છે. પિયઇ=પિયતિ. પ્રાકૃતસર્વસ્વ માં માર્કણ્ડેય એક અવતરણ ટાંકે છે: અનાદૌ અદિતૌ વર્ણો પઠિતવ્યો યકારવદિતિ પાઠશિક્ષા । પરંતુ હાથપ્રતો અને યાસ કરીને જૈનહાથપ્રતો સિ. હે. ના આદેશ કરતાં ય આગલ જાય છે. અને ઉદ્વૃત્ત સ્વર દેખતાં જ હ્રસ્વતા (hiatus) ઢાંકવા ય મૂકી દે છે. દા. ત. યયય (અ+અય)=અદય (૧. ૧.), કિય (કિ+અ)=કૃત, (૧. ૧) કેયાર (કે+આર)=કેદાર (૧. ૧૭) ચૂય (ચૂ+અ)=ચૂત (૧. ૩૭) ઇત્યાદિ વળી એમ પણ નથી કે આ નિયમ નિયમિત રીતે જલવાય છે; કોઈ કોઈ વાર એમને એમ ઉદ્વૃત્ત સ્વર શ્રુતિ વિના પણ માલમ પડે છે.

અપભ્રંશમાં વ શ્રુતિ દેખા દે છે. સામાન્ય રીતે ઊ અને ઓ પછી અ

આ આવતાં વ શ્રુતિ મૂકાય છે. સ્વરાગ (Umlaut) નો સિદ્ધાંત પણ વ શ્રુતિના આગમનમાં કારણભૂત હોય તો એમાં કાંઈ શંકા જેવું નથી. હુવીની વાત એ છે કે ય કે વ શ્રુતિનો યાસ મેલ જ રહેતો નથી. લેખકના છંદ પર જ તે અવલંબે છે. લાયઇ (૨. ૧૦.) લાઘઇ (૩. ૫૩.) રૂવંતિ (૨. ૫૬.) સૂહવ=સુભગ (૫. ૧૫.) લાયણુ=લોચન (૬. ૫૪) સમૂવ=સમૂત (૩. ૩૬), સમુવંગમિય=સમુજંગા (૩. ૩૬) મલ્લિવ=મલ્લિકા (૧. ૧૦૧) ધળવાલની ભવિસત્તકહામાં પણ આમ જ છે. (જુઓ ભવિસત્તકહા G.O.S. XX Intro, P. 12); Les Chants Mystique de Kanha et de Saraha (Ed. Shahidulla Intro. Chapitre III)

૩. અસંયુક્તવ્યંજનવિકાર

§ ૨૫. સામાન્ય રીતે વધા ય આદિ વ્યંજનો અવિકૃત રહે છે.

અપવાદ:—પરંતુ કેટલીક વાર ભાષાની અવશિષ્ટતા તરીકે કેટલીક વાર ફેરફાર થાય છે. દા. ત. દિહિ=ધૃતિ (૩. ૧૬) ધૂય=દુહિતા (૫. ૨૭૧) આદિ યનો અપભ્રંશમાં જ થાય છે. જાઇ=યાતિ (૨. ૬૩), જમલ=યમલ (૩. ૨૭.)

§ ૨૬. સ્વરોભવન (Vocalization)

એક જ શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ક, ગ, ચ, જ, ત, દ, પ, બ, ય, વ નો પ્રાયઃ લોપ થાય છે. (સિ. હે. ૮ | ૧ | ૧૭૭) ગઅ=ગત, જાઇ=યાતિ, ણડલ=નકુલ ઇ.

આ પ્રમાણે હ્રસ્વ થઈ વ્યંજનની હ્રસ્વતા ઢાંકવા ય, વ, શ્રુતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (જુઓ § ૨૪.)

§ ૨૭. મહાપ્રાણકરણ (Aspiration)

એક જ શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ર, ઘ, થ, ધ, ફ, મ નો પ્રાયઃ હ થઈ જાય છે. દા. ત. સાહા=શાખા, જયહરે=જગદગૃહે, પિહુલ=પૃથુલ, અહર=અધર, મુત્તાહલ=મુક્તાફલ, સોહ=શોભા. આ પ્રમાણે Disaspiration (મહાપ્રાણત્યાગ) પણ ક્વચિત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે: દા. ત. વિચ્છોઅ < વિચ્છોહ=વિક્ષોભ (૪. ૧૭૪; ૫. ૭૭) ઉચ્ચિદ્ઘ=ઉચ્ચિષ્ઠ (૬. ૨૦૮)

§ ૨૮. માર્દવપ્રક્રિયા (Softening)

શબ્દમાં સ્વરદ્વયાન્તર્ગત ક, ત, પ નો ગ, દ, બ થાય છે. (અનાદૌ

स्वरसंयुक्तानां कस्यतथपकां गदधबभाः । सि. हे. ८ । ४ । ३९६ ।
आज प्रमाणे टू नो डू अने टू नो डू थाय छे. दा. त. मयगल=मदकल,
(५.११७) विष्पियगारड=विप्रियकारक (२.१२१) सावराह=सापराध,
पव=प्रपा (१.९), मंडव=मंडप (१.९) इ०

(अ) तू=दू शौरसेनीनी असर होय तो ज देखा दे छे; परंतु साहित्य
प्रकृष्ट अपभ्रंश सामान्यतः प्रकृष्ट प्राकृत-महाराष्ट्रीने अनुसरे छे. सि. हे. ८ ।
४ । ३९६ । कधिदु=कथित । सि. हे. ८ । ४ । ४५५, ३७२ । आगदो
सि. हे. ८ । ४ । ३६० करदि चिदुदि । इ० सि. हे. ना अपभ्रंशना
दृष्टांतमां आ प्रकारनी शौरसेनीनी छाया तेम ज तत्कालीन बोलीनी छाया प्रकृष्ट
अपभ्रंशमां भलेली आवे छे तेनुं कारण ए ज छे के लौकिक प्रचारमां आवेला
दुहा इत्यादिमांथी आ उदाहरणो हेमचन्द्रे लीधेलां छे. खू=धू, थू=धू, पू=बू,
फू=भू नी बाबतमां तेम ज समजवुं. हेमचन्द्रे आपेलां उदाहरण सिवाय बीजे
आवा विकारनां दृष्टांत दुर्लभ छे.

प्रकृष्ट अपभ्रंश शौरसेनी के लौकिक बोली करतां महाराष्ट्रीने वधारे
अनुसरे छे; एटले softening (§ २८.) करतां § २६. अने § २७ ने
वधारे अनुसरे छे. गूजरातीमां स्वरीभवननी साथे साथे मार्दवप्रक्रिया देखा दे छे;
अने एम कहोए तो पण चाले के मार्दवप्रक्रियानां उदाहरणो कदाच स्वरीभवन
करतां वधारे प्रमाणमां नीकले.

(ब) टू=डू । तडू=तट (१.९२), कवडू=कपट (५.२८), सुहडू=
सुभट (३.९७) कडक्ख=कटाक्ष (१.५०), पडिजंपइ=
प्रतिजल्पति

ठ=ढ । मढ=मठ (५. २३०) वीढ=पीठ (६.१४०.) इत्यादि.

(क) पू=वू । दीव=द्वीप (६. २.) पाव=पाप (६. १४.) इत्यादि.

§ २८. सोष्मव्यञ्जननिधान (Aspiration of Mutes)

(अ) कू=खू । नोक्ख < नवक्खी=नव+क्क (स्वार्थे) (३.१८४);
खेलइ=क्रोडति; खप्पर=कर्पर (६. ४२.)

त=थू आ प्रमाणे बनता थू नो हू थाय छे: भारह < भारथ *
< भारत, (५.९९) वसाह < वसथि * < वसति

पू=फू । फासुय=स्पर्शुक (६.३६.); फंसइ=स्पृशति (६.८०);

फरसु=परशु

(आ) तृतीय व्यंजनने बदले चतुर्थ सोष्मव्यंजन प्रायः मूकातो नथी;

अपवादः—

[१] केटलांक दृष्टांतो हू व्यंजनना स्वरभारने अंगे थता विचलनने लीधे
बने छे. दा. त. धूय (५. २७१.) < दुहिय (३. ९३.) < दुहित; परंतु
दिहि < धृति (३.१६.) अथवा बहिणि < भगिनी; घेप्पइ < √ गृह
(१०. ६०.); चिंघ=चिह्न (५. ७.) फंदइ=स्पंदते (६. ५४.) घरिणि=
गृहिणी (४. ३१५.)

[२] केटलीक वार विस्मृत स्वरभारने लीधे उद्भव छे दा. त. भिसिणि=
विसिनी (१. ५३.)

§ ३०. दन्त्य व्यंजनने बदले कोई वार मूर्धन्य व्यंजन मूकवामां आवे छे.

तू=टू=डू [§ २८. (ब)] । पडिउ=पतित (२. १८०.) पडाय=
पताका (२. ८९.) पडिवत्त=प्रतिपत्ति (१. १०६.)

थू=दू । गंठिवाल=ग्रंथिपाल (१. १७.)

दू=डू । डहइ=दहति (२. २७.) खुडिय=श्रुदित (६. १५३.)

डोलइ=दोलायते (४. २४९.) डुकर=दुष्कर (२. ६२.)

धू=दू । दिवडू=द्वयर्घ (६. ६०.) वियडू=विदग्ध (१. ९१.)
वीसडू < विस्सडू * < विस्सिट्ट * =विस्निग्ध (५. ५५.)

§ ३१. नीचे प्रमाणे व्यंजनोना खास फेरफारो ध्यानमां लेबाः—

(क) छू=च्छू । स्वरद्वयान्तर्गत छू नो च्छू थाय छे; परंतु शब्दनो
आदि छू अविकृत रहे छे. दा. त. छुण्ण (१. ३.) छुत्तिय (५. १२४.)

(ख) जू=जू । याणिमो=जानीमः (६. ९४.) मागधीनी असर.

जू=जू । (सि. हे. ८ । ४ । ३९२ ।) वुजइ=व्रजति; खास
बोलीमांथी हेमचन्द्रे लीधेलो होवो जोईए; कारण के अपभ्रंश साहित्यमां
एनो प्रयोग देखा देतो नथी.

(ग) ट=डू [§ २८. (ब)]=ल, कडियलि=कटीतटे (५. १६.)

(घ) डू=लू । क्रीडा=कील (५. ४२.) सोलस=घोडश, तलाउ=
तडाग (१. ११८.) नियल=निगड (१. ८.) पीलिय=पीडित (१. ९.)

(ચ) ત્=ડ [§ ૩૦.] =લ્ । અલસી=અતસી (સિ. હે. ૮. ૧૧. ૨૧૧)
વિજ્જુલિઆ = વિદ્યુતિકા * (૨. ૧૨૪), ફુલ્લહ < ફુલ્લ
< ફુલ્લહ=સ્ફુટતિ (૧૩. ૫૨.)

ત્=ડ=ર । સત્તરી=સત્તતિ (સિ. હે. ૮. ૧૧. ૨૧૦)

(છ) થ્=ટ્ [§ ૨૮.] =ઢ [§ ૨૮. (વ)] । સિઢિલ=શિથિલ. (સિ. હે. ૮. ૧. ૧૨૫.) પઢમ=પ્રથમ (૨. ૭૧.)

(જ) [૧] દ્=ડ્=ર । ઇયારહ=ઇકાદશ (૩. ૫૧.) વારહ=દ્વાદશ (૩. ૫૨.); (સિ. હે. ૮. ૧૧. ૧૨૦) માં કરલી=કદલી, ગગર=ગદ્ગદ (૨. ૭૯) પરન્તુ (૨. ૫૪.) માં ગગિર [§ ૬. (ક)] (સિ. હે. ૮. ૧૧. ૨૧૯. ૧)

[૨] દ્=ડ્=લ । મલિડ=મૃદિત (૫. ૧૮૮) મલહ=મૃદ્ધતિ (૩. ૧૦૦) પલિત્ત=પ્રદીપ્ત (સિ. હે. ૮. ૧૧. ૨૧૦.) (૬. ૧૦૪) પલિપ્પંત=પ્રદીપ્યમાન (૫. ૫૮.) કાલ્ વિણિ=કાદંબિની (૫. ૧૩.)

(ઝ) પ્=વ્ [§ ૨૮.] =મ્ સુમિણ<સુવિણ=સ્વપ્ન; પામ્ <પ્રાપ્નોતિ; મિ <વિ [§ ૧૯. (ક) [૧]] =અપિ (૧. ૫૫) દુમય=દ્રુપદ (૩. ૪૯).

(ટ) વ્=મ્ । બોલીને અનુસરી, સિ. હે. ૮. ૧૧. ૨૩૯ કમંઘ=કમંઘ તંમાલુ<તંબોલુ=તામ્બૂલ (૧. ૩૦.)

(ઠ) મ્=વૅ કે વ્ । સ્વરદ્વયાન્તર્ગત મ નો વૅ થાય છે (સિ. હે. ૮. ૪. ૩૯૭.) જિવ<જિવૅ<જિમ (૩. ૧૦.); સંવારિડ સમારચિત (૬. ૧૫.) કેમ્વ (૫. ૨૧૮.) પરંતુ રવણા=રમણ (૧. ૩.) દવણા=દમનક (૧. ૧૭) પળવિવિ=પ્રણમ્ય (૫. ૧૦૭) સવણ=શ્રમણ (૫. ૨૦૮.) ધ્વન્યાત્મક અનુસ્વારની કેટલીક દ્વાપ્રતોમાં અવગણના થવાને પરિણામે વૅ ને બદલે વ્, માલમ પડે છે; અને આ અવગણના એટલે સુધી પહોંચે છે કે મ્ માંથી આ પ્રમાણે પરિણત થઈ જાય છે. ત. અવરડહડ=અપરમુલ્લિખ્ય: (૧. ૩૨.) મહહડ < અમુકા: * (૧. ૩૨.) ણાડં=નામ (૬. ૧૮.)

અપવાદ:—કેટલીક વાર આદિ મ્ નો વ્ થઈ જાય છે: દા. ત. વમ્મહ=મન્મથ (૫. ૧૪.) વમ્મ=મર્મન (૫. ૧૪; ૧. ૨૯.)

(હ) [૧] ય્=જ્ । શબ્દના આદિ ય્ નો જ્ થાય છે. દા. ત. જહ=યદિ (૨. ૩૭.) જસુ=યસ્ય (૭. ૭૯.) જૂહ=યૂથ ૩૦

[૨] ય્=જ્ઞ કર્મણિ પ્રયોગનો ય્=જ્ઞ (પૂર્વે જો દીર્ઘ સ્વર હોય તો હ્રસ્વ કરી) કરવામાં આવે છે: દા. ત. કિજ્ઞહ=ક્રીયતે; (૫. ૩૫.) દિજ્ઞહ=દીયતે

[૩] ય્=ઞ, અ. ય્ અને વ્ શ્રુતિને પરિણામે ય્ ની કેટલીક વાર અ કે વ્ જેવી જ પ્રક્રિયા થાય છે: દા. ત. આયઈ (૩. ૭.) આવિજ્ઞહ (૩. ૧૩૨.) મઝર=મયૂર (૬. ૩૨.) હિયડ =હૃદય (૨. ૫૬.)

[૪] ય્=ઙ સંપ્રસારણ પ્રક્રિયાને લીધે તો આ વિકાર થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉચ્ચારણની સમાનતાને લીધે લહિયાઓ ય ને સ્થાને ઙ મૂકતાં સ્વચ્છાતા નથી. દા. ત. પંપિડ=પ્રજલ્પિત (૨. ૧૯૭.) કેટલીક વાર લહિયાઓ આવા ઙ ને સ્થાને ઘ પણ મૂકે છે દેવઘ (૨. ૭૦) આળઘ (૫. ૨૬૭)

(ઢ) ર્=લ્ । ચલણ=ચરણ (૬. ૫.) સાલણ=સ્મરણ (૬. ૩૨.) ચાલીસ=ચત્વારિંશત્ (૫. ૨૫૦.) સામિસાલ=સ્વામિસાર (૬. ૧૩૯.)

(ણ) લ્=ળ્ । ણિહાલ=લલાટ (૧. ૪૮) લ્=ર । કિર=કિલ (૬. ૨૦.)

(ત) વ્=વૅ । અને વૅ=મ્ । [§ ૩૧. (ઠ)] નાં જણાવેલી પ્રક્રિયાની આ પ્રતિગામી પ્રક્રિયા છે. જે હાથપ્રત પરથી સદર ગ્રંથમાં ઉદ્ધરણ લેવામાં આવ્યાં છે, તેમાં વૅ લખવાની પ્રથા નથી. પરંતુ આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણ વ્=મ્ થવાનો વચ્ચે સંભવિત છે. દા. ત. પિહિમિ =પૃથિવી (૧. ૫૩.), ઇમ (૨. ૪૪.) < ઇવ (૨. ૪૨.) =ઇવમ્; પરિમિય=પરિવૃત (૨. ૬૫.); જામ (૬. ૫.) < જાવ (૨. ૧૮૧.) < યાવત્; તામ (૬. ૬.) < તાવ (૨. ૧૮૨.) < તાવત્.

વ=અ, ય, હ। સંમ્ભવ=સંભવ; દીવ < દીવ=દ્વીપ (૬. ૨.)
 જિવ=જીવ (૬. ૬૬.) પયટ્ટ=પ્રવૃત્ત (૨. ૪૬.) પરંતુ પયટ્ટ=
 પ્રવૃત્ત (૩. ૮૭) પયટ્ટ=પ્રવિષ્ટ (૨. ૭૦) (૨. ૬૫.) દિઅહ
 =દિવસ (૨. ૫૧.) આ પ્રકારના વિકાર માટે ઉચ્ચારણ અને
 તેને અંગે આવતી ય અને વ શ્રુતિ જ જવાબદાર છે.

(થ) શૂ=હૂ। ષહ=ઈદશ (૨. ૨૧.) તે જ પ્રમાણે તેહ, જેહ; સાહ=શશ્વત્ (સિ. હે. ૮. ૪. ૩૬૬)

શૂ=સૂ। આ તો સામાન્ય જ પ્રક્રિયા છે. દા. ત. દેસ=દેશ; ઉપરની ઇટલે શૂ=હૂ ની પ્રક્રિયામાં આ અવાન્તર પ્રક્રિયા થયેલ હોવી જોઈએ. મહારાષ્ટ્રીમાં ઈદશ તું ઇરિસ (૪. ૨૬૮.) અને તે જ પ્રમાણે જારિસ અને તારિસ રૂપો છે, અને આ પ્રમાણે પ્રાકૃતમાંથી આગળ આવતાં સૂ નો અપભ્રંશમાં હૂ થયો.

(દ) ષ્=હ્। આ પ્રક્રિયા પણ અવાન્તર સૂ થઈને થયેલો હોવી જોઈએ. ષહ, ષહો, ષહુ < ષસો < ષષઃ।

ષ્=હ્। હુ < હહ=ષષ્ (૫. ૨૫૧.); પાહાણ=પાષાણ (૫. ૧૩૭)

(ઘ) સ્=હ્। દિઅહ=દિવસ (૨. ૫૧.) છાહત્તરિ=ષટ્-સમતિ જહિ, તહિ < જસ્મિ, તસ્મિ < યસ્મિન્, તસ્મિન્ જણહં, જણાહં (< °સામ્ * ષષ્ટી બહુવચનનો પ્રત્યય) =જનાનામ્ જાણહિ=જાનાસિ

(ન) હૂ। હૂ ની વિચલનક્રિયાથી કેટલાક અલ્પપ્રાણ સ્પર્શો(=વ્યંજનો) સોષ્મ વ્યંજનો બને છે. [§ ૨૧. (બ) [૧]]

કેટલીક વાર સૂ=હૂ બની અલ્પપ્રાણ સ્પર્શ સોષ્મ વ્યંજન બને છે: દા. ત. સ્પંદતે < હ્પંદષ * વ્યત્યયથી પ્હંદષ=ફંદહ (૬. ૫૮.)

સ્પર્શતિ < હ્પસ્સહ * વ્યત્યયથી પ્હસ્સહ=ફંસહ (૬. ૮૦.)

કેટલીક વાર સ્પર્શનું સોષ્મત્વ વૈદિક કાળનું ગૂજરાતીમાં માલમ પડે છે: દા. ત. સ્પર્શતિ (વૈદિક શાતુ; સંસ્કૃત પાશઃ)=ગૂ. ફાંસણું

કેટલીક વાર સોષ્મ સ્પર્શનું કારણ હૂ માં હોતું ય નથી; અને તે ઇંડો-આર્યન સોષ્મ સ્પર્શ હોય છે: દા. ત. હ્ચ=અહિ, દાઘ=દાહ [સરખાબો નિદાઘ] શાત-ઘાય [સરખાબો હન્, હ, હન્ યોગિકરૂપ] [જુઓ Bloch : L'Indo-Aryan, P. 64-61.]

[૧] અનુસ્વારયુક્ત સ્વર પછી હૂ આવે તો દ્વ=ઘ થાય છે; [૨] અને હૂ પછી જો અનુનાસિક વ્યંજન આવે તો હૂ નો વ્યત્યય થઈ, જે વર્ગના અનુનાસિક પછી તે આવ્યો હોય તે વર્ગના ચતુર્થ વર્ણમાં (સોષ્મ વ્યંજનમાં), ફેરવાઈ જાય છે. આવાં ઉદાહરણોમાં પણ સોષ્મ વ્યંજન હૂ નો પૂર્વકાલીન પણ કોઈ વાર હોય. દા. ત. [૧] સંઘારણ=સંહારણ (૪. ૩૮.) સિંઘ=સિંહ (સિ. હે. ૮. ૧. ૨૬૪.) ૬૦ [૨] ચિંધ=ચિહ્ન, વંમ=વ્રહ્મન્ (૫. ૭) વંમણ=વ્રાહ્મણ, (૭. ૧૬.) (સ. ૧૩. ૨૪.) આસંઘહ < આસંહહ * < આશંસતે (૫. ૧૪૦.), સંમરહ < સમ્મરહ * < સંસ્મરતિ ૬૦

§ ૩૨. વ્યંજનદ્વિર્ભાવ (Doubling of Consonants)

સ. હે. ૮. ૨. ૧૮-૧૯ માં વ્યંજન દ્વિર્ભાવનાં દૃષ્ટાન્તો આપેલાં છે. સરસ ગ્રન્થની ટિપ્પણી (૧. ૫૧)માં પણ આની વિવેચના કરી છે.

પ્રો. પીશલના અભિપ્રાયે કેટલાંક વ્યંજનદ્વિર્ભાવનાં દૃષ્ટાન્તોમાં વૈદિક સ્વરની અસર રહેલી છે: દા. ત. જિત્ત=જિત (૫. ૧૭૧.) કેત્થુ=કથા, (૪. ૧૬૪.)

ફુટ્ટહ=સ્ફુટતિ, ઉજ્જુ=ઋજુ ૬૦ આ જ નિયમને આધારે સ્વર્થ તદ્વિત ઇહ્, ઉહ્ ૬૦ ને તે સમજાવે છે. કેટલીક વાર કાવ્યમાં હંદની આવશ્યકતાને અનુસરી દ્વિર્ભાવ કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર વ્યંજનતત્ત્વ ટકાવવા તથા શબ્દની માત્રા સાચવવા પણ આ પ્રકારે દ્વિત્વ કરવામાં આવે છે. દા. ત. અહુવિ (૫. ૨૦૬.).

દીર્ઘ સ્વર પછીના વ્યંજનને બેવડાવી દીર્ઘ સ્વરને હ્રસ્વ બનાવવાની પ્રક્રિયા પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે: દા. ત. પુજ્જ=પૂજા (૧. ૯૦.) જોવ્વણ=યૌવન (૧. ૯૮.) અહીણ=આલીન (૧. ૩૩.) પહુત્ત=પ્રભૂત (૧. ૭૪.) ટુકક ૬૦ કોકતે (૧. ૪૯.) ૬૦

કેટલાક વિદ્વાનો પ્રો. પીશલના અભિપ્રાયનો અસ્વીકાર કરે છે; અને દ્વિર્ભાવને ભ્રાન્તાનુકૃતિ (False Analogy) કહેવાયો સમજાવે છે: દા. ત. ઉપ્પરિ < ઉપરિ (૧. ૫૧) ભ્રાન્તાનુકૃતિ-પરુપ્પર=પરસ્પર જેમાં ઉપ યથા-સ્થાન છે સુકિડ < સુકૃત (૬. ૨) ભ્રાન્તાનુકૃતિ-દુકિડ=દુકૃત જેમાં ક યથાસ્થાન છે. પવિસ્સમાણણ=પ્રવિશતા (૬. ૭૪.) માં સ્સ હંદોમેઠા ધાતર અથવા કર્મણિ અને કર્તરિ પ્રયોગનો ભ્રાન્તિથી ઉદ્ભૂત છે. વિણિ < દ્વૌ એ તિણિ < ત્રીણિ ની ભ્રાન્તાનુકૃતિ છે. પ્રો. પીશલના અભિપ્રાય કરતાં આ અભિપ્રાય વધારે ઠીક છે.

§ ૩૩. વ્યત્યય (Metathesis) [સિ. હે. ૮. ૧. ૨. ૧૧૬-૧૨૪]
 હ ના વિચલનથી વ્યત્યય કેમ પરિણમે છે તે આપણે જોયું. તે ઉપરાંત
 નીચેનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંતોમાં વ્યત્યય દેખા દે છે: દા. ત. સસિહ < સહસ્સ
 =સહસ્ર (૧. ૪૯.) ગિઢાલ=લઢાલ (૧. ૪૮.) દહ=દ્વદ (૨. ૧૯૩.)
 દીહર=દીર્ઘ (૫. ૧૦૧.)

§ ૩૪. વર્ણપ્રક્ષેપ

દ્. ૧. જલ-જર > ન્દલ-ન્દર । વિહંદલ=વૃહન્નલા (૩. ૨૨.)
 ગૂજરાતીમાં વંદર < વાનર; પંદર < પળ્લરહ; અપભ્રંશમાં આ
 પ્રક્રિયા ભાગ્યે જ દેખા દે છે. પ્રાકૃતમાં સિ. હે. માં તેને
 માટે એકેય સૂત્ર નથી.

વ્. ૧. મ્ > મ્વ-મ્વિર । (સિ. હે. ૮. ૧. ૫૬. ૧) (જુઓ ટિપ્પણી.
 ૧. ૩૦.) તમ્વિર=તામ્ર (૬. ૩૮.) તંવ=તામ્ર, અંબ
 =આમ્ર ૬૦

મ્. ૧. મ્ સંધિ વ્યંજન તરીકે । ઇકમેક (૨. ૮.) કંકુ મત્થાણયરુ
 (૩. ૧૪૬.) મ્ ને સંધિવ્યંજન તરીકે મૂકવાની પદ્ધતિ કોઈ કોઈ
 વાર વૈદિક સંસ્કૃતમાં દેખા દે છે, અને અર્ધમાગધીનાં તો ઘણી
 વાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

ર્. ૧. સિ. હે. ૮. ૧. ૪. ૩૯૮. માં વ્યંજન+ર્ માં ર્ વિકલ્પે ત્યજવાનું
 જણાવે છે. ૩૯૯ માં ન હોય તો પણ કોઈ વાર ઝમેરવો,
 એમ જણાવે છે, આ દેશ્યમાણનો વિશેષ છે, જે હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાં
 અપનાવ્યો છે. આપણાં ઉદ્ધરણોમાં તે દેખા દેતો નથી; ગૂજરાતીમાં
 તે વિપુલ પ્રમાણમાં દેખા દે છે (જુઓ N. B. Divatia: G.
 L. & L. Vol. I P. 433) વ્રાસુ=વ્યાસ: ।

હ. ૧. ઘૂહડ < ઘૂઅ+ડ સ્વાયે=ઘૂક: (૧. ૩૨.); ઠાહરહ < સ્થા-
 અહ * (૧. ૩૬.) મુંહડી=મૂમિ (સિ. હે. ૮. ૧. ૪. ૩૯૫.
 ૩. ૫.); ચિહુર=ચિકુર (૩. ૭૨.) સ્ફટિક નો ફલિહ
 થવામાં સૂ=હ, ફ માં નહિ મળતાં અન્તમાં નવઢા અ માં મળે
 છે ફલિહ < ફફડિઅ * < સ્ફટિક (૧. ૬૧.)

§ ૩૫. સંપ્રસારણ

ય્=હ । તિરિચ્છ=તિર્યક્ષ *; અચ્છેરય < અચ્છરઅ * =અચ્છ-
 રિઅ=આશ્ચર્ય

વ્=ડ । ણાડ < ણાવ < નામન્ (૭. ૭.) અવર-ઉહડ < અવર-
 વુહડ=અપરમુલ્લિન્ય: (૧. ૩૨.) મહડહ=મ્રમુકા: * (૧. ૩૨.)
 વિડસ=વિદુષ * < વિદ્રસ્ (૫. ૧૬૭.)

ય્ અને હ અને તેવી જ રીતે વ્ અને ડનું પરસ્પર સ્થાનાન્તર અપભ્રંશ
 હાથપ્રતોમાં મળી આવે છે. આ સંપ્રસારણની સમીપવર્તિની સ્થિતિ કહી શકાય
 દા. ત. મયલિવિ (૧. ૧૦.) મહલિડ (૧. ૩૧.) દૈવલ (૭. ૩૩.)
 દેડલ (૭. ૮૩.) પયંપિડ ને સ્થાને પહંપિડ (૨. ૧૯૭) કહવય ને સ્થાને
 કયવય (૫. ૪૬.) હ અને ડ ને સ્થાને ઘળીવાર ઈ અને ઓ હાથપ્રતોમાં
 દેખા દે છે. દા. ત. દેવહ=દેવય (૨. ૭૦.) આણય હાથપ્રતમાં, જે સુધારી
 આણ (૫. ૨૬૭.)

અય્ > અહ=હ । તેરહ, તેહસ, ઇત્તિય (=અયત્ * < અયત્ય *)
 અવ્ > અડ=ઓ । ઓસરિડ (૩. ૭૬.) ઓલગિગડ (૫. ૨૦૦.)
 ઓયરિયડ (૩. ૪૦.) ઓલી=આવલી (૧. ૩૮.)

૪. સંયુક્ત વ્યંજનવિકાર

§ ૩૬. શબ્દમાં આદિ, અન્તર્ગત કે અન્તિમ સંયુક્ત વ્યંજનો હોઈ શકે છે.
 આ ત્રણે સંયુક્તવ્યંજનોના પ્રકારમાંના પ્રત્યેકની પ્રક્રિયા વિભિન્ન છે.

§ ૩૭. આદિ સંયુક્ત વ્યંજન કોઈ પણ અપભ્રંશ શબ્દમાં ટકી શકતો નથી;
 એટલે કે શબ્દના આદિમાં તો અપભ્રંશમાં અસંયુક્ત વ્યંજન જ હોય.
 નિયમમાં અપવાદ એ છે જે શબ્દના આદિમાં ણહ, મ્હ, લ્હ ટકી શકે
 છે; અને દેશ્યતસ્વપ્રકાર તરીકે સિ. હે. ૮. ૧. ૪. ૩૯૮-૩૯૯
 માં જણાવે છે તેમ ર્ વિકલ્પે ટકે યા ન હોય તો કોઈ વાર ઝમે-
 રવામાં પણ આવે છે. ણહ, મ્હ, લ્હ ના દૃષ્ટાંત તરીકે ણહાહુ=સ્નાત
 (૧. ૪૯) લ્હસિડ (૫. ૧૭.) મ્હો=સ્મ:; ર્ ના દૃષ્ટાંત તરીકે
 વ્રાસુ=વ્યાસ:, દ્રેહિ=દૃષ્ટિ ૬૦ સિ. હે. માં માલમ પડે છે, પણ
 આપણાં ઉદ્ધરણોમાં તે વિશેષ નથી.

આદિ સંયુક્ત વ્યંજનોમાં ત્રણ પ્રકારની પ્રક્રિયા થાય છે: (૧) પ્રથમ
 વ્યંજન રાક્ષી દ્વિતીયનો લોપ કરવો (૨) સંયોજન (Assimilation) (૩)
 વિપ્રકર્ષસ્વરનો પ્રક્ષેપ (Anaptyxis).

સામાન્યતઃ આદિ સંયુક્ત વ્યંજનો બે પ્રકારના દૃષ્ટિગોચર થાય છે: (૧)
 જેનો દ્વિતીય વ્યંજન ય્, ર્, લ્, વ્ હોય (૨) જેનો પ્રથમ વ્યંજન સ્ હોય.

(૧) જે આદિ સંયુક્ત વ્યંજનનો દ્વિતીય વ્યંજન યૂ, રૂ, લૂ, વૂ હોય તેમાં પ્રથમ વ્યંજન રાખી દ્વિતીયનો છોપ કરવામાં આવે છે.

યૂ । જોહસિહ=જ્યોતિષિન્ (૩. ૨૯.) ચુકી=ચ્યુતા (૩. ૬૯.)
વાવારહ=વ્યાપાર (૧. ૭૮.) ચયહ=ચયજતિ. (૪. ૨૨૪.)
વામોહ=વ્યામોહ (૧. ૬૬.)

રૂ । કીલ=કોડા (૧. ૫૬.) પહિવત્ત=પ્રતિપત્તિ (૧. ૧૦૬.)
સુવ્વહ=શ્રુ+અતિ (૧. ૧૧૦.) પેમ્મ=પ્રેમન્ (૫. ૨૩) હ૦
વૂ । જાલહ=જ્વાલયતિ (૫. ૪૦.) સર=સ્વર (૫. ૨૪૯.) દીવ=દ્વીપ (૬. ૧.)

(૨) રૂ ની પૂર્વે સૂ કે કોઈ બીજા વ્યંજન, વૂ ની પૂર્વે સૂ તો કેટલાંક ઉદાહરણોમાં વિપ્રકર્ષ સ્વરનો પ્રક્ષેપ કરવામાં આવે છે; અને લૂ ની પૂર્વે કોઈ પળ વ્યંજન આવ્યો હોય તો પળ આ જ પ્રક્રિયા થાય છે. (જુઓ § ૧૮.)

(૩) સંયોજન (Assimilation): સામાન્ય રીતે આદિ સંયુક્ત વ્યંજનોના પ્રકારોમાં આદિ સૂ યુક્ત સંયુક્ત વ્યંજનોમાં સંયોજન થાય છે.

(ક) સૂ+કોઈ પળ વર્ગનો પ્રથમાક્ષર (તાલવ્ય અને મૂર્ધન્ય વર્ગના પ્રથમાક્ષર વિના)=તે જ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર (આ પ્રક્રિયામાં સૂ=હ થઈ તેનો વ્યત્યય થાય છે અને સ્પર્શને સોષ્મત્વ અર્પે છે) દા. ત. સંઘ=સ્કંધ (૩. ૨૦૧) સ્થલિય=સ્થલિત (૫. ૧૮.) થંભ=સ્તંભ (૬. ૧૦૬.) થુહ=સ્તુતિ (૬. ૧૫૬.) થળ=સ્તન (૧. ૭૪) ફંસહ=સ્પૃશતિ (૬. ૮૦) ફંસહ=સ્પંદતે (૬. ૫૪.) થોવ=સ્તોક (૬. ૫૫.) [જુઓ § ૩૦(ન)]

(સ્થ) સૂ+તાલવ્ય અને મૂર્ધન્ય સિવાય કોઈ પળ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર=તે જ વર્ગનો દ્વિતીયાક્ષર દા. ત. સ્થલહ=સ્થલિત (૧. ૨૬.) થિઅ=સ્થિત (૩. ૫૦.) ફાર=સ્ફાર (૫. ૫૮.)

—પરંતુ સામાન્યતઃ ઉપરનો નિયમ હોવા છતાં કોઈક દૃષ્ટાંતોમાં સૂ=હ ની અસર સોષ્મ વ્યંજન પર નિષ્ફળ જતાં બીજા અક્ષરો ઉપર સંક્રમે છે. દા. ત. ફહિય=સ્ફટિક ભવિષ્યત્સહામાં વ્યાપ્ત છે; છતાં વધારે પ્રચલિત રૂપ ફહિહ=સ્ફટિક (૧. ૬૦) માં અંતિમ અ=હ તે આદિ સૂ ને લીધે. તે જ પ્રમાણે થાહ < હ+થાઅ=સ્થાત* (૫. ૧૨૨.) ચિહુર < ચ્ચિકુર * =ચિકુર

(ગ) સ્ન્=ણહ । ણહાઈવિ=ણાત્વા (૫. ૯૦.) પરન્તુ ણેહ=સ્નેહ (૫. ૧૬.) સ્મ્=સ । સરહ=સ્મરતિ (૬. ૧૨.) અને સુમરહ (૪. ૧૩૫.)

શબ્દાન્તર્ગત સંયુક્તવ્યંજન.

§ ૩૮. શબ્દાન્તર્ગત સંયુક્ત વ્યંજન નીચે પ્રમાણે અપભ્રંશમાં હોઈ શકે:—

[૧] વન્ને ય એક જ પ્રકારના વ્યંજન હોય; દા. ત. વુત્ત, મુક્ક સ્વગ્ગ હ૦ કે પ્રથમ વ્યંજન + દ્વિતીય (તે જ વર્ગના) સોષ્મ વ્યંજન = સંયુક્ત વ્યંજન દા. ત. અક્કર, વગ્ગ, અચ્છ, વજ્ઝ, અટ્ટ, અટ્ઢ, અત્થ, અદ્ધ, પુણ્ણ, સઘ્ભાવ હ૦

[૨] ણહ, મ્હ, લહ દા. ત. કણહ, પમ્હ, પલ્હત્થ (સિ. હે. ૮. ૪. ૨૦૦; જો કે અપભ્રંશમાંથી લ્હ અદૃશ્ય થતો જાય છે.)

[૩] વ્યંજન+ર (સિ. હે. ૯. ૧. ૪. ૩૨૮-૨૨૯. જુઓ § ૩૭.) કેવલ બોલીમાં, પ્રકૃષ્ટ અપભ્રંશમાં નહિ.

[૪] અનુનાસિક વ્યંજન + વ્યંજન, હાથપ્રતોમાં અનુનાસિક વ્યંજનને પૂર્વ સ્વર પર અનુસ્વાર મુકી બતાવવામાં આવે છે દા. ત. સિંચહ. હંમુહ કે હમ્મુહ હ૦

§ ૩૯. સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ લેખી, નીચે જણાવેલી પ્રક્રિયા અપભ્રંશમાં માલમ પડે છે:

[૧] સંયોજન (Assimilation)

(અ) પ્રગામી સંયોજન (Progressive Assimilation).

(બ) અનુગામી સંયોજન (Regressive Assimilation).

(ક) વિશિષ્ટ સંયોજન (Special Assimilation).

સંયોજન થતાં સંયુક્ત સ્વરની પૂર્વે દીર્ઘ સ્વર હોય તો તે દ્વસ્વ થાય છે.

[૨] પ્રતિસંયોજન (Simplification) આ પ્રક્રિયા સંયોજનથી ઉલટી જ છે તેથી તેને પ્રતિસંયોજન એડું અભિધાન આપેલું છે.

(અ) સંયુક્ત વ્યંજનની સંયુક્તતા દૂર કરવી હોય તો તેની પૂર્વેના દ્વસ્વ સ્વરને દીર્ઘ કરવો અને સંયુક્ત વ્યંજનને અસંયુક્ત કરવો; દા. ત. સહસ્સ < સહસ્ર (સંયોજન); સહાસ < સહસ્સ (પ્રતિસંયોજન) (૩. ૬૧.) આ

પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્તો અપભ્રંશમાં બહુ છે. પ્રાકૃતમાં આ પ્રક્રિયાનાં પરિમિત સ્થાનો સિ. હે. ૮. ૨. ૧૨. માં નોંધ્યાં છે.

(બ) સંયુક્ત વ્યંજનની સંયુક્તતા દૂર કરવા, પૂર્વેના સ્વરને અનુસ્વાર અર્પી તેને લીધે બનાવવો અને સંયુક્ત વ્યંજનને અસંયુક્ત કરવો. દા. ત. મંત < મત્ત (૧. ૨૧.) જુઓ સિ. હે. ૮. ૨. ૧૨.

§ ૪૦. (પ્રગામી સંયોજન) (Progressive Assimilation).

ક + ત = ત્ત । જુત્ત=યુક્ત, રત્ત=રક્ત ।

ક + પ = પ્પ । વપ્પહરાઅ=વાકપતિરાજ ।

ગ + ધ = ઢ્ઢ । મુઢ્ઢ=મુઘ્ઢ ।

દ + ક = ક્ક । છક્ક=પટ્ક ।

દ + ત = ત્ત । છત્તીસ=પટ્ત્રિંશત્ ।

દ + પ = પ્પ । છપ્પથ=પટ્પદ ।

ઙ + ગ = ગ્ગ । સ્વગ્ગ=સ્વઙ્ગ ।

ઙ + જ = જ્જ । સજ્જો=પઙ્ગ ।

ઙ + વ = વ્વ । છવ્વોસ=પઙ્ગવિંશતિ ।

ત્ + ક = ક્ક । ઉક્ક=ઉત્ક ।

ત્ + પ = પ્પ । ઉપ્પલ=ઉત્પલ ।

ત્ + ફ = ફ્ફ । ઉપ્ફુલ=ઉત્ફુલ ।

દ્ + ગ = ગ્ગ । ઉગ્ગીરદ્=ઉદ્ગીરતિ ।

દ્ + બ = બ્બ । ઉવ્બોહ=ઉદ્વોધ ।

દ્ + મ = મ્મ । સમ્માવ=સમ્માવ ।

પ્ + ત = ત્ત । સુત્ત=સુત્ત ।

વ્ + જ = જ્જ । સુજ્જ=સુજ્જ ।

વ્ + દ = દ્દ । સદ્દ=શબ્દ ।

વ્ + ધ = ઢ્ઢ । લઢ્ઢ=લઘ્ઢ ।

§ ૪૧. અનુગામી સંયોજન (Regressive Assimilation)

(ક) સામાન્ય વ્યંજન+અનુનાસિક વ્યંજન=સામાન્ય વ્યંજનનું દ્વિત્વ

ગ્ + ન = ગ્ગ । અગ્ગિ=અગ્નિ ।

ત્ + ન = ત્ત । સવત્તિ=સપત્ની ।

ગ્ + મ = ગ્ગ । જુગ્ગ=યુગ્મ ।

ક્ + મ = મ્મ । રુપ્પિણિ=રુક્મિણી ।

ત્ + મ = મ્મ । અપ્પા=આત્મન્ ।

પરંતુ, જ્ + જ (ઙ) = જ્જ । આણ < અણ્ણા=આજ્ઞા (૫. ૨૬૭)

સાણ=સંજ્ઞા (૫. ૫૫.)

(સ્વ) સામાન્ય વ્યંજન+અન્તઃસ્થ=સામાન્ય વ્યંજનનું દ્વિત્વ:—

ક્ + ય = ક્ક । વક્ક=વાક્ય ।

ક્ + ર = ક્ક । ચક્ક=ચક્ર ।

પ્ + લ = પ્પ । વિપ્પવ=વિપ્પલવ ।

ક્ + વ = ક્ક । પિક્ક=પક્વ ।

અપવાદ:—દ્ + વ = દ્વ । ઉવ્વિગ્ગ=ઉદ્વિગ્ગ । ઉવ્વરિય = ઉદ્વૃત્ત (૧. ૭૦.)

(ક) અનુનાસિક વ્યંજન+અન્તઃસ્થ=અનુનાસિકવ્યંજનનું દ્વિત્વ.

ન્ + ય = ન્ન । કણ્ણ=કન્યા । (૩. ૨૦.)

મ્લ અને મ્લ માટે તો વર્ણપ્રક્ષેપ કરવામાં આવે છે. [§ ૩૪.]

§ ૪૨. અન્તઃસ્થમાં સ્વતઃ દ્વિત્વને પામતા લ્ અને વ્ છે. ય્ દ્વિત્વને પામતાં જ્ માં ફરી જાય છે. ર્ નું દ્વિત્વ થતું જ નથી. અન્તઃસ્થનો અંદર અંદર સંયુક્તવ્યંજન બને, તો દ્વિત્વપ્રક્રિયામાં પ્રધાનત્વનો અનુક્રમ લ્, વ્, ય્ છે, દા. ત. કલ્લ=કલ્ય (૩. ૧૧૪.) કવ્વ=કાવ્ય (૪. ૨.)

દુલ્લલિય=દુર્લલિત (૩. ૨૨.) સવ્વ=સર્વ (૩. ૧૭૬.)

§ ૪૩. કેટલાંક સંયુક્તવ્યંજનોની વિકારપ્રક્રિયા યાસ હોય છે; જેમાંના મુખ્યથી માર્ગદર્શી પ્રક્રિયાનો ઉલ્લેખ જ સંક્ષેપમાં નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

(ક) ક્ષ્=આદિમાં ચ્, છ્, જ્, ઘ્ । ચ્ચાર=ક્ષાર (૨. ૮૨.)

ચ્ચવણ=ક્ષવણ (૧૩. ૧૫.) છ્ણ=ક્ષણ (૬. ૧૪૮.)

છ્ચાર=ક્ષાર (૭. ૧૪૨.) શ્ચિજ્જહ=ક્ષીયતે (૩. ૫૬.)

ધ્ચિત્ત=ક્ષિત્ત (૫. ૨૦૮.)

शब्दान्तर्वर्ती होय तो, कख्, च्छ, ज्झ । कडकख= कटाक्ष (२. ७५) विक्खेव=विक्षेप (२. ७५.); रिच्छ= ऋक्ष (२. ५८) तच्छ=तक्ष (२. ५८.) विच्छोइश्च= विक्षोभित (५. ७७.); उज्झर=उक्षर* (१. १०३.) कोइक वार ह पण थाय छे [कख > ख > ह] दा. त. निहित्त=निक्षिप्त (५. ११८.) [सि. हे. ८. २. १७-२०.]

(ख) अत्र, तस्य, तस्य=च्छ । मिच्छत्त=मिथ्यात्व (५. १६३.)
अच्छेरय=आश्चर्यक (६. ११६.) मच्छर=मत्सर (२.
११३.) उच्छव=उत्सव (४. २८४.) अच्छर=अप्सरस
(१. ४५.) इ० [सि. हे. ८. २. २१.]

(ગ) કઘ્માક્ષર+ પ્રથમ અઘોષ વ્યંજન એમ બનેલો સંયુક્ત વ્યંજન આદિમાં આવતાં દ્વિતીય સોષ્મ અઘોષ વ્યંજન થઈ જાય છે; સ્વરદ્વયાન્તર્ગત એવો સંયુક્ત વ્યંજન આવતાં પ્રથમ અઘોષ અને દ્વિતીય સોષ્મ વ્યંજનનો બનેલો સંયુક્ત વ્યંજન થાય છે. [§ ૩૧ (ન)]

(घ) दन्त्य व्यंजनने स्थाने तालव्यनो आदेशः—त्य, थ्य, द्य, ध्य= च्च, छ्छ, ज्ज, झ्झ । अच्चन्त=अत्यन्त (३. ६) पच्चक्ख=प्रत्यक्ष (२. ४१), मिच्छन्त=मिथ्यात्व (५. १६३); अज्जु=अद्य (१. ९५.) उज्जाण=उद्यान (१. १४.); मज्झ=मध्य (१. ३४) जुज्झहो=युध्यत (१. ४७); सि हे. ८. २ १५. त्व-थ्व-झ-ध्वां च-छ-ज-झाः क्व-चित् । नां उदाहरणो भाग्ये ज मळे छे एटले नोध्या नथी.

(च) दन्त्य व्यञ्जने स्थाने मूर्धन्यनो आदेशः-पट्ट=प्रवृत्त (३. १८७.)
मट्टो=मृत्तिका (१३. १) पट्टण=पत्तन (१. ७) वट्टि=वर्ति (२. ८७.)
विच्छट्टु=विच्छर्द (२. १०५) छिट्टु=छिद्र (११. ६५) वियड्ड=विदग्ध
(१. ११.) वड्ढिय=वर्धित (१. १३५.) थड्ड=स्तब्ध (१०. २४.)
गांठवाल=ग्रन्थिपाल (१. १७.) इ [सि. हे. ८. २. ३५-४१.]

(छ) संयोजन (Assimilation)

(छ) संयोजन (Assimilation) अथवा भाषाविशिष्टता (dialectal peculiarity) थी बनेला त्त, प्प, क्क कैटलीक वार एकबीजाने स्थाने फेरबदल थाय छे. दा. त. चुक्क < चुत्त < च्युत्त (३. ६९.); जुप्पइ < जुत्तइ < भूत्तइ < भूत्तइ (४. २७८.); बुक्क अथवा बुक्क < बुत्त < वक्क * (५. २७२=बोक; वि.

हे. ८. ४. ९८=बुक्कइ); सवक्कि < सवत्ति < सपत्नी (जुओ लक्ष्मण-
गणिन्-सुपासनाहचरिय, प्रस्तावना. सं. पं. हरगोविन्ददास. आ शब्द ते ग्रंथसां
व्यापृत छे.) कप्पइ < कत्तइ < सं. √ कृत् (सि. हे. ८. ४. ३५७)

(ज) ण=ह । विहू < विण्हू < विण्णु (५. २१४)

(झ) द्व=म्भ । जिभा=जिह्वा (३. ८.), जो के जीहा (१. १२२)
पण रूप छे. विभिउ < विमिहउ < विस्मित (६. ६.)

रूपरचना

१. नामरूप.

§ ૪૪. વ્યંજનાન્ત નામ અપભ્રંશમાંથી વસ્તુતઃ અદૃશ્ય જ થઈ ગયાં છે; તો પણ કોઈ વાર વપરાયલાં દીઠામાં આવે છે. ત્, ન્, સ્-વ્યંજનાન્ત નાનોના અવશેષ કદીક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દા. ત. વંભાળ=વ્રહ્માણઃ (૨. ૧૦૭.) રાયાણો=રાજાનઃ (૪. ૨૨૫.) વૃણો=વ્રત્તિનઃ (૪. ૨૨૮.). આવા અવશેષો અર્ધમાગધીમાં અને તેના પછી પ્રાકૃતમાં વધારે છે. અપભ્રંશમાં તો લગભગ હુત્ત જ છે.

व्यंजनान्त नामोमां वे प्रकारना फेरफार करवामां आवे छे: [१] केटलीक वार अन्त्य व्यंजन दूर करवामां आवे छे: दा. त. मण=मनस् (२. ९२.) जग=जगत् (६. ४३.) अप्प=आत्मन् (७. ६०.) मणहारि=मनोहारिणी (५. १७९.) [२] केटलीक वार अन्त्य व्यंजनमां अ ऊमेरी अकारान्त नाम प्रमाणे तेनी गणना थाय छे; स्त्रीलिङ्गे आ के इ ऊमेरवामां आवे छे. दा. त. जुवाण=युवन् (५. ११०), आउस=आयुष् (२. १९.) अप्पण=आत्मन् (७. ५६.) इ. [३] ऋकारान्त नामना ऋ=अर करवामां आवे छे. दा. त. पियर=पितृ (४. ८९.) भायर=भ्रातृ (५. १.) इ०; पण भत्तार=भर्तृ (५. ३१.) सस=स्वस् (३. ६६.); माय, माइ=मातृ (३. १०७); भाइ=भ्रातृ (३. १४५.) इ० संस्कृतानुसारी विकृति छे. [४] अत्-अन्ती वर्तमानकृदन्तो अने वत्-अन्ती नामना अन्त अन्त अने वन्त थई जाय छे. मत् नो मन्त के वन्त थई जाय छे. कोइ वार प्राकृतने अनुसारी त् एकलो पण त्यजी देवामां आवे छे दा. त. भयव=भगवत् [५] स्त्रीलिङ्गी आकारान्त अने ईकारान्त नामनो अन्त्य स्वर ह्रस्वित करवामां आवे छे. दा. त. कील=

ક્રીડા, સિયય=સિકતા (૧. ૮૬.) પડિમ=પ્રતિમા (૧. ૮૭.) પુજા
=પૂજા (૧. ૯૦); વેણિ=વેણી (૩. ૨૪.) માલહ=માલતી (૩. ૩૧)
સર્યાલિધિ=સૈરન્ધ્રી (૩. ૩૨.) કિકરિ=કિકરી (૩. ૩૩.) જવલ્લે જ
દીર્ઘ સ્વર રાજવામાં આવે છે. દા. ત. જિભા=જિહ્વા (૩. ૮.) કોઈ વાર
આકારાન્ત દ્રશિત કરી તેમાં ઇ ઉમેરી, ફકારાન્ત કરવામાં આવે છે. દા. ત.
નિસિ=નિશા (૧. ૨.) કહિ=કથા (૩. ૧૮૭.).

આ પ્રમાણે પુલ્લિગ, સ્ત્રીલિગ અને નપુંસકલિગમાં, અ, ઇ અને ઊ—અન્તનાં
જ નામ હોય છે. આ, ઈ, ઊ—અન્તમાં સ્ત્રીલિગી નામો વિકલ્પે આવે છે.

§ ૪૫. અપભ્રંશમાં બે જ વચન હોય છે—એકવચન અને અનેકવચન.
દો, બે એ બે દ્વિવચનનાં રૂપ સિવાય અપભ્રંશમાં દ્વિવચન નથી.

§ ૪૬. સામાન્ય રીતે અપભ્રંશમાં જાતિ સંસ્કૃતને અનુસરે છે. પરંતુ તેમાં
અવ્યવસ્થા તો છે જ. તેટલા જ માટે સિ. હે. ૮. ૪. ૪૪૫ માં લિગને અપ-
ભ્રંશ વિષયે અતન્ત્ર કહ્યું છે. દા. ત. કડકલ્હ=કટાક્ષાન્ (૬. ૯૯.)
દેસઈ=દેશાન્ (૬. ૧૦૦), આરંભઈ=આરંભાન્ (૬. ૧૦૭.) ઇ.

§ ૪૭. સંસ્કૃતની સરસામણીમાં પાલી અને પ્રાકૃતમાં વિભક્તિઓનો હાસ
થાળો છે. પાલીમાં પણ ચોથી અને છઠી વિભક્તિઓનો મેદ અદશ્ય થતો જાય
છે. અપભ્રંશમાં તો વિભક્તિઓનો હાસ ઇથી પણ અધિક છે. પ્રાકૃતમાં દેશા
દેતો ચતુર્થી અને છઠીનો મેદાભાવ (વરુચિ. પ્રાકૃતપ્રકાશ ૬. ૬૪. ચંડ. ૨.
૧૩.) અપભ્રંશમાં તો છે જ. ચતુર્થી અને દ્વિતીયાનો મેદ કોઈ વાર નષ્ટ થાય
છે. (જુઓ અ. પા. ટિપ્પણી. ૧. ૯૪-૯૭-૧૦૭). સપ્તમી અને તૃતીયાનાં
એકવચન અને અનેકવચનનાં રૂપ કેટલેક દરજ્જે સરસાં બની જાય છે. પ્રથમા
અને દ્વિતીયાનો મેદ પણ જાણો રહેતો નથી. કોઈવાર પંચમી અને ષષ્ઠીનાં એક
વચન પણ સરસાં થઈ જાય છે. આ બધી વાતો નીચેનાં રૂપ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે.

§ ૪૮. અકારાન્તનામનાં રૂપ (પુલ્લિગ)
નીચે એક જ નામ લઈને સુગમતા સ્વાતર રૂપ આપવામાં આવેલાં છે.

પુત્ત (પુલ્લિગ)

એકવચન:—

પ્રથમા. પુત્ત (૧. ૪.) પુત્ત (૧. ૬.) પુત્તો (૫. ૫૩.) પુત્તઝ (૧. ૬૨.)
પુત્તઝં (૧. ૩.)

દ્વિતીયા. પુત્ત (૧. ૮૭.) પુત્ત (૨. ૮.) પુત્તહો (૧. ૧૦૭.) પુત્તં (૬. ૨૯)

તૃતીયા. પુત્તેણ (૧. ૧૦૨.) પુત્તિણ (૧. ૧૧૫.) પુત્તે (૧. ૮૦.) પુત્તે
(૧. ૧૦.) પુત્તિ (૬. ૧૬.) પુત્તિ (૫. ૯૬.) પુત્તઈ (૫. ૧૦૦)
પુત્તેણં (૪. ૧૬૯)

પંચમી. પુત્તહે (૩. ૧૧૩) પુત્તહુ (૫. ૩૪) પુત્તહો (૪. ૧૭૫)

ચતુર્થી-ષષ્ઠી. પુત્તસ્સ (૬. ૧૬૪) પુત્તસ્સુ (૧૪. ગીત. ૫) પુત્તહો (૧. ૧૦૪.
૧૦૫.) પુત્તહુ (૯. ૩૬.)

સપ્તમી. પુત્તિ (૬. ૫.) પુત્તે (૧. ૧૧૪.) પુત્તઈ (૪. ૨૭૪.) પુત્તહ (૭.
૭૮.) પુત્તણ (૧. ૧.) પુત્તમ્મિ (૬. ૧૫૮.)

સંબોધન. પુત્ત (૩. ૧૮૨.) પુત્તા (૭. ૨૮.)

અનેકવચન:—

પ્રથમા. પુત્ત (૧. ૭.) પુત્તા (૧. ૯૬.)

દ્વિતીયા. પુત્ત (૨. ૯.) પુત્તા (૨. ૯.)

તૃતીયા. પુત્તઈ (૧. ૬૯) પુત્તહિ (૧. ૫૮.) પુત્તેહિ (૧. ૫૭.) પુત્તેહિ
(૧. ૫૭.) પુત્તિહિ (૧. ૧૨૦.) પુત્તિહિ (૧. ૫૮.)

પંચમી [પુત્તહું], પુત્તહં (૯. ૧૯.)

ચતુર્થી-ષષ્ઠી પુત્તાણં (૪. ૨૩૧.) પુત્તાણ (૬. ૧૬૫.) પુત્તહં (૧. ૭૩.)
પુત્તહ (૭. ૬.) પુત્તાહં (૭. ૯.)

સપ્તમી પુત્તિહિ (૫. ૧૫૩.) પુત્તેસુ (૬. ૭૮.) પુત્તિહિ (૩. ૨૩.)

સંબોધન પુત્તહો (૧. ૯૪.) પુત્તહુ (૧૩. ૩૯; ૩. ૧૮૧.)

(ક) ઉપરનાં રૂપાખ્યાનોમાં પુત્તો, પુત્તં, પુત્તાણં, પુત્તમ્મિ ચોક્ષાં
મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનાં રૂપ છે.

(લ) પાંચમી, ષષ્ઠી વિભક્તિ વચ્ચે પણ સંપ્રમ થઈ ગયો છે. વિભક્તિ-
વ્યાપારની નિરંકુશતા જોવી હોય તો પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઘણે સ્થળે મઠી આવશે,
દા. ત. ઉદ્ધરણ ૧. કડવડ. ૧૨. વપરાયલાં રૂપાખ્યાનો પણ તે જ બતાવે છે.

(ગ) અનાદર ષષ્ઠીના પ્રયોગનું ઉદાહરણ: પેકલંતહં રાયહં મુચ્છ
ગય । (૩. ૭૨.) સતિ સપ્તમી: વિમલે વિહાણણ કિયણ પયાણણ
ઉયયઈરિસિહરે રવિ દીસઈ । (૧. ૧.) બીજે સ્થળે પઈ જીવંતણ

મહુ ઘટ્ટી મહ્ય અવત્થા । (૩. ૧૦.) અહિં સપ્તમીને સ્થાને તૃતીયા યોજી છે, જે બતાવે છે કે તૃતીયા અને સપ્તમી વચ્ચે મહુ જ સંપ્રમ થયેલો હોવો જોઈએ.

(ઘ) ઉપરનાં રૂપાલ્યાનોમાં નાસિક્યતા (Nasality) પ્રત્યેનાં દુર્લક્ષ્યો તથા ઈ અને ઈ, તેમ જ ઓ અને ઊ ની આમકતાથી નૂતન રૂપો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે.

(ચ) ઉદ્ધરણ ૧૨. અને ૧૩. અનુક્રમે કળહ અને સરહના દોહાકોશમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. તેમાં કેટલાંક ધ્વનિ રૂપાલ્યાનો દેખાય છે. તે મુખ્યત્વે કરીને બોલી વિશેષો (Dialectal Peculiarities) અને અર્વાચીનતાનાં ચિહ્ન છે. આ સંબંધી ચર્ચા પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીમાં આપેલી પ્રસ્તાવનામાં કરવામાં આવેલી છે તે જોવી.

(છ) કેટલીક વાર ઘંડની ધ્વનિ વિભક્તિ પ્રત્યયોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. દા. ત. જિણજમ્મણ અમર પરાઈય (૨. ૧૮.) સરિપવાહ મિહુણં ણાસંતં (૧. ૮.) વાહિ મિચ્છ તં જણં દુરવ્વસેણં સદ્ધયં (૬. ૧૧.) ૩૦

§ ૪૯. અકારાન્ત નપુંસકલિંગી નામનાં રૂપ.

ફલ.

એકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા-દ્વિતીયા. ફલ (૧. ૩૬.)

ફલાઈ-ઈ (૧. ૧૨૭.)

ફલ (૧૩. ૧૧.)

ફલઈ-ઈ (૧. ૩૭.)

અવશિષ્ટ રૂપ અકારાન્ત પુલિંગી નામનાં રૂપ પ્રમાણે થાય છે.

§ ૫૦. અકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામનાં રૂપ (પુલિંગ અને નપુંસકલિંગ)

પુલિંગ અને નપુંસકલિંગ વચ્ચે કાંઈ પણ ફેર નથી. નપુંસકલિંગમાં વારિઈ-વારીઈ કે મહુઈ-મહૂઈ પ્રથમા, દ્વિતીયા અનેકવચનમાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ હોય; પરંતુ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તે પ્રયોજિત નથી.

મૂળે ય ઈ અને ઊ અન્તવાળાં નામો જ ઓછાં વપરાયલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે; અને વળી તેમાં પણ તે નામોને ઘણી વાર ય < ક સ્વાર્થ પ્રત્યય લગાડી અકારાન્ત નામ જેવાં રૂપાલ્યાનો તેનાં કરવામાં આવે છે. દા. ત. સમ્માઈટ્ટિ (૭. ૫૪.) જોઈયા (૭. ૫૧.) જોઈય (૭. ૬૪.) ણાણિયઈ

(૭.૮૧.) અગ્નિય (૭. ૧. અકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામના રૂપની આન્તાનુક્રુતિ) જોઈસિયઈ (૫. ૧૦૭.) આ ઉપરાંત એ પણ માલમ પડે છે કે રૂપાલ્યાનોનાં જ્યાં પ્રત્યયો છે, ત્યાં લગભગ સરખા જ પ્રત્યયો છે. પ્રથમા, દ્વિતીયા અને સંબોધન વિભક્તિને તો પ્રત્યયો જ નથી. ઇન્ અન્તવાળાં નામોમાં ન્ ઘણીવાર લ્યજી દેવામાં આવે છે. ત્યાર પછી તેનાં રૂપો અકારાન્ત નામ જેવાં જ કરવામાં આવે છે.

એકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા ગિરિ (૨. ૧૦૦)

પરમેટ્ટિ (૩. ૫૦.)

ગુરુ (૮. ૧.)

રવિદુ (૪. ૨૭૮.)

દ્વિતીયા ગિરિ (૩. ૧૭.)

પરમિટ્ટિ (૬. ૪૭.)

સિસુ (૫. ૨૫.)

ગુરુ (૭. ૭.)

તૃતીયા કરિણા (૫. ૧૩૭.) બહુપં (૭. ૧૧૨)

ણાણિઈ (૫. ૧૪૧.)

બલિણા (૫. ૧૧૩.) બહુયઈ (૮. ૧૫)

માઈઈ (૫. ૨૭૭.)

પહુણા (૫. ૨૧૨.) મંતિઈ (૫. ૧૮૮.)

વહર્વિ (૪. ૧૫.)

પંચમી [ગિરિહે] મહુણો (૪. ૨૨૧.)

[ગિરિહુ]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી રહુવઈહે (૨. ૨૨.)

જોઈઈ (૭. ૩૭.)

કરિહો (૩. ૮૭.)

ણાણિઈ (૭. ૧૧૨.)

પંહુહિ (૩. ૧૪૧.)

માઈણં (૪. ૨૩૧.)

હરિહિ (૪. ૧૬૨.)

રિસિઈ (૫. ૨૦૬.)

માણુઈ (૪. ૧૮૫.) જગવઈણો (૪. ૨૨૮.)

કુલસામિઈ (૫. ૪૫.) વિટ્ટિઈ (૫. ૨૩૧.)

સપ્તમી સુઈઈ (૫. ૧૧૬.)

[ગિરિહું]

સંબોધન સિઈ (૨. ૧૨૫.)

[ગિરિ]

§ ૫૧. આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપ

આગળ આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનો અન્તિમ આ હ્રસ્વ કરી દેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યય લગાડવા લાયક બે મૂળરૂપ બને છે. દા. ત. માલ અને માલા.

માલા

અનેકવચન	અનેકવચન
પ્રથમા માલા (૧. ૩૬.)	માલાડ (૧. ૩૨.)
માલ (૧. ૨૨.)	માલડ (૧. ૪૦.)
દ્વિતીયા [માલા] માલ (૧. ૫૬.)	માલાડ (૨. ૧૮૮.)
	માલડ (૩. ૨૧.)
તૃતીયા માલાઈ (૧. ૨૩.)	[માલાહિં] માલહિં (૪. ૨૧૮.)
માલઈ (૩. ૧૯૪.) માલાઈ (૧. ૮૧.)	
માલઈ (૧. ૬૭.) માલહે (૨. ૮૩.)	
પંચમી [માલહે-માલાહે]	[માલાહુ-માલહુ]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી માલહે (૨. ૨૪.)	માલહું (૩. ૭૭.)
માલહે (૨. ૧૩૭.) માલહિં (૨. ૭૩.)	
માલહિં (૩. ૧૧૦.) માલહો (૩. ૧૧૫.)	
સપ્તમી માલહે (૩. ૧૧૪.)	[માલહિં-માલાહિં]
માલઈ (૪. ૧૧૨.)	
સંબોધન માલ (૨. ૫૨.)	[માલડ-માલાડ]

§ ૫૨. ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપ:—

કેટલાંક સ્ત્રીલિંગી આકારાન્ત નામનો અન્ત્ય આ દ્રશ્યત કરવામાં આવે છે તે આપણે જોઈએ. (§ ૫૧.) આવાં નામોને અન્તે ઈ કોઈવાર લગાડવામાં આવે છે. દા. ત. બાલી (૧. ૨૨.) નિસિ (૧. ૨.) વસુંધરી (૨. ૬૪.) પરમેસરી (૨. ૭૧.) ૬૦ વિશેષણનાં સ્ત્રીલિંગી રૂપ પણ ઈ લગાડીને કરવામાં આવે છે. દા. ત. જુઓ ઉદ્ધરણ ૨. કહવક ૩. સ્ત્રીલિંગી ઈકારાન્ત નામનાં રૂપો ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપથી જુદાં નથી. ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામ આમેય સંસ્કૃતમાં તો ઓછાં છે જ; પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં વહુ (૧. ૪૬.) અને વહુદિ (૨. ૧૪૦.) એ બે રૂપો જ સ્વપરાયલાં છે. આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામનાં રૂપ જેવાં જ ઈકારાન્ત નામનાં રૂપ છે.

અનેકવચન	અનેકવચન
પ્રથમા તરુણિ (૫. ૧૪.)	તરંગિણીડ (૧. ૩૨.)
રિદ્ધી (૫. ૬૬.)	નારિડ (૩. ૭૫.)
મહારી (૫. ૭૫.)	કુમારિડ (૫. ૧૭૯.)
દ્વિતીયા મહિ (૫. ૯૩.)	જણદિદ્વિડ (૫. ૮૬.)
અવકસડી (૭. ૭૧.)	ગાહિણીડ (૬. ૧૩૨.)
તૃતીયા ઘરિણિ (૫. ૧૫૭.)	વિરહંતિહિ (૫. ૩૨.)
વિલાસિણિઆઈ (૫. ૧૨૧.)	
પંચમી [તરુણિહે]	[તરુણિહુ]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી મહાવિહે (૩. ૪૮.)	પાણિયહારિહુ (૬. ૧૧૨.)
પુત્તિહિં (૫. ૧૦૮.) ભૂમિહિં (૫. ૨૨૮.)	
સપ્તમી પહરંતિહિં (૫. ૧૬૨.)	વાવિહિં (૫. ૪૫.)
મુદ્ધિ (૫. ૨૮૭.)	કામિણિહિં (૩. ૧૨૮.)
સિદ્ધિહિં (૭. ૨૫.) રચણિહે (૩. ૧૧૪.)	
તુંગિહે (૩. ૧૧૬.)	
સંબોધન માઈ (૩. ૧૦૭.)	[તરુણિહો]
પંચાલિ (૩. ૧૦૯.)	

૨. સર્વનામરૂપ

§ ૫૩. પ્રથમપુરુષવાચક સર્વનામ:—

અનેકવચન	અનેકવચન
પ્રથમા હડં (૨. ૨૧૮.) મહ (૨. ૧૭૫.) [અમ્હે] અમ્હઈ (૨. ૫૧.)	
દ્વિતીયા મહ (૧. ૨.) મહં (૩. ૬૪.) મં (૧૧. ૧૧.) [અમ્હે, અમ્હઈ]	
તૃતીયા મહં (૨. ૧૭૧.) મહ (૧. ૧૧૬.) [અમ્હેહિં] અમ્હહિં (૬. ૧૪૦.)	
મહ (૬. ૧૬૬.)	
પંચમી મહુ (૩. ૧૧૬.) [મજ્ઞુ]	[અમ્હહં]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી મહુ (૨. ૩૨.) મજ્ઞુ (૬. ૧૩.) અમ્હાણ (૬. ૧૬૭.)	
મહું (૫. ૨૧૫.)	[અમ્હહં]
સપ્તમી [મહં]	[અમ્હાહુ]

§ ५४. द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा तुहं (३. १९६.) तुहु (२. २१.)	[तुम्हइं, तुम्हे]
द्वितीया पइं (३. ६०.)	[तुम्हइं, तुम्हे]
तृतीया पइ (२. ८९.) पइं (३. ६२.)	[तुम्हेहिं]
तइं (३. १४५.)	तुम्हइं (५. २७४.)
पंचमी [तउ, तुज्झु, तुध्र *]	[तुम्हहं]
चतुर्थी-षष्ठी तउ (२. १६८.)	तुम्ह (३. ९४.)
तुह (४. १५१.)	तुम्हइ (२. ६३.)
तुज्झ (४. २७०.)	तम्हाण (३. १६६.)
तुज्झ (५. ४७.) [तुध्र *]	तुम्हह-हं (३. ४६.)
सप्तमी तुह (५. ४८.) [तइं]	[तुम्हासु]

§ ५५. दर्शक सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा [पु] सो (१. २९.) सु (६. ८९.)	[पु.] ते (१. २४.)
स (५. १४८.)	
[स्त्री.] सा (१. १०९.) स (३. ६८.)	[स्त्री.] ताउ (१. ३२.)
	ति (२. ७६.)
[न.] तं (१. ३६.) तं तु (११. ६.)	[न.] ताइ (१. २५.)
द्वितीया [पु] तं (१. ५०.)	[पु.] [ते]
[स्त्री.] तं (१. ७६.)	[स्त्री.] [ताउ]
[न.] तं (१. १३४.)	[न.] [ताइ]
तृतीया [पु.] तेण (१. ११३.) तें (२. २०१.)	[पु.] तेहि (१. १३३.)
तइं (३. १८.) तेणं (६. १६६.)	ताहं (२. १७.)
ति (१. ८.)	तेहि (३. ५१.)
[स्त्री.] ताइ (२. १७८.) [तिण, तीण, ताण, तण]	[स्त्री.] तेहि (२. ५०.)
पंचमी [पु.] तहे (४. १९८.) तउ (४. १७६.)	[पु.] [तहु]
[स्त्री.] [ताहे-तहे]	[स्त्री.] [ताहि]

षष्ठी [पु.] तासु (१. १११.) तहो (१. ६०.)	[पु.] तहु (१. १५.)
तहि (२. ८४.) तसु (७. ७९.)	
तहु (५. ९.) तहिं (५. १८.)	
[स्त्री.] तिह (२. १४४.)	[स्त्री.] ताहि (१. १३२.)
ताहि (५. २६६.)	
सप्तमी [पु.] तहिं (१. १०६.)	[पु.] तहिं
तहि (२. ११२.)	
[स्त्री.] तहि (२. १४१.)	[स्त्री.] [ताहिं]
तहिं (७. १०३.)	

§ ५६. संबंधी सर्वनामः—

एकवचन	अनेकवचन
प्रथमा [पु.] जो (१. २९.) जु (७. १३५.)	[पु.] जे (१. २४.)
[स्त्री.] जा (१. १०९.)	[स्त्री.] जाउ (१. ३२.)
[न.] जं (१. २६.)	[न.] जाइ (७. १०६.)
द्वितीया [पु.] [जं]	[पु.] [जे]
[स्त्री.] [जं]	[स्त्री.] [जाउ]
[न.] जं जु (११. ६.)	[न.] [जाइ]
तृतीया [पु.] जेण (१. ५.) जि (४. २६९.)	[पु.] जेहिं (४. ११०.)
जें (५. ९.)	
[स्त्री.] [जाइं, जाँ, जिण इ०]	[स्त्री.] जेहिं (२. ४९.)
पंचमी [पु.] जउ (३. ५७.) [जहे]	[पु.] जहु
[स्त्री.] [जाहे]	[स्त्री.] [जाहिं]
चतुर्थी-षष्ठी [पु.] जासु (१. १०.) जसु (१. ८०.)	[पु.] जाहं-जाह (४. १०८.)
जस्स (६. ६२.) [जहो]	
[स्त्री.] जाहि (२. ४८.)	[स्त्री.] [जाहिं]
सप्तमी [पु.] जहिं (७. १०४.)	[पु.] [जहिं]
जम्मि (५. २६.)	
[स्त्री.] [जहि]	[स्त्री.] [जाहिं]

§ ૫૭. પ્રશ્નાર્થ અને અનિશ્ચિત સર્વનામ:—

અનેકવચન	અનેકવચન
પ્રથમા- [પુ.] કો (૨. ૧૩.) કુ (૭. ૬૯.)	[પુ.] કે (૧. ૫૪.)
દ્વિતીયા. [સ્ત્રી.] કા (૧. ૬૬.) ક (૫. ૧૧)	[સ્ત્રી.] કાયડ (૧. ૧૮) [કાણ]
[ન.] કિં (૧. ૯૫.)	[ન.] કાઈ (૫. ૨૬૮.)
તૃતીયા. [પુ.] કેણ (૧. ૧૧૬.) કઈ (૧૧. ૨૧.)	[પુ.] કેહિં (૪. ૨૨૫.)
[સ્ત્રી.] કાઈ (૨. ૧૧) [કાણ]	[સ્ત્રી.] કેહિ (૪. ૨૩૪.) [કાહિ]
પંચમી. [પુ.] કડ (૪. ૧૯૭.) [કહે]	[પુ.] [કહુ]
[સ્ત્રી.] [કાહે]	[સ્ત્રી.] [કાહિં]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી. [પુ.] કહો (૩. ૯૨.) કહુ (૪. ૧૫૯.)	[પુ.] કાહં-હ (૪. ૨૯૩.)
કસ્સ (૬. ૯૫.) કાસુ (૫. ૯૮.)	
[સ્ત્રી.] કાહિં (૫. ૧૪.) કાહિ (૫. ૧૫.)	[સ્ત્રી.] કાહિ (૪. ૨૯૩.)
સપ્તમી [પુ.] કહિ (૩. ૧૭૨.) કહિં (૬. ૨૮.)	[પુ.] [કહિં]
[સ્ત્રી.] [કાહિં]	[સ્ત્રી.] [કાહિં]

(ક) અનિશ્ચિત સર્વનામ પિ, વિ, મિ, ઇ < સં. અપિ, ચિ < સં. ચિત્ લગાડવાથી બને છે. દા. ત. ૧. ૬૬; ૧. ૫૭; ૭. ૧૧; ૬. ૨૬-૨૮. ૬૦

(લ) કિં અને કાઈ (૫. ૨૬૮.) અવ્યય તરીકે પણ વપરાય છે.

(ગ) કવણ (ગૂ. કોણ) પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકે વપરાય છે. દા. ત. કવણુ (૩. ૧૧૦) કવણ [સ્ત્રી.] (૨. ૧૨૨.) ૬૦

§ ૫૮. 'હ, ઇ' < સં. હતદ્; હહ < સં. હપ: 'નાં રૂપ:—

અનેકવચન	અનેકવચન
પ્રથમા- [પુ.] હડ (૧. ૧૩૩.) હડ (૨. ૧૬૯.)	[પુ.] હહા
દ્વિતીયા. હહુ (૨. ૧૨૬.) હહુ (૫. ૧૮૯.)	[સ્ત્રી.] [હહીડ]
હહ (૨. ૮૯.) હડ (૨. ૧૭૮.)	[ન.] [હહઈ, હહઈ,
[સ્ત્રી.] હહો (૩. ૯૦.)	હહાઈ, હહાઈ]
તૃતીયા [પુ.] હણ (૧. ૧૧૫.)	[પુ.] [હહિં, હહહિં,
હપ્ (૫. ૧૯૪.) હૃ (૧૧. ૧૪.)	હહહિં]
હણહ (૬. ૧૨.)	[સ્ત્રી.] [હહાહિં]

પંચમી [હહહે]

[પુ.] [હહહું]

[સ્ત્રી.] [હહાહિં]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી [પુ.] હહહો (૪. ૧૭૪.)

[પુ.] [હહાહં]

[સ્ત્રી.] [હહહે]

[સ્ત્રી.] [હહાહિં]

સપ્તમી [પુ.] હહહ (૬. ૪૫.)

[પુ.] [હહહિં]

[સ્ત્રી.] [હહાહિં]

§ ૫૯. આઅ, અ=હદમ્

આ સર્વનામનાં થોડાંક રૂપ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં વપરાયલાં છે. દા. ત. તૃતીયા આં (૪. ૧૭૧.); ષષ્ઠી-આયહો [પુ.] (૨. ૩૦.); આયહે [સ્ત્રી.] (૩. ૬૬.)-અનેકવચન આયહં [પુ.] (૧. ૧૦.); દ્વિતીયા અનેકવચન [ન.] આયહં (૨. ૨૧૦.)

§ ૬૦. સ્વવાચક સર્વનામ અપ્પણ, અપ્પ < સં. આત્મન્ માંથી બને છે; અને તેનાં રૂપ અકારાન્ત નામના જેવાં થાય છે.

બીજાં સર્વનામ જેવાં કે સવ્વ, અણ્ણ, હક્ક હનાં રૂપ સામાન્યતઃ જ (યદ્) અને ત (તદ્)ના જેવાં જ થાય છે.

§ ૬૧. સર્વનામમાંથી બનતાં વિશેષણો અને અવ્યયોના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) [૧.] પરિમાણવાચક વિશેષણ:—

(અ) હત્તિડ (૧. ૧૦૭), તેત્તિડ, જેત્તિડ, કેત્તિડ (૩. ૧૦૮.)

(આ) હત્તડડ (૧. ૧૦૭.) તેત્તડડ, જેત્તડડ, કેત્તડડ (૩. ૧૨૯.)

(ઇ) હવડડ (=હવડુ ૨. ૧૩૧.) તેડવડ (=તેવડુ ૫. ૨૧૪) જેવડડ, કેવડડ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭)

(ઈ) હત્તુલ, તેત્તુલ, જેત્તુલ, કેત્તુલ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭.)

[૨.] ગુણવાચક વિશેષણ:—

(અ) અહસડ (૧૨. ૧૩.) તહસડ, જહસડ (૧૦. ૯.) કહસડ (૧૭. ૯.)

(આ) હહડ (૫. ૧૪૯.) તેહડ, (૭. ૨૬.) જેહડ (૫. ૯૪.) કેહડ (૫. ૯૪.)

(ઇ) હરિસ (૪. ૨૬૮.), અમ્હારિસ (૪. ૧૯૯.), તુમ્હારિસ (૩. ૧૨.)

§ ૫૭. પ્રશ્નાર્થ અને અનિશ્ચિત સર્વનામ:—

અનેકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા-	[પુ.] કો (૧. ૧૩.) કુ (૭. ૬૯.)	[પુ.] કે (૧. ૫૪.)
દ્વિતીયા.	[સ્ત્રી.] કા (૧. ૬૬.) ક (૫. ૧૧)	[સ્ત્રી.] કાયડ (૧. ૧૮) [કાડ]
	[ન.] કિં (૧. ૯૫.)	[ન.] કાઈ (૫. ૨૬૮.)
તૃતીયા.	[પુ.] કેળ (૧. ૧૧૬.) કઈ (૧૧. ૨૧.)	[પુ.] કેહિં (૪. ૨૨૫.)
	[સ્ત્રી.] કાઈ (૨. ૧૧) [કાણ]	[સ્ત્રી.] કેહિ (૪. ૨૩૪.) [કાહિ]
પંચમી.	[પુ.] કડ (૪. ૧૯૭.) [કહે]	[પુ.] [કહુ]
	[સ્ત્રી.] [કાહે]	[સ્ત્રી.] [કાહિ]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી.	[પુ.] કહો (૩. ૯૨.) કહુ (૪. ૧૫૯.)	[પુ.] કાહં-હ (૪. ૨૯૩.)
	કસ્સ (૬. ૯૫.) કાસુ (૫. ૯૮.)	
	[સ્ત્રી.] કાહિં (૫. ૧૪.) કાહિ (૫. ૧૫.)	[સ્ત્રી.] કાહિ (૪. ૨૯૩)
સપ્તમી	[પુ.] કહિ (૩. ૧૭૨.) કહિં (૬. ૨૮.)	[પુ.] [કહિં]
	[સ્ત્રી.] [કાહિ]	[સ્ત્રી.] [કાહિ]

(ક) અનિશ્ચિત સર્વનામ પિ, વિ, મિ, ઇ < સં. અપિ, ચિ < સં. ચિત્ લગાડવાથી બને છે. દા. ત. ૧. ૬૬; ૧. ૫૭; ૭. ૧૧; ૬. ૨૬-૨૮. ૬૦

(ખ) કિં અને કાઈ (૫. ૨૬૮.) અવ્યય તરીકે પણ વપરાય છે.

(ગ) કવણ (ગૂ. કોણ) પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકે વપરાય છે. દા. ત. કવણુ (૩. ૧૧૦) કવણ [સ્ત્રી.] (૨. ૧૨૨.) ૬૦

§ ૫૮. 'ઘ, ઘઞ < સં. ઘતદ્; ઘહ < સં. ઘઘઃ' નાં રૂપ:—

અનેકવચન

અનેકવચન

પ્રથમા-	[પુ.] ઘડ (૧. ૧૩૩.) ઘડ (૨. ૧૬૯.)	[પુ.] ઘહા
દ્વિતીયા	ઘહુ (૨. ૧૨૬.) ઘહડ (૫. ૧૮૯.)	[સ્ત્રી.] [ઘહોડ]
	ઘહ (૨. ૮૯.) ઘડ (૨. ૧૭૮.)	[ન.] [ઘહં, ઘયઈ,
	[સ્ત્રી.] ઘહો (૩. ૯૦.)	ઘહાઈ, ઘયાઈ]
તૃતીયા	[પુ.] ઘણ (૧. ૧૧૫.)	[પુ.] [ઘહિં, ઘઘહિં,
	ઘણં (૫. ૧૯૪.) ઘં (૧૧. ૧૪.)	ઘણહિં]
	ઘણઈ (૬. ૧૨.)	[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

પંચમી [ઘયહે]

[પુ.] [ઘયહું] (૧. ૧૦૦)

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી [પુ.] ઘયહો (૪. ૧૭૪.)

[પુ.] [ઘયાહં]

[સ્ત્રી.] [ઘયહે]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

સપ્તમી [પુ.] ઘહઈ (૬. ૪૫.)

[પુ.] [ઘયહિં]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

§ ૫૯. આઞ, અ=ઇદમ્

આ સર્વનામનાં થોડાંક રૂપ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં વપરાયેલાં છે. દા. ત. તૃતીયા આણં (૪. ૧૭૧.); ષષ્ઠી-આયહો [પુ.] (૨. ૩૦.); આયહે [સ્ત્રી.] (૩. ૬૬.)-અનેકવચન આયહં [પુ.] (૧. ૧૦.); દ્વિતીયા અનેકવચન [ન.] આયહં (૨. ૨૧૦).

§ ૬૦. સ્વત્વાચક સર્વનામ અપ્પણ, અપ્પ < સં. આત્મન્ માંથી બને છે; અને તેનાં રૂપ અકારાન્ત નામના જેવાં થાય છે.

બીજાં સર્વનામ જેવાં કે સન્વ, અણ, ઇક્ક ઇનાં રૂપ સામાન્યતઃ જ (યદ્) અને તં (તદ્)ના જેવાં જ થાય છે.

§ ૬૧. સર્વનામમાંથી બનતાં વિશેષણો અને અવ્યયોના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) [૧.] પરિમાણવાચક વિશેષણ:—

(અ) ઇત્તિડ (૧. ૧૦૭), તેત્તિડ, જેત્તિડ, કેત્તિડ (૩. ૧૦૮.)

(આ) ઇત્તડડ (૧. ૧૦૭.) તેત્તડડ, જેત્તડડ, કેત્તડડ (૩. ૧૨૯.)

(ઇ) ઇવડડ (=ઇવડુ ૨. ૧૩૧.) તેડવડ (=તેવડુ ૫. ૨૧૪) જેવડડ, કેવડડ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭)

(ઈ) ઇત્તુલ, તેત્તુલ, જેત્તુલ, કેત્તુલ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭.)

[૨.] ગુણવાચક વિશેષણ:—

(અ) અહસડ (૧૨. ૧૩.) તહસડ, જહસડ (૧૦. ૯.) કહસડ (૧૭. ૯.)

(આ) ઇહડ (૫. ૧૪૯.) તેહડ, (૭. ૨૬.) જેહડ (૫. ૯૪.) કેહડ (૫. ૯૪.)

(ઇ) ઇરિસ (૪. ૨૬૮.), અમ્હારિસ (૪. ૧૯૯.), તુમ્હારિસ (૩. ૧૨.)

§ ૫૭. પ્રશ્નાર્થ અને અનિશ્ચિત સર્વનામ:—

એકવચન	અનેકવચન
પ્રથમા- [પુ.] કો (૨. ૧૩.) કુ (૭. ૬૯.)	[પુ.] કે (૧. ૫૪.)
દ્વિતીયા. [સ્ત્રી.] કા (૧. ૬૬.) ક (૫. ૧૧)	[સ્ત્રી.] કાયડ (૧. ૧૮) [કાડ]
[ન.] કિં (૧. ૯૫.)	[ન.] કાઈ (૫. ૨૬૮.)
તૃતીયા. [પુ.] કેળ (૧. ૧૧૬.) કંઈ (૧૧. ૨૧.)	[પુ.] કેહિં (૪. ૨૨૫.)
[સ્ત્રી.] કાઈ (૨. ૧૧) [કાણ]	[સ્ત્રી.] કેહિ (૪. ૨૩૪.) [કાહિ]
પંચમી. [પુ.] કડ (૪. ૧૯૭.) [કહે]	[પુ.] [કહુ]
[સ્ત્રી.] [કાહે]	[સ્ત્રી.] [કાહિ]
ચતુર્થી-ષષ્ઠી. [પુ.] કહો (૩. ૯૨.) કહુ (૪. ૧૫૯.)	[પુ.] કાહં-હ (૪. ૨૯૩.)
	કસ્સ (૬. ૯૫.) કાસુ (૫. ૯૮.)
	[સ્ત્રી.] કાહિં (૫. ૧૪.) કાહિ (૫. ૧૫.) [સ્ત્રી.] કાહિ (૪. ૨૯૩)
સપ્તમી [પુ.] કહિ (૩. ૧૭૨.) કહિં (૬. ૨૮.)	[પુ.] [કહિં]
[સ્ત્રી.] [કાહિ]	[સ્ત્રી.] [કાહિં]

(ક) અનિશ્ચિત સર્વનામ પિ, વિ, મિ, ઇ < સં. અપિ, ચિ < સં. ચિત્ લગાડવાથી બને છે. દા. ત. ૧. ૬૬; ૧. ૫૭; ૭. ૧૧; ૬. ૨૬-૨૮. ૬૦

(લ) કિં અને કાઈ (૫. ૨૬૮.) અવ્યય તરીકે પણ વપરાય છે.

(ગ) કવણ (પૂ. કોણ) પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ તરીકે વપરાય છે. દા. ત. કવણુ (૩. ૧૧૦) કવણ [સ્ત્રી.] (૨. ૧૨૨.) ૬૦

§ ૫૮. 'ઘ, ઘઞ < સં. ઘતદ્; ઘહ < સં. ઘઘ: ૧' નાં રૂપ:—

એકવચન	અનેકવચન
પ્રથમા- [પુ.] ઘડ (૧. ૧૩૩.) ઘડ (૨. ૧૬૯.)	[પુ.] ઘહા
દ્વિતીયા. ઘહુ (૨. ૧૨૬.) ઘહડ (૫. ૧૮૯.)	[સ્ત્રી.] [ઘહીડ]
ઘહ (૨. ૮૯.) ઘડ (૨. ૧૭૮.)	[ન.] [ઘહં, ઘયઈ,
[સ્ત્રી.] ઘહો (૩. ૯૦.)	ઘહાઈ, ઘયાઈ]
તૃતીયા [પુ.] ઘણ (૧. ૧૧૫.)	[પુ.] [ઘહિં, ઘઘહિં,
ઘણં (૫. ૧૯૪.) ઘં (૧૧. ૧૪.)	ઘણહિં]
ઘણહ (૬. ૧૨.)	[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

પંચમી [ઘયહે]

[પુ.] [ઘયહું]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

ચતુર્થી-ષષ્ઠી [પુ.] ઘયહો (૪. ૧૭૪.)

[પુ.] [ઘયાહં]

[સ્ત્રી.] [ઘયહે]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

સપ્તમી [પુ.] ઘહહ (૬. ૪૫.)

[પુ.] [ઘયહિં]

[સ્ત્રી.] [ઘયાહિં]

§ ૫૯. આઞ, અ=ઇદમ્

આ સર્વનામનાં થોડાંક રૂપ પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં વપરાયલાં છે. દા. ત. તૃતીયા આણં (૪. ૧૭૧.); ષષ્ઠી-આયહો [પુ.] (૨. ૩૦.); આયહે [સ્ત્રી.] (૩. ૬૬.)-અનેકવચન આયહં [પુ.] (૧. ૧૦.); દ્વિતીયા અનેકવચન [ન.] આયહં (૨. ૨૧૦).

§ ૬૦. સ્વત્વાચક સર્વનામ અપ્પણ, અપ્પ < સં. આત્મન્ માંથી બને છે; અને તેનાં રૂપ અકારાન્ત નામના જેવાં થાય છે.

બીજાં સર્વનામ જેવાં કે સઘ્વ, અણ્ણ, ઇક્ક ઇનાં રૂપ સામાન્યતઃ જ (યદ્) અને ત્ (તદ્)ના જેવાં જ થાય છે.

§ ૬૧. સર્વનામમાંથી બનતાં વિશેષણો અને અવ્યયોના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે.

(ક) [૧.] પરિમાણવાચક વિશેષણ:—

(અ) ઇત્તિડ (૧. ૧૦૭), તેત્તિડ, જેત્તિડ, કેત્તિડ (૩. ૧૦૮.)

(આ) ઇત્તડડ (૧. ૧૦૭.) તેત્તડડ, જેત્તડડ, કેત્તડડ (૩. ૧૨૯.)

(ઇ) ઇવડડ (=ઇવડુ ૨. ૧૩૧.) તેડવડ (=તેવડુ ૫. ૨૧૪) જેવડડ, કેવડડ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭)

(ઈ) ઇત્તુલ, તેત્તુલ, જેત્તુલ, કેત્તુલ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૦૭.)

[૨.] ગુણવાચક વિશેષણ:—

(અ) અહસડ (૧૨. ૧૩.) તહસડ, જહસડ (૧૦. ૯.) કહસડ (૧૭. ૯.)

(આ) ઇહડ (૫. ૧૪૯.) તેહડ, (૭. ૨૬.) જેહડ (૫. ૯૪.) કેહડ (૫. ૯૪.)

(ઇ) ઇરિસ (૪. ૨૬૮.), અમ્હારિસ (૪. ૧૯૯.), તુમ્હારિસ (૩. ૧૨.)

(સ) [૧.] સ્થલવાચક અવ્યય:—

(અ) ઇત્થુ (૧. ૬૮.), જિત્થુ, જેત્થુ, તિત્થુ (૬. ૬.)
તેત્થુ, કેત્થુ; વઢી જેત્થહો (=જત્થહો ૨. ૬૫.)
તેત્થહો (૩. ૧૩૩.)

(આ) ઇહ (ષઠીનું રૂપ; ૨. ૧૧૦.) જહિં, તહિં, કહિં જે
સર્વનામનાં સપ્તમીનાંરૂપ છે તે પળ અવ્યયો તરીકે વપરાય છે.

(ઈ) જડ (૩. ૧૭.) તડ (૩. ૫૭.) કડ (સિ. હે. ૮. ૪. ૪૧૬.)

(ઈ) ઇત્તહે, જેત્તહે (૧. ૪૨.), તેત્તહે (૧. ૧૪૨.), કેત્તહે
અળેત્તહે (૩. ૧૭૩.)

[૨] સમયવાચક અવ્યય:—

(અ) જામ (૬. ૫.) તામ (૬. ૫૧.) જાવ (૨. ૧૮૧.)
તાવ (૨. ૧૮૨.) જા. તા (૧૩. ૧૧.) જાવહિં (૧. ૯૦.)
તાવહિં (૧. ૯૦.) જવ્વે (૧૩. ૨૩.) તવ્વે (૧૨. ૨૪.)

(આ) તો (=તત: ૧. ૪૨.) જો (૧૩. ૧૧.)

[૩] રીતિવાચક અવ્યય:—

(અ) અહ (૧. ૪.), કિહ (૩. ૧૧૨.), જિહ (૩. ૧૧૨.),
તિહ (૨. ૨૦૧.)

(આ) ઇમ્વ (૧. ૨૦), કેમ્વ (૨. ૭૮.) જેમ્વ (૨. ૫૩.),
તેમ્વ (૪. ૧૩૫.) આ રૂપોમાં ઇ નો વિકલ્પે ઇ યાય
મ્વ, મ, વ નો પળ વિકલ્પ છે.

(ઈ) જહ (૨. ૨૦૦), તહ કહ (૧. ૫.)

(ગ.) અસ્મદ્ અને યુષ્મદ્ નાં ષષ્ઠીનાં રૂપને આર < કાર લગાડી સંબંધ
સાધિત કરવામાં આવે છે. મહાર, અમ્હાર, તુહાર (૫. ૨૩૦), તુમ્હાર.
તળડ અને કેરડ નો પ્રયોગ નામ કે સર્વનામના ષષ્ઠીના રૂપ સાથે
કરીને પળ સંબંધ દર્શાવાય છે.

§ ૬૨. તદ્વિતપ્રત્યય:—

અ-કહિંદયડં (૧. ૧૩૧.), વહિંદયડં (૧. ૧૩૧.) ૬૦
અળ-ચિરાળ (૫. ૧૮૦.) વિશેષળ.

અળ-બુઝ્ઝળ (૩. ૧૮.) જુઝ્ઝળ (૩. ૧૮.) જળળ (૫. ૨૧૧.)
ક્રિયાપદમાંથી નામ.

અલ્લ-નવલ્લ (૧. ૪૦) સ્વાર્થપ્રત્યય.

આર-ગરુયાર (૫. ૩૬.) લહુયાર (૫. ૧૮૩.) ઉચ્ચાર (૨. ૯૨.)
સ્વાર્થ પ્રત્યય.

આલ-સોહાલ (૫. ૧૫) ભુક્ષાલ (૩. ૧૮.) નામમાંથી વિશેષળ.

આવળ-ભયાવળ (૪. ૨૬૪.) વિશેષળ.

ઈક્ક-તિડિક્ક (૧. ૧૨.), પાઈક્ક (૫. ૨૪૬.)

ઈર-વિવરેર (૨. ૧૨.) (સ્વાર્થ પ્રત્યય) નમિર (૩. ૧૫૫.) પસાહિર
(૫. ૧૬૩) મમિર (૬. ૮૪.) ક્રિયાપદમાંથી વિશેષળ.

ઈલ્લ-સોહિલ્લ (૧. ૪૭.) કહિલ્લ (૬. ૨૪૯.) યહિલ્લ (૭. ૧૩૬.)
પહિલ્લ (૨. ૭૨.) કુંમિલ્લ (૧. ૨૮.) નામમાંથી વિશેષળ.

ઈલ-સમીલ (૬. ૪૩.) સ્વાર્થપ્રત્યય.

ઉળ-અઝ્જોળિય (=અઘતન ૩. ૧૧૪.) કલ્લોળિય (=કલયતન
૩. ૧૧૮)

ઉલ્લ મડુલ્લ (૫. ૬૪.) કડુલ્લ (૧. ૫૨.) અહરુલ્લ (૨. ૧૧.)
સુળહુલ્લ (૪. ૨૨૯.) દ્વિયુલ્લ (૫. ૨૩૮.) સ્વાર્થપ્રત્યય.

ઈર-જળેરી (=જનની ૨. ૨૯)

ક-ગુરુક (૭. ૩૨) સ્વાર્થપ્રત્યય

કલ્લ-નોકલ્લ (૩. ૧૮૪.) સ્વાર્થપ્રત્યય.

ક, કિય [છી]-અવક્ષડી (૭. ૭૨.) જાલકિય (૨. ૧૧૧.)
દિવહડા (૭. ૧૩૩.) ધાહકિય (૨. ૧૧૨.) દિયવડ (૭.
૭૯.) સ્વાર્થપ્રત્યય.

ત્ત-થિરત્ત (૪. ૧૯૮.) બુઝ્ઝત્ત (૧. ૧૩૧.) ભાવવાચક નામ.

ત્તળ-નીયત્તળ (૫. ૧૦૦.) યલત્તળ (૫. ૧૯૬.) સુહિત્તળ (૫. ૧૯૬.)

લ, લિય-અંધલ (૫. ૪૮.) અસમલ (૧૩. ૨૦.) ઇક્કલિય
(૧૪. ૩) જમલ (૩. ૨૭) નગલ (૧૩. ૯.) વિજ્જુલ
(૨. ૧૨૪.) સ્વાર્થપ્રત્યય.

§ ૬૩. સંખ્યાવાચક શબ્દો

બે=સં. દ્વે (૧. ૨૪.) એકલું જ દ્વિવચનનું રૂપ અપભ્રંશમાં છે. છતાં ય તિણિ (૭. ૬.) ની આન્તાનુકૃતિ કરીને વિણિ (૨. ૨૬.) બેણે (૧. ૧૧૨)=સં. દ્વિનિ *

સંખ્યાક્રમપૂરક શબ્દ—પ્રથમ (૨. ૭૧.) પદ્મિલ (૨. ૭૨.) બીય (૨. ૬.) તદ્ય (૫. ૨૩૩.), ચતુર્થ (૬. ૧૫૮.) પંચમ ૬૦

ક્રિયાસંખ્યાવાચક શબ્દ:—એકવાર, દુવાર, તિવાર, બહુવાર.

ક્રિયારીતિસંખ્યાવાચક શબ્દ:—એકવિહ, દુવિહ, તિવિહ ૬૦

એકસિ (=એકશ: ટિ. પાન. ૧૧૨. ઉપર શીલાંકમાંથી ઉદાહરણ)

§ ૬૪. વિશેષણનાં તુલનાવાચક રૂપ સંસ્કૃતની માફક તર અને તમ લગાડવાથી થાય છે. કેટલોક વાર સાદાં જ વિશેષણો તુલના માટે વપરાય છે. કેટલીક વાર તુલનાવાચક રૂપ સ્ત્રીમાં જ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવે છે. દા. ત. કણિઠ્ઠ (૪. ૧૭૨), પાવિઠ્ઠ (૫. ૨૦૩) ૬૦

૩. ક્રિયાપદરૂપ

§ ૬૫. સંસ્કૃતમાં દૃષ્ટિગોચર થતા ક્રિયાપદના સ્વરૂપ અથવા ભેદો અપભ્રંશમાં અદૃશ્ય થાય છે. આપણે નામનાં રૂપોમાં નામ જ અપભ્રંશમાં પ્રાધાન્ય મેળવે છે, જ્યારે વીજા સ્વરૂપોમાં, સંસ્કૃતમાં ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિરૂપોમાં જતાં નામો અદૃશ્ય જ થાય છે અને રહ્યાંસહ્યાં એવાં અનુવર્તનમાં અપભ્રંશમાં એ વિકરણપ્રત્યયયુક્ત પ્રથમ ભાગે વીજા ગણ અદૃશ્ય થાય છે. આત્મનેપણાં અનુકરણમાં વપરાય એ વાત જુદી. દા. ત. (૬. ૭૪-૮૮.) તે જ પ્રમાણે કૃદંતોમાં વા. ત. વટ્ટમાણ (૬. ૧૫૮.) પવિસ્ત્રાણ (૬. ૧૫૯.) ગિણગિણ (૬. ૧૬૦.) આવાં રૂપોમાં દેખાય છે.

§ ૬૬. અપભ્રંશમાં કેટલાક કાલ પદો અસ્તિત્વ અને શ્વસ્તન ત્રણેય ગૂંમ થાય છે. ક્રિયા

અદૃશ્ય થાય છે. આસિ < આસીત્ (૬. ૧૩.) એકલો દેખા દે છે. ત્રણેય પુરુષમાં આસિ નો જ પ્રયોગ થાય છે. દા. ત. હું આસિ ઘિત્તુ વિવાષ જિણેપ્પિણુ । (૫. ૧૯૪.); ણડ જક્ષહં રક્ષહં કિન્નરાહં લઈ હત્યુ આસિ સંચરુ નરાહ । (૬. ૫૭.) ૬૦ ભૂતકાલ કર્મણિ ભૂતકૃદંતની મદદથી દર્શાવાય છે, જેનાં દૃષ્ટાંતો તો સામાન્ય છે.

§ ૬૭. ક્રિયાપદના ગણોના અવશેષ કયાંક કયાંક અપભ્રંશમાં રહ્યા છે. દા. ત. જિણઈ (૫. ૧૯૪.) કુણઈ (૧૦. ૪૦.) થુણઈ (=સ્તુનોતિ * ૬. ૧૬૮.) વિહેઈ (૧૦. ૭.) ણાસઈ (૫. ૨૧૮.) ણચ્ચઈ (૧. ૧૦૨) ૬૦ કેટલીક વાર ભૂતકૃદંતને જ બારોબાર ધાતુ બનાવવામાં આવે છે. દા. ત. કડ્ઢઈ (૩. ૧૧૦.) ઓલગ્ગઈ (૫. ૨૦૦) ડલુકઈ (૧. ૪૯.) ૬.

§ ૬૮. પ્રત્યયાન્ત ધાતુ (Derivative Roots) અપભ્રંશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રેરકરૂપ (ણિજન્ત:), પૌન:પુન્યદર્શક ધાતુરૂપ (યજન્ત:) અને નામ-ધાતુ અપભ્રંશમાં માલમ પડે છે તે ઉપરાંત ધ્વનિક્રિયાપદો પણ દેખા દે છે. ઇચ્છાદર્શક ધાતુઓ સ્વાસ માલમ પડતા નથી.

[૧] પ્રેરકધાતુઓ—પહસારઈ (૨. ૧.) વિઝજ્ઞાવઈ (૩. ૮૮.) પહા-વઈ (૨. ૧૩૧.) નચ્ચાવઈ (૩. ૨૧.) ૬૦

[૨] પૌન:પુન્યદર્શક ધાતુ—મરુમારઈ (૩. ૭૪; ૩. ૧૪૯.); જાજાહિ (૩. ૧૯૬); મુસુમૂરઈ (૪. ૧૨૩.) ૬૦

[૩] નામધાતુ—મહાવઈ (૬. ૭.); ધંધઈ (૧૩. ૭.); જગડઈ (૧૩. ૭.); હકારઈ (૩. ૧૪૯.); જયજયકારઈ (૨. ૭.) બહિર (૭.) ૬૦

[૪] ધ્વનિ-પ્રત્યયાન્ત ધાતુ—સમરસિહવાહં (૭. ૮૬.) બંધિકિઝ (૧૩. ૭.) મરિહોઈ (૧૪. ગીત. ૫.)

ધ્વનિધાતુ—કંચઈ (૬. ૫૩.) ચુસચુસઈ (૧૩. ૭.) ગિણગિણ (૩૨.) ગુમગુમઈ (૨. ૧૩૫.) ઘવઘવઈ (૫. ૧૧૫.) રુહુરુહઈ (૬. ૫૨.) કુલુ-લઈ (૧૨. ૧૩.) ૬૦

ધ્વનિધાતુનાં કાલનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

§ ૬૩. સંખ્યાવાચક શબ્દો

એ-સં. દ્વે (૧. ૨૪.) એકલું જ દ્વિવચનનું રૂપ અપભ્રંશમાં છે. છતાં ય તિણિ (૭. ૬.) ની આન્તાનુકૃતિ કરીને વિણિ (૨. ૨૬.) વેણે (૧. ૧૧૨)=સં. દ્વિનિ *

સંખ્યાક્રમપૂરક શબ્દ—પદમ (૨. ૭૧.) પહિલ (૨. ૭૨.) વીય (૨. ૬.) તદ્ય (૫. ૨૩૩.), ચઉત્થ (૬. ૧૫૮.) પંચમ ૬૦

ક્રિયાસંખ્યાવાચક શબ્દ:—એકવાર, દુવાર, તિવાર, વહુવાર

ક્રિયારીતિસંખ્યાવાચક શબ્દ:—એકવિહ, દુવિહ, તિવિહ ૬૦

એકસિ (=એકશ: ટિ. પાન. ૧૧૨. ઉપર શીલાંકમાંથી ઉદાહરણ)

§ ૬૪. વિશેષણનાં તુલનાવાચક રૂપ સંસ્કૃતની માફક તર અને તમ લગાડવાથી થાય છે. કેટલોક વાર સાદાં જ વિશેષણો તુલના માટે વપરાય છે. કેટલીક વાર તુલનાવાચક રૂપ સીધાં જ સંસ્કૃતમાંથી લેવામાં આવે છે. દા. ત. કણિટ (૪. ૧૭૨), પાવિટ (૫. ૨૦૩) ૬૦

૩. ક્રિયાપદરૂપ

§ ૬૫. સંસ્કૃતમાં દૃષ્ટિગોચર થતા ક્રિયાપદના સૂક્ષ્મ અને વહુવિધ રૂપ-ભેદો અપભ્રંશમાં અદૃશ્ય થાય છે. આપણે નામનાં રૂપોમાં જોયું કે અકારાન્ત નામ જ અપભ્રંશમાં પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, જ્યારે વીજા સ્વર કે વ્યંજનના અન્ત-વાળાં, સંસ્કૃતમાં ભિન્ન ભિન્ન વિભક્તિરૂપો ધારણ કરતાં નામો અપભ્રંશમાં લગભગ અદૃશ્ય જ થાય છે અને રહ્યાંસહ્યાં અકારાન્તને જ અનુવર્તે છે. તે જ પ્રમાણે અપભ્રંશમાં આ વિકરણપ્રત્યયયુક્ત પ્રથમગણ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે, જ્યારે ક્રિયાપદના વીજા ગણ અદૃશ્ય થાય છે. આત્મનેપદ છૂટ થઈ જાય છે; કોઈ વાર સંસ્કૃતના અનુકરણમાં વપરાય એ વાત જુદી. દા. ત. પિચ્છણ, લુચ્છણ, લકલ્લણ ૬૦ (૬. ૭૪-૮૮.) તે જ પ્રમાણે કૃદંતોમાં કોઈ વાર આત્મનેપદ દેખા દે છે. દા. ત. વટ્ટમાણ (૬. ૧૫૮.) પવિસ્સમાણ (૬. ૭૪.) ૬૦ ઉપરના દાહ-લાઓ પરથી એ પણ જણાશે કે કેટલોક વાર આત્મનેપદની આન્તાનુકૃતિ પણ આવાં રૂપોમાં દેખાય છે.

§ ૬૬. અપભ્રંશમાં કેટલાક કાલ પણ દેખા દેતા નથી. ભૂતકાલ—અચતન, હ્યસ્તન અને શ્વસ્તન ત્રણે ય ગૂમ થાય છે. ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ (conditional) પણ

અદૃશ્ય થાય છે. આસિ < આસીત્ (૬. ૧૩.) એકલો દેખા દે છે. ત્રણે ય પુરુષમાં આસિ નો જ પ્રયોગ થાય છે. દા. ત. હું આસિ ઘિત્તુ વિવાષ જિણેપ્પિણુ । (૫. ૧૯૪.); ણઉ જક્કહં રક્કહં કિન્નરાહં લહિં ઇત્થુ આસિ સંચરુ નરાહ । (૬. ૫૭.) ૬૦ ભૂતકાલ કર્મણિ ભૂતકૃદંતની મદદથી દર્શાવાય છે, જેનાં દૃષ્ટાંતો તો સામાન્ય છે.

§ ૬૭. ક્રિયાપદના ગણોના અવશેષ ક્યાંક ક્યાંક અપભ્રંશમાં રહ્યા છે. દા. ત. જિણહ (૫. ૧૯૪.) કુણહ (૧૦. ૪૦.) થુણહ (=સ્તુનોતિ * ૬. ૧૬૮.) વિહેહ (૧૦. ૭.) ણાસહ (૫. ૨૧૮.) ણચ્ચહ (૧. ૧૦૨) ૬૦ કેટલીક વાર ભૂતકૃદંતને જ બારોબાર ધાતુ બનાવવામાં આવે છે. દા. ત. કહ્ઠહ (૩. ૧૧૦.) ઓલ્લગ્ગહ (૫. ૨૦૦) ઉલ્લુકહ (૧. ૪૯.) ૬.

§ ૬૮. પ્રત્યયાન્ત ધાતુ (Derivative Roots) અપભ્રંશમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રેરકરૂપ (ગિજન્ત:), પૌન:પુન્યદર્શક ધાતુરૂપ (યજન્ત:) અને નામ-ધાતુ અપભ્રંશમાં માલમ પડે છે. તે ઉપરાંત ધ્વનિક્રિયાપદો પણ દેખા દે છે. ઇચ્છાદર્શકધાતુઓ સ્વાસ માલમ પડતા નથી.

[૧] પ્રેરકધાતુઓ—પહસારહ (૨. ૧.) વિઝ્ઞાવહ (૩. ૮૮.) પહા-વહ (૨. ૧૩૧.) નચ્ચાવહ (૩. ૨૧.) ૬૦

[૨] પૌન:પુન્યદર્શક ધાતુ—મરુમારહ (૩. ૭૪; ૩. ૧૪૯.); જાજાહિ (૩. ૧૯૬); મુસુમૂરહ (૪. ૧૨૩.) ૬૦

[૩] નામધાતુ—સુહાવહ (૬. ૭.); ધંધહ (૧૩. ૭.); જગહહ (૧૩. ૨૦.); હક્કારહ (૩. ૧૪૯.); જયજયકારહ (૨. ૭.) બહિરહ (૬. ૬૭.) ૬૦

[૪] ચિવ-પ્રકારના નામધાતુ—સમરસિહ્વાહં (૭. ૮૬.) બંધિકિઝ (૧૩. ૪૮.) ગોઅરિહોહ (૧૪. ગીત. ૫.)

[૫] ધ્વનિધાતુ—કિલિકિંચહ (૬. ૫૩.) હુસહુસહ (૧૩. ૭.) ગિણગિણહ (૧૦. ૩૨.) ગુમગુમહ (૨. ૧૩૫.) ઘવઘવહ (૧. ૨૪.) રુહરુહહ (૫. ૧૧૫.) રુહરુહહ (૬. ૫૨.) કુલુ-કુલહ (૬. ૫૨.) કરયરહ (૧૨. ૧૩.) ૬૦

§ ૬૯. સામાન્યતઃ ધાતુના જુદા જુદા કાલનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

(ક) વર્તમાનકાલ

એકવચન

અનેકવચન

પ્રથમ પુરુષ. કરું (૭. ૩.) કરમિ (૨. ૨૪.) કરહું (૩. ૧૩૨.)
કરિમિ (૩. ૮૧.) કરેમિ (૨. ૧૯૬.) કરિમો (૬. ૯૪.)
કરેવિ (૭. ૧૪.)

દ્વિતીય પુરુષ. કરસિ (૪. ૧૭૪.) કરહિ (૩. ૧૦૭.) કરહુ (૩. ૧૩.)
કરહિં (૫. ૪૧.) [કરેસિ]

તૃતીય પુરુષ. કરહ (૧. ૨.) કરેહ (૭. ૩૨.) કરન્તિ (૧. ૨૪.)
કરહિં (૭. ૪.)

(ખ) ભૂતકાલ (જુઓ §૬૬.)

(ગ) ભવિષ્યત્કાલ

એકવચન

અનેકવચન

પ્ર. પુ. કરેસમિ (૩. ૨૨.) કરિસુ (૩. ૧૪૫.) કરેસહું (૩. ૧૪.)
કરીહિમિ (૧૧. ૫.)

દ્વિ. પુ. [કરેસહિ, કરેસસિ] કરેસહુ (૩. ૧૯૯.)
કરીહિસિ (૧૧. ૧૪.) કરેસહો (૩. ૨૦૦.)

તૃ. પુ. કરેસહ (૩. ૧૪.) કરેહિહ (૧૪. ગીત ૨.) [કરેસહિં, કરેહિન્તિ]

ઉપરનાં રૂપ ઉપરથી જણાશે કે સંસ્કૃતની માફક અપભ્રંશમાં ભવિષ્યત્કાલ, વર્તમાનકાલ પર જ અવલંબે છે.

(ઘ) આજ્ઞાર્થ:—

એકવચન

અનેકવચન

પ્ર. પુ. [૦] [૦]
દ્વિ. પુ. કરહિ (૨. ૨૩.) કરિહિ (૫. ૪૨.) કરહો (૧. ૪૯.)
કરિ (૨. ૧૨૬.) કર (૨. ૪૮.) કરહુ (૧. ૪૯.)
કરુ (૨. ૫૨.) કરહ (૧૩. ૨૦.) કરહ (૮. ૧૪.)
તૃ. પુ. કરહ (૨. ૯૦.) [૦]

આજ્ઞાર્થનાં પ્ર. પુ. નાં રૂપ વર્તમાનકાલ જેવાં જ સમજવાં, જો કે વૈયાકરણે કરમુ અને કરિમો એમ પ્ર. પુ. નાં એકવચન અને અનેકવચનનાં

રૂપ બતાવે છે. તે જ પ્રમાણે તૃ. પુ. ના અનેકવચનમાં કરંતુ, કરહું એમ રૂપ સમજવાં; પરંતુ વપરાશમાં તો વર્તમાનકાલનાં રૂપ જ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે.

(ચ) વિધ્યર્થ:—

એકવચન

અનેકવચન

પ્ર. પુ. કરિજ્જહ (૫. ૨૨૬.) કિજ્જહું (૭. ૧૩૫.) [૦]

દ્વિ. પુ. કરિજ્જહિ (૨. ૧૦૦) કરિજ્જહિ (૩. ૧૩૨.) કરિજ્જહુ (૨. ૧૦૯)
કરેજ્જ (૪. ૨૭૫.) કરેજ્જસુ (૫. ૯૦.)

તૃ. પુ. [કરિજ્જહ]

[કરિજ્જંતુ કરિજ્જહું]

ઉપરનાં રૂપોમાં દેશાશે કે જ્જ (સં. યામ્, યાવ હ. વિધ્યર્થના પ્રત્યયોના યા સમાન જ્જ છે)+આજ્ઞાર્થના પ્રત્યયોના મેઢથી વિધ્યર્થના પ્રત્યયો બનેલા છે.

સામાન્ય રીતે વિધ્યર્થનો અર્થ દર્શાવવા વિધ્યર્થ કૃદંત, વર્તમાનકાલનું રૂપ અથવા ✓હો પ્રયુક્ત હોય તો તેનું વર્તમાન કૃદંત વાપરવામાં આવે છે. દા. ત. જહ પંચહં ઇક્કુ વિ હોન્તુ પુરિ તો જુપ્પહ રણભરધરણધુરિ (૩. ૮૨.); જહ ઇવહિ ઘણિય કહ વિ પહ તો પુરુ ઘાણવહ સયલુ મહ (૩. ૧૯૮.) પ્રાકૃતમાં પળ ✓હો ધાતુનું વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ વપરાય છે.

(છ.) કર્મણિપ્રયોગ:—[૧] હજ્જ લગાડી પરસ્મૈપદના પ્રત્યય દા. ત. તૃતીય પુરુષ એકવચન ગણિજ્જહ (૨. ૮૩.) ણહાહજ્જહ (૨. ૮૩.) [૨] હ્ય લગાડવાથી પિટ્ટિયહ (૭. ૧૨૨.) [૩] સંસ્કૃતની અનુકૃતિ વુચ્ચહ (૮. ૪૦.) કિજ્જહ (૨. ૫૫.) દીસહ (૧. ૧.)

§ ૭૦. કૃદંતવિચાર:—

[૧] વર્તમાનકૃદંત—પહસંત (૧. ૪.) ણાસંત (૧. ૮.) પંત (૧. ૨૧.)
જંત (૧. ૨૩.) ઊગમંત (૧. ૪૭.) કરંત (૨. ૧૪.) વજ્જંત (૨. ૪.) સંત (૨. ૯.) પવિસ્સમાણ (૬. ૭૪.) વટ્ટમાણ (૬. ૧૫૮.) આસીણ (૫. ૧૦૧.) હ૦

[૨] ભૂતકૃદંત—ગય (૧. ૨.) કિય (૧. ૧.) ધૂમાવિય (૧. ૭.)
પહટ્ટ (૧. ૧૩.) દિણ (૧. ૧૩.) લહઅ (૧. ૨૩.) હ૦

[૩] વિધ્યર્થ કૃદંત—વંચેવાઈ (૩. ૧૦.) ચંચેવાઈ (૩. ૧૦) અચ્છે-
વહ (૩. ૫.) કરિવ્વહ (૬. ૧૯.) હોહવ્વહ (૬. ૧૯.) હ.

[૪] સંવંધક ભૂતકૃદંત:-

પિ-ગંપિ (૫. ૧૭૨.)

પ્પિ-ગેળેપિ (૧૪. ગીત. ૧.)

પ્પિણુ-મેલ્લેપિણુ (૧. ૨.) લેપિણુ (૧. ૨.) ૬૦

ઈવિ-અહિસિચિવિ (૧. ૮૮.) અંચિવિ (૧. ૮૮.) મયલિવિ (૧. ૧૦) ૬૦

ઈવિ-પેવલેવિ (૧. ૨૨.) નિઝડેવિ (૧. ૪૬.) ૬૦

ઈવિણુ-કરેવિણુ (૭. ૮.) મારેવિણુ (૧૪. ગીત. ૨.) ૬૦

ઈ-છડિ (૧૩. ૧૭.) કપિ (૧૪. ગીત. ૧.) ૬૦

ઈય-થિય (૧. ૪૩.) આરકિલય (૧. ૪૩.) ૬૦

ઈ-વહસો (૬. ૧૯.) ૬૦

ઝળ-પુઝ્જઝળ (૬. ૭૯.) ગિણિહઝળ (૬. ૮૧.) નમિ-ઝળ (૪. ૨૨૨.) ૬૦

ઝં-સરી રીતે આ પ્રત્યય હેત્વર્થ કૃદંતનો છે, છતાં પણ સંવંધક ભૂત કૃદંતનો અર્થ બતાવવા તેને વાપરવામાં આવે છે. દા. ત. સોઝં (૪. ૨૨૨.) તોઝિઝં (૬. ૮૭) ૬૦

[૫] હેત્વર્થ કૃદંત:-

હઝં-સંસ્કૃતની અનુકૃતિથી દેસિઝં (૬. ૧૬૫.) ણિણઝં (૬. ૨૯.) વિહાવઝં (૩. ૧૨૦.)

ઈવિ-સંવંધક ભૂતકૃદંત હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વાપરવામાં આવે છે. દા. ત. હિહિવિ (૨. ૧૩૩.)

આ કૃદંત, અળ તદ્વિતથી ક્રિયાપદમાંથી બનેલા નામને ષષ્ટીનો પ્રત્યય લગાડવાથી બને છે: દા. ત. અચ્છળહં (૪. ૨૬૮.) મુળહુ (૭. ૨૧.) જાસળહં (૨. ૧૭૦.)

ઉપસંહાર

પ્રસ્તુત ગ્રન્થ અપભ્રંશ-પાઠાવલીનો પ્રથમ અંશ છે. તેમાં આશરે ૬. સ. સાતમાથી તે અગીઆરમા સૈકા સુધીના અપભ્રંશ-સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધરણો લેવામાં આવ્યાં છે. આ ગ્રન્થમાં કુલ ચૌદ ઉદ્ધરણો છે. તેમાંથી છ ઉદ્ધરણો અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. આ અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોની બધી હાથપ્રતો માંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાંથી મેળવવામાં આવી હતી. તે માટે તે સંસ્થાનો, હું ઋણી છું. તેમ જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી આ ગ્રન્થના સંપાદનને ઉત્તેજન આપી, તે હાથપ્રતો મેળવી આપવા પ્રવંધ કર્યો હતો; તે માટે તે સંસ્થાના પ્રમુખ અને સંચાલકનો હું આભાર માનું છું. વાકીનાં ઉદ્ધરણો લેવામાં, એક યા બીજી રીતે મુદ્રિત ગ્રન્થો જ ઉપયોગમાં આવ્યા છે. આ વધા ય મુદ્રિત અને અમુદ્રિત ગ્રન્થોનો સવિસ્તર ઉલ્લેખ પ્રત્યેક ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીમાં આપેલી પ્રસ્તાવનામાં કરવામાં આવેલો છે.

આ ઉદ્ધરણોની સમજ માટે મૂળપાઠની સાથે તેની સંસ્કૃતછાયા આપવામાં આવેલી છે. કેટલાક વિદ્વાનો સંસ્કૃતછાયા આપવાની પદ્ધતિથી વિરુદ્ધ છે. તેમની દલીલ એ હોય છે કે સંસ્કૃતછાયાથી અભ્યાસક સંસ્કૃતછાયાને પ્રધાન ગણી અપભ્રંશમૂળપાઠને ગૌણ ગણે છે તેથી અપભ્રંશનું પ્રધાનત્વ હુસ થાય છે. પરંતુ આ દલીલ ભ્રાન્તિમૂલક છે; કારણ કે અભ્યાસક અપભ્રંશની જ જિજ્ઞાસાથી અભ્યાસમાં પ્રવર્તે છે, તે કારણે તેની દૃષ્ટિ આગળથી અપભ્રંશનું પ્રધાનત્વ હુસ થતું જ નથી. બીજું, વાક્યસંકલના (Syntax) અન્ય કોઈ ભાષા કરતાં સંસ્કૃતમાં સંપાદક સુસ્પષ્ટ રીતે બતાવી શકે છે, અને વાચક સરલ અને સ્પષ્ટ રીતે તેને સમજી પણ શકે છે. પ્રસ્તુત પાઠાવલીની સંસ્કૃતછાયા અપભ્રંશની વાક્ય-સંકલનાને વધુધા અનુસરે છે. અપભ્રંશની વાક્યસંકલના શિથિલ અને સ્વચ્છંદી હોવાથી તેની છાયાની સંસ્કૃત-ભાષા ઇટલી સુદૃઢ અને ચોટદાર ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. અપભ્રંશમૂળમાં સમાસના પદનો વિગ્રહ બતાવવા વિગ્રહચિહ્ન (dash) નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે; ય્યારે ઉપસમાસના પદોનો વિગ્રહ બતાવવા પૂર્ણવિરામ જેવું ચિહ્ન યોજવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક ઉદ્ધરણની ટિપ્પણીની પ્રસ્તાવનામાં કર્તા, કૃતિ, ઇંદ, વસ્તુનો સાર ઇત્યાદિ વાંચકોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ટિપ્પણીમાં પાઠપાઠાન્તરો, શુદ્ધિ ઇત્યાદિની સ્વાસ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. શબ્દકોશની રચના અર્વાચીન દેશ્યભાષાઓ જેવી કે ગૂજરાતી, હિંદી, મરાઠી ઇ. ને અનુલક્ષી કરવામાં આવી છે. દેશ્યશબ્દોની સ્વાસ નોંધ લેવામાં આવી છે. અપભ્રંશવ્યાકરણની રચના તારણ-

પદ્ધતિ (Inductive Method) પ્રમાણે કરવામાં આવી છે; છતાં ચ તેની સુશ્રિષ્ટતા અને ઉપયોગિતા સાચવવા વીજા વ્યાકરણગ્રંથો કે સાહિત્યમાંથી નિર્દેશ કરી અથવા [] ચિહ્ન કરી રૂપ લેવામાં આવ્યાં છે. આવાં સ્થાનો અલ્પ છે. આદિનું નિવેદન સંસ્કૃતમાં આપવામાં આવ્યું છે તેનું કારણ એ જ છે કે પર. પ્રાન્તીય વિદ્વાનોને પ્રસ્તુત ગ્રંથ ઉપયોગી થાય. ગૂજરાતી ઉપોદ્ધાત પણ અપભ્રંશ. સંબંધી મારું મન્તવ્ય વિદ્વાનો અને અભ્યાસકો સમક્ષ વ્યક્ત કરી શકશે.

દિ. વા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે તેમ જ મહારાજશ્રી પુણ્યવિજયીએ આ કાર્યમાં પગલે પગલે સાહાય્ય કરી, તેમના અગાધ જ્ઞાનનો નિર્ગલ લાભ મને આપ્યો છે. તે માટે હું તેમનો અત્યંત ઋણી છું. ડૉ. પી. એલ. વૈય એમ. એ. ડી. લીટ. એમણે ત્રીજા અને પાંચમા ઉદ્ધરણ માટે પાઠાન્તરો અને સૂચનો કરી મને ઉપકૃત કર્યો છે. પાંચમા અને બારમા ઉદ્ધરણને માટે પુષ્પદન્તના મહાપુરાણની માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની પ્રત ઉપરથી કરેલી નકલ, તેમ જ તેમના તરફથી સંપાદિત થતી ઉદ્દ્યોતનની કુવલયમાલાનું આદિનું ફોર્મ તથા માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની તે ગ્રંથની પ્રતનો લાભ, શ્રી. જિનવિજયજીએ મને આપ્યો હતો. તેને માટે તેમનો હું ઉપકાર માનું છું. આ ઉપરાંત, પ્રો. એ. એન. ઉપાધ્યેનો 'જોહંદુ' પરનો લેખ, તેમ જ પ્રો. હિરાલાલ જૈનનાં અપભ્રંશપ્રકાશનો મને ઉપયોગી થયાં હતાં. તેમ જ રાયચંદ્રગ્રંથમાલામાં પ્રકાશિત થયેલો 'પરમાત્મપ્રકાશ' ગ્રંથ પણ મને ખાસ ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. સ્વ. ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી તેમ જ ડૉ. શહિદુલ્લાનાં કળ્હ અને સરહના દોહાકોશનાં સંપાદનનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી. ભોગીલાલ સાંહેસરાએ શબ્દકોશ બનાવવામાં મને મદદ કરી હતી. તે માટે તે સર્વેનો હું ઉપકાર માનું છું.

ગૂજરાતીના શાસ્ત્રીય અભ્યાસમાં આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ પડશે, તો મારો શ્રમ હું સફલ થયેલો માનીશ.

નનુ વક્તવિશેષનિઃસ્પૃહા ગુણગૃહ્યા વચ્ચે વિપશ્ચિતઃ ।

મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી.

॥ અપભ્રંશપાઠાવલી ॥

। સંસ્કૃતછાયાસમેતં મૂલમ્ ।

॥ प्रथममुद्धरणम् ॥

[चतुर्मुखः स्वयंभूः ।]

॥ जल-कीला-वण्णणु ॥

(१)

विमले विहाणए कियए पयाणए 'उयय-इरि-सिहरे रवि दीसइ
"मइ मेल्लेप्पिणु निसि-यरु लेप्पिणु कहि गय णिसि" णाइ गवेसइ॥
सु-प्पहाय-दहि-अंस-रवण्णउं कोमल-कमल-किरण-दल-लुण्णउं
जय-हरे पइसारिउ पइसंतें णावइ मंगल-कलसु वसंतें
फल्गुण-खलहो दूउ णीसारिउ जेण विरहि-जणु कह वण मारिउ ५
जेण वण-प्फइ-पय विम्भाडिय फल-दल-रिद्धि-मडप्फर साडिय
गिरि-वर गाम जेण^१ धूमाविय वण-पट्टण-णिहाय संताविय

१ उयइरिसिहरे । २ जेम ।

[चतुर्मुखः स्वयंभूः ।]

॥ जलक्रीडावर्णनम् ॥

(१)*

विमलेन विभानकेन कृते प्रयाणे उदयगिरिशिखरे रविः दृश्यते
'मां मुक्त्वा निशाकरं लात्वा कुत्र गता निशा'यथा गवेषयति ॥
सुप्रभातदधिअंशरमणीयः कोमलकमलकिरणदललुनः
जगद्गृहे^१ प्रवेशितः प्रविशता यथा मंगलकलशः वसंतेन
फाल्गुनखलस्य शासनं निःसारितं येन विरहिजनः कथमपि न मारितः
येन वनस्पतिपयः नाशितं फलदलकृद्धिअभिमानः शाटितः
गिरिवरा ग्रामाः येन धूमापिताः वनपट्टनसमुदायैः संतापितः

* आ छाया नीचे नोंधेली टीप, ते मूळ हाथप्रतना हांसियामां कोई
वाचके नोंधेली टिप्पणी जे अभ्यासकना तटस्थ विचार माटे जेमने तेम ज
आपवामां आवी छे. आ टिप्पणी अपभ्रंश मूळ साथे सरखाववी.

१ शोभनप्रभसैवातिशयेन दधिस्थसक आदित्यकलशश्चाभूत् । २ जगद्गृहे ।
३ पालयः । ४ समुदायः ।

सरि-पवाह मिहुणइं णासंतइं जेण वरुण-घण-णियलेहिं घित्तइं
जेण उच्छु-विड जंतेहिं पीलिय पव-मंडव-णिरिकक आचेलिय
जासु रज्जि^१ पर-रिद्धि पलासहो तहो मुहु मयलिवि फग्गुण-मासहो
॥ घत्ता ॥ पंकय-वयणउ कुवलय-णयणउ केयइ-केसर-सरि-सेह
पल्लव-कर-यलु कुसुम-णहुज्जलु पइसरइ वसंत-णरेसर ॥

(२)

दोला-तोरण-वारे पई-हरे पइहु वसंतु वसंत-सरि^२-हरे
सर-रुह-वास-हरेहिं रव-णेउरु^३ आवासित मुहु-अरि-अंत-उरु
कोइल-कामिणीउ उज्जाणेहिं सुय-सामंत^४ लया-हर-थाणेहिं
पंकय-छत्त-दंड सर-नियरेहिं सिहि-साहुलउ मही-हर-सिहरेहिं
कुसुमा-मंजरि-धय साहारहिं दवणा-गंठि-वाल केयारिहिं

१ रज्जु । २ -सरिहरे ३ नेउरु ४-मासंत

सरिप्रवाहं मिथुनानि धावन्ति येन वरुणघननिगडेषु^१ क्षितानि
येन इक्षुसमूहः यंत्रैः पीडितः प्रपामंडपचौराः^२ निर्वस्त्रायिताः
यस्य राज्ये परक्रुद्धिः पलाशस्य तस्य मुखं मलिनयित्वा फाल्गुनमासस्य
॥ घत्ता ॥ पंकजवदनः कुवलयनयनः केतकीकेसरशिरःशेखरः
पल्लवकरतलः कुसुमनखोज्ज्वलः प्रविशति वसंतनरेश्वरः ॥

(२)

दोलातोरणद्वारे प्रतिगृहे प्रविष्टः वसंतः वसंतश्रीगृहे
सरोरुहवासगृहेषु खनूपुरं आवासितं मधुकरी-अंतःपुरं
कोकिलकामिन्यः उद्यानेषु शुक्रसामंताः लतागृहास्थानेषु
पंकजछत्रदण्डाः सरोनिकरेषु शिखिअवचूलं^३ महीधरशिखरेषु
कुसुम-मञ्जरीध्वजाः सहकारेषु दमनकैप्रंथिपालाः केदारेषु

१ नदी । मेघ । जलवन्धः ॥ २ रिक्कनी नीचे नीशानी करी चौरा
नोध हांसियामां छे. ३ सिगिरिका । ४ मंडारपलकाः ।

वाणर-मालिय साहा-वंदिहिं^१ महु-अर-मत्त-माल-मयरंदिहिं^२
मंतोल्लव-कल्लोलावासहिं भुंजा अहिणव-फल-महणासहिं
एम पइहुउ विरहि विद्धंतउ भय-वइ-वम्मेहि अंदोलंतउ
॥ घत्ता ॥ पेक्खेवि एंतहो रिद्धि वसंतहो महु-ईषु-सुरा-रस-मंती
णम्मय वाली भुंभल भोली णं भभइ स-लोणो ऽहो-रत्ती ॥२२

(३)

णम्मयाइ मयर-हरहो जंतिण णाइ पसाहणु लइउ तुरंतिण
घवघवंति जे जल-पम्भारा ते जि णाइ णेउर-झंकारा
पुलिणइ बे वि जासु सच्छायइं ताइं जि ऊढणाइ^३ णं जायइं
जं जलु खलइ वलइ उल्लोलइ रसणा-दाम-भंति^४ णं छोलइ

१ पानानां वाजुमां नोधेळं पाठांतरः—वंदरसाहियमालावंदेहि पाठे । मूळ
प्रतनो पाठ स्त्रीकार्यो छे. २ मयरंदिहि ३ मंतोलकल्लोलावासाहि ।
४. उढणाइ । आ पाठनी चर्चा माटे टीकामां जुओ. ५ रसणा-
दामुभंति इ०

वन्दनमालिकाः शाखावृन्देषु मधुकरमत्तमालामकरन्देषु
मंत्रोल्लापकल्लोलावासेषु अप्रेभोजकां अभिनवफलमहानसेषु
एवं प्रविष्टः विरहेन विध्यन् मन्मथगजपतौ आंदोल्यमानः
॥ घत्ता ॥ प्रेक्ष्य आयातः क्रुद्धिं वसंतस्य ईषन्मधुसुरारसमत्ता
नर्मदा बाला विह्वलौ मुग्धौ इव भ्रमति सलावण्या अहोरात्रं ॥

(३)

नर्मदया मकरधरं यान्त्या इव प्रसाधनं लातं त्वरयन्त्या
घवघवरवं कुर्वन्ति ये जलसमूहाः ते एव यथा नूपुरझंकाराः
पुलिने द्वे अपि यस्याः सच्छाये ते एव उपरितनवस्त्रे इव जाते
यजलं स्खलति वलति उल्लोलयति रसनादामभ्रांतिं इव घूर्णयति

१ वंदरसाहियतालावंदेहि पाठे । २ अप्रेभोजकाः स्तितिषुः । ३ अभिनवा ।
४ अकुटिला ।

जे आवत्त समुत्थिय चंगा ते जि णाइ तणु-ति-वलि-तरंगा
 जे जल-हत्थि स-यल-कुंभिला ते जि णाई थण अध्धुम्मिल्ला
 जो डिंडीर-णियरु^१ अंदोलइ णावइ सो जि हारु रंखोलइ
 जं जल-यर-रण-रंगिउ पाणिउं तं जि णाइ तंमोलु स-वाणिउ
 मत्त-हत्थि-मय-मइलिउ जं जलु तं जि णाइ किउ अक्खिहु कज्जलु
 जाउ तरंगिणीउ^२ अवर-उहउ ताउ जि भंगुराउ णं भउहउं
 जाउ भमर-पत्तिउ अलीणउ केसावलिउ ताउ णं^३ दिण्णउ
 ॥घत्ता॥ मज्झे जंति^४ मुहु दरिसंति^५ माहेसर-लंक-पईयहु
 मोहु-प्पाइउ^६ मणे-जरु लाइउ तहु सहस-किरण-दस-गीवहु ॥ ३

(४)

सो वसंतु सा रेवा तं जलु सो दाहिण-मारुउ ऽमिय-सीयलु
 ताई असोय-णाय-चूय-वणइं महुअरि महुअर-सरइ लय-भवणइ

१. डिंडीरुणियरु । २. तरंगिणिउ । ३. तं । ४. मोहु उप्पाइउ । ५. ससकिरण ।

ये आवर्ताः समुत्थिताः चंगाः ते एव यथा तनुत्रिवलितरंगाः
 यौ जलहस्तिसकलकुंभौ तौ एव यथा स्तनौ अधोन्मीलितौ
 यः डिंडिरनिकरः आन्दोलयति यथा स एव हारः दोलयते
 यज्जलचरवर्णरंजितं पानीयं तदेव यथा तावूलं सर्वर्णकं
 मत्तहस्तिमदमलिनितं यज्जलं तदेव यथा कृतं अक्ष्णोः कज्जलं
 याः तरंगिण्यः अवर-मुखिन्यः ताः एव भंगुराः यथा भ्रुवः
 याः भ्रमर-पंक्तयः मत्ताः केशावलयः ताः यथा उक्ताः
 ॥घत्ता॥ मध्ये यान्त्या मुखं दर्शयन्त्या माहेश्वरलंकापतिभ्यां
 मोहः उत्पादितः मनसिजः लायितः ताभ्यां सहस्रकिरण-दशग्रीवाभ्यां ॥

(५)

सः वसंतः सा रेवा तद् जलं सः दक्षिण-मारुतः अमृतशीतलः
 तानि अशोकनागचूतवनानि मधुकरेण मधुरस्वराणि लताभवनानि
 १ विलसति.

ते धुयगाय ताउ कीरोलिउ ताउ कुसुम-मंजरि-रिंछोलिउ
 ते पल्लव सो कोइल-कलयलु सो केयइ-केसर-रय-परिमलु
 ताउ णवल्लउ मल्लिय-कलियउ दवणा-मंजरियउ णव-फलियउ ४०
 ते अंदोला सो^१ जुवइ-यणु पेक्खेवि सहस-किरणु हरिसिय-मणु
 सह अंत-उरेण गउ तेत्तहे णम्मय पवर महा-णइ^२ जेतहे
 दूरे थिय आरक्खिय णिय-बलु जलु जंतिअहि^३ णिरुद्धउ णिम्मलु
 ॥ घत्ता ॥ वड्डिय-हरिसिउ जुवइहि सरिसउ माहेसर-पुर-परमेसरु
 सलिल-ऽभंतरे माणस-सर-वरे णं पइहु सुरिंदु स-अच्छरु ॥ ४५

(५)

सहस-किरणु सहसत्ति निउड्डेवि आउ णाइ महि-वहु अवहंडेवि
 दिहु मउडु लुडु अद्धुम्मोलिउ रवि व दरुग्गमंतु सोहिल्लउ
 दिहु णिडालु वयणु वच्छ-स्थलु णं चंदद्धु कमल णह-मंडलु

१. तं । २. नइ । ३. जंतिअए ।

ते भ्रमराः ताः कीरपंक्तयः ताः कुसुममंजरीपंक्तयः
 ते पल्लवाः सः कोकिलकलकलः स केतकीकेसररजःपरिमलः
 ताः नवाः मल्लिकाकलिकाः दमनकमंजर्यः नवफलिताः
 ते आन्दोलाः सो युवतिजनः [एतानि] प्रक्ष्य सहस्रकिरणः दृष्ट-मनाः
 सह अंतःपुरेण गतः तावत् नर्मदा प्रवरा महानदी यावत्
 दूरे स्थित्वा आरक्ष्य निजबलं जलं यान्त्रिकैः निरुद्धं निर्मलं
 ॥घत्ता॥ वर्धित-हर्षः युवतिभिः सहितः माहेश्वरपुर-परमेश्वरः
 सलिलाभ्यंतरे मानस-सरोवरे यथा प्रविष्टः सुरेन्द्रः साप्सराः ॥

(५)

सहस्रकिरणः सहसा निमज्ज्य आयातः यथा महीवधूं आश्लिष्य
 दृष्टः मुकुटः शीघ्रं अधोन्मीलितः रविः इव ईषत् उदञ्छन् शोभावान्
 दृष्टं ललाटं वदनं वक्षःस्थलं यथा चंद्रार्धः कमलं नभोमंडलं

१. जले बुडयित्वा । २. ईषत् ।

पभणइ ससिह-रासि "लइ दुक्कहो जुज्झहो रमहो णहाहु उलुक्कहो"
तं णिसुणेवि कडक्ख-विक्खेवउ बुहुउ उक्क 'राय-मह-एविउ
उप्परि^१ कर-यल-नियह परिट्ठिउ णं रत्तुप्पल-संडु समुट्ठिउ
णं केयइ-आरामु मणो-हर णक्ख-सूइ कडउल्ला-केसर
महु-अर सर-भरेण अलीणा कामिणि भिसिणि भणेवि णं लीणा
॥घत्ता॥ सलिल तरंतहु उम्मीलंतहु मुह-कमलहु केइ पधाइय
"आयइ सर-सइ किय तामरसइ" नर-वइहे भति उप्पाइय ॥ ५५

(६)

अवरोप्पह जल-कील करंतहु घण-पाणिय-पहयर^२ मेल्लंतहु
कहि मि चंद-कुंडुज्जल-तारेहिं धवलित जल तुट्ठंतिहिं^३ हारेहि
कहि मि रसिउ णेउरहिं रसंतिहि कहि मि फुरिउ कुंडलहि फुरंतहि
कहि मि सर-स-तंबोलारत्तउ कहि मि वउल-कायंवरि-मत्तउ

१. राउ । २. उपरे । ३. पहर । ४. तदंतिहे

प्रभणति सहस्ररश्मिः " ननु ठौकवं, युध्यत, स्नात, उल्लिनीत "
तं निश्रुत्य कटाक्षविक्षेपकाः निमग्नाः उक्काः राजमहादेव्यः
उपरि करतलनिकरः परिस्थितः यथा रक्तोत्पलखंडः समुत्थितः
यथा केतकीआरामः मनोहरः नखसूचिः कटककेसरैः
मधुकराः स्वरभरेण मत्ताः कामिन्यः विसिन्यः भणित्वा यथा लीनाः
॥घत्ता॥ सलिले तरत्सु उन्मीलत्सु मुखकमलेषु केचित् प्रधाविताः
'आगतानि सरसानि किं तामरसानि' नरपतये भ्रान्तिः उत्पादिता ॥

(६)

परस्परं जल-कीलां कुर्वतां घन-पानीय-प्रकरौन् मुञ्चतां
कुत्र अपि चंद्रकुन्दोज्ज्वलतरैः धवलितं जलं व्रुध्यद्भिः हरैः
कुत्र अपि रसितं नूपुरैः रसद्भिः कुत्र अपि स्फुरितं कुण्डलैः स्फुरद्भिः
कुत्र अपि सरसताम्बूलारक्तं कुत्र अपि बकुलकादंबरीमत्तं

१ रश्मयः । २ आमस्तकः । समस्ताः ३ सेहर पाठे । ४ जलच्छटा । ५. शुभैः
६. शब्दं कृतं जलेन । ७. मदिरा ।

कहि मि फलिह-कप्पुरेहिं वासिउ कहि मि सुरहि-मिग-मय-वामोसिउ ६०
कहि मि विविह-मणि-रयणुज्जलियउ कहि मि धोय-कज्जल-संवलयउ
कहि मि बहल-कुंकुम-पंजरिअउ कहि मि मलय-चंदण-रस-भरिअउ
कहि मि जक्ख-कहमेण करंविउ कहि मि भमर-रिंछोलिहिं चुंविउ
॥ घत्ता ॥ विहुम-मरगय-इंदणील-सय-चामियर-हार-संघायहिं^१
बहु-वण्णुज्जलु णावइ णह-यलु सुर-धणु-घण^२-विज्ज-बलायहिं ॥६५

(७)

का वि करंति केलि सहु राएहिं पहणइ कोमल-कुवलय-घाएहिं
का वि मुद्ध-दिट्ठि^३ सु-विसाल^४ का वि णवल्ल^५ मालइ-मालए
का वि सु-यंघेहिं पायड-हुल्लेहि का वि सु पूय-फलेहिं वउल्लेहिं
का वि उज्जुण-पण्णहिं पट्टवियहिं^६ का वि रयण-मणि-अवलंबियहिं
का वि विलेवणेहिं उव्वरियहिं का वि सुरहि-दवणामंजरियहिं ७०

१. विहुममरगयइ इंदणीलसयचामीयरहारसंघायहिं २ घण । ३ सुवि-
सालइ । ४ उज्जुणपण्णहिं पट्टणिहिं ।

कुत्र अपि स्फटिककर्पूरैः वासितं कुत्र अपि सुरभिमृगमर्द-व्यामिश्रितं
कुत्र अपि विविधमणिरत्नोज्ज्वलितं कुत्र अपि धौतकज्जलसंवलितं
कुत्र अपि बहलकुंकुमपिञ्जरितं कुत्र अपि मलयचंदनरसभरितं
कुत्र अपि यक्षकर्दमेन कर्बूरितं कुत्र अपि भ्रमरपंक्तिभिः चुंबितं
॥ घत्ता ॥ विहुममरकतइन्दनीलशतचामीकरहारसंघातैः
बहुवर्णोज्ज्वलं यथा नभस्तलं सुरधनुःघनविद्युद्बलाहकैः ॥

(७)

का अपि करोति केली सह राजा प्रहन्ति कोमलकुवलयघातैः
का अपि मुग्धदृष्ट्या सुविशालया का अपि नवीनया मालतीमालया
का अपि सुगन्धैः पाटलपुष्पैः का अपि सुपूगफलैः वर्तुलैः
का अपि अर्जुनपर्णैः प्रस्थापितैः का अपि रत्नमणिअवलंबितैः
का अपि विलेपनः उद्वृत्तैः का अपि सुरभिदमनकमञ्जरीभिः

कहि वि गुञ्जु जले अद्ध्युमोलउ^१ णं मयर-हर-सिहर सोहिल्लउ
कहि वि कसण-रोमावलि दिट्ठो काम-वेणि^२ णं गलेवि पइट्ठी
कहि^३ वि थणोवरि ललइ अहोरणु णाइ अणंगहो केरउ तोरणु
॥घत्ता॥ कहि वि सरुहिरइ दट्ठइ णहरइ थण-सिहरोवरि सु-पहुत्तइ
वेणि^४ वलगाहो मयण-तुरंगहो णं पयइ छुडु छुडु खित्तइ ॥ ७

(८)

तं जल-कील णिषवि पहाणहुं जाय बोल णह-यले गिन्वाणहं
पभणइ एक्कु हरिस-संपणउ "ति-हुअणे सहस-किरणु पर-धणउ
जुवइ स-हासु जासु स-वियारउ विभम-हाव-भाव-वावारउ
णलिणि-वणव दिण-यर-कर-इच्छउ कुमुय-वणुव ससहर-किरणिच्छउ
कालु जाइ जसु मयण-विलासें माणिणि-पत्तिज्जवणायासें^५

१. आद्रमिल्लउ - २. वेणी ३. कहे वि; कहे वि राखुं होत तो
चालत; परंतु उपरना प्रयोग साथे मेळ लाववना हेतुए संस्कार कर्षो छे. ४
वेगेण ५. तण्णिच्छउ ६ पत्तेज्जवणायासें ।

कस्याः अपि गुह्यं जले अर्धमोलितं यथा मकरधरशेखरं शोभायुक्तं
कस्याः अपि कृष्णरोमावलिः दृष्टा कामवेणी यथा गलित्वा प्रविष्टा
कस्याः अपि स्तनोपरि ललति उपरितनवस्त्रं यथा अनंगस्य तोरणं
॥घत्ता॥ कस्याः अपि सरुधिराणि दृष्टानि नखराणि स्तनशिखरोपरि सुप्रभूतानि
वेगेन विलग्नस्य मदनतुरंगस्य यथा पदानि ईषत् ईषत् क्षुण्णानि ॥

(८)

तां जलक्रीडां दृष्ट्वा प्रधानानां जातः शब्दः नभस्तले गोर्वाणानां
प्रभणति एकः हर्षसंपन्नः "त्रिभुवने सहस्रकिरणः परमधन्यः
युवत्यः यस्य सहासाः सविकाराः विभ्रमहावभावव्यापारिताः
नलिनोवनं इव दिनकरकरइच्छिन्यः कुमुदवनं इव शशधरकिरणेच्छिन्यः
कालः याति यस्य मदनविलासेन मानिनीप्रतायनायासेन

१ कामस्य २ उपरितनवस्त्रं.

अच्छउ सुरउ जेण जगु मत्तउ जल-कीलाए किन्न पज्जत्तउ^१
तं णिसुणेवि अवरेक्कु पबोल्लिउ "सहस-किरणु केवल सलिलोल्लिउ
इत्थु पवाहु^२ मणो-हर-वत्तउ जो जुवइहि^३ गुज्झंतु वि पत्तउ
॥घत्ता॥ जेण खणंतरे सलिल-भंतरे गलियंसु-धरण-वावारए
स-हरसु दुक्कउ माणेवि मुक्कउ अंते-उरु एक्कए वारए ॥ ८५

(९)

रावणो वि जल-कील करेप्पिणु सुंदर सियय-वेइ विरएप्पिणु
उप्परि जिण-वर-पडिम चडावेवि विविह-विताण-णिवहु बंधावेवि
तुप्प-खीर-सिसिरेहि^४ अहिंसिचिवि णाणा-विह-मणि-रयणिहि अंचिवि^५
णाणा-विहहिं विलेवण-भेयहिं दीव-धूव-बलि-पुप्फ-णिवेयहिं
पुज्ज करेवि किर गायइ जावहिं^६ जंतिहहिं जलु मेल्लिउ^७ तावहिं ९०

१ अच्छउ २ पहाउ ३ जुवइहि ४ अंचेहि ५-६ जावेहि-तावेहि

अच्छं सुरतं येन जगत् मत्तं जलक्रीडया किं न पर्याप्तम्"
तत् निश्चुत्य अपरः एक उक्तवान् सहस्रकिरणः केवलं सलिलार्द्रः
अत्र प्रवाहः मनोहरवृत्तः यः युवतीनां गुह्यान्तः अपि प्रविष्टः
॥ घत्ता ॥ येन क्षणांतरे सलिलभ्यन्तरे गलितांशुकंधरणव्यापारे
सहर्षं दौकितं भुक्त्वा मुक्तं अंतःपुरं एकस्मिन् वारे ॥

(९)

रावणः अपि जलक्रीडां कृत्वा सुंदरां सिकतावेदीं^१ विरच्य
उपरि जिनवरप्रतिमां आरोह्य विविधविताननिबहं बन्धयित्वा
घृतक्षीरदधिभिः अभिसिंच्य नानाविधमणिरत्नैः अर्चित्वा
नानाविधैः विलेपनभेदैः दीपधूपबलिपुष्पनैवेद्यैः
पुजां कृत्वा किल गायति यावत् यान्त्रिकैः जलं मुक्तं तावत्

१. प्रवाहः २. शिथिलितवस्त्राणां ३. बालुकावेदि

पर-कलत्तु संकेयहो दुक्कउ णाइ वियड्ढहिं मण्णेवि मुक्कउ
धाइउ उभय-तडइ धोवतउ जिण-वर-पवर-पुज्ज रेळंतउ
दह-मुहु पडिम लेवि विहड्ढहु कह वि कह वि णीसरिउ विवावहु
॥घत्ता॥ भणइ “णरेसहो, तुरिय गवेसहो किउ जेण एउ पिसुणत्तणु
किं बहु वुत्तं तासु णिरुत्तं^१ दक्खवमि अज्जु जम-सासणु” ॥ १०

(१०)

तो एत्थंतरे लद्धाएसा गय मण-गमणा ऽणेय गवेसा
रावणेण सरि दिट्ठ व्हन्ती मुय-महु-यर-दुक्खेण व विजंती^२
चंदण-रसेण व बहल-विलित्ती जल-रिद्धिण णं जाव्वण-इत्ति
मंथर-वाहेण व विस्सत्थी^३ जं च पट्ट-वत्थइ व णियत्थी
पुलिणाहोरणाइं व पगुत्ती^४ वालाहिव-णिदाए व सुत्ती

१००

१. वुत्तेण-णिस्तेण । २. दुक्खेणवजंती । ३. वोसत्थी । ४. वीणाहो-
रणाइंवपगुत्ती ।

परकलत्रं संकेताय दौकितं यथा विदग्धैः भुक्त्वा मुक्तं
धावितं उभय-तटे धावत् जिनवरप्रवरपूजां प्लावयत्
दशमुखः प्रतिमां लात्वा झटिति कथमपि कथमपि निःसृतः व्याकुलः^१
॥ घत्ता ॥ भणति “नरेशाः त्वरया गवेषयत कृतं येन एतत् पिशुनत्वं
किं बहु उक्तेन तस्मै निश्चयेन दर्शयामि अद्य यमशासनं” ॥

(१०)

तावत् अत्रान्तरे लब्धादेशाः गताः मनोगमनाः अनेके गवेषकाः
रावणेन सरित् दृष्टा बहन्ती मृतमधुकरदुःखेन इव विज्यमाना
चन्दनरसेन यथा बहलं विलिप्ता जलकृद्ध्या यथा यौवनवृत्ता
मन्थरवाहेन यथा विश्वस्ता यत् च पट्ट-वस्त्रेण यथा निर्वासिता
पुलिनउपरितनवस्त्रेण^१ यथा प्रावृता व्यालाधिपनिद्रया यथा सुप्ता

१. जलप्रवाहेन व्याकुलीकृतचित्तः । २. साटिकायुक्ता । ३. उपरितनवस्त्रेण ।

मल्लिव-दंतेहि व विहसंती णीलुप्पल-णयणहिं व णिपंती
वउल-सुरा-गंधेण व मत्ती केयइ-हत्थेहि व णच्चंती
महु-अर-महुर-सरिं^१ व गायंती उज्झर-मुरयाइं^२ व वायंति
॥घत्ता॥ अ-रमिय-रामहो णिरु णिककामहो आरुसेवि परम-जिणिंदहो
पुज्ज हरेप्पिणु पाहुडु लेप्पिणु गय णावइ पासु समुदहो ॥ १०५

(११)

तहिं अवसरे जे किंकर धाइय ते पडिवत्त लएप्पिणु आइय
कहिय सुणंतह खंधावारहो “ लइ एत्तडउ सारु संचारहो^३
माहेसर-णर-वइ परमेसरु सहस-किरणु नामेण नरेसरु
जा जल-कील तेण उप्पाइय सा अमरेहिं मि रमिवि ण णाइय
सुव्वइ कासु को वि किर सुंदरु सुर-वइ भरहु सयरु चक्केसरु ११०
भदउ^४ सणं-कुमारु ते सयल वि णउ पावंति तासु एक-यल वि

१. सरु । २. मुखाइ । ३. संसारहो । ४. हाथबोथीमां मय्यउ जेवुं
वंचाय छे; शालिभदने उल्लेखी भदउ सुधारो कर्यो छे.

मल्लिकादन्तैः इव विहसंती नीलोत्पलनयनैः इव पश्यन्ती
बकुलसुरागंधेन इव मत्ता केतकीहस्तैः इव नृत्यन्ती
मधुकरमधुरस्वरेण इव गायन्ती निर्झरमुरजान् इव वादयन्ती
॥ घत्ता ॥ अरमितरामाय खलु निष्कामाय आरुण्य परमजिनेन्द्राय
पूजां हत्वा प्राप्तं लात्वा गता यथा पार्श्वं समुद्रस्य ॥

(११)

तस्मिन् अवसरे ये किंकराः धाविताः ते प्रतिपत्तिं लात्वा आयाताः
कथितं श्रुण्वते स्कन्धावाराय “ ननु एतावान् सारः संचारस्य
माहेश्वरः नरपतिः परमेश्वरः सहस्रकिरणः नाम्ना नरेश्वरः
या जलक्रीडा तेन उत्पादिता सा अमरैः अपि रन्तुं न ज्ञाता
श्रूयते कस्य कः अपि किल सुन्दरः सुरपतिः भरतः सगरः चक्रेश्वरः
भद्रः सनत्कुमारः ते सकलाः अपि न खलु प्राप्नुवन्ति तस्य एककलां अपि

१. न रमिताः रामाः येन सः परमेश्वरेण । २. खंडमेकं ।

का वि अउव लील विम्माणिय धम्म अत्थ वेण्णे वि परिणामिय
काम-तत्तु पुणु तेण जि निम्मिउ अण्ण रमन्ति पसव कोदूमिउ
॥घत्ता॥ 'मइ पवहन्तिण भुयणे तवन्तिण' गयण-त्थ पयंगु ण णावइ
एण पयारिण पिय-वावारिण^१ थिउ सलिले पइसेवि णावइ ॥११॥

(१२)

अवरि वुत्तु केण "मइ लक्खिउ सव्वउ सव्वु एण जं अक्खिउ
जं पुणु तहो केरउ अन्ते-उरु ण पच्चक्खु जि मय-द्वय-पुरु
णेउर-मुय-रु पेक्खणया-हरु लावण्यम-तलाउ मणो-हरु
सिर-मुह-कर-कमल महा-सरु मेहल-तोरणाहं छण-वासरु
थण-हत्थिहिं साहारण-काणु हार-सग-वच्छहो गयणंगु
अहर-पवाल-पवाला-आयरु^२ दंत-पंति-मोत्तिय-सहंण-यरु
जीहा-कल-यंठिणिहिं^३ णंदणवणु कण्णंदोलयाहं चित्तत्तणु

१. महिपवहन्तिणभुयणेतवन्तिण २. एणपयारेणपियवावारेण ३. यायरु ४. यंठिणिहिं ।

का अपि अपूर्वा लीला विभुक्ता धर्मः अथः द्वौ अपि परिणामिताः
काम-तत्त्वं पुनः तेन एव निर्मितं अन्ये रमन्ते पशवः सुरतं
॥घत्ता॥ 'मया प्रवहता भुवने तपता गगनस्थः पतंगः न ज्ञायते'
एतेन प्रकारेण प्रियव्यापारेण स्थितः सलिले प्रविश्य इव" ॥

(१२)

अपरेण उक्तं केन "मया लक्षितं श्रव्यं सर्वं अनेन यद् आख्यातं
यत् पुनः तस्य अन्तःपुरं यथा प्रत्यक्षं एव मकरध्वजपुरं
नूपुरमुरजैः प्रेक्षकगृहं लावण्यांभः तडागं सुमनोहरम्
शिरःमुखकरकमलं महासरः मेखलातोरणैः क्षणवासरः
स्तनहस्तिभिः साधारणकाननं हारस्वर्गवृक्षस्य गगनांगनं
अधरप्रवालप्रवालाकरः दंतपंक्तिमौक्तिकस्यंदनकरः
जिह्वाकलकंठिनीभिः नंदनवनं कर्णान्दोलकैः चित्रत्वं

१. सुरतं । २. न शोभते । ३. साधारण नाम देशः ।

लोयण-भमरहुं केसर-सेहरु स-मुहाभंगउ^१ णट्टव्वय-हरु
॥घत्ता॥ काइं बहुत्तेण पुणुरुत्तेण मयणगि-डमरु संपण्णउं
णरहुं अणंतहुं मण-धणवंतहु धुउ चोरु चंडु उत्पण्णउं ॥ १२५

(१३)

अवरेक्केण वुत्तु "मइ जंतइ दिट्ठइ निम्मल-सलिले खंतइ
अइ-सुंदरइ सु-किय-कम्माइ व सु-घडियाइ अहिणव-पेम्माइ व
णिगगलाइ सु-किविण^२-हिययाइ व णिउण-समासिय सु-कइ-पयाइ व
संचारिमइ कु-पुरिस-धणाइ व कारिमाइ कुट्टणि-वयणाइ व
पइरिक्कइं सज्जण-चित्ताइ व बद्धइ^३ अत्थ-इत्ति वुत्ताइ व १३०
दुल्लंघणियइ सु-कलत्ताइ व चेष्ट-विहणइ बुड्ढत्ताइ व
वारि वमन्ति ताहि सिर-णासेहिं उरु-कर-चरण^४-कण्ण-णयणासेहिं
तेहिं एउ जलु थंभिवि मुक्कउ तेण पुज्ज लोडुंतु पडुक्कउ "

१. णट्टव्वय । २. किविण । ३. अच्छ । ४. करण

लोचनभ्रमराणां केसरशेखरं सहमुखभंगं नाट्यगृहं
॥घत्ता॥ किं प्रभूतेन पुनरुक्तेन मदनाग्निडमरः संपन्नः
नरेभ्यः अनन्तेभ्यः मनोधनवद्भ्यः धूर्तः चौरः चंडः उत्पन्नः

(१३)

अपरेण एकेन उक्तं "मया यन्त्राणि दृष्टानि निर्मलसलिले खातानि
अतिसुंदराणि सुकृतकर्माणि इव सुघटितानि अभिनवप्रेमाणि इव
निर्गलानि सुकृपणहृदयानि इव निपुणसमासितानि सुकविपदानि इव
संचारीणि कुपुरुषधनानि इव कृत्रिमानि कुट्टिनीवदनानि इव
प्रगुणानि सज्जनचित्तानि इव बद्धानि अर्थचित्रेण वृत्तानि इव
दुर्लघनीयानि सुकलत्राणि इव चेष्टाविहोनानि वृद्धत्वानि इव
वारि वमन्ति तासां शिरःनासिकाभ्यां उरुचरणकर्णनयनास्यैः
तैः एतज्जलं स्तब्ध्वा मुक्तं तेन पूजां लुब्धता प्रदौकितं "

१. काष्ठानां परस्परकलशिका अन्यत्र विशिष्टपद्व्यासः । २. लोचनमुखे च ।

॥ घत्ता ॥ तं नि सुणे पिणु लेहु भणे पिणु असि वरु सयं भुइं कड्डियउं
सहइ समुज्जलु ससि किरणुज्जलु णं पत्त^१ दाण फलु वड्डियउं ॥ १ ॥

१ असि वरु सयं भुवेणए कड्डियउ । २. दाण
आ संधिने छेडे मूल हाथ-प्रतमां संधिनो अंक भूकी नीचेनी गाथा
लखी छे:-

जल-कीलाए सयंभू-चउमुह पवंग गो-गह-कहाए
भइं च मच्छ-वेहें अज्ज वि कइणो ण पावति ॥
आ पछी तरत ज नवी संधिनी शरुआत थाय छे.

॥ घत्ता ॥ तत् निश्रुत्य 'लात' भणित्वा असि वरः स्वयं भुजेन कृष्टः
शोभते समुज्ज्वलः शशिकिरणोज्ज्वलः यथा पात्रदानफलं वर्धितं ॥

पुष्पिकानी छाया

जलक्रीडायां स्वयंभुवं चतुर्मुखं पतंगं गोप्रहकथायां
भद्रं च मत्स्यवेधे अद्यापि कवयो न प्राप्नुवन्ति ॥

॥ द्वितीयमुद्धरणम् ॥

[तिहुयण सयंभु ।]

॥ सीयदिव्वकहाणउ ॥

(१)

लवणकुसु पुरे पइसारेवि जिय-रयणि-यर-महाहवेण
वइदेहिहे दु-जस^१-भीअण दीउ समोडिउ राहवेण ॥
लवणकुस-कुमार बलहहें पुरि पइसारिय जय-जय-सहें
झल्लरि-पडह-भेरि-दडि-संखेहि वज्जंतेहिं अवरेहिं अ-संखेहि
रामु अणंग-लवणु रहे एकहिं लक्खणु मयणकुसु अण्णेकहिं ५
वज्ज-जंघु थिउ दु-हम-वारणे बीया-यंदु णाइ गयणंगणे
जय-जय-कारिउ भड-संघाए रामहो सुअ-मेलावि अ आपं
जण-वउ रहसैं अंगे न माइउ एकमेक चूरंतु पधाइउ

१. दुजस

[त्रिभुवनः स्वयंभूः ।]

॥ सीतादिव्यकथानकम् ॥

(१)

लवणांकुशौ पुरे प्रवेश्य जितरजनिचरमहाहवेन
वैदेह्याः दुर्यशोभीतकेन दिव्यं संव्यूढं राघवेण ॥
लवणांकुशकुमारौ बलभद्रेण पुरे प्रवेशितौ जयजयशब्देन
झल्लरीपटहभेरिदडिशंखैः वाद्यमानैः अपरैः असंख्यैः
रामः अनंगलवणः रथे एकस्मिन् लक्ष्मणः मदनांकुशः अन्यदेकस्मिन्
वज्रजंघः स्थितः दुर्दमवारणे द्वितीयाचन्द्रः इव गगनांगने
जयजयकारितं भटसंघातेन रामस्य सुतमेलापे च आयातेन
जनपदः रभसा अंगे न मायितः एकैकं चूरयन् प्रधावितः

पेक्खेवि ते कुमार पइसंता णारिउ णवि गणंति पइ सन्ता
सीया-णंदण-रूवालोयणे लायइ का वि अलत्तउ^१ लोयणे
का वि देइ अहरुल्ल कज्जलु काइ^२ वि घत्तिउ वच्छए अंचलु
॥घत्ता॥ विवरेरउ नायरिया-यणु किउ लवणंकुस-दंसणेण
जगे कामें को वि न विद्धउ स-सरें कुसुम-सरासणेण ॥

(२)

आयल्लउ करंत तरुणी-यणे लवणंकुस पइसारिय पट्टणे
तहि तेहए पमाणे विज्जा-हर लंकाहिव-किक्किध-पुरेसर
भा-मंडल-नल-नीलंगय-जणय-कणय-मरु-तणय समागथ
जे पट्टविय गाम-पुर-देसहु गय हकार ताहं अ-सेसहं
णाणा-जाण-विमाणेहि आइय णं जिण-जम्मण अमर पराइय
दिट्ठु रामु सोमिच्छि महाउसु दिट्ठु अणंग-लवणु मयणंकुसु

१. अलित्तउ. २. काय...पच्छए.

प्रेक्ष्य तौ कुमारौ प्रविशन्तौ नार्यः नापि गणयन्ति पतीन् सतैः
सीतानंदनरूपालोकेन लाययति कापि अलक्तकं लोचने
कापि ददाति अधरे कज्जलं कया अपि क्षिप्तं वक्षसि अञ्चलं
॥घत्ता॥ विपरीतः नागरिकाजनः कृतः लवणांकुशदर्शनेन
जगति कामेन कः अपि न विद्धः स्वशरेण कुसुमशरासनेन ॥

(२)

व्यप्रतां कुर्वन्तौ तरुणीजने लवणांकुशौ प्रवेशितौ पट्टने
तत्र तादृशाः प्रमाणभूताः विद्याधराः लंकाधिपकिष्किन्धापुरेश्वरौ
भामंडल-नल-नीलांग-अंगद-जनक-कनक-मरुत्तनयाः समागताः
ये प्रस्थापिताः ग्रामपुरदेशेभ्यः गतं आकरणं तेषां अशेषानां
नानायानविमानैः आयाताः यथा जिनजन्मनि अमराः आगताः
दृष्टः रामः सौमित्रिः महायुः दृष्टः अनंगलवणः मदनांकुशः

हाथप्रतनां टिप्पण नीचे नोड्यां छे.

१. पतयः विद्यमानाः । २. परिधानवस्त्रं । ३. आरातिर्कं । कामपीडा

४. प्रवचके (?) ५. प्रेषिताः ।

सत्तु-हणो वि दिट्ठु तहि सुन्दर एकहिं मिलिय पंच णं मंदर
पुणरवि रामहो किय अहिणंदण^१ “धण्णउ^२ तुहु जसु एहा णंदण
॥घत्ता॥ एत्तउउ दोसु पर रहु-वइहे जं परमेसरि णाहि घरि
म पमायहि लोयहु छंदेण आणेवि का वि परिकख करि” ॥ २३

(३)

तं णिसुणेवि चवइ रहु-णंदणु “जाणमि सीयहे तणउ सइत्तणु
जाणमि जिह हरि-वंसुप्पणी जाणमि जिह वय-गुण-संपणी
जाणमि जिह जिण-सासणे भत्तो जाणमि जिह महु सोक्खुप्पत्ती
जाणमि अणुगुण-सिक्खा-धारी जाणमि संम-रयणमणि-धारी
जाणमि जिह सायर-गंभीरी जाणमि जिह सुर-महीहर-धीरी २८
जाणमि अंकुश-लवण-जणेरी जाणमि जिह सुय जणयहो केरी
जाणमि स-सहा-मंडल-रायहो जाणमि सामिणि रज्जहो आयहो

१. अहिणंदण. २. धनउ. ३. सभा.

शत्रुघ्नः अपि दृष्टः तत्र सुंदरः एकत्र मीलिताः पंच यथा मंदराः
पुनः अपि रामाय कृतं अभिनन्दनं “धन्यः त्वं यस्य इदृशौ नंदनौ
॥घत्ता॥ एतावान् दोषः परं रघुपतेः यत्परमेश्वरी नास्ति गृहे
मा प्रमार्थं लोकानां छंदेन आनीय कामपि परीक्षां कुरु” ॥

(३)

तद् निश्चुत्य वदति रघुनंदनः “जानामि सीतायाः सतीत्वं
जानामि यथा हरिवंशोत्पन्ना जानामि यथा व्रतगुणसंपन्ना
जानामि यथा जिनशासने भक्ता जानामि यथा मम सौख्योत्पत्तिः
जानामि अनुगुणशिक्षाधारिणी जानामि सम्यक्त्वेरत्नमणिधारिणी
जानामि यथा सागरगंभीरा जानामि यथा सुरमहीधरधीरा
जानामि अंकुशलवणजनयित्रो जानामि यथा सुता जनकस्य
जानामि ससभामंडलराजस्य जानामि स्वामिनी राज्यस्य अमुष्य

१. मा त्यज । २. सम्यक्त्व ।

जाणमि जिह अंते-उर-सारी जाणमि जिह महु पेसण-गारी
॥ घत्ता ॥ मेल्लेपिणु णायर-लोइण^१ महु घरे उब्भा करेवि का
जो दु-जसु उपपरे घित्तउ एउ ण जाणमि एककु पर^२ ॥ ३३

(४)

तहि अवसरे रयणासव-जापं^१ कोक्किय तियड विहीसण-रापं
बोलाविय एत्तहें वि तुरंतें लंका-सुन्दरि तो हणुवतें
विन्नि वि विन्नवन्ति पणमन्तिउ सीय-सइत्तण-गवु वहतितउ
“देव देव जइ हुअ-वहु डज्झइ जइ मारुउ पड-पोट्टले वज्झइ
जइ पायाले णहंगणु लोइइ कालंतरे कालु जइ तिष्ठइ ३४
जइ उत्पज्जइ मरणु कियंतहो जइ णासइ सासणु अरहंतहो
जइ अवरे उगमइ दिवा-यरु मेरु-सिहरे जइ णिवसइ सायरु
एउ असेसु वि संभाविज्जइ सीअहे सीलु ण पुणु मइलिज्जइ

१. लोएण । २. कोत्थिय ।

जानामि यथा अंतःपुरमारभूता जानामि यथा मम प्रेषणकारिणी
॥ घत्ता ॥ मिलित्वा नागरलोकेन मम गृहे ऊर्ध्वं कृत्वा करान्
यद् दुर्यशः उपरि क्षिप्तं एतद् न जानामि एकं परं ॥

(४)

तस्मिन् अवसरे रत्नास्रवजातेन आहूता त्रिजटा विभीषणराजेन
आहूता अत्रान्तरे अपि त्वरमाणेन लंकासुंदरी ततः हनुमता
द्वे अपि विज्ञापयतः प्रणमन्त्यौ सीतासतीत्वगर्वं वहन्त्यौ
“देव देव यदि हुतवहः दह्यते यदि मारुतः पटपिण्डके बध्यते
यदि पाताले नभःअंगनं लुप्यति कालांतरे कालः यदि तिष्ठति
यदि उत्पद्यते मरणं कृतान्तस्य यदि नाश्यते शासनं अर्हतः
यदि अपरदिशि उदच्छति दिवाकरः मेरुशिखरे यदि निवसति सागरः
एतद् अशेषं अपि संभाव्यते सीतायाः शीलं न पुनः मलिनीक्रियते

१. वृजट (? त्रिजटा) । २. पश्चिमदिशायां ।

तिहुयण सयंभु]

॥ घत्ता ॥ जइ एव वि णउ पत्तिज्जहि तो परमेसर एउ करि
तुल-चावल-विस-जल-जलणहं पंचहं एककु जि दिवु धरि ॥ ४३

(५)

तं णिसुणेवि रहु-वइ परिओसिउ ‘एम होउ’ हक्कारउ पेसिउ
गउ सुग्गीउ विहीसण अंगउ चंदोयर-णंदणु पवणंगउ
पेसिउ पुष्प-विमाणु पयट्टउ णं णह-यले सर-कमलु विसट्टउ
पुंडरीय-पुर-वर संपाइय दिट्ठ देवि रहसेण न माइय
“णंद वडु जय होहि चिराउस विणिण वि जाहि पुत्त लवणंकुश ४८
लक्ष्मण राम जेहि आयामिय सीहहि जिह गयंद ओहामिय
रक्खिय णारएण समरंगणे तेहि मि ते पइसारिय पट्टणे
अम्ह इ आया तुम्ह हक्कारा दिअहा होन्तु मनोरह-गारा
॥ घत्ता ॥ चडु पुष्प-विमाणे भडारिण मिलु पुत्तहं पइ देवरहं
सुह-अच्छणि^१ मज्जे परिट्ठिय पिहिमि जेम चउ-सायरहं ॥ ५३

१. सुहं अच्छामि.

॥ घत्ता ॥ यदि एवं अपि न खलु प्रतीयते तर्हि परमेश्वर एतत् कुरु
तुल-तण्डुल-विष-जल-ज्वलनानां पंचानां एकमेव दिव्यं धर ॥

(५)

एतद् निश्चृत्य रघुपतिः परितुष्टः ‘एवं भवतु’ आकरणं प्रेषितं
गतः सुग्रीवः विभीषणः अंगदः चंद्रोदरनन्दनैः पवन-अंगजः^२
प्रेषितं पुष्पविमानं प्रवृत्तं यथा नभस्तले सरःकमलं विकसितं
पुंडरीकपुरवरं संप्राप्ताः दृष्ट्वा देवी हर्षेण न मायिताः
“नंद वर्धस्व जय भव चिरायुः द्वौ अपि यस्याः पुत्रौ लवण-अंकुशौ
राम-लक्ष्मणौ याम्भ्यां आयामितौ सिंहाभ्यां यथा गजेन्द्रौ आक्रान्तौ
रक्षितौ नारदेन समरांगणे ताम्भ्यामपि तौ प्रवेशितौ पट्टने
वयं अपि अयाता युष्माकं आकारकाः दिवसाः भवन्तु मनोरथकाराः
॥ घत्ता ॥ आरोह पुष्पविमाने भट्टारिके मील्य पुत्राभ्यां पतिदेवभ्यां
सुखासने मध्ये परिस्थिता पृथिवी यथा चतुःसागराणां ॥

१. विराहोः । २. हनुमंतु ।

(६)

तं निसुणेवि लवणकुस-मायणं वुत्तु विहीसणु गगिर-वायण
 “ निटुर-हिययहो अ-लइय-णामहो जाणमि तत्ति न किज्जइ रामहो
 घल्लिय जेण रुवंति वणंतरे डाइणि-रक्खस-भूय-भयंकरे
 जहिं सहल-सीह-गय-गंडा वव्वर-सवर-पुलिंद पयंडा
 जहिं बहु-तच्छ-रिच्छ-रुस-संवर स-उरग-खग-विग जहिं सिव-सूर
 जहिं माणुसु जोवंतु वि लुञ्चइ^१ विहि कलि-कालु वि पाणह मुंचइ
 तहिं वणे घल्लविय अण्णाणें एवहि किं तहो तणेण विमाणें
 ॥ घत्ता ॥ जो तेहिं डाहु उप्पाइउ पिसुणा-भावामरिसिइण^२
 सो दु-करु उल्लाविज्जइ मेह-सण वि वरिसिण ॥ ६२

(७)

जइ वि ण कारण राहव-चंदें तो वि जामि लइ तुम्हइ छंदें ”
 एम भणेवि देवि जय-सुन्दरि कम-कमलहिं अञ्चंति वसुंधरि

१. जिं वधारानो छोडी दीधो छे. २. पिसुणाभावमरिसिण ।

(६)

तद् निश्रुय लवणाकुशमात्रा उक्तः विभीषणः गद्गदवाचा
 “ निष्टुरहृदयस्य अगृहीतनाम्नः जानामि चिन्ता न क्रियते रामस्य
 क्षिता येन रुदती वनांतरे डाकिनीराक्षसभूतभयंकरे
 यत्र शार्दूलसिंहगजगण्डाः वर्वरशवरपुलिंदाः प्रचंडाः
 यत्र बहुतक्षकक्षरुसंहराः सहउरगखगवृकाः यत्र शिवाशूकराः
 यत्र मानुषः जीवन् अपि लुञ्च्यते^१ विधिः^२ कलिकालः अपि प्राणेभ्यः मुच्य^३
 तत्र वने क्षेपिता अज्ञानेन एतादृशस्य किं तस्य विमानेन
 ॥ घत्ता ॥ यः तैः दाहः उत्पादितः पिशुनभावामर्षितेन
 सः दुष्करं आर्द्रयते मेघशतेन अपि वर्षितेन ॥

(७)

यदि अपि कारणं न राघवचन्द्रेण तर्ह्यपि यामि खलु युष्माकं छंदेन ”
 एवं भणित्वा देवो जगत्सुंदरी क्रमकमलाभ्यां अर्चन्ती वसुंधरां

१. लुञ्च्यते । २. विधिः । ३. भवतां दाक्षिण्येन ।

पुष्प-विमाणे चडिय अणुरापं परिमिय विज्जाहर-संघापं
 कोसल-णयरि पराइय जावहिं दिण-मणि गउ अत्थ-वणहो तावहिं
 जत्थहो पिययमेण निव्वासिय तहो उववणहो मज्झे आवासिय ६७
 कह वि विहाणु भाणु णहे उगउ अहि-मुहु सज्जण-लोउ समागउ
 दिण्णइ तूरइ मंगलु घोसिउ पट्टणु निरवसेसु परिओसिउ
 सीय पइट्ट निविट्ट वरासणे सासण-देवण णं जिण-सासणे
 ॥ घत्ता ॥ परमेसरि पढम-समागमे झत्ति निहालिय हल-हरेण
 सिय-पक्खहो दिवसे पहिल्लण चंद-लेह णं सायरेण ॥ ७२

(८)

कंतहि तणिय कंति पेक्खेप्पिणु पभणइ पोम-णाहु विहसेप्पिणु
 “ जइ वि कुलगयाउ निरवज्जउ महिलउ होंति अ-सुद्धु^१ णि-लज्जउ
 दर-दाविय-कडक्ख-विकखेवउ कुडिल-मइउ वड्डिअ-अवलेवउ
 बाहिर-धिट्टउ गुण-परिहीणउ किह सय-खंडु न जंति ति हीणउ
 णउ गणंति णिय-कुलु मइलंतउ ति-हुअणे अ-यस-पडहु वज्जंतउ ७७

१. सुद्धु.

पुष्पविमाने आरूढा अनुरागेण परिमिता विद्याधरसंघातेन
 कोशलनगरीं प्रयाता यावत् दिनमणिः गतः अस्तमनि तावत्
 यस्मात् प्रियतमेन निर्वासिता तस्य उपवनस्य मध्ये आवासिता
 कथमपि विभातः भानुः नभसि उदृतः अभिमुखं सज्जनलोकः समागतः
 दत्तानि तूराणि मंगलं घोषितं पट्टनं निरवशेषं परितोषितं
 सीता प्रविष्टा निवेशिता वरासने शासनदेवता इव जिनशासने
 ॥ घत्ता ॥ परमेश्वरी प्रथमसमागमे झटिति निर्भालिता हलधरेण
 सितपक्षस्य दिवसे प्रथमे चंद्रलेखा यथा सागरेण ॥

(८)

कांतायाः कांतिं प्रेक्ष्य प्रभणति पद्मनाथः विहस्य
 “ यद्यपि कुलाप्रकाः निरवद्याः महिलाः भवन्ति अशुद्धाः निर्लजाः
 ईषद्दापितकटाक्षविक्षेपाः कुटिलमतयः वर्धितावलेपाः
 बहिर्धृष्टा गुणपरिहीणाः कथं शतखंडं न यान्ति ताः हीनाः
 न खलु गगयान्ति निजकुलं मलिनीभवत् त्रिभुवने अयशःपटहं वाद्यमानं

अंगु समोडेवि धिद्धिकारहो वयणु णिपति केम भत्तारहो ”
सीय ण भीय सइत्तण-गव्वे वलेवि पवोल्लिय गगगर-सइ
“ पुरिस णिहीण होंति गुणवन्त वि तियहे ण पत्तिज्जंति मरंत वि
॥धत्ता॥ खडु लकडु सलिलु वहन्तिहे^१ पउराणियहे कुलगयहे
रयणायरु खार इ देतउ तो वि ण थक्कइ ण णइहे^२ ॥ ८२

(९)

साणु ण केण वि जणेण गणिज्जइ गंगा-णइहे तं जि णहाइज्जइ
ससि स-कलंकु तहि जि पइ णिम्मल कालउ मेहु तहि जि तडि उज्ज
उवल^३ अ-पुज्जु ण केण वि छिप्पइ तहि पडिम चंदणेण वि लिप्पइ
घुज्जइ पाउ पंकु जइ लग्गइ कमल-माल पुण जिणहो वलग्गइ
दीवउ होइ स-हावे कालउ वट्टि-सिहए मंडिज्जइ आलउ ८३
णर-णारिहि एवइउ अंतरु मरणे वि वेल्लि ण मेल्लइ तरु-वरु

१. वहन्तेअहे. २. मयहे. ३. उव्वलु.

अंगं समावृत्य धिक् धिक् कुवतः वदनं पश्यन्ति कथं भर्तुः ”

सीता न भीता सतीर्षगर्वेण बलिवा उक्तवती गद्गदशब्देन

“पुरुषाः निहीनाः भवन्ति गुणवन्तः अपि स्त्रोषु न प्रतियन्ति म्रियमाणाः अपि
॥धत्ता॥ तृणं काष्ठं सलिलं वहन्तीभ्यः पौराणिकाभ्यं कुलागताभ्यः

रत्नाकरः क्षारं अपि ददन् तदपि न विरमति इव नदीभ्यः ॥

(९)

आ न केन अपि जनेन गण्यते गंगा-नद्या स एव स्नाप्यते
शशी सकलंकः तस्य एव प्रभा निर्मला श्यामः मेघः तस्य एव तडित् उज्ज्वल
उपलैः अपूज्यः न केन अपि स्पृश्यते तस्य प्रतिमा चंदनेन अपि लिप्यते
प्रस्यते पादः पंकुः यदि लगति कमलमाला पुनः जिनं विलगति
दोषकः भवति स्वभावेन श्यामः वर्तिशिखया शुभ्यते आलयं
नरनार्योः एतावदन्तरं मरणे अपि वल्लो न मुञ्चति तरुवरं

१. सतीत्वमहत्त्वेन। २ मूल हाथप्रतमां पाठ मच्छरगव्वे । हतो; परलु
हांसियामां लखेलो पाठ स्त्रीकार्यो छे. ३. पवित्राभिः चिरंतनाभिर्वा। ४. नद्यां।
५. पाषाणाः-पंकजाः।

एह पइ कवण बोल पारंभिय सइ-वडाय मइ अज्जु समुब्भिय
तुहु पेक्खंतउ अच्छु विसत्थउ^१ डहउ जलणु जइ डहिवि समत्थउ
॥धत्ता॥ किं किज्जइ अण्णइ दिव्वे जेण विसुज्जहो महु मणहो
जिह कणय-लोलि डाहुत्तर अच्छमि मज्झे हुआसणहो ” ॥ ९२

(१०)

सियहे वयणु सुणेवि जणु हरिसिउ उच्चारउ रोमंचु पदरिसिउ
महुर-णराहिव-जस-लिह-लुहणें हरिसिउ लक्खणु सह सत्तु-हणें
तिणिण वि विप्फुरंत-मणि-कुंडल हरिसिय जणय-कणय-भा-मंडल
हरिसिय लवणंकुस दु-स्सील वि हरिसिय वज्ज-जंघु णल णीलु वि
तार-तरंग-रभ-विस-सेण वि दहि-मुह-कुमुय-महिंद-सु-सेणु वि ९७
गवय-गवक्ख-संख-सक्कंदणुचंद-रासि चंदोयर-णंदणु
लंकाहिय-सुग्गीवंगंगय जंवव-पवणंजय-पवणंगय

१. वीसत्थउ।

एषः त्वया कः शब्दः प्रारब्धः सतीपताका मया अद्य समुद्राविता
त्वं प्रेक्षमाणः आस्व विश्वस्तैः दहतु ज्वलनः यदि दग्धुं समर्थः

॥धत्ता॥ किं क्रियते अन्येन दिव्येन येन विशुद्धस्य मम मनसः

यथा कनकलोष्टिका दाहोत्तरं भवामि मध्ये हुताशनस्य” ॥

(१०)

सीतायाः वचनं श्रुत्वा उच्चतरैः रोमाञ्चः प्रदर्शितः
मधुरनराधिपयशःलेखामार्जनेन हर्षितः लक्ष्मणः सह शत्रुघ्नेन
त्रयः अपि विस्फुरन्मणिकुण्डलाः हर्षिताः जनक-कनक-भामंडलाः
हर्षितौ लवणांकुशौ दुःशीलौ अपि हर्षिताः वज्रजंघः नलः नीलः अपि
तारतरंगरंभविश्वसेनाः अपि दधिमुख-कुमुद-महेन्द्र-सुषेणाः अपि
गवय-गवाक्ष-शंख-शक्रार्दनाः चंद्ररश्मिः चंद्रोदरनंदनः
लंकाधिप-सुग्रीव-अंग-अंगदाः जाम्बवत्-पवनंजय-पवनांगजाः

१. सतीपताका । २. विसब्धः । ३. उर्ध्वाकारः ।

लोय-वाल गिरि णइउ समुदु वि विस-हरिद अमरिद णरिद वि
॥घत्ता॥ तइ-लोकह भंतरि^१ वत्तिउ^२ सयल वि हरिसियउ
पर हिअवण कलुसु वहंतउ रहु-वइ एककु ण हरिसिअउ ॥ १०२

(११)

सीअण वुत्तु जं जि अवलेवें तं जि समत्थिउ पुणु बल-एवें
कोकिय खणय खणाविय खोणी हत्थ-सयाइं तिण्णि चउ-कोणी
पूरिय खड-लकड-विच्छडुहि कालागरु-चंदण-सिरि-खंडहिं
देवदारु-कणूर-सहासेहिं कंचण-मंच रइय चउ-पासेहि
चडिय-राय आया गिवाण वि इंद-चंद-रवि-हरि-वंभाण वि १०३
इधण-पुंजे चडिय परमेसरि णं संठिय वय-सीलह उप्परि
“अहो देवहो महु तणउ सइत्तणु जोइज्जहु^३ रहु-वइ-दुट्ठत्तणु
अहो वइसा-णर तुहु मि डहिज्जहि जइ विरुआरी तो म खमिज्जहि”

१. भंतरि। २. वत्तियउ। ३. जोएज्जहु। एनी पछीनी पं. ११०मां
डहेज्जहि; खमेज्जहि.

लोकपालाः गिरयः नद्यः समुद्राः अपि विषधरेन्द्राः अमरेन्द्राः नरेन्द्राः अपि
॥घत्ता॥ त्रिलोकस्याभ्यंतरे वृत्तं सकलं अपि हर्षितं

परं हृदये कलुशं वहन् रघुपतिः एकः न हर्षितः ॥

(११)

सीतया यदेव उक्तं अवलेपेन तदेव समर्थितं पुनः बलदेवेन
आहूताः खनकाः खनिता क्षोणी हस्तशतानि त्रीणि चतुष्कोणा
पूरिता तृणकाष्ठसमूहैः^१ कालागुरुचंदनश्रीखंडैः
देवदारुकर्पूरसहस्रैः काञ्चनमञ्चः रचितः चतुष्पाश्वैः
गृहीतरागाः आयाताः गिर्वाणाः अपि इन्द्रचन्द्ररविहरिब्रह्माणः अपि
इन्धनपुञ्जे आरूढा परमेश्वरी यथा संस्थिता व्रतशीलस्योपरि
“अहो देवाः मम सतीत्वं पश्यत रघुपतिदुष्टत्वं
अहो वैश्वानर त्वम् अपि दहेः यदि विरूपकारिणी त्वं मा क्षाम्येः”

१. गर्वेण। २. काष्ठसमूहैः।

॥घत्ता॥ किउ कलयलु दिण्णु हुआसणु महि जि^१ जाय सम जालडिय
सो णाहि को वि तहि अवसरे जेण ण मुक्की धाहडिय ॥ ११२

(१२)

खड-लकड-विच्छडु^२ पलित्तइ धाहाविउ कोसलइ सुमित्तइ^३
धाहाविउ सोमिात्त-कुमारें “अज्जु माय मुअ महु अ-विआरें^४”
धाहाविउ लंकालंकारेहिं धाहाविउ हणु-वंत-कुमारेहिं
धाहाविउ सुग्गीव-णरिदहिं धाहाविउ णल-णील-महिदहिं ११७
धाहाविउ सव्वहिं सामंतिहिं रामहो धिद्धिक्कारु करंतेहिं
धाहाविउ वइदेहि-कएहिं वि लंका-सुन्दरि-तियडा-एविहि
उद्ध-मुहेण पवडिडय-सोए धाहाविउ णायरिणं लोए
॥घत्ता॥ “णिट्ठुरु दुरासु माया-रउ दु-क्किय-गारउ क्रूर-मइ
णउ जाणमि सीअ वहेविणु रामु लहेसइ कवण गइ” ॥ १२२

१. जे। २. विच्छडु। ३. पलित्तए...कोसलए सुमित्तए। ४. अविचारे।

॥घत्ता॥ कृतः कलकलः दत्तः हुताशनः महती एव जाता समं ज्वाला
सः नास्ति कः अपि तस्मिन् अवसरे येन न मुक्तः आर्तनादः ॥

(१२)

तृणकाष्ठसमूहे प्रदीप्ते आर्तनादः कृतः कौशल्यया सुमित्रया
आर्तनादः कृतः सौमित्रिकुमारेण “अद्य माता मृता मम अविचारेण”
आर्तनादः कृतः भामंडलजनकाभ्यां आर्तनादः कृतः लवणांकुशतनयाभ्यां
आर्तनादः कृतः लंकालंकारेण आर्तनादः कृतः हनुमत्कुमारेण
आर्तनादः कृतः सुग्रीवनरेन्द्रैः आर्तनादः कृतः नलनीलमहेन्द्रैः
आर्तनादः कृतः सर्वैः सामन्तैः राघवस्य धिक्-धिक्-कारं कुर्वद्भिः
आर्तनादः कृतः “वैदेहोक्ते अपि लंकामुंदरीत्रिजटादेवीभ्यां
ऊर्ध्वमुखेन प्रवर्धितशोकेन आर्तनादः कृतः नागरिकेन लोकेन
॥घत्ता॥ “निष्ठुरः दुराशः मयारतः दुष्कृतकरः क्रूरमतिः
न खलु जानामि सीतां वधित्वा रामः लप्स्यते कां गतिं” ॥

१. सीतानिमित्ते.

(૧૩)

થિય અત્યંતરે કારણુ ભારિય નિરવસેસુ જગુ ધૂમંધારિય
જાલુ વિસ્ફુરંતિ તહિ અવસરે ણં વિજ્જુલુ જલણ-જાલંતરે
સીય સદ્ગુણેણ ણં કંપિય “દુક્કુ દુક્કુ સિહિ” એમ પજંપિય
“એહુ દેહુ ગુણ-ગહણ-નિવાસણુ ડહિ” ડહિ જહ સચ્ચુ જિ” હુઆસણુ
ડહિ ડહિ જહ જિણ-સાસણુ છઢિય ડહિ ડહિ જહ નિય-ગોત્તુ ણ મંડિય
ડહિ ડહિ જહ હં કેણ વિ ઝૂની ડહિ ડહિ જહ ચારિત્ત-વિહૂણી
ડહિ ડહિ જહ ભત્તારહો દોહી ડહિ ડહિ જહ પર-લોય-વિરોહી
ડહિ ડહિ સયલ-ભુવણ-સંતાવણુ જહ મહ મણિય વિ ઇચ્છિય રાવણુ”
ત એવહુ ધીરુ કો પાવહ સિહિ સીયલુ હોય ણ પહાવહ
॥ ઘત્તા ॥ તહિ અવસરિ મણિ પરિતુહુ કહહ પુરંદરુ સુર-યણહો
“સિહિ સંકહ ડહિવિ ણ સક્કહ પેક્કુ પહાડ સદ્ગુણહો” ॥ ૧૩૩

૧. મૂલ દ્વાપરપ્રતમાં આ તેમ જ નીચેની કેટલીક પંક્તિમાં ડહે અને ડહિ
વિકલ્પે વાપર્યા છે. ડહે એ પાછળનો ઉચ્ચારવિકારાત્મક ફેરફાર છે અને
તેનો ડહિ ઉચ્ચાર તો કરવો જ પડે છે; એટલે મેં સરખો ડહિ જ સ્વીકારી ડહે
ને બહિષ્કૃત કરેલો છે. ૨ જે.

(૧૩)

સ્થિતં અત્રાન્તરે કારણં ભારિ નિરવશેષં જગત્ ધૂમંધારિતં
જ્વાલાઃ વિસ્ફુરંતિ તસ્મિન્નવસરે યથા વિદ્યુતઃ જ્વલનજ્વાલાન્તરે
સીતા સતીત્વેન ન કંપિતા “ઢૌકસ્વ ઢૌકસ્વ શિશ્વિન્” એવં ઉક્તવતી
“એષઃ દેહઃ ગુણગહનનિવાસનં દહ દહ યદિ સત્યઃ એવ હુતાશનઃ
દહ દહ યદિ જિનશાસનં લ્યક્તં દહ દહ યદિ નિજગોત્રં ન મંડિતં
દહ દહ યદિ અહં કેનાપિ ઝૂના દહ દહ યદિ ચારિત્રવિહીના
દહ દહ યદિ ભર્ત્રે દ્રોહિની દહ દહ યદિ પરલોકવિરોધિની
દહ દહ સકલભુવનસંતાપનઃ યદિ મયા મનસા અપિ ઇચ્છિતઃ રાવણઃ”
તદ્ એતાવદ્ ધૈર્યં કઃ પ્રાપ્નોતિ શિશ્વી શીતલઃ ભવતિ ન પ્રભવતિ
॥ ઘત્તા ॥ તસ્મિન્ અવસરે મનસિ પરિતુષ્ટઃ કથયતિ પુરંદરઃ સુરજનેભ્યઃ
“શિશ્વી શંકતે દગ્ધું ન શક્નોતિ પ્રેક્ષધ્વં પ્રભાવં સતીત્વસ્ય ॥

(૧૪)

તામ તરુણ-તામરસિહિ છળ્ણુડ સો જિ જલણુ સર-વરુ ઉપ્પળ્ણુડ
સારસ-હંસ-કોંચ-કારંડિહિ ગુમગુમંત-છળ્ણય-વિચ્છંડિહિ
જલુ અત્યંત્રુ પુણુ કહિ મિ ણ માહુડ મંચ-સયઈ રેલ્લંતુ પધાહુડ
નાસહ સવ્વુ લોડ સહુ રામં સલિલુ પવંદિડ સીયહેં નામેં
અળ્ણુ વિ સહસ-પત્તુ ઉપ્પળ્ણુડ દેવહિ” આસણુ ણં અવહ્ણુડ ૧૩૮
તાસુ મજ્ઞિ મણિ-કણય-રવળ્ણુડ દિવ્વાસણુ સમુચ્ચુ ઉપ્પળ્ણુડ
તહિ જાણય-જણ-સાહુ-કકારિય સહ સુર-વર-વહ્હિ વહસારિય
તહિ વેલહિં સોહહ પરમેસરિ ણં પચ્ચક્કલ લલ્લિય કમલોવરિ
આહય ટુંદુહિ સુર-વહ-સત્થેં મેલ્લિય કુસુમ-વાસુ સહ હત્થેં
॥ ઘત્તા ॥ તહિ જય-જય-કારુ પવુડ્ડુ સુહ-વયણાવળ્ણુડ-ભરિય
નાના-વિહ-તૂર-મહારુડ જાણહ તિહ જસુ વિત્થરિય ॥ ૧૪૪

૧. દેવણ. ૨. જાણહ. ૩. ઘત્તા આખીમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો છે;
કારણ કે માત્રાઓ તુટે છે: મૂલમાં ૧૨×૧૪ (પં. ૧) તેમ ૧૪×૧૨ (પં. ૨)
છે. સઠંગ ઘત્તા જોતાં, ૧૪×૧૩ની માલમ પડે છે; એટલે તે પ્રમાણે મારે ફેરફાર
કરવો પડ્યો છે. મૂલ જયજયકારુ પવુડ્ડુ સુહવયણાવળ્ણુડ-ભરિય. નાના-
હતુરમહારુડ જાણહ જસુ વિત્થરિય ॥

(૧૪)

તાવત્ તરુણતામરસૈઃ^૧ છન્નં સ એવ જ્વલનઃ સરોવરં ઉત્પન્નં
સારસહંસકૌચકારંડૈઃ ગુજ્જતપદ્મપદસમૂહૈઃ
જલં અસ્તાધં પુનઃ કુત્રાપિ ન માયિતં મંચશતાનિ પ્લાવયત્ પ્રધાવિતં
વિદ્રવતિ સકલઃ લોકઃ સહ રામેણ સલિલં પ્રવંદિતં સીતાયાઃ નામ્ના
અન્યદ્ અપિ સહસ્રપત્રં ઉત્પન્નં દેવૈઃ આસનં યથા અવતારિતં
તસ્ય મધ્યે મણિકનકરમ્યં દિવ્યાસનં ઉચ્ચં ઉત્પન્નં
તત્ર જાનપદજનસાધૂકૃતા સતી સુરવરવધૂભિઃ ઉપવેશિતા
તસ્યાં વેલાયાં શોભતે પરમેશ્વરી યથા પ્રત્યક્ષા લક્ષ્મી કમલસ્ય ઉપરિ
આહતા ટુંદુભિઃ સુરવરસાર્થેન મુક્તઃ કુસુમવર્ષઃ સ્વયંહસ્તેન
॥ ઘત્તા ॥ તત્ર જયજયકારઃ પ્રવૃદ્ધઃ શુભવચનાવર્ણનભરિતઃ
નાનાવિધતૂરમહારવઃ યથા તસ્યાઃ યશઃ વિસ્તૃતં ॥

૧. કમલૈઃ ।

(१५)

तो एत्थंतरे निह दीहाउस सीयहे पासु दुक्क लवणकुस
जिह ते तिह बिणि वि हरि बल-हर तिह भा-मंडल णव-वेलंधर
तिह सुग्गीव नील मिथ-सायर^१ तिह सुसेण विससेण जसायर
तिह स-विहीसण कुमयंगंगय जणय-कणय-मारुइ-पवणजय
तिह गय गवय गवक्ख विराहि य वज्ज-जंघु सत्तु-हणु गुणाहिय^२
तिह महिदि माहिद स-दहिमुह तार तरंग रंभ पहु दुम्मह
तिह मह-कंत^३ वसंत रवि-प्पह चंद-मरीचि हंस-प्पहु दिठ-रह
चंद-रासि संताण णरेसर रयण-केसि पीय-कर खे-यर
तिह जंबव जंबवि इंदाउह मंद-हत्थि ससि-पह ताराउह
तिह ससि-वद्धण सेय-समुह वि रइ-वद्धण णंदण कुंदेदु वि
लच्छि-भूय^४ कोलाहल सरल वि णहुस-कियंत-वत्त-बल-तरल वि
॥घत्ता॥ अवर वि एककेक-पहाणा उर-रोमंच-समुच्छलिय
अहिसेय-समण णं लच्छिहे सयल दिसा-गयद मिलिय ॥ १५॥

१. मइसागर। २. मे प्रतमां मइ वांच्यु इतुं; पण इ=ह घणी फे
सरखा थइ जाय छे; एटले सुधारो. ३. भुत्त।

(१५)

तावत् अत्रान्तरे खलु दीर्घायुः सीतायाः पार्श्वं ढौकितौ लवणांकुशौ
यथा ते तथा द्वौ अपि हरिः बलधरः तथा भामंडलः नववेलंधरः
तथा सुग्रीवः नीलः मितसागरः तथा सुषेणः विश्वसेनः यशःआकरः
तथा सविभीषणौ कुमुदांगदौ जनककनकमारुतिपवनजयाः
तथा गजः गवयः गवाक्षः विराधिः च वज्रजंघः शत्रुघ्नः गुणाधिकः
तथा महा-इन्द्रियः महेन्द्रः सदधिमुखः तारः तरंगः रंभः प्रभुः द्रुमाणां
तथा महाकान्तः वसंतः रविप्रभः चंद्रमरीचिः हंसप्रभः दृढरथः
चंद्ररश्मिः संतानः नरेश्वरः रत्नकेशी प्रोत्तिकरः खेचरः
तथा जाम्बवान् जाम्बवतिः इन्द्रायुधः मंदहस्ती शशिप्रभः तारायुधः
तथा शशिवर्धनः श्वेतसमुद्रः अपि रतिवर्धनः नंदनः कुन्देन्दुः अपि
लक्ष्मीभूतः कोलाहलः सरलः अपि नहृषकृतांतवृत्रबलतरलः अपि
॥घत्ता॥ अपरे अपि एकैकेभ्यः प्रधानाः समुन्नतउरःरोमाश्चाः
अभिषेकसमये इव लक्ष्म्याः सकलाः दिशागजेन्द्राः मीलिताः ॥

(१६)

तो बोलिज्जइ राहव-चंदं “णि-कारणं खल-पिसुणहं छंदं
जइ अ वियप्पे मइ अवमाणिय अण्णु वि दुहु एवहु पराणिय
तं परमेसरि महु मरुसिज्जहि एक-वार अवराहु खमिज्जहि
आउ जाहु घर-वासु णिहालहि सयलु वि णिय-परियणु परिपालहि
पुप्फ-विमाणि चडहि सुर-सुंदरि [१९२
उववण-णइउ-मह-दह-सर-वरे खेतइ कप्प-दुम्म^१-कुल-गिरि-वरे
णंदण-वण-काणणइ महायर जण-वय^२ वेहि^३ दीव रयणायर
॥घत्ता॥ मणि धरहि एउ महु वुत्तउ मच्छरु सयलु वि परिहरहि
सइ जिह सुर-वइ-संसग्गे^४ णि-ससावणु रज्जु करहि ” ॥ १९६

(१७)

तं णिसुणेवि परिचत्त-सणेहिण एव पइपिउ पुणु वइदेहिण

१. दुम। २. जणवइ। ३. वेई। ४. संसग्गीए।

प्रत लखनारना मनमां संस्कृत रमतुं होवुं जोइए; दा. त. पं. १५१ सं.
मरीचि = अप० मरिह, पं. १६२ सं. पुष्प = अप० पुष्क.

(१६)

तावत् ब्रूयते राघवचन्द्रेण “निष्कारणेन खलपिशुनानां छंदेन
यद्यपि विकल्पेन मया अवमानिता अन्यत् अपि एतावत् दुःखं परानीतं
तद् परमेश्वरि मां मर्षयेः एकवारं अपराधं क्षाम्येः
आयाहि गच्छ गृहवासं निभालय सकलं अपि निजपरिजनं परिपालय
पुष्पविमाने आरोह सुरसुंदरि [१९२
उपवन-नदी-महाहृद-सरोवराणि क्षेत्राणि कल्पद्रुमकुलगिरिवरान्
नंदनवनकाननानि महाकरान् जनपदान् प्रेक्षस्व द्वीपान् रत्नाकरं
॥घत्ता॥ मनसि धर एतद् मम उक्तं मात्सर्यं सकलं अपि परिहर
शचिः इव सुरपतिसंसर्गेण निःसापत्न्यं^१ राज्यं कुरु ॥

(१७)

तद् निश्चुत्य परित्यक्तस्नेहया एवं उक्तं पुनः वैदेह्याः

१. समस्तं.

“अहो राहव मं जाहि विसायहो ण वि तउ दोसु ण जण-संघाय
भव-भव-सएहि विणासिय-धम्महो सवु दोसु इउ दु-क्किय-कम्महो
को सकइ णासणहं पुराइउ जं अणुलगउ जीवहु आइउ
बल मइ बहु-विह-देस-णिउत्ती तुज्जु पसाएं वसु-मइ भुत्ती १७
बहु-वारउ तंबोलु समाणिउ इह-लोइउ सुहु सयलु वि माणिउ
बहु-वारउ पयडिय-बहु-भोगी पइ सह पुप्फ-विमाणि वलंगी
बहु-वारउ भवणंतरे हिंडिउ अप्पउ बहु-मंडणेहि पमंडिउ
एमहि तिह करेमि पुणु रहु-वइ जिह ण होमि पडिवारं १ तियम
॥घत्ता॥ महु विसय-सुहेहि पज्जत्तउ छिंदमि जाइ-जरा-मरण
णिविण्णी भव-संसारहो लेमि अज्जु धुअ तव-चरणु” ॥ १७

(१८)

एम ताइ एउ वयणु चवेप्पिणु दाहिण-करेण समुप्पाडेप्पिणु
णिय-सिर-चिहुर ति-लोयाणंदहो पुरउ पयल्लिय राहव-चंदहो

१. पडिवारो

“अहो राघव मा गच्छ विषादं नापि तव दोषः न जनसंघातस्य
भवभवशतैः विनाशितधर्मस्य सर्वः दोषः अयं दुष्कृतकर्मणः
कः शक्नोति नाशयितुं पुराकृतं यद् अनुलग्नं जीवस्य आयातं
बलं मया बहुविधदेशनियुक्ता तव प्रसादेन वसुमती भुक्ता
बहुवारं ताम्बूलं भुक्तं इह-लौकिकं सुखं सकलं अपि भुक्तं
बहुवारं प्रकटितबहुभोग्या त्वया सह पुष्पविमाने विलग्ना
बहुवारं भवनान्तरे हिंडितं आत्मा बहुमंडनैः प्रमंडितः
एवं तथा करोमि पुनः रघुपते, यथा न भवामि प्रतिवारं स्त्रीः अहं^२
॥घत्ता॥ मम विषयसुखैः पर्याप्तं^३ छिनन्नि जातिजरामरणं
निर्विण्णा भवसंसारात् लामि अद्य ध्रवं तपःचरणं” ॥

(१८)

एवं तयो एतद् वचनं उक्त्वा दक्षिणकरेण समुत्पाट्य
निजशिरःचिहुरः त्रिलोकानन्दस्य पुरः प्रक्षिप्तः रोधवचन्द्रस्य

१. हे रामचंद्र । २. पुनः स्त्री न भवामि । ३. पूर्यतां ।

केस णिणवि सो वि मुच्छं गउ पडिउ णाइ तरुवरु मरु-आहउ
महिहि णिसण्णु सुहु णिचवेयणु जाव कह वि किर होइ स-चेयणु
ताव णियंतहं जिण-पय-सेवहं विज्जा-हर-भू-गोयर-देवहं १८
सीयण सील-तरंडण थाइवि लइअ दिक्ख रिसि-आसमि जाइवि
पासि सच्च-भूषण-मुणि-णाहहो णि-म्मल-केवल-णाण-सहावहो
जाय तुरिउ तव-भूसिअ-विग्गहु मुक्क-सव्व-पर-वत्थु-परिग्गहु
॥घत्ता॥ एत्थंतरि बलु उम्मुच्छिउ^१ जो रहु-कुल-आयास-रवि
तं आसणु जाव णिहालइ जणय-तणय तहि ताव ण वि ॥ १८७

(१९)

पुणु सव्वाउ दिसाउ णियंतउ उट्ठिउ ‘ केत्तहे सीय ’ भणंतउ
केण वि स-विणण तो सीसइ “ पवरुज्जाणु एउ जं दीसइ
इह णिय सुरिहि सु-सीलालंकिय मुणि-पुं-गमहो पासु दिक्खंकिय ”
तं णिसुणेवि रहु-णंदणु कुद्धउ जुअ-खए णाइ कियंतु विरुद्धउ
रत्त-णेणु भउहा-भंगुर-मुहु गउ तहो उज्जाणहो सवडं-मुहु १९२

१. उम्मुच्छिउ ।

केशं दृष्ट्वा सः अपि मूर्च्छां गतः पतितः यथा तरुवरः मरुदाहतः
मह्यां निषण्णः नितरां निश्चेतनः यावत् कथमपि किल भवति सचेतनः
तावत् पश्यतां जिनपदसेवकानां विद्याधरभूगोचरदेवानाम्
सीतया शीलतरंडके स्थित्वा लाता दीक्षा ऋषिआश्रमे गत्वा
पार्श्वे सत्यभूषणमुनिनाथस्य निर्मलकेवलज्ञानस्वभावस्य
जाता त्वरितं तपःभूषितविग्रहा मुक्तसर्वपरवस्तुपरिग्रहा
॥घत्ता॥ अत्रान्तरे बलः उन्मूर्च्छितः यः रघुकुलाकाशरविः

तद् आसनं यावत् निभालयति जनकतनया तत्र तावत् नापि ॥

(१९)

पुनः सर्वाः दिशाः पश्यन् उत्थितः ‘ कुत्र सीता ’ भणन्
केनापि सविनयेन ततः शिष्यते “ प्रवरोधानं एतद् यद् दृश्यते
इह नीता सुरैः सुशीलालंकृता मुनिपुंगवस्य पार्श्वे दीक्षांकिता ”
तद् निश्चुत्य रघुनंदनः क्रुद्धः युगक्षये यथा कृतांतः विरुद्धः
रक्तनयनः भूभंगुरमुखः गतः तस्य उद्यानस्य सम्मुखं

गइ आरुहउ मच्छर-भरियउ बहु-विज्जा-हरेहिं परियरिउ
उच्चिय-ससि-धवलायव-वारणु दाहिण-करि कय-सीर-विपहरणु
“ जं किउ चिरुमायइ सु-ग्रीवहो जं लक्खणिण समरि दह-ग्रीवहो
तं करेमि वड्ढिय-अवलेवहं वासव-पमुह अ-सेसहं देवहं ”
सहु निय-भिच्चिहिं एव चवंतउ तं महिंद-णंदण-वणु पत्तउ
पेक्खवि णाणुपणु मुणिदहो वियलिउ मच्छरु सयलु णरिदहो
॥घत्ता॥ ओयरेवि महा-गय-खंधहो प-यहिण देवि स णर-वरेण
कर मउलि करेवि मुणि वंदिउ णय-सिरेण सिरि-हल-हरेण ॥

(२०)

जिह तें तिह वंदिउ साणंदिहि लक्खण-पमुह-असेस-णरिदेहिं
दिदु सीय तहि राहव-चंदें णं ति-हुयण-सिरि परमाणंदें
ससि-धवलांबर-जुवलालंकिय महि णिविदु लुडु लुडु दिक्खंकिय
पुणु निय-जस-भुवण-त्तय-धवलें सिर-सिहरोवरि^१ किय-कर-कमले

१. विपहरणु । २. माया । ३. सिहरोवल ।

गजे आरुहः मत्सरभृतः बहुविधाधरैः परिवृतः
ऊर्ध्वकृतशशिधवलातपवारणः दक्षिणकरे कृतसीरविप्रहरणः
“ यत् कृतं चिरं मायया सुग्रीवस्य यत् लक्ष्मणेन समरे दशग्रीवस्य
तत् करोमि वर्धितावलेपानां वासवप्रमुखाणां अशेषाणां देवानां ”
सह निजभृत्यैः एवं वदन् सः महेन्द्रनंदनवनं प्राप्तः
प्रेक्ष्य ज्ञानं उत्पन्नं मुनोन्द्रं विगलितः मत्सरः सकलः नरेन्द्रस्य
॥घत्ता॥ अवतीर्य महागजस्कन्धात् प्रदक्षिणां दत्त्वा सः नरवरेण
करौ मौलौ कृत्वा मुनिः वंदितः नतशिरसा श्रीहलधरेण ॥

(२०)

यथा तेन तथा वंदितः सानन्दैः लक्ष्मणप्रमुखाशेषनरेन्द्रैः
दृष्टा सीता तत्र राघवचन्द्रेण यथा त्रिभुवनश्रीः परमानन्देन
शशिधवलांबरयुगलालंकृता मत्वा निविष्टा बाढं बाढं दीक्षांकिता
पुनः निजयशःभुवनत्रयधवलेन शिरःशिखरोपरि कृतकरकमलेन

पुच्छिउ बलिण “ अणंग-वियारा परम-धम्म वज्जरहि भडारा ” २०५
तेण वि कहिउ सव्वु संखेवें भरहेसरहु जेव पुर-एवें
तव-चरित्त^१-वर-दंसण-णाणइ पंच वि गइउ जीव-गुण-थाणइ
खम-दम-धम्माहम्म-पुराणइ जग-जीवाउ-च्छेअ^२-पमाणइ
समय-पल्ल-रयणायर-पुव्वइ बंध-मोक्खु लेसाउ अणुव्वइ
॥घत्ता॥ आयइ अवरइं वि अ-सेसइं कहियइ मुणि-वरि सारइण^३
परमागमि जह उद्दिदइ आसि सयंभु-भडारइण ॥ २११

१. चरित्तु । २. च्छेउ । ३. सारएण...भडारएण ।

आ संधि-परिच्छेदने अंते नीचे प्रमाणे पुष्पिका आपी छे.

इय पउमचरियसेसे सयंभु-एवस्स कह वि उव्वरिए

तिहुवण-सयंभु-रइयं समाणियं सीय-दिव्व^४-पव्वमिणं ॥

वन्दइ-आसिय तिहुअण-सयंभु-कइ-कहिय-पोम-चरिअस्स

सेसे भुवण-वगासे तेअसीमो इमो सगो ॥

कइ-रायस्स विजय-सेसियस्स विस्थारिओ^५ जसो भुवणे

तिहुअण-सयंभुणा पोम-चरिय-सेसेग णिस्सेसो ॥

५. दीवा । ६. विस्थारिउ ।

पृष्ठः बलेन “ अनंगविदारक, परमधर्म वद भडारक ”
तेन अपि कथितः सर्वैः संक्षेपेण भरतेश्वराय यथा पुरोदेवेन
तपःचारित्रवरदर्शनज्ञानानि पंच अपि गतयः जीवगुणस्थानानि
क्षमादमधर्माधर्मपुराणानि जगज्जीवायुःछेदप्रमाणानि
समयपल्यरत्नाकरपूर्वाणि बंधमोक्षौ लेश्याः अणुवतानि
॥घत्ता॥ एतानि अवराणि अपि अशेषाणि कथितानि मुनिवरेण सारकेण
परमागमे यथा उद्दिष्टानि आसीत् स्वयंभूभडारकेण ॥

पुष्पिकानी संस्कृतछाया,

इति पद्मचरितशेषे स्वयंभूदेवस्य कथमपि उद्भूते

त्रिभुवनस्वयंभूरचितं समाप्तं सीतादिव्यपर्व इदं ॥

‘वन्दइ’-आश्रितत्रिभुवनस्वयंभूकविकथितपद्मचरितस्य

शेषे भुवन-प्रकाशे त्र्यशीतितमः अयं सर्गः ॥

कविराजस्य विजय-शेषितस्य विस्तरिः यशः भुवने

त्रिभुवनस्वयंभुवा पद्मचरितशेषेण निःशेषं ॥

॥ तृतीयमुद्धरणम् ॥

[चतुर्मुखः स्वयंभूः ।]

॥ विराट्-नगरि पंडवहं अण्णाय-वासु ॥

(१)

हिडिवि वण-गहणं पडिवक्ख-मडप्फर-सारहो
जण्णसेण-सहिय गय पंडव णयरु विराडहो ॥
तो भणइ जुहिडिलु भायरहो स-म्भाव-णेह-गुण-सायरहो
“बहु-दुक्ख-किलेसुप्पायणइं वणि गमियइं वारह हायणइं
अज्ज वि भमरेहि व कमल-सरे अच्छेवउ वरिसु विराड-घरे
अच्चंत महंत चित तहि मि पहु-सेव सु-दु-कर सव्वह मि
आयइं लहुयाइं णिकारणइं^१ णिटीवण-पाय-पसारणइं
कर-मोडण-जिभा-मेलणइं कह-कहण-परासण-पेलणइं
अंतेउर-रुव-णिहालणइं उवहसियइं हत्थुप्फालणइं

१. सम्भाव । २. णिकारणइं ।

[चतुर्मुखः स्वयंभूः]

॥ विराटनगरे पाण्डवानामज्ञातवासः ॥

(१)

हिडित्वा गहनवने प्रतिपक्षगर्वदलनस्य
याज्ञसेनीसहिताः गताः पाण्डवा नगरं विराटस्य ॥
ततो भणति युधिष्ठिरो भ्रातृन् सद्भावस्नेहगुणसागरान्
“ बहुदुःखक्लेशोत्पादनानि वने गमितानि द्वादश हायनानि
अद्यापि भ्रमरैरिव कमलसरसि आसितव्यं वर्षं विराटगृहे
अत्यन्ता महती चिन्ता तस्मिन्नपि प्रभुसेवा सुदुष्करा सर्वेषामपि
आयान्ति लघुकानि निकारणानि निष्ठीवनपादप्रसारणानि
करमोटनजिह्वामीलनानि कथाकथनपराशनपीडनानि
अंतःपुररूपनिभालनानि उपहसितानि हस्तास्फालनानि

चतुर्मुखः स्वयंभूः]

३७

आयइं सव्वइं वंचेवाइं इंदियइं पंच खंचेवाइं
॥घत्ता॥ वड्डी चित महु जो जोगि-गणहो वि अ-गम्मु
किह तुम्हारिसिहि सो सेवउ सेवा-धम्म ॥

(२)

जं जाणहुं तं चितवहु लहु णिय-णिय-विण्णाणइं कहहु महु
को कवणु करेसइ रूउ तहि अच्छेसहुं पुरें पछण जहि
हउं होमि पुरोहिउ सासणिउ णामेणं कंकु अग्गासणिउ १५
जूवारिउ जाणमि जूव-विहि तिह रमणि तासु जिह देइ दिहि ”
तो बग-हिडंव-जम-गोयरहो वयणुगय वाय विओयरहो
“भुक्खालउ भोयण-बुज्झणउ जो जुज्झइ तइं सहु जुज्झणउ
बल्लव-अहिहाणु अणालसिउ दव्वी-हरु होमि महाणसिउ ”
॥घत्ता॥ अज्जुणु विण्णवइ मणहरउ लडह-लायणउ २०
“ हउं णट्टायरिउ णच्चवमि णरवइ-कण्णउ ॥

आयान्ति सर्वाणि वंचितव्यानि इन्द्रियाणि पंच कर्षितव्यानि
॥घत्ता॥ महती चिन्ता मम यः योगिगणस्याप्यगम्यः

कथं युष्मादृशैः स सेव्यः सेवाधर्मः ॥

(२)

यज्जानीथ तच्चितयत लघु निजनिजविज्ञानानि कथयत मद्यम्
कः किं करिष्यति रूपं तत्र आसिष्यामहे पुरे प्रच्छन्ना यत्र
अहं भवामि पुरोहितः शासनिको नाम्ना कङ्कोऽप्रासनिकः
धूतकारो जानामि धूतविधिं तथा रमणे तस्य यथा दीयते धृतिः ”
ततो यमगोचरीकृतवर्काहिडंवस्य वदनोद्वता वाग् वृकोदरस्य
“ बुभुक्षितो भोजनबोधको यः युध्यते तेन सह योधनशीलः
बल्लवाभिधानोऽनलसो दर्वीधरो भवामि महानसिकः ”
॥घत्ता॥ अर्जुनो विज्ञापयति मनोहरो लटभलावण्यः
“ अहं नाट्याचार्यो नर्तयामि नरपतिकन्यकाः ॥

(३)

णामेण बिहंदल दुल्लिय परिहेसमि कंबल कंचुलिय
करि वलयइं कण्णिहिं कुंडलइं णं चंद-दिवायर-मंडलइं
गुंथेवइं वेणि पई-हरिय जा कसण-भुवंगिहि अणुहरिय
णच्चेवइं सइं णट्टायरिउ अवरेहि मि गुणहिं अलंकरिउ २५
गाएवइं किं-णरु किं-पुरिसु वाएवइं को वि ण मइं सरिसु ”
तहिं अवसरि जमल-जेट्ट चवइं “हउं होमि महंतु महास-वइ
जे णिरु विसम-सोल दण्णुदुर ते वि करेमि तुरंगम पद्धुर”
॥घत्ता॥ पभणइं जोइसिउ “हउं गोउलु णाह णिहालमि
गोरस-रिद्धि-करु धण-पालु होवि धणु पालमि ” ॥ ३०

(४)

ता मालइ-माला-ललिय-भुय स-आवें पभणइ दुमय-सुय
“जाणमि विण्णाणु अणुत्तमउं सयलिधि भडारा होमि हउं

१. गुंथेवी । २. गाएव । ३. वाएव । ४. पद्धुर । ५. पभणइ ।

(३)

नाम्ना बृहन्नला दुर्ललिता परिधास्यामि कंबलं कंचुलिकाम्
करे वलयानि कर्णयोः कुंडलानि यथा चंद्रदिवाकरमंडलानि
प्रथितव्ये वेण्याः प्रतिगृहिका या [वेणी] कृष्णभुजंगैरनुद्धता
नर्तितव्ये स्वयं नृत्याचार्यः अपरैः अपि गुणैः अलंकृतः
गातव्ये किन्नरः किंपुरुषः वादितव्ये कोऽपि न मम सदृशः ”
तस्मिन्नवसरे यमलज्येष्ठो वदति “ अहं भवामि महान्महाश्वपतिः
ये खलु विषमशीला दपौदधुरास्तानपि करोमि तुरंगमान् सरलान्
॥घत्ता॥ प्रभणति ज्योतिषी “ अहं गोकुलं नाथ निमालयामि
गोरसकृद्धिकरः धनपालः भूत्वा धनं पालयामि ॥

(४)

ततः मालतीमालाललितभुजा सद्भावेन प्रभणति द्रुपदसुता
“ जानामि विज्ञानं अनुत्तमं सैरन्ध्री भट्टारक भवामि अहम्

किंकरि कल-कोइल-वाणियहे कमलच्छहे मच्छहो राणियहे ”
तो एव परोप्परु संगयइं पुर-वर-सीमंतरु ववगयइं
समि दोसइं ताम स-कोडरिय णिग्गय-बहु-दल-बहु-संगरिय ३५
स-ग्गह स-भूव स-भुवंगमिय स-मडय स-सूल स-विहंगमिय
तहिं जंबुय-निवह-भयंकरिय समसाण जमेण वि परिहरिय
दुहम-दणु-देह-वियारणइं तहिं णउलें णिहियइं पहरणइं
॥घत्ता॥ पट्टणु पइसरिय” जं धवल-घरालंकरियउ
केण वि कारणेणं णं सग्ग-खंडु ओयरियउ ॥ ४०

(५)

जो वइयर पुव्वालोइयउ सो दउवारियहो णिवेइयउ
तेण वि जाणाविउ” राणाहो तहो मच्छहो मच्छ-पहाणाहो
“अच्छंति बारि के वि कप्पडिय णं सग्गहो पंच इंद पडिय
उज्जाल-झुलुक्किय-खंडवहं तहिं इक्कु पुरोहिउ पंडवहं

१ कहिं । २ पइसारिय । ३ उजाणाविउ ।

किंकरी कलकोकिलवाण्याः कमलाद्याः मत्स्यस्य रात्र्याः ”
ततः एवं परस्परं संगताः पुरवरसीमान्तरं व्यपगताः
शमी दृश्यते तावत्सकोटरा निर्गतबहुदलबहुफलिका
सप्रहा सभूता सभुजंगा समृतका सशूला सविहंगमा
तत्र जंबूकनिवहभयंकरं श्मशानं यमेनापि परिहृतं
दुर्दमदनु[ज]देहविदारणानि तत्र नकुलेन निहितानि प्रहरणानि
॥घत्ता॥ पट्टनं प्रविष्टाः यद्धवलगृहालंकृतं
केनापि कारणेन यथा स्वर्गखंडोऽवतीर्णः ॥

(५)

यो व्यतिकरः पूर्वालोचितः स दौवारिकाय निवेदितः
तेनापि ज्ञापितो राज्ञे तस्मै मत्स्याय मत्स्यप्रधानाय
“ आसते द्वारि केऽपि कार्पटिकाः यथा स्वर्गात्पञ्च इन्द्राः पतिताः
उज्ज्वालज्वलकृतखांडवानां तत्रैकः पुरोहितः पांडवानां

सूयारु अवरु विक्रम-चरिउ अवरैकु तेत्थु णट्टायरिउ ४५
 अवरैकु^१ चलत्थु महासवइ धण-पालु अवरु तुम्हह हवइ
 अवरैकु णारि सु-मणोहरिय पच्चक्ख लच्छि णं अवयरिय
 मह-एविहे राय-हंस-गइहे सयल्लिधि हवइ सा कइकइहे^२
 ॥घत्ता॥ सहं दुमय-सुयाए कोक्काविय ते वि पइइहा
 जीव-दयाए सहिय परमेठ्ठि पंच णं दिट्ठा ॥ ५०

(६)

सयल वि णिय-णिय-णिओयणि य^३ तेहि मि एयारह मास णिय^४
 बारहमउ मासु समावडिउ णं कीयइं काल-दंडु पडिउ
 तणु तावइ लावइ पेम्म-जरु आयल्लय^५-सल्लइ कुसुम-सरु
 विंधंति काम-उक्कोवणइ दोवइ-उज्जंगल-लोयणइं
 थण-यल सु-मणोहर दिंति दिहि^६ पज्जलयइ^७ अंगु अणंग-सिहि ५५
 झिज्जइ कुमार सुसियाणणउं णं करिणि-विरहे वण-वारणउं

१. अवरैकु । २. सा कइहे । ३. मि य । ४. णीय । ५. आयल्लइ । ६. दिह । ७. पज्जलइ ।

सूपकारोऽपरो विक्रमचरितोऽपर एकस्तत्र नाट्याचार्यः
 अपर एकश्चलार्थो महाश्वपतिर्धनपालोऽपरो युष्माकं भवति
 अपरैका नारी सुमनोहरा प्रत्यक्षा लक्ष्मीर्यथाऽवतीर्णा
 महादेव्या राजहंसगत्याः सैरन्ध्री भवति सा कैकेय्याः ॥
 ॥घत्ता॥ सार्धं द्रुपदसुतया आहूतास्तेऽपि प्रविष्टाः
 जीवदयया सहिताः परमेष्ठिनः पञ्च यथा दृष्टाः ॥

(६)

सकला अपि निजनिजनियोजने च तैरप्येकादश मासा नीताः
 द्वादशः मासः समापतितो यथा कीचके कालदण्डः पतितः
 तनुं तापयत्यानयति प्रेमज्वरं कामपीडाशल्येन कुसुमशरः
 विध्यतः कामोत्कोचे द्रौपदीदीर्घलोचने
 स्तनतले सुमनोहरे ददतो धृतिं प्रज्वलयत्यंगमनंगशिखी
 क्षीयते कुमारः शुष्काननो यथा करिणीविरहे वनवारणः

जउ जउ सीमंतिणि संचरइ तउ तउ चडुयार-सयइं करइ
 एकहिं दिणि^१ णयणाणंदणिण णिब्भच्छिउ दुमयहो णंदणिण
 ॥घत्ता॥ “जे एत्थु करंति पुरि गंधव्व पंच महु पेसण
 जइ जाणंति पइं ते णेंति पाव जम-सासण” ॥ ६०

(७)

जोएप्पिणु दोवइ-मुह-कमलु पभणइ^२ णव-णाय-सहास-बलु
 “हउं सुहड-सएहिं पडिवज्जियउ पइं सुंदरि णवर परज्जियउ
 पडिमल्ल ण हरि-हर-चउ-वयण पंचहिं गंधव्विहिं का गणण
 छुडु करि पसाउ जीवावि मइं भुंजावमि वसुमइ^३-अधु पइं^४”
 अवहेरि करिवि गय दुमय-सुय तहो णवमी कामावत्थ हुय ६५
 णिय-ससहे कहिज्जइ कइकइहे “मणु रंजहि आयहे तीमइहे
 जहिं अच्छमि हउं एयग्ग-मणु तहिं पट्टवि लेवि समालहणु”
 स वि पेसिय तेण वि धरिय करे रइ-लालसेण एककंत-घरे

१. दिह । २. पभणइ । ३. वसुमइ । ४. पइ ।

यत्र यत्र सीमंतिनी संचरति तत्र तत्र चाटुकारशतानि करोति
 एकस्मिन्दिने नयनानंदिन्या निर्भासितो द्रुपदस्य नंदिन्या
 ॥घत्ता॥ “येऽत्र कुर्वन्ति पुरि गान्धर्वाः पञ्च मम प्रेषणं
 यदि जानन्ति त्वां ते नयन्ति पाप, यमशासनं ॥

(७)

दृष्ट्वा द्रौपदीमुखकमलं प्रभणति नवनागसहस्रबलः
 अहं सुभटशतैः प्रतिपन्नस्त्वया सुंदरि केवलं पराजितः
 प्रतिमल्ला न हरिहरचतुर्मुखाः पंचानां गान्धर्वाणां का गणना
 शीघ्रं कृत्वा प्रसादं जीवय मां भोजयामि वसुमत्यर्थं त्वां ”
 अवधीरणां कृत्वा गता द्रुपदसुता तस्य नवमी कामावस्था भूता
 निजस्वप्ने कथ्यते कैकेय्यै “मनो रञ्जय अस्याः स्त्रियः
 यत्राऽस्म्यहमेतद्गमनास्तत्र प्रेषय लात्वा समालभनं ”
 साऽपि प्रेषिता तेनाऽपि धृता करे रतिलालसेनैकान्तगृहे

॥घत्ता॥ सीहहो हरिणि जिहं णिय पुण्णेहि केम वि चुकी
कंक विराड जहिं कलुणु सवति पदुकी ॥

७०

(८)

तो तेण विलक्खीहवण अणुलग्गे जिहं जम-दूयण
चिहुरेहि धरेवि चलणेहि हय पेक्खंतह रायहं मुच्छ गय
मणि रोसु पवट्टिउ बल्लवहो किर देइ दिट्ठ तरु-पल्लवहो
“मरु मारमि मच्छु स-मेहुणउं पट्टवमि कयंतहो पाहुणउ”
तो तव-सुण आयडुण विणिवारिउ चलणंगुट्टण
ओसरिउ विओयरु सण्णियउ पुर-वर-णारिउ आदण्णियउ
“धि धि दडु-सरीरे काइं किउं कुल-जायहं जायहं मरणु थिउ
जहिं पडु दुच्चरिउ^१ समायरइ तहिं जणु सामणु काइं करइ”
॥घत्ता॥ ताम स-वेयणिय पंचालि स-दुक्खउ रोवइ
“जइ गंधव्व पुरे तो किं मइं विडु विग्गोवइ” ॥

८०

१. मणे. २. दुच्चरिउ ।

॥घत्ता॥ सिंहाद् हरिणी यथा निजपुण्यैः कथमपि मुक्ता
कंको विराटो यत्र करुणं रुदती प्रदौकिता ॥

(८)

ततस्तेन विलक्षीभूतकेन अनुलग्नेन यथा यमदूतकेन
चिकुरैर्धृत्वा चरणैर्हता प्रेक्षमाणानां राज्ञां मूर्च्छा गता
मनसि रोषः प्रवृत्तो बल्लवस्य किल ददाति दृष्टिं तरुपल्लवाय
“म्रिये मारयामि मत्स्यं सस्यालकं प्रस्थापयामि कृतांताय प्राघूर्णकं”
ततः तपःसुतेन आकृष्टकेन विनिवारितश्चरणांगुष्ठकेन
अपसृतः वृकोदरः संज्ञितः पुरवरनार्यो व्याकुलिताः
“धिग् धिग् दग्धशरीरेण किं कृतं कुलजातानां जायानां मरणं भूतम्
यत्र प्रसुर्दुश्चरितं समाचरति तत्र जनः सामान्यः किमपि करोति”
॥घत्ता॥ तावत्सवेदना पांचाली सदुःखं रोदिति
“यदि गांधर्वाः पुरे तर्हि किं मां विटो विगोपयति ॥

(९)

णिय-कीलइं मच्छुडु कहि मि गय हउं तेण विसूरिमि दइठ-हय
जइ पंचहं इक्कु^१ वि हौतु पुरि^२ तो जुप्पइ रण-भर-धरण-धुरि^३
एत्तडउ जाम जंपइ वयणु गउ ताम दिवायरु अथवणु
पडिवणु रयणि विथरिउ तमु कउहंतर-कसणी-करण-खमु
किम्मीर-वीर-जम-गोयरहो गय दोवइ पास विओयरहो
णं गंग महा-णइ सायरहो णं सस-हर-पडिम दिवायरहो
णं करिणि करिहो करडुज्जरहो^४ णं वल्लर-वल्लरि तरु-वरहो
विणण विउज्झाविउ समुहुं णं सीह-किसोयरि पंच-मुहुं
॥घत्ता॥ रोवइ दुमय-सुय दरिसंति किणंकिय-हत्था
“पइं जीवतण महु एही भइय अवत्था” ॥

९०

(१०)

तो भणइ विओयरु अरि-दमणु “कहि काइं माए किउ आगमणु
परिभविय केण कहो तणउं दुहु पक्खालहि लोयण लुहहि मुहुं”

१. एकु । २. पुरे । ३. धुरे । ४. करडुज्जरहो ।

(९)

निजक्रीडया मंक्षु कुत्रापि गताः अहं तेन खिद्यामि दग्धहृदया
यदि पंचानामेकोऽपि भवेत्पुरे तर्हि युज्यते रणभरधरणधुरि”
एतावद् यावद् वदति वचनं गतस्तावद् दिवाकरोऽस्तं
प्रतिपन्ना रजनी विस्तृतं तमः ककुबंतरकृष्णीकरणक्षमं
किर्मीरवीरयमगोचरस्य गता द्रौपदी पार्श्वे वृकोदरस्य
यथा गंगा महानदी सागरस्य यथा शशधरप्रतिमा दिवाकरस्य
यथा करिणी करिणः द्रवत्करटस्य यथा वनवल्लरी तरुवरस्य
विनयेन विबोधितः संमुखं यथा सिंहकृशोदर्या पंचमुखः
॥घत्ता॥ रोदिति द्रुपदसुता दर्शयन्ती किणांकितहस्ता
“त्वयि जोवति, मम एषा भूताऽवस्था” ॥

(१०)

ततो भणति वृकोदरोऽरिदमनः “कथय, किं मात्रा कृतमागमनं
परिभूता केन कस्य सत्कं दुःखं, प्रक्षालय लोचने मृडि मुखं”

तं णिसुणिवि दुमय-राय-दुहिय पभणइ छण-छुद्ध^१-हीर-मुहिय
 “महु कवणु सुह^२ च्छइ^३ कवण दिहि जहि तुम्ह वि वट्ठइ एह विहि
 जो सामि-सालु महि-मंडलहो थिउ हरिवि^४ लच्छि आहंडलहो ९५
 सो विहि-परिणामे संचरइ घरि^५ मच्छहो णिच्च सेव करइ
 जो मुट्ठि-पहारें दलइ गिरि जं खणु वि ण मेलइ सुहड-सिरि
 जें वगु हिडिबु^६ किम्मीरु जितु सो हुउ विहि-वसिण महानसिउ
 ॥घत्ता॥ जो बहु-लद्ध-वरु खंडव-डह-डामर-वीरु
 कम्महं विहि-वसिण सो^७ जायहं मलइ सरीरु^८ ॥ १००

(११)

जमलाऽस-वाल-धण-वाल जहि सइलिधि हउं मि सुहु कवणु तहि
 महि-मंडलि सयलि^१ गविट्ठाइं केम वि खल-दइवें दिट्ठाइं
 देसैं देसंतरु भमियाइं वणि बारह वरिसइं गमियाइं

१. च्छणच्छुद्ध। २. सुहच्छी। ३. हरेवि। ४. घरे। ५. हिडिब। ६. जो। ७. सरीरउ। ८. महिमंडले सयले।

तन्निश्रुत्य द्रुपदराजदुहिता प्रभगति क्षणक्षुब्धधीरमुखी
 “मम किं सुखं अस्ति का धृतिर्यत्र युष्माकं वर्तते एष विधिः
 यः स्वामिवरो महीमंडलस्य स्थितो हत्वा लक्ष्मीमाखंडलस्य
 स विधिपरिणामेन संचरति गृहे मत्स्यस्य नित्यं सेवां करोति
 यो मुष्टिप्रहारेण दलति गिरिं यं क्षणमपि न मुञ्चति सुभटश्रीः
 येन वक्रो हिडिम्बः किर्मीरो जितः स भूतो विधिवशेन महानसिकः
 ॥घत्ता॥ यो बहुलब्धवरः खाण्डवदाहडामरवीरः
 कर्मणां विधिवशेन स जायानां मृद्राति शरीरम् ॥

(११)

यमलौ अश्वपाल-धनपालौ यत्र सैरन्ध्री अहमपि सुखं किं तत्र
 महीमंडले सकले गवेपितानि कथमपि खलदैवेन दृष्टानि
 देशाद् देशांतरं भ्रामितानि वने द्वादश वर्षाणि गमितानि

अहियइं मासिहिं वयारहिहि अवरहिं वासर-पण्णारहिहिं
 तोवि दुक्ख-किलेसहो छेउ^१ ण वि वरि मरणु न जीविण सु-हल^२ कवि^३ १०५
 तो भणइ^४ भीमु अ-पमेय-बलु थोरंसु-जलोल्लिय-मुह-कमलु
 “किं रुवहि माइ लुहि लोयणइं गय-दुक्ख-किलेसहो भायणइं
 संसार-धम्मू ण णिरिक्खियउ सुहु केत्तिउ केत्तिउ^५ दुक्खियउ
 ॥घत्ता॥ देइ दुवि वि फलइं पंचालि पुराइय-रुक्खु
 जहि णिय रावणिण किं सीयहिं थोडउ दुक्खु ॥ ११०

(१२)

अइकंत-दिवसि^६ अ-विणीयण परिभविय माइ जं कीयण
 तं तहिं जि कालि किर णिडुवमि पाहुणउं कयंतहो पटुवमि
 हउं^७ ताम णरिंदहे सण्णियउ णिय-रोसु तेण अवगणियउ^८
 जइ कह वि-चुकु अज्जोणियहे मारमि रयणिहे कल्लोणियहे
 छुडु तेण समउ संकेउ करि पइसारहि णच्चण^९-साल-घरि ११५

१. छेउ। २. सहल। ३. भणइ। ४. सुहि केत्तिउ केत्तिउ। ५. दिवसे।

६. हउ। ७. अवगणियउ। ८. कहइ। ९. णच्चल।

अधिकानि मासैरेकादशभिरपरस्य पञ्चदशवासरैः
 तदपि दुःखक्लेशस्य छेदो नापि वरं मरणं न जीविते सुफलं कदापि ”
 तावद्गणति भीमोऽप्रमेयबलो स्थूलाश्रुजलार्द्रितमुखकमलः
 “किं रोदिपि मातः मृडिह लोचने गतदुःखक्लेशस्य भाजने
 संसारधर्मः न निरीक्षितः सुखं कियत् कियत् दुःखितं
 ॥घत्ता॥ ददाति द्वे अपि फले पाञ्चालि पुराकृतवृक्षः
 यथा नीतं रावणेन किं सीतायै स्तोत्रं दुःखम् ॥

(१२)

अतिक्रान्तदिवसेऽविनीतकेन परिभूता मातर्यत्कोचकेन
 तं तस्मिन्नेव काले किल निष्ठापयामि प्राधूर्णकं कृतान्ताय प्रस्थापयामि
 अहं तावन्नेन्द्रात्संज्ञितो निजरोषस्तेनावगणितः
 यदि कथमपि च्युतोऽवतनायां मारयामि रजन्यां कल्यतनायां
 शीघ्रं तेन समं संकेतं कृत्वा प्रवेशय नृत्यशालागृहे

जहि तुंगिहे को वि ण संचरइ तहिं कलइं कोयउ महु मरइ ”
तं निसुणि^१ पुलउ उव्विण्ण भुय गय णिय-थणि हेलणु दुमय-सुय
थिउ ताम भीमु परियलिय णिसि अरुणेणालंकिय पुव्व-दिसि
॥ घत्ता ॥ ‘कलइं दोवइहे जं कड्डुउ केस-कलावउ
सो मउ किं ण मउ’ णं दिण-मणि आउ विहावउं ॥ १२०

(१३)

पडिवण्णइं वासरे वियड-पय पंचालि कुमारहो पासु गय
बोलाविय तेण मराल-गइ^२ कुल-जाय पइ-व्वय विमल-मइ^३
“सुंदिर-समुद-णवणीय-मुहि गंधव्वह केरी लीह लुहि
कहि काइं न इच्छहि सु-यणु मइं किं णत्थि हत्थि-हय-साहणइं
किं ण वि णव-णाय-सहास-बलु किं कमल-समाणु ण मुह-कमलु १२५
किं ण वि जुवाणु किं ण वि सुहउ किं ण वि पहु किं ण वि अत्थमउ
लइ अट्ठवीस मणि-कंठाहं बाहत्तरि अवरहं मंठाहं

१. निसुणिवि । २. गई ।

यत्र रात्र्यां कोऽपि न संचरति तत्र कल्ये कीचको मत् प्रियते
तं निश्रुत्य पुलकाः उद्भिन्नाः भूताः गता निजस्तने हेलनं दुप्रदसुता
स्थितस्तावद्भीमः परिगलिता निशा अरुणेनालंकृता पूर्वदिशा
॥ घत्ता ॥ ‘कल्ये द्रौपद्याः येन कृष्टः केशकलापः

स मृतः किं न मृतः’ इव दिनमणिरायातो विभावयितुम् ॥

(१३)

प्रतिपन्ने वासरे विकटपदा पांचाली कुमारस्य पार्श्वे गता ।
आहूता तेन मरालगतिः कुलजाया पतिव्रता विमलमतिः
“सौन्दर्यसमुद्रनवनीतमुखि गांधर्वाणां सम्बन्धिनीं लेखां मृडिह
कथय किं नेच्छसि सुतनु मां किं नास्ति हस्तिहयसाधनानि
किं नापि नवनागसहस्रबलः किं कमलसमानं न मुखकमलं
किं नापि युवा किं नापि सुभगः किं नापि प्रभुः किं नाप्यर्थवान्
लाहि अष्टाविंशतिं मणिकण्ठिकानां द्वासप्ततिमपराणां बन्धानां

लइ भामिणि जण-मण-भामिणिहि मह-एवि-पहु महु कामिणिहि
॥ घत्ता ॥ अक्खमि केत्तडउ लइ सच्चु देमि जं मग्गहि
कोमल-बाहुएहिं लुडु एक मि सइं आलिंगहि ” ॥ १३०

(१४)

पडिवण्णु सव्वु जं दोवइए दु-व्वार-जार-मारण-मइए
“आविज्जइ नच्चण-साल तुहु तं माणहु विणिण वि सु-रय-सुहु”
गय तेत्थहो कहिउ विओयरहो “विडु णिवडिउ दिट्ठी-गोयरहो”
भीमेण वि तं पडिवण्णु रणु अ-हिम-यर ताम गउ अत्थवणु
सेणा-वइ लेवि पसाहणउ संकेय-भवणु गउ अण्णणउ १३५
जहि भीम-सेणु थिउ पइसरिवि^१ जहि सीहु कुरंगहो कमु करिवि^२
तहिं घंघु विसत्थु पइहु विडु ण उ जाणइ मंडिउ मरण-पिडु
रायाणुएण चिहुरहिं धरिउ णं काले पढम कवलु भरिउ
॥ घत्ता ॥ चिंतिउ कीयण “लइ हउं गंधव्वे मारिउ
ण उ सइलिंगि-करु एहु काले हत्थु पसारिउ ” ॥ १४०

१. मइं । २. पइसरवि । ३. करेवि ।

लाहि भामिनि जनमनोभ्रामिणीनां महादेवीपदं मम कामिनीनां
॥ घत्ता ॥ आख्यामि कियत् लाहि सत्यं ददामि यन्मार्गयसि
कोमलबाहुभ्यां शीघ्रं एकशोऽपि स्वयमालिंग ॥

(१४)

प्रतिपन्नं सर्वं यद् द्रौपद्या दुर्वारजारमारणमत्या
“आयायाः नृत्यशालां त्वं तन्मानयावो द्वावपि सुरतसुखं”
गता तस्मात् कथितं वृकोदराय “विटो निपतितो दृष्टिगोचरं”
भीमेनापि तत् प्रतिपन्नं रणं अहिमकरस्तावद्रतोऽस्तं
सेनापतिः लात्वा प्रसाधनं संकेतभवनं गतः आत्मनः
यत्र भीमसेनः स्थितः प्रविश्य यथा सिंहः कुरङ्गाय क्रमं कृत्वा
तत्र गृहे विश्वस्तः प्रविष्टो विटो न तु जानाति आरब्धं मरणपेटकं
राजानुजेन चिकुरैर्धृतो यथा कालेन प्रथमः कवलो भूतः
॥ घत्ता ॥ चिंतितं कीचकेन “लात्वा अहं गान्धर्वेण मारितः
न तु सैरन्ध्रीकरः एषः कालेन हस्तः प्रसारितः ॥

जहि तुंगिहे को वि ण संचरइ तहिं कलइं कोयउ महु मरइ ”
तं निसुणि^१ पुलउ उव्विण्ण भुय गय न्णिय-थणि हेलणु दुमय-सुय
थिउ ताम भीमु परियलिय निसि अरुणेणालंकिय पुव्व-दिसि
॥ घत्ता ॥ ‘कलइं दोवइहे जं कड्डुउ केस-कलावउ
सो मउ किं ण मउ’ णं दिण-मणि आउ विहावउ ॥ १२०

(१३)

पडिवण्णइं वासरे वियड-पय पंचालि कुमारहो पासु गय
बोलाविय तेण मराल-गइ^२ कुल-जाय पइ-व्वय विमल-मइ^३
“ सुंदिर-समुद-णवणीय-मुहि गंधव्वह केरी लीह लुहि
कहि काइं न इच्छहि सु-यणु मइं किं णत्थि हत्थि-हय-साहणइं
किं ण वि णव-णाय-सहास-बलु किं कमल-समाणु ण मुह-कमलु १२५
किं ण वि जुवाणु किं ण वि सुहउ किं ण वि पडु किं ण वि अत्थमउ
लइ अट्ठवीस मणि-कंठाहं बाहत्तरि अवरहं मंठाहं

१. निसुणिवि । २. गई ।

यत्र रात्र्यां कोऽपि न संचरति तत्र कल्ये कीचको मत् प्रियते
तं निश्रुत्य पुलकाः उद्विक्ताः भूताः गता निजस्तने हेलनं द्रुप्रदसुता
स्थितस्तावद्भीमः परिगलिता निशा अरुणेणालंकृता पूर्वदिशा
॥ घत्ता ॥ ‘कल्ये द्रौपद्याः येन कृष्टः केशकलापः

स मृतः किं न मृतः’ इव दिनमणिरायातो विभावयितुम् ॥

(१३)

प्रतिपन्ने वासरे विकटपदा पांचाली कुमारस्य पार्श्वे गता ।
आहूता तेन मरालगतिः कुलजाया पतिव्रता विमलमतिः
“ सौन्दर्यसमुद्रनवनीतमुखि गांधर्वाणां सम्बन्धिनीं लेखां मृद्धि
कथय किं नेच्छसि सुतनु मां किं नास्ति हस्तिहयसाधनानि
किं नापि नवनागसहस्रबलः किं कमलसमानं न मुखकमलं
किं नापि युवा किं नापि सुभगः किं नापि प्रभुः किं नाप्यर्थवान्
लाहि अष्टाविंशतिं मणिकण्ठिकानां द्वासप्ततिमपराणां बन्धानां

लइ भामिणि जण-मण-भामिणिहि मह-एवि-पडु महु कामिणिहि
॥ घत्ता ॥ अक्खमि केत्तडउ लइ सच्चु देमि जं मग्गहि
कोमल-बाहुएहिं लुडु एक मि सइं आलिंगहि ” ॥ १३०

(१४)

पडिवण्णु सव्वु जं दोवइए दु-व्वार-जार-मारण-मइए
“ आविज्जइ नच्चण-साल तुहु तं माणहु विण्णि वि सु-रय-सुहु”
गय तेत्थहो कहिउ विओयरहो “ विडु णिवडिउ दिट्ठी-गोयरहो”
भीमेण वि तं पडिवण्णु रणु अ-हिम-यर ताम गउ अत्थवणु
सेणा-वइ लेवि पसाहणउ संकेय-भवणु गउ अण्णणउ १३५
जहि भीम-सेणु थिउ पइसरिवि^१ जहि सीहु कुरंगहो कमु करिवि^२
तहिं धंघु विसत्थु पइडु विडु ण उ जाणइ मंडिउ मरण-पिडु
रायाणुएण चिहुरहिं धरिउ णं काले पढम कवलु भरिउ
॥ घत्ता ॥ चिंतिउ कीयएण “ लइ हउं गंधव्वे मारिउ
ण उ सइलिंगि-करु एहु काले हत्थु पसारिउ ” ॥ १४०

१. मइं । २. पइसरिवि । ३. करेवि ।

लाहि भामिनि जनमनोभ्रामिणीनां महादेवीपदं मम कामिनीनां
॥ घत्ता ॥ आख्यामि कियत् लाहि सत्यं ददामि यन्मार्गयसि
कोमलबाहुभ्यां शीघ्रं एकशोऽपि स्वयमालिंग ॥

(१४)

प्रतिपन्नं सर्वं यद् द्रौपद्या दुर्वारजारमारणमत्या
“ आयायाः नृत्यशालां त्वं तन्मानयावो द्वावपि सुरतसुखं ”
गता तस्मात् कथितं वृकोदराय “ विटो निपतितो दृष्टिगोचरं ”
भीमेनापि तत् प्रतिपन्नं रणं अहिमकरस्तावद्रतोऽस्तं
सेनापतिः लात्वा प्रसाधनं संकेतभवनं गतः आत्मनः
यत्र भीमसेनः स्थितः प्रविश्य यथा सिंहः कुरङ्गाय क्रमं कृत्वा
तत्र गृहे विश्वस्तः प्रविष्टो विटो न तु जानाति आरब्धं मरणपेटकं
राजानुजेन चिकुरैर्धृतो यथा कालेन प्रथमः कवलो भूतः
॥ घत्ता ॥ चिंतितं कीचकेन “ लात्वा अहं गान्धर्वेण मारितः
न तु सैरन्ध्रीकरः एषः कालेन हस्तः प्रसारितः ॥

(१५)

कह-कह-वि गाहु मेलावियउं सो विड-भडेण बोलावियउं
 " गंधर्व जाहि किं जुझिण पई विक्रम-वीर-बलुज्झिण
 हउं कीयउ सव्व-कला-कुसलु अण्णु वि णव-णाय-सहास-बलु
 किर भीमहो हत्थे महु मरणु किउ तासु जि "वसुमइ-अवहरणु"
 तो भणइ विओयरु " सो जि हउं जो हंणिसु सहं तं भाइ-सउं
 तव-तणउ कंकु मत्थाण-यरु णट्ठावउ णरु गंडीव-धरु
 जम-जेट्टु तुरंगम-कम्म-कसु जोवइ सहएउ गु-गंव-रसु
 दोवइ सयल्लिधि पाव धरहि तुहु कीयउ महु भीमहु मरहि "
 ॥घत्ता॥ तं णिसुणिवि वयणु हकारिउ पंडुहि णंदणु
 अक्खाडइ थिएण चाणूरें जिव जणदणु ॥

(१६)

तो भिडिय परोप्पर रण-कुसल विण्णि वि णव-णाय-सहास-बल
 १. मेलावियउ । २. जे । ३. हउ । ४. सउतर । ५. सउ । ६. ककु । ७. ग ।

(१५)

कथं कथमपि प्राहो मोचितः स विटभटेनाहूतः
 " गान्धर्व, याहि किं युद्धेन त्वया विक्रमवीर्यबलोज्झितेन
 अहं कीचकः सर्वकलाकुशलोऽन्यदपि नवनागसहस्रबलः
 किल भीमस्य हस्तेन मम मरणं कृतं तस्यैव वसुमत्यपहरणं "
 ततः भणति वृकोदरः " स एवाहं यः हनिष्यामि सह त्वया आतृशतं
 तपस्तनयः कङ्कः आस्थान-चरो नर्तको नरो गाण्डीवधरः
 यमज्येष्ठस्तुरङ्गमकर्मकृशः पश्यति सहदेवो गोगव्यरसं
 द्रौपदीं सैरन्ध्रीं पाप धरसि त्वं कीचक मद् भीमान्ध्रियसे "
 ॥घत्ता॥ तन्निश्रुत्य वचनमाहूतः पाण्डोर्नन्दनः
 अक्षवाटे स्थितेन चाणूरेण यथा जनार्दनः ॥

(१६)

ततः मीलितौ परस्परं रणकुशलौ द्वौ अपि नवनागसहस्रबलौ

विण्णि वि गिरि-तुंग-सिंग-सिहर विण्णि वि जल-हर-रव-गहिर-गिर
 विण्णि वि दट्ठोद रुद्ध-वयण विण्णि वि गुंजा-हल-सम-णयण
 विण्णि वि णह-यल-णिह-वच्छ-यल विण्णि वि परिहोवम-भुय-जुयल
 विण्णि वि तणु-तेयाहय-तिमिर विण्णि वि जिण-चरण-कमल-णमिर १५५
 विण्णि वि मंदर-परिभमण-चल विण्णि वि विण्णाण-करण-कुसल
 विण्णि वि पहरंति पहर-क्खमिहिं भुय-इंदिहिं वज्ज दंड-समिहिं
 पय-भारिहिं भारिय बिहि मि महि महि-पडण-पेल्लणाहित्थ महि
 ॥घत्ता॥ भीमु समाहयउ वच्छ-त्थलि मुट्ठि-पहारें

कह वि ण णिवडिउ महि-यलि सहं रुहिरुगारें ॥ १६०

(१७)

सेणा-वइ पेक्खिवि अ-तुल-बलु ओहुल्लिउ भीमहो मुह-कमलु
 "किय होसइ महु जस-हाणि" रणि वज्जेसइ अ-यस-पडहु भुवणि
 किय होसइ जण-वष जंपणउं" कह कहववि धीरवि अप्पणउं

१. रणे...भवणे ।

द्वा अपि गिरितुंगशृङ्गशिखरौ द्वा अपि जलधररवगभीरगिरौ
 द्वा अपि दट्ठौष्ठौ रुष्टवदनौ द्वा अपि गुञ्जाफलसमनयनौ
 द्वा अपि नभस्तलनिभक्षःस्थलौ द्वा अपि परिघोपमभुजयुगलौ
 द्वा अपि तनुतेजःआहततिमिरौ द्वा अपि जिनचरणकमलनमनशीलौ
 द्वा अपि मंदरपरिभ्रमणचलौ द्वा अपि विज्ञानकरणकुशलौ
 द्वा अपि प्रहरतः प्रहारक्षमाभ्यां भुजदंडाभ्यां वज्रदंडसमाभ्यां
 पदभारैर्भारिता द्वाभ्यामपि मही महीपतनपीडनचलिता मही
 ॥घत्ता॥ भीमः समाहतो वक्षःस्थले मुष्टिप्रहारेण
 कथमपि न निपतितः महीतले सह रुधिराद्वारेण ॥

(१७)

सेनापतिं प्रेक्ष्य अतुलबलम् अवनतं भीमस्य मुखकमलं
 "किमिव भविष्यति मम यशोहानी रणे वादिष्यते अयशःपटहः भुवने
 किमिव भविष्यति जनपदे वचनीयं" कथं कथमपि धीरयित्वाऽऽत्मानं

आयासु करिवि णिय-भुय-जुयलि हउ मुट्ठि-पहारि वच्छ-यलि
घाएण जि वइवस-णयरु^१ णिउ सो कीयउ कुम्मागारु किउ
पइसारिय हत्थ-पाय उयरि णं पुंजिउ आमिस-पुंजु घरि
णीसारिवि भीमु महा-भुयए जाणाविउ दुमय-राय-सुयए
“गंधव्विहिं विड-भडु णिट्ठविउ पेयाहिव-पंथि पट्ठविउ ”
॥घत्ता॥ धाइय पवर भड “मरुमारिउ कीयउ केण ”

पंच-जणाहिण घर वेडिउ भाय-सएण ॥

(१८)

उज्जोउ करिवि णिज्झाइयउ “सच्चउ गंधव्विहिं धाइयउ
एवहु सरीरि ण कहि मि वणु ण उ एक्कु वि करु एक्कु वि चरणु^१
अण्णेत्तहे दीसइ दुमय-सुय बाहु-लयालिगिय-सिहिण-जुय
ण काल-रत्ति दुहंसणिय णं असणि सहावै भीसणिय
णं विस-हरि^२ आसीविस-भरिय णं रक्खसि भुवण-भयंकरिय ॥

१. वइवसयरु । २. वीसहरि ।

आयासं कृत्वा निजमुजयुगलेन हतो मुष्टिप्रहारेण वक्षस्तले
घातेनैव विवस्वन्नगरं नीतः स कीचकः कूर्माकारः कृतः
प्रवेशितं हस्तपादमुदरे यथा पुञ्जितः आमिषपुञ्जः गृहे
निःसार्य भीमं महाभुजया ज्ञापितं द्रुपदराजसुतया
“गान्धर्वैर्विदभटो निष्ठापितः प्रेताधिपपथे प्रस्थापितः ”
॥घत्ता॥ धाविताः प्रवराः भटाः “ मारितः कीचकः केन ”
पंचजनाहितेन गृहं वेष्टितं भ्रातृशतेन ॥

(१८)

उद्धोतं कृत्वा निध्यातं “ सत्यं गान्धर्वैर्हतः
एतावति शरीरे न कुत्रापि व्रगो नत्वेकोऽपि करः एकोऽपि चरणः ”
अन्यत्र दृश्यते द्रुपदसुता बाहुलतालिंगितस्तनयुगा
यथा कालरात्रिर्दुर्दर्शनीया यथाऽशनिः स्वभावेन भीषणा
यथा विषधर्याशीविषभृता यथा राक्षसो भुवनभयंकरा

णं परम-कुहिणि जम-सासणहो आसंक जाय सव्वहो जणहो
“मयर-द्वय-वाणोवहविउ उहु आयहे कारणि विहविउ”
“लइ एवहिं काइं विहाणएण परिपुच्छिण्ण किं राणएण^१ ”
॥घत्ता॥ दोवइ सवेण सहं थावि उप्परि मडयाजाणहो
कीयय-भाउ-सउ सवडंमुहु^२ चलिउ मसाणहो ॥

१८०

(१९)

णिज्जंती कंदइ^३ दुमय-सुय “गंधव्वहु, धावहु काइं मुअ
अहो जय जयंत विजयंत धरि जयसेण जयावह रक्ख करि^४ ”
तो भीमु ण कुहिणिहिं माइयउ भंजिवि पायारु^५ पधाइयउ
अण्णेत्तहे जेतहे^६ वइरिं ण वि उप्पाइय नोकखी भंगि क वि
मुक्कलिय-केसु उक्खाय-तरु पच्चक्खु णाइं थिउ रयणि-यरु १८५
सवडं-मुहुं दीसइ कीयएहिं जमु दंड-पाणि णं भीयएहिं
छडिज्जइ मडया-जागु तहिं ‘णउ-णाय पणट्ट’ पइट्ट कहि

१. रणाएण । २. कीयया...मुहुं । ३. कंदिय । ४. धरे...करे ।

५. पयारु । ६. जेतहो ।

यथा परममार्गो यमशासनस्य आशंका जाता सर्वस्य जनस्य
“मकरध्वजवाणोपद्रुतः पश्यत अस्याः कारणेन विद्रुतः”
“नन्विदानीं किं विभानकेन परिपृष्टेन किं राज्ञा ”
॥घत्ता॥ द्रौपदीं शवेन सह स्थापयित्वोपरि मृतकयानस्य
कोचकभ्रातृशतं संमुखं चलितं श्मशानस्य ॥

(१९)

नीयमाना क्रंदति द्रुपदसुता “गान्धर्वाः, धावत किं मृताः
अहा जयजयंतविजयंताः धारयत जयसेनजयावहौ रक्षां कुरुतम् ”
तावद्भीमो न मार्गे मातः भडक्त्वा प्राकारं प्रधावितः
अन्यत्र यत्र वैरो नास्ति उत्पादिता नूतना भङ्गी काऽपि
मुक्तकेशः उत्खाततरुः प्रत्यक्षो यथा स्थितो रजनीचरः
संमुखं दृश्यते कीचकैः यमो दंडपाणिर्यथा भीतैः
त्यज्यते मृतकयानं तत्र ‘नवनागाः प्रणष्टाः’ प्रवृत्ता कथा

आयासु करिवि णिय-भुय-जुयलि हउ मुट्ठि-पहारि वच्छ-यलि
घाएण जि वइवस-णयरु^१ णिउ सो कीयउ कुम्मागारु किउ
पइसारिय हत्थ-पाय उयरि णं पुंजिउ आमिस-पुंजु घरि
णीसारिवि भीमु महा-भुयए जाणाविउ दुमय-राय-सुयए
“गंधव्विहिं विड-भडु णिट्ठविउ पेयाहिव-पंथि पट्ठविउ ”
॥घत्ता॥ धाइय पवर भड “मरुमारिउ कीयउ केण ”

पंच-जणाहिण घर वेढिउ भाय-सएण ॥

(१८)

उज्जोउ करिवि णिज्झाइयउ “सच्चउ गंधव्विहिं धाइयउ
एवडु सरीरि ण कहि मि वणु ण उ एक्कु वि करु एक्कु वि चरणु^२
अण्णेत्तहे दीसइ दुमय-सुय बाहु-लयालिगिय-सिहिण-जुय
ण काल-रत्ति दुहंसणिय णं असणि सहावै भीसणिय
णं विस-हरि^३ आसीविस-भरिय णं रक्खसि भुवण-भयंकरिय ॥

१. वइवसयरु । २. वीसहरि ।

आयासं कृत्वा निजभुजयुगलेन हतो मुष्टिप्रहारेण वक्षस्तले
घातेनैव विवस्वन्नगरं नीतः स कीचकः कूर्माकारः कृतः
प्रवेशितं हस्तपादमुदरे यथा पुञ्जितः आमिषपुञ्जः गृहे
निःसार्य भीमं महाभुजया ज्ञापितं द्रुपदराजमुतया
“गान्धर्वैर्विदभटो निष्ठापितः प्रेताधिपपथे प्रस्थापितः ”
॥घत्ता॥ धाविताः प्रवराः भटाः “ मारितः कीचकः केन ”
पंचजनाहितेन गृहं वेष्टितं भ्रातृशतेन ॥

(१८)

उद्धोतं कृत्वा निध्यातं “ सत्यं गान्धर्वैर्हतः
एतावति शरीरे न कुत्रापि व्रगो नत्वेकोऽपि करः एकोऽपि चरणः ”
अन्यत्र दृश्यते द्रुपदमुता बाहुलतालिंगितस्तनयुगा
यथा कालरात्रिर्दुर्दर्शनीया यथाऽशनिः स्वभावेन भीषणा
यथा विषधर्याशीविषमृता यथा राक्षसो भुवनभयंकरा

णं परम-कुहिणि जम-सासणहो आसंक जाय सव्वहो जणहो
“मयर-द्वय-वाणोवहविउ उहु आयहे कारणि विहविउ”
“लइ एवहिं काइं विहाणएण परिपुच्छिण्ण किं राणएण^१ ”
॥घत्ता॥ दोवइ सवेण सहं थावि उप्परि मडयाजाणहो
कीयय-भाउ-सउ सवडंमुहु^२ चलिउ मसाणहो ॥

१८०

(१९)

णिज्जंती कंदइ^३ दुमय-सुय “गंधव्वहु, धावहु काइं मुअ
अहो जय जयंत विजयंत धरि जयसेण जयावह रक्ख करि^४ ”
तो भीमु ण कुहिणिहिं माइयउ भंजिवि पायारु^५ पधाइयउ
अण्णेत्तहे जेतहे^६ वइरिं ण वि उप्पाइय नोक्खी भंगि क वि
मुक्कलिय-केसु उक्खाय-तरु पच्चक्खु णाइं थिउ रयणि-यरु १८५
सवडं-मुहुं दीसइ कीयएहिं जमु दंड-पाणि णं भीयएहिं
छडिज्जइ मडया-जागु तहिं ‘णउ-णाय पणहु’ पइहु कहि

१. राणएण । २. कीयया...मुहुं । ३. कंदिय । ४. धरे...करे ।

५. पयारु । ६. जेतहो ।

यथा परममार्गो यमशासनस्य आशंका जाता सर्वस्य जनस्य
“मकरध्वजवाणोपद्रुतः पश्यत अस्याः कारणेन विद्रुतः”
“नन्विदानीं किं विभानकेन परिपृष्टेन किं राज्ञा ”
॥घत्ता॥ द्रौपदीं शवेन सह स्थापयित्वोपरि मृतकयानस्य
कोचकभ्रातृशतं संमुखं चलितं श्मशानस्य ॥

(१९)

नीयमाना क्रंदति द्रुपदमुता “गान्धर्वाः, धावत किं मृताः
अहा जयजयंतविजयंताः धारयत जयसेनजयावहौ रक्षां कुरुतम् ”
तावद्भीमो न मार्गे मातः भडक्त्वा प्राकारं प्रधावितः
अन्यत्र यत्र वैरो नास्ति उत्पादिता नूतना भङ्गी काऽपि
मुक्तकेशः उत्खाततरुः प्रत्यक्षो यथा स्थितो रजनीचरः
संमुखं दृश्यते कीचकैः यमो दंडपाणिर्यथा भीतैः
त्यज्यते मृतकयानं तत्र ‘नवनागाः प्रणष्टाः’ प्रवृत्ता कथा

પલ્લુ વિઓયરુ નિય ભવણુ પડિવણુ દિવાયરુ ડગમણુ
 ॥ઘત્તા॥ સંકળ ઉટ્ટમણિ તહો મચ્છહો અ-નિહય-મલ્લહો
 કહકહ સિલ્લાવહ^૧ “સયલિધિ નિવાસહો ઘલ્લહો ” ॥

(૨૦)

તર્હિ અવસરિ દુમય-નરિદ-સુય પક્ષાલિય-અંગોવંગ-ભુય
 લલિલજ્જહ સયલ-જણેણ કિહ પટ્ટણિ પહસંતિ ભવિત્તિ જિહ
 સિય-વલયાલંકિય-કર-યલહો ગય સ-રહસુ પાસ વિહંદલહો
 પચ્છણ-પટ્ટિહિ વજ્જરિવિ “ઉત્તરહ સમાણુ છેહુ કરિવિ
 અપ્પણુ નિહેલણુ જાહ” કિર ઉચ્છલહ સુજેટ્ટહો તામ ગિર
 “જા જાહિ મહારિહ કહિ મિ તુહુ રાડલહો સ-નયરહો દેહિ સુહુ ”
 ધટ્ટજ્જુણ-સસણ સમુણ્ણણ બોલિજ્જહ રોસ-વસં-ગણ
 “જહ ઇવહિ ઘલ્લિય કહ વિ પહં તો પુરુ ઘાણવડ સયલુ મહં
 ॥ઘત્તા॥ જહ પુણુ થત્તિ મહુ ઘરિ તેરહ દિવસડ દેસહું
 પુણ-મણોરહિ ય તો રજ્જુ સહં મુંજેસહો ” ॥

૧. હહ । ૨. સિલ્લવિય । ૩. ઉચ્છલિવ ।

પરિનિવૃત્તો વૃકોદરો નિજભવનં પ્રતિપત્તો દિવાકરઃ ડદ્રમનં
 ॥ઘત્તા॥ સંકલ્પઃ ઉત્થિતઃ મનસિ મત્સ્યસ્યાઽનિહતમલ્લસ્ય
 કૈકેયી શિક્ષયતિ “સૈરન્ધ્રાં નિવાસે ક્ષિપ ”

(૨૦)

તસ્મિન્નવસરે દ્રુપદનરેન્દ્રસુતા પ્રક્ષાલિતાઙ્ગોપાઙ્ગમુજા
 લક્ષ્યતે સકલજનેન કથં પટ્ટને પ્રવિશન્તી ભવિત્રી યથા
 સિતવલયાલંકૃતકરતલાયાઃ ગતા સરભસં પાર્શ્વે વૃહન્નલાયાઃ
 પ્રચ્છન્નપ્રવૃત્તિભિરુક્ત્વા “ઉત્તરાયાઃ સમં ક્રોડાં કૃત્વા
 આત્મનો નિહેલના જાયતે” કિલોત્સરતિ સુજ્યેષ્ઠાયાસ્તાવદ્ધિરા
 “યાહિ યાહિ મહારિકે કુત્રાપિ ત્વં રાજકુલાય સ્વનગરસ્ય દેહિ સુખં ”
 ધૃષ્ટદ્યુમ્નસ્વસ્રા સમુન્નતેન ઉચ્યતે રોષવશંગતેન [વચસા]
 “યથેવં ક્ષિપ્તા કથમપિ ત્વયા તર્હિ પુરં હન્તવ્યં સકલં મયા
 ॥ઘત્તા॥ યદિ પુનઃ સ્થિતિં મહ્યં ગૃહે ત્રયોદશ દિવસાન્ દાસ્યસિ
 પૂર્ણમનોરથા ચ તર્હિ રાજ્યં સ્વયં મુદ્ધસ્યસિ ” ॥

॥ ચતુર્થમુદ્ધરણમ્ ॥

[તિહુયણ સયંમ્ભુ ।]

॥ બલપણુ ॥

તિહુવણો^૧ જહ વિ ન હોંતુ ણંદણો સિરિ-સયંમ્ભુ-ઇવસસ
 કવં કુલ-કવિત્તં તો પચ્છા કો સમુદ્ધરહ ॥

(૧)

તો મહિ-મંડલિ વમ્મોસર-સર-વિણિવારડ
 ણેમિ-જિણેસરુ વિહરહ ણં રિસહુ મહારડ ॥
 પહસિવિ મજ્જ-ઇસ-મજ્જહુ^૨ પુવ્વ પસિલાવિ
 ધમ્મ વહસ-દિય-લ્લત્તિય અસેસિ લાણ વિ ॥

૧. તિહુવણે । આ ગાથા હાથપ્રતમાં ઘણે સ્થળે છે. બધામાં ય તિહુવણે
 પાઠ છે; મને લાગે છે કે જહ વાળી રચના અને સતિ સપ્તમીનો સંકર હોય;
 કે માગધી પ્રથમા એકવચન પળ હોય. ૨. મજ્જેઇસમચ્છહુ ।

[ત્રિભુવનઃ સ્વયંમ્ભૂઃ ।]

॥ બલપ્રશ્નઃ ॥

ત્રિભુવનો યદિ ન ભવતિ નંદનઃ શ્રીસ્વયંમ્ભૂદેવસ્ય
 કાવ્યં કુલકવિત્વં તતઃ પશ્ચાત્કઃ સમુદ્ધરતિ ॥

(૧)

તતઃ મહીમંડલે મન્મથશરવિનિવારકઃ
 નેમિજિનેશ્વરો વિહરતિ યથા ઋષભઃ મહારકઃ ॥
 પ્રવિશ્ય મધ્યદેશમધ્યે પૂર્વે પ્રશ્રાવ્ય
 ધર્મ વૈશ્યદ્વિજક્ષત્રિયાન્ અરોષાન્ રાજોઽપિ ॥

હાથપ્રતનો આ ભાગ કોઈએ વાંચ્યો લાગતો નથી. કવિએ આ સધિમાં
 વિદગ્ધતા બતાવી છે. હાથપ્રતમાં અર્થ અને છંદની બહુ જ ભ્રષ્ટતા છે. ટિપ્પણ
 તો છે જ નહિ.

સહસદ્દાલય-સુલિ^૧-વલ-પવલિ હલ-હર-હલિ^૨-વલ-કુલ-સહસ-વલિ
 સયલામલ-કેવલ-ળાણ-વલિ સ-લસાલવિદ-સુકુમાલ-કલિ
 દૂલયલોસાલિય-કામ-સલિ સાસય-સિલિ-જય-સિલિ^૩-વહુય-વલિ
 સંસાલ-સાયરા-સમલ-સહલિ^૪ પલિહલિય-સ-લજાસેસ-યલિ
 ઉજ્જેતહ વલ-હલે તિથ-યલે ઉદ્ધરિય-સયલ-ભવિ-ઉહય કુલે
 ણાસિય-સંભવ-જલ-મલણ-દલે ચિલ-ભવ-સય-ચલ-વહુ-દુલિય-મલે
 ગોલવ-થેલાસણ^૫-ચંદ-સમલે વિણિવારિય-સલ-તય-સમલે
 તિયસિદ-ળમિય-કમ-તામરસિ^૬ જય-મંગલ-દવ-પુણ-કલસિ
 ॥ માગધિકા ણામ ભાસા ॥
 ॥ ઘત્તા ॥ વહવિ કાલેણ સહુ ગણિહે ભમેપિણુ આયડ
 પુણુ વિ પડીવડ રેવહ-ઉજ્જાણુ પરાહડ ॥

૧. સહસદ્દાલયપુર ૬૦ ય કે ઇને વદલે એ લખવાનો રિવાજ હાથપ્રતોમાં સામાન્ય હોય છે. ૨. હલિહર એમ હાથપ્રતમાં છે; આ જ લખે તો માત્રામાં થઈ બે માત્રા છંદમાં ચૂટે છે. હલહરહલિ એમ પાઠ હોવા પૂરતો સંભવ છે. અર્થ નહિ સમજાતાં સરસા વર્ણસમૂહમાં અસુકવર્ણ પડી જવા સ્વાભાવિક છે. ૩. જયસિરિ. ૪. મૂળ સંસારસાયરાસામલસહલિ. છે, પરંતુ બે માત્રા વધી જાય છે; એટલે સા છોડી દીધો છે. અવગ્રહ મૂળ હાથપ્રતમાં નથી; પરંતુ અર્થસ્પષ્ટતા સ્વાતર મારી કમેરણી છે. ૫. થેણાસણ. ૬. ભામરસિ ++ પુવ્વકલસિ.

સહસ્રાષ્ટાદશસૂરિવરપ્રવર: હલધરહરિવરકુલસહસ્રવલ:
 સકલામલકેવલજ્ઞાનવર: સરસારવિંદસુકુમારકર:
 દૂરતરોત્સારિતકામશર: શાશ્વતશ્રીજગચ્છ્રીવધૂકવર:
 સંસારસાગરામરશૈલ: પરિહૃતસરાજ્યાશેષવલ:
 ઉજ્જયન્તસ્ય વરધરાયાં તીર્થકર: ઉદ્ધૃતસકલભવ્યોભયકુલ:
 નાશિતસંભવજરામરણદર: [નાશિત]ચિરભવશતચરબહુદુરિતમલ:
 ગૌરવકમલામલચન્દ્ર: વિનિવારિતશલ્યત્રયસમર:
 ત્રિદશેન્દ્રનતક્રમતામરસ: જગન્મંગલદ્રવ્યપૂર્ણકલશ:
 ॥ માગધિકા નામ ભાષા ॥
 ॥ ઘત્તા ॥ બહુના કાલેન સહ ગણિભિ: ભ્રમિત્વા આયાત:
 પુનરપિ પ્રતીપં રૈવતોદ્યાનં પરાગત: ॥

(૨)

॥ હેલા ॥ જં ઉજ્જિત-મહી-હરે પરમ-ગુણ-સણાહે
 થિયડ^૧ હરિ-ભૂસણુ તિ-હુયણેક-ળાહે ॥
 તં હલિસિયંગિ સિલિ-વચ્છાણે ઇંદીવલ^૨-દલ-સ-લિલ-સચ્છાણે
 પલિભૂસિય-સિલિ-હલિ-વંસાણે અમરાસુર-દિણ-પસંસાણે ૨૦
 પૂયણ-મલદ-કય-વહણાણે પાયસ-ળિપ્પેહુણ-કલ-ળાણે^૩
 માયા-રહ-વલ-ળિહલિળાણે સુ-ધુલંબલ-કંબય-વરણાણે
 વલ-કેસિ-ગલ-યલ-કય-પયાણે જમલ-સજ્જુણ^૪-ભૂ-લુહ-વિલયાણે
 ગોવદ્ધણ-સચલ^૫-ઉદ્ધલણાણે ગો-ઉલિ લીલા-સંચલણાણે
 વિસ-હલ-ગુલુ-સેજ્જા-લુહણાણે પલ-સૂલત્તળ^૬-લિહ-લુહણાણે ૨૫
 આઝલિય-જલ-યલ-પવલાણે અદુત્તર-સય-ળામ-હલાણે
 હેલા-સુ-ચડાવિય-ચાવાણે દસ-દિસિ-ળીસલિય-પયાવાણે

૧. થિડ. ૨. ઇંદિવલ. ૩. તદન કાલ્પનિક અર્થ છાયામાં છે; ઠીક લાગે તો સ્વીકારવો. ૪. ઉજ્જણ. ૫. વલ. ૬. સૂલત્તણ. ૭. પ્રથમ પાદ તેમ જ આ પાદને છેડે લહણાણે.

(૨)

॥ હેલા ॥ યાવદુજ્જયંતમહીધરે પરમગુણસનાથ:
 સ્થિત: હરિ[વંશ]ભૂષણ: ત્રિભુવનૈકનાથ: ॥
 તાવદ્ દૃષ્ટાન્ન: શ્રીવત્સ: ઇંદીવરદલસલીલાક્ષ:
 પરિભૂષિતશ્રીહરિવંશ: અમરાસુરદત્તપ્રશંસ:
 પૂતનાર્ગવકૃતવર્હણ: પ્રાવૃળ્મયૂરકલનાદ:
 માયારથબલનિર્દલન: સુધવલાંબરકમ્પવરણ:
 ચલકેશિગલતલકૃતપદ: યમલાર્જુનભૂરુહવિલય:
 ગોવર્ધનાચલોદ્ધરણ: ગોકુલે લીલાસંચલન:
 વિષધરગુરુશય્યારોહણ: પરશૌર્યલેખામાર્જન:
 આકુલિતપ્રબલજરા[સંધ]વલ: અષ્ટોત્તરશતનામધર:
 હેલાસુસંધિતચાપ: દશદિશાનિ:સૃતપ્રતાપ:

कालिद्वय-मह-दह-मंथाए कालिय-सिय विध-पवण्णाए
तोडिय-कोमल-तामलसाए^१ लंगदि गो-दुह किय-कलसाए
संघालिय-णिलि-चाणूलाए उक्खय-माउल तलु-मूलाए^२

॥ मागह-पुव्वद्धा-कलाए ॥

॥ घत्ता ॥ णिय-सीहासणु मिलिप्पिणु सिरु णामंतउ
जिण-सवडं-मुहु^३गउ सत्त-पयाइं तुरंतउ ॥

(३)

॥ हेला ॥ पुणु आणंद-भेरी-सहेण जय-पहाणो^४

चलिउ महण्णवो व मणि-रयण-सोहमाणो ॥

एत्थंतरि^५ निग्गइ संकरिसणि वयरि-णरिद-णियर-दु-हरिसणि
लोहिय-दुहिया-रोहिणि-तणु-रुहि सुर-वइ-कुलिस-सरिस-सीराउहि
ईसरंगि ससि-तारा-णि-मल्लि^६ सुर-सरि-णीर-खीर-हारुज्जलि

१. मामलसाए । सरखावो आ ज उद्धरण कडवक. १. पं. १२, आ
प्रकारनो ज पाठनो फेरकार. २. चालूणाए + + उक्खलमाहुलतलमूलाए ।
३. मुहु । ४. पहाणे । ५. एकंतरि । ६. णिम्मल ।

कालिदीमहाहृदमंथकः कालीयश्रितचिह्नप्रपन्नः

त्रोटितकोमलतामरसः क्रीडायां [त्रोटित]गोदुग्धकृतकलशः

संहारितनीलचाणूरः उत्खातमातुलतरुमूलः

॥ मागधपूर्वार्धकलापः ॥

॥ घत्ता ॥ निजसिंहासनं मुक्त्वा शिरो नामयन्

जिनसंमुखं गतः सप्तपदानि त्वरन् ॥

(३)

॥ हेला ॥ पुनरानन्दभेरिशब्देन जगत्प्रधानः

चलितो महार्णव इव मणिरत्नशोभमानः ॥

अत्रान्तरे निर्गच्छति संकर्षणः वैरिनरेन्द्रनिकरदुर्दर्शनः

लोहितदुहितुरोहिणीतनुरुहः सुरपतिकुलिसदृशसीरायुधः

ईश्वरांगः शशितारानिर्मलः सुरसरित्रीरक्षीरहारोज्ज्वलः

सुहु-रुहु^१-मुट्टिय-संघारणि कंसासुर-किंकर-विणिवारणि
रेवइ-वयण^२-सरो-रुह-महु-यरि रण-उहि वेणु-दारि रिउ-भय-यरि
केसरि-वाहणि-विज्जा-हारणि खे-यर^३-जंबु-मालि-णिव-साहणि ४०
वंदारय-णिह-णयण-मणण्णिण परिआणिय-विण्णाण-कलालिण
संगय-सिर-यर-ताण-करिसणि दस-दसार-रोयण-भुय-दरिसणि
॥ इयमण्णि व मागधिका भासा ॥

॥ मत्तमातंगछंदः ॥

॥ घत्ता ॥ सुमरिवि जिण-चलण रेवइ-रोहिणिहि विहसिउ ॥

मह-हत्थिल्लउ णहि णं चंदु^४ जणेण पडीसउ

(४)

॥ हेला ॥ से "अणुलगया गया जाइ-कुल-विसुद्धा

सच्चइ-चारुणि-सढरी-दीवायणा-ऽणिरुद्धा ॥

अणु वि संचल्लिष मरंकिं जे दुरुज्झिय-अ-यस-कलंकि

१. रुहु । २. वयणि । ३. खेयरि । ४. चंदु । ५. यणुलगए ।

सुष्टुरुष्टमुष्टिकसंहारणः कंसासुरकिंकरविनिवारणः

रेवतीवदनसरोरुहमधुकरः रणयुधि वेणुदारी रिपुभयकरः

केसरिवाहिनीविद्याधारकः खेचरजंबुमालितृपसाधनः

वृन्दारकनिभ-नयन-मनोज्ञः परिज्ञातविज्ञानकलावलीकः

करसंगतसीरकर्षणत्राणः दशदशार्हरोचनभूतदर्शनः

॥ इयमन्यैव मागधिका भाषा ॥

॥ मत्तमातंगछंदः ॥

॥ घत्ता ॥ स्मृत्वा जिनचरणौ रेवतरोहिणीभ्यां विभूषितः

महा[मघा]हस्तियुतः नभसि यथा चंद्रः जनेन प्रतिश्रितः ॥

(४)

॥ हेला ॥ तस्य अनुलग्नका गता जातिकुलविशुद्धाः

सात्यकि-चारुणि-सढरि-द्वैपायन-अनिरुद्धाः ॥

अन्येऽपि संचलिताः स्मितेन ये दूरोज्जितायशः कलङ्काः

जे रुप्पिणि-मण-भुवणार्णदि जे रिउ-णियर-सरोरुह-चंदि^१
 जे जगि-णारि-चित्त-अवहरणे जे कंचण-माला-परिहरणि
 जे सोलस-महलंभावरणि जे सोहग-रुव-संपुण्णे
 जे महि-कंप-जलहि-सुर-सेले जे सयलंगणोह-मण-चोलें
 जे कुरु-खंधावार-विणासि जे दुज्जोहण-पहु-संतासि
 जे स-सिबिर-तव-सुय-परिखलणि जे णर-भाम-मडफल-दलणि
 जे सहदेव-पराभव-करणि जे बंदिण-जण-अभुद्धरणि
 ॥ मागधिकार्या भाषायां पदाकुल-छंदः ॥

॥ घत्ता ॥ गंजोलिय-तणु परिसेसिय-पवर-मरदुउ
 सुहि-सय-परिमियउ स-विणेउ स-कलतु पयदुउ ॥

(५)

॥ हेला ॥ ताव हियोलियहि चंदो व्व कंतिवतो
 भाणुकुमार णर-वरो णिग्गओ तुरंतो ॥
 ॥ दुवई ॥ कल-विण्णाण-जुत्तए सेवि-यण-रत्तए

१. चंदे ।

ये रुक्मिणीमनोभुवनानन्दाः ये रिपुनिकरसरोरुहचन्द्राः
 ये जगन्नारीचितावहरणाः ये काञ्चनमालापरिधरणाः
 ये षोडशमहालाभापन्नाः ये सौभाग्यरूपसंपूर्णाः
 ये महीकंपजलधिसुरशैलाः ये सकलाङ्गनौघमनःश्रौराः
 ये कुरुस्कन्धावारविनाशाः ये दुर्योधनप्रभुसंस्पर्शाः
 ये स्वशिविरश्रुततपःपरिस्खलनाः ये नरभोगवर्दलनाः
 ये सहदेवपराभवकरणाः ये बंदिजनाभ्युद्धरणाः
 ॥ घत्ता ॥ रोमाञ्चिततनवः परिशेषितप्रवरगर्वाः
 सुदृच्छतपरिवृताः सविनेयाः सकलत्राः प्रवृत्ताः ॥

(५)

॥ हेला ॥ तावद् हृदयार्द्रितैश्चन्द्रः इव कान्तिमान्
 भानुकुमारो नरवरो निर्गतः त्वरन्
 ॥ द्विपदी ॥ कलाविज्ञानयुक्तो रक्तसेव्यजनः

१. बारस-लक्खणंगण मेरुतुंगसिगुत्तमंगण ॥
 चामीयर-चारु-वणण कुंडल-जुय-ललंत-कणण
 कंग-हरण-णिल्ल-कोरण रेहमाण-गुरु-इणिय-दोर
 इंदीवर-दल-उच्छण हार-परिफुरिय-वच्छण
 केऊरारिद्ध-वाहण रयण-खुसिय-अभत्थण
 मागहाणयाअत्थण पलंब.....णिरत्थण
 पसरिय-णिय-णहा-सोहण अंघ-पउम-जिय-णलिन-सोहण
 ॥ मागधिका णाम छंदः ॥

॥ घत्ता ॥ कमला-णंदणु णिय-भा-भूसिय-भुवणोयर
 वर-दीहर-करु संचल्लिउ णाई दिवायर ॥

(६)

॥ हेला ॥ तहि पत्थावि तार-संभार-पवर-दल-मालए
 संचलिय महा-बलिय..... ॥

३. पारस । ४ मेरुतुंग... ।

(६)

द्वादशलक्षणाङ्गकः मेरुतुङ्गशृङ्गोत्तमाङ्गः
 चामीकरचारुवर्णकः कुण्डलयुगललत्कर्णकः
 कङ्कतधरणललाटपट्टकः शोभमानगुरूपनयनदोरकः
 इंदीवरदलाक्षः हारपरिस्फुरितवक्षाः
 केयूर-ऋद्ध-बाहुः रत्नखचिताग्रहस्तः
 मागध.....अर्थः प्रलंब.....निरस्तः (!)
 प्रसृतनिजनखशोभः अंग्रिपद्मजितनलिनशोभः
 ॥ मागधिका नाम छंदः ॥

॥ घत्ता ॥ कमलानंदनो निजभाभूषितभुवनोदरः
 वरदीर्घकरः संचलितो यथा दिवाकरः ॥

(६)

तस्मिन् प्रस्तावे तारसंभारप्रवरदलमालया
 संचलितः महाबलि.....

सो नारायणिदुसुदेसंबुय^१-मालाए अट्टमि-यंद-हंद-पिहुलुणय-भालाए
विज्जा-हर-कुमार-विस-हर-खइ-णेयाए बहु-जरसिंधु-बधु-

वरकखुरप्पायाए

हेमल-दल-हिडिब-घण-तम-दिण-णाहाए सिंधव-हण-जोण-हुयवह-

जल-वाहाए

विचरी-हीर-वीर-समीर-अणुरत्ताए वर-वारण-वलग-अमर-गिरिदाए

जालंधर-डहार-सुभदा-सुरभदाए केरल-कामरूप-वण-गहण-हुयासाए

पारसिय-सुकंत-रुक्ख-फल-कीराए खस-जोहेय-ददुर-फणि-रायाए

पच्छिक्कुडक्कणरसिरवणासणिघायं बल-कण्णाड-दविड-पणमंत-पायं

खगुज्जुइ-उज्जल-सूर-प्पह-हर-पचलिउ लीलए णावइ पाउस-जल-हर

॥घत्ता॥ तो हरि-राम-काम-पमुहएहि^२ जायवेहि

पासुपवण्णएहि कंटइय-अवयवेहि ॥

१. °संबुकमालाए । २. °जाणहुयवहुजरवाहणाए । ३. वीक । ४

आखी य पंक्ति भ्रष्ट छे; मेळ लाववा ज संस्कारेली पंक्तिमां प्रयत्न छे. मूळ

हाथप्रतमां, पारासयसुकंतरुक्खफलभरकीराणाए खसजोहेयददुरफणिरायाए ।

५. आ पंक्ति पण आखी य भ्रष्ट छे: पच्छिक्कुडक्कणरसिरवणिज्जासणिघायं

बलकण्णाडदविडए णमंतपायं । ६. खगुज्जुजलसूरप्पहहर । ७. पमुहएहि ।

सः नारायणेष्टसुदेशांबुज[द]मालः अष्टमीचंद्रविशालपृथुलोन्नतभालः

विद्याधरकुमारविषधरक्षयनेता बहुजरासंधबंधुरक्षुरप्रः

हेमलदलहिडिम्बघनतमोदिननाथः सैन्धवहुणयवनहुतवहजलवाहः

विपरीतधीरवीरसमीरानुरक्तः वरवारणकामरगिरोन्द्रविलग्नः

जालंधर-डहार-सुभद्र-सुरभद्र-केरल-कामरूप-वनगहनहुताशः

पारसीकसुकान्तवृक्षफलकीरः खसयौधेयददुरफणिराजः

पश्चिमोक्तनरशिरोवनाशनिघातः बलिकर्णदविडप्रणतपादः

खड्गोद्द्युत्युज्ज्वलसूरप्रभाहरः प्रचलितः यथा प्रावृड्जल

॥घत्ता॥ ततो हरिरामकाम

पार्श्वोपपन्नैः कण्टकि

(७)

॥ हेला ॥ दीसइ समवसरणु जग-जणिय-उज्जोयउ

णं लोहिउ^१ जम्म-अ-सेयाहिय-णागिदउ ॥

भा-मंडल-समिहु णावइ रामायणु सीहासण-स-णाहु थिउ णाइ महा-वणु

णावइ छंद-सत्थु सुंदर-जइ-माला-हरु णं मंदर-णियंबु णंदण-वण-मणहरु

दीसइ णाई पाउस ण परतिह जे घय..... ८५

णावइ महि-पवण्ण-सुर-उयय^२-सम-प्पहु देविंदराय-बहुल-पसरिय-रयण-प्पहु

॥घत्ता॥ तहि जिणु लक्खियउ जायव-जणेण^३ गरुय-अणुराए

आइ-महेसरु रिसहु व चिरु अमर णिहालए ॥

(८)

॥ हेला ॥ पुणु ते पउम-सहाव पिथर-गुण-साणुराय

बल-गोविंद पुणु पुणु णमंति जिणह पाय ॥ ९०

जय जिण मणुय-दणुय-गण-धण-वइ^४-फण-वइ-णमिय-पय-जुया

अ-थिर-मण-पवण-दिण-मणि-विलयण-वरुण-सणि-जुया

१. लोहियउ । २. ओय । बीजा पादमां:—देवींदरीयबहुलपसरियरणप्पहु ।

३. जयवजणेणा ४. धवइ ।

(७)

॥ हेला ॥ दृश्यते समवसरणं जगज्जनितोद्योतं

यथा लोहितः [वृक्षः] जन्माश्वेताधिकनागेन्द्रः

भामंडलसमृद्धं यथा रामायणं सिंहासनसनाथं स्थितं यथा महावनं

यथा छंदःशास्त्रं सुंदरयतिमालाधरं यथा मंदरनितंबं नंदनवनमनोहरं

दृश्यते यथा प्रावृट्.....

यथा महीप्रपन्नसूरोदयसमप्रभं देवेन्द्रराजबहुलप्रसतरत्नप्रभं

॥घत्ता॥ तत्र जिनः लक्षितो यादवजनेन गुरुकानुरागेण

आदिमहेश्वरं ऋषभमिव चिरममराः निभालयन्ति ॥

(८)

॥ पुनस्तौ पद्मस्वभावौ पितृगुणसानुरागौ

बलगोविन्दौ पुनः पुनर्नमतः जिनस्य पादौ ॥

पुनजदनुजगणधनपतिफणापतिनतपदयुग !

पुनर्निगणिविलयनवरुणाशनियुत !

सो नारायणसुदेसंबुय^१-मालाए अट्टमि-यंद-हंद-पिहुलुणय-भालाए
विज्जा-हर-कुमार-विस-हर-खइ-गेयाए बहु-जरसिंधु-बधु-

वरक्खुरप्पायाए
हेमल-दल-हिडिब-घण-तम-दिण-णाहाए सिंधव-हण-जोण-हुयवह-

जल-वाहाए^२
विपरी-हीर-वीर-समीर-अणुरत्ताए वर-वारण-वल्लग-अमर-गिरिदाए
जालंधर-डहार-सुभदा-सुरभदाए केरल-कामरूप-वण-गहण-हुयासाए^३

पारसिय-सुकंत-रुक्ख-फल-कीराए खस-जोहेय-ददुर-फणि-रायाए^४
पच्छिक्कुडक्कणरसिरवणासणिघायं बल-कण्णाड-दविड-पणमंत-पायं^५
खग्गुज्जुइ-उज्जल-सूर-प्पह-हर-पचलिउ लीलए णावइ पाउस-जल-हर
॥घत्ता॥ तो हरि-राम-काम-पमुहएहिं^६ जायवेहिं
पासुपवणएहिं कंटइय-अवयवेहिं ॥

१. संबुकमालाए । २. जाणहुयवहुजरवाहणाए । ३. वीक । ४. आखी य पंक्ति भ्रष्ट छे; मेळ लाववा ज संस्कारेली पंक्तिमां प्रयत्न छे. मूल हाथप्रतमां, पारासयसुकंतरुक्खफलभरकीराणाए खसजोहेयददुरफणिरायाए । ५. आ पंक्ति पण आखी य भ्रष्ट छे: पच्छिक्कुडक्कणरसिरवणिज्जासणिघायं बलकण्णाडदविडए पणमंतपायं । ६. खग्गुज्जुलसूरप्पहहर । ७. पमुहहेहिं ।

सः नारायणेषुदेसांबुज[द]मालः अष्टमीचंद्रविशालपृथुलोन्नतभालः
विद्याधरकुमारविषधरक्षयनेता बहुजरासंधबंधुरक्षुरप्रः
हेमलदलहिडिम्बघनतमोदिननाथः सैन्धवहुणयवनहुतवहजलवाहः
विपरीतधीरवीरसमीरानुरक्तः वरवारणकामरगिरोन्द्रविलग्नः
जालंधर-डहार-सुभद्र-सुरभद्र-केरल-कामरूप-वनगहनहुताशः
पारसीकसुकान्तवृक्षफलकीरः खसयौधेयददुरफणिराजः
पश्चिमोत्कटनरशिरोवनाशनघातः बलिकर्णाटदविडप्रणतपादः
खड्गोद्द्युत्युज्ज्वलसूरप्रभाहरः प्रचलितः लीलया यथा प्रावृड्जलधरः

॥घत्ता॥ ततो हरिरामकामप्रमुखैर्यादवैः
पाश्वोपपन्नैः कण्टकितावयवैः ॥

(७)

॥ हेला ॥ दीसइ समवसरणु जग-जणिय-उज्जोयउ
णं लोहिउ^१ जम्म-अ-सेयाहिय-णागिदउ ॥

भा-मंडल-समिहु णावइ रामायणु सीहासन-स-णाहु थिउ णाइ महा-वणु
णावइ छंद-सत्थु सुंदर-जइ-माला-हरु णं मंदर-णियंबु णंदण-वण-मणहरु
दीसइ णाई पाउस ण परतिह जे घय..... ८५
णावइ महि-पवण-सुर-उयय^२-सम-प्पहु देविंदराय-बहुल-पसरिय-रयण-प्पहु
॥घत्ता॥ तहि जिणु लक्खियउ जायव-जणेण^३ गरुय-अणुराए
आइ-महेसरु रिसहु व चिरु अमर णिहालए ॥

(८)

॥ हेला ॥ पुणु ते पउम-सहाव पिथर-गुण-साणुराय
बल-गोविंद पुणु पुणु णमंति जिणह पाय ॥ ९०
जय जिण मणुय-दणुय-गण-धण-वइ^४-फण-वइ-णमिय-पय-जुया
अ-थिर-मण-पवण-दिण-मणि-विलयण-वरुण-सणि-जुया

१. लोहियउ । २. ओय । बीजा पादमां:—देवींदरीयबहुलपसरियरणप्पहु ।
३. जयवजणेणा ४. धवइ ।

(७)

॥ हेला ॥ दृश्यते समवसरणं जगज्जनितोद्योतं
यथा लोहितः [वृक्षः] जन्माश्वेताधिकनागेन्द्रः

भामंडलसमृद्धं यथा रामायणं सिंहासनसनाथं स्थितं यथा महावनं
यथा छंदःशास्त्रं सुंदरयतिमालाधरं यथा मंदरनितंबं नंदनवनमनोहरं
दृश्यते यथा प्रावृट्.....

यथा महीप्रपन्नसूरोदयसमप्रभं देवेन्द्रराजबहुलप्रसतरत्नप्रभं
॥घत्ता॥ तत्र जिनः लक्षितो यादवजनेन गुरुकानुरागेण
आदिमहेश्वरं ऋषभमिव चिरममराः निभालयन्ति ॥

(८)

॥ हेला ॥ पुनस्तौ पद्मस्वभावौ पितृगुणसानुरागौ
बलगोविन्दौ पुनः पुनर्नमतः जिनस्य पादौ ॥

जय जिन मनुजदनुजगणधनपतिफणापतिनतपदयुग !
अस्थिरमनःपवनदिनमणिविलयनवरुणाशनियुत !

जय ति-यस-वइ-कु-वइ-जम-वइ-रिउ-गह-वइ-धणय-वंदिया
जय भुवण-वइ धीर चितु-भव-खवण-वग-संदिया
हय-गय-कणय-पाणिदादि-स-सर-भड-घड-उडु-गण-घण-घण-उलय-
संसिया १५

जय विस-विसम-विसय-गह-परिसह-सु-णिहय-णिवह-साहया
जय तइ-लोय-णमिय अइसय-वर-पाविय-परम-संपया
जय मलिणिलयाण^१ रणि फेडिय-दुगह-जडल-वलय-सामला
जय जय-जल-जउण-जल-कज्जल-इसि-सुमणस-समुज्जला
जय कमल-भव-तंब-तणु-भव आंखलिय सुण भवंतया
जय भव-समय समय-णविण चउ-नीसाइसय-वंतया
॥ घत्ता ॥ तुम्हहं सगहो जइ इह अवयरणु ण होंतउ
ता दु-क्किय-भारेण जगु हिट्ठा-मुहु जंतउ ॥

१००

॥ हेला ॥ एव णमेवि नेमि तित्थं-करहो पहिट्ठा
जायव णिरवसेस णर-कोट्टइं णिविट्ठा ॥

१०५

१. जय मूलमां नथी;

जय त्रिदशपतिकुपतियमपतिकृतुग्रहपतिधनदवंदित !
जय भुवनपते धीर स्यंदितचित्तोद्भवक्षपणवर्ग !
हयगजकनकप्राणेन्द्रियादिसशरभटघटोडुगगघनघनकुलकशंसित !
जय विषविषमविषयग्रहपरोपहसुनिहितनिवहसाधक !
जय त्रिलोकनत अतिशयवरप्राप्तपरमसंपत् !
जय मलिनेन्द्रियाणां रणे भग्नदुर्ग्रहजटिलवलयश्यामल !
जय जगज्जलयमुनाजलकज्जलेष्टमुमनःसमुज्ज्वल !
जय कमलभवताम्रतनुभव अस्खलित शृणु भवान्
जय भवशमक समयनवीन चतुर्ल्लिंशदतिशयवन् !
॥ घत्ता ॥ युष्माकं स्वर्गाद् यदीहावतरणं नाभविष्यत्
तर्हि दुष्कृतभारेण जगदधोमुखमगमिष्यत् ॥

(९)

॥ हेला ॥ एवं नत्वा नेमितीर्थकरं प्रहृष्टाः
यादवाः निरवशेषाः नरकोष्ठके निविष्टाः

जल-कलोलुप्पील-रउहें जाह दिणु ओसारु समुहें
जाहं णयरु कारिउ सहस-ऽक्खें जाहं गेहि धणु वरिसिउ जक्खें
जाहं संख कोडिउ अट्टारह जाहऽण्णाय लक्ख-हय-गय-रह
मंदिरि जाहं जाउ जिण-जम्मणु जाहं सामि सयमेव जणहणु
जेण समरि सिसुपालु विहाइउ जेहि वीरु^१ भूरीसउ घायउ ११०
जेहि णिहउ स-सेणु चक्केसरु मारिउ जेहि चाणुर^२ कलि-केसरु
अ-प्पमाण विस्स-भर-गो-यर सेव करंति जाह विज्जा-हर
जाहं परिग्गहि सइं मयर-द्धउ विज्जउ जाहं पसिद्धउ सिद्धउ
पेसणु करइ जाहं चक्कारहु^३ जाहं मज्झि णवमउ सीराउहु
जेहि कोडि-सिल चिरु उच्चैइय जाह कित्ति तइ-लोकि ण माइय ११५
जाहं पमाणु णाहि परिवारहो अंतेउरहो वि सालंकारहो
॥ घत्ता ॥ जिण-माहप्पेण ते सयल वि णिरु अणुराइय
णर-वक्खारहो एक-देसे जे सम्माइय ॥

१. वीरु । २. चाणू । ३. चक्काहुउ ।

जलकलोलोत्पीडरौद्रेण येषां अपसारो दत्तः समुद्रेण
येषां नगरं कारितं सहस्राक्षेण येषां गेहे धनं वर्षितं यक्षेण
येषां संख्या कोट्यः अष्टादश येषामज्ञाता लक्षहयगजरथाः
मंदिरे येषां जातं जिनजन्म येषां स्वामी स्वयमेव जनार्दनः
यैः समरे शिशुपालो विहतो यैः वीरः भूरिश्रवाः हतः
यैर्निहतः ससैन्यश्चक्रेधरो मारितो यैश्चाणूरः कलिकेसरी
अप्रमाणाः विश्वंभरगोचराः सेवां कुर्वन्ति येषां विद्याधराः
येषां परिग्रहे स्वयं मकरध्वजः विद्याः येषां प्रसिद्धाः सिद्धाः
प्रेषणं करोति येषां चक्रायुधः येषां मध्ये नवमः सीरायुधः
यैः कोटिशिला चिरं उच्चैः कृता येषां कीर्तिखिलोके न माता
येषां प्रमाणं नास्ति परिवारस्य अंतःपुरस्यापि सालंकारस्य
॥ घत्ता ॥ जिनमाहात्म्येन ते सकलाः अपि खल्वनुरागिणः
नरवक्षस्कारस्यैकदेशे ये सम्माता ।

(१०)

॥ हेला ॥ पुणु पुच्छइ महीसरो सयल-लोय-पालो
महुर-महा-झुणीए अक्खइ ति-लोय-वालो ॥ १२०
“किं इह ति-हुयणे सारु भडारा” “धम्म-रअणु भो महि-हर-धारा”
“किं दुल्लहु भव-लक्खिहि जिण-वर” “पव्वज्जा-णिहाणु हे सिरि-हर”
“किं सुहु लोयालोइ महागुरु” “वाह-रहिउ अहो मुसुमूरिय-सुरु”
“के जीवहो वइरिय तित्थं-कर” “कोह-मोह-मय-अच्छी हरि-हर”
“किं पालणिउ एत्थु सव्वण्ह” “धुउ सम्मत्तु सोलु अइ विण्ह” १२५
“किं सुंदरु करणिज्जु दया-रुह” “दाणु पुज्ज हो देवइ-तणु-रुह”
“के दुःसह तियसेसर-सामिय” “पवर-परीसह खग-वइ-गामिय”
“किं बलवतउ समर-विमदण” “जीवहो चिरु-कय-कम्म जणदण”
“कवणु देउ केवल-वर-लोयण” “दोस-विवज्जिउ हो मह-सूयण”
“कवणु धम्मु जगि णाणुपायण” “जीव-दया-वरु हे णारायण” १३०

१. भवलक्खेहि । २. लोयालोय ।

(१०)

॥ हेला ॥ पुनः पृच्छति महीश्वरः सकललोकपालः
मधुरमहाध्वनिनाऽऽख्याति त्रिलोकपालः ॥
“किमिह त्रिभुवने सारं, भडारक” “धर्मरत्नं भो महीधरधारक”
“किं दुर्लभं भवलक्षेषु जिनवर” “प्रव्रज्यानिधानं हे श्रीधर”
“किं सुखं लोकालोके महागुरो” “वाधारहितमहो मृदितमुर”
“के जीवस्य वैरिणस्तीर्थकर” “क्रोधमोहमृगाक्ष्यः हरिधर”
“किं पालनीयमत्र सर्वज्ञ” “ध्रुवं सम्यक्त्वं शीलं अयि विष्णो”
“किं सुंदरं करणीयं दयारुह” “दानं पूजा हे देवकीतनुरुह”
“के दुःसहस्त्रिदशेश्वरस्वामिन्” “प्रवरपरीषदाः खगपतिगामिन्”
“किं बलवत् समरविमर्दन” “जीवस्य चिरकृतं कर्म जनार्दन”
“को देवः केवलवरलोचन” “दोषविवर्जितः हे मधुसूदन”
“को धर्मो जगति ज्ञानोत्पादन” “जीवदयापरः हे नारायण”

“किं संसारहो मूलु णिरासव” “गरुड पमाउ मुणहिं मणि केसव”
“किं कट्ट-यरु सिद्धि-अवभावह” “अण्णाणत्तणु जउ-वइ माहव”
॥ घत्ता ॥ “जीव-णिकायहो किं दढ-बंधणु भुवणुत्तम”
“विविह-परिग्गहु गोहिणि-सणेहु पुरिसोत्तम” ॥

(११)

परमेसरु साहइ जेम जेम हरिसिज्जइ सह-यणु तेम तेम १३५
सेसिय-सुय-वयणामिय-रसस्स तित्ति ण संभवदि हु केसवस्स
ण जउण-सिदस्स^१ दीवायणस्स ण कुसुम-सरस्स से णंदणस्स
ण सिणिस्स जरस्स ण सच्चइस्स संबस्स ण तित्ति ण दुंदुहिस्स
भाणुस्स सुभाणुहि सुहुवस्स भगदस्स जगस्स सढावियस्स
तित्ति ण सारस्स ण सारणस्स तित्ति ण णंदस्साणंदणस्स १४०
भोयस्स देव-सेणस्स तस्स.....
ण भवदि ससि-मुह-स-णेउरस्स किस-मज्झुदेसंतेउरस्स

१. निहायहो । २. करणसिदस्स ।

“किं संसारस्य मूलं निरासव” “गुरुकः प्रमादो मनुष्व मनसि केशव”
“किं कष्टकरं सिद्धयभ्यावह” “अज्ञानत्वं यदुपते माधव”
॥ घत्ता ॥ “जीवनिकायस्य किं दढबंधनं भुवनोत्तम”
“विविधपरिग्रहः गोहिनीस्नेहः पुरुषोत्तम” ॥

(११)

परमेश्वरः कथयति यथा यथा दृष्यति सभाजनस्तथा तथा
शेषितश्रुतवचनामृतरसस्य तृप्तिर्न संभवति खलु केशवस्य
न यमुनाश्रितस्य द्वीपायनस्य न कुसुमशरस्य तस्य नंदनस्य
न शिनेः जरतो न सात्यकेः शंस्य न तृप्तिर्न दुंदुभेः
भानोः सुभानोः सुष्ठुकस्य भगदस्य जगतः श्रद्धापितस्य
तृप्तिर्न सारस्य न सारणस्य तृप्तिर्न नन्दस्याऽऽनंदनस्य
भोजस्य देवसेनस्य तस्य.....
न भवति सशशिमुद्रानूपुरस्य कृशमध्योद्देशान्तःपुरस्य

(१०)

॥ हेला ॥ पुणु पुच्छइ महीसरो सयल-लोय-पालो
महुर-महा-झुणीए अक्खइ ति-लोय-वालो ॥

“किं इह ति-हुयणे सारु भडारा” “धम्म-रअणु भो महि-हर-धारा”
“किं दुल्लहु भव-लक्खिहि जिण-वर” “पव्वज्जा-णिहाणु हे सिरि-हर”
“किं सुहु लोयालोइ महागुरु” “वाह-रहिउ अहो मुसुमूरिय-मुह”
“के जीवहो वहरिय ति-थं-कर” “कोह-मोह-मय-अच्छी हरि-हर”
“किं पालणुउ एत्थु सव्वण्ह” “धुउ सम्मत्तु सोलु अइ विण्ह”
“किं सुंदरु करणिज्जु दया-रुह” “दाणु पुज्ज हो देवइ-तणु-रुह”
“के दू-सह तियसेसर-सामिय” “पवर-परीसह खग-वइ-गामिय”
“किं बलवतउ समर-विमहण” “जीवहो चिरु-कय-कम्म जणहण”
“कवणु देउ केवल-वर-लोयण” “दोस-विवज्जिउ हो मह-सूयण”
“कवणु धम्म जगि णाणुपायण” “जीव-दया-वरु हे णारायण” ॥ १३०

१. भवलक्खेहि । २. लोयालोय ।

(१०)

॥ हेला ॥ पुनः पृच्छति महीश्वरः सकललोकपालः

मधुरमहाध्वनिनाऽऽख्याति त्रिलोकपालः ॥

“किमिह त्रिभुवने सारं, भडारक” “धर्मरत्नं भो महीधरधारक”
“किं दुर्लभं भवलक्षेषु जिनवर” “प्रव्रज्यानिधानं हे श्रीधर”
“किं सुखं लोकालोके महागुरो” “वाधारहितमहो मृदितमुर”
“के जीवस्य वैरिणस्तोर्थकर” “क्रोधमोहमृगाक्ष्यः हरिधर”
“किं पालनीयमत्र सर्वज्ञ” “ध्रुवं सम्यक्त्वं शीलं अयि विष्णो”
“किं सुंदरं करणीयं दयारुह” “दानं पूजा हे देवकीतनुरुह”
“के दुःसहास्त्रिदशेश्वरस्वामिन्” “प्रवरपरीषदाः खगपतिगामिन्”
“किं बलवत् समरविमर्दन” “जीवस्य चिरकृतं कर्म जनार्दन”
“को देवः केवलवरलोचन” “दोषविवर्जितः हे मधुसूदन”
“को धर्मो जगति ज्ञानोत्पादन” “जीवदयापरः हे नारायण”

“किं संसारहो मूलु णिरासव” “गरुउ पमाउ मुणहिं मणि केसव”
“किं कट्ट-यरु सिद्धि-अवभावह” “अण्णाणत्तणु जउ-वइ माहव”
॥ घत्ता ॥ “जीव-णिकायहो किं दढ-बंधणु भुवणुत्तम”
“विविह-परिग्गहु गेहिणि-सणेहु पुरिसोत्तम” ॥

(११)

परमेसरु साहइ जेम जेम हरिसिज्जइ सह-यणु तेम तेम ॥ १३५
सेसिय-सुय-वयणामिय-रसस्स तित्ति ण संभवदि हु केसवस्स
ण जउण-सिदस्स^१ दीवायणस्स ण कुसुम-सरस्स से णंदणस्स
ण सिणिस्स जरस्स ण सच्चैइस्स संबस्स ण तित्ति ण दुंदुहिस्स
भाणुस्स सुभाणुहि सुहुवस्स भगदस्स जगस्स सढावियस्स
तित्ति ण सारस्स ण सारणस्स तित्ति ण णंदस्साणंदणस्स ॥ १४०
भोजस्स देव-सेणस्स तस्स.....
ण भवदि ससि-मुह-स-णेउरस्स किस-मज्झुदेसंतेउरस्स

१. निहायहो । २. करणसिदस्स ।

“किं संसारस्य मूलं निरासव” “गुरुकः प्रमादो मनुष्व मनसि केशव”
“किं कष्टकरं सिद्धचभ्यावह” “अज्ञानत्वं यदुपते माधव”
॥ घत्ता ॥ “जीवनिर्कायस्य किं दृढबंधनं भुवनोत्तम”
“विविधपरिग्रहः गेहिनीस्नेहः पुरुषोत्तम” ॥

(११)

परमेश्वरः कथयति यथा यथा दृष्यति सभाजनस्तथा तथा
शेषितश्रुतवचनामृतरसस्य तृप्तिर्न संभवति खलु केशवस्य
न यमुनाश्रितस्य द्वीपायनस्य न कुसुमशरस्य तस्य नंदनस्य
न शिनेः जरतो न सात्यकेः शंबस्य न तृप्तिर्न दुंदुभेः
भानोः सुभानोः सुष्ठुकस्य भगदस्य जगतः श्रद्धापितस्य
तृप्तिर्न सारस्य न सारणस्य तृप्तिर्न नन्दस्याऽऽनंदनस्य
भोजस्य देवसेनस्य तस्य.....
न भवति सशशिमुद्रानूपुरस्य कृशमध्योद्देशान्तःपुरस्य

तित्ति ण पउरस्स महा-यणस्स सस्सुड्ढसिरस्स' ण रिसि-गणस्स
॥ ढक्का-भासा-कडवयं ॥
॥घत्ता॥ किय-कर-मउलिहि जिहं णरहं तेव सुरा-सुर-वरहिं वि
धरणिदाइहि ण वि होइ तित्ति विस-हरिहि वि ॥ १५५

(१२)

॥हेला॥ तहिं पथावि णाहि किय-परम-वंदणेण
रोहिणि-दस-दसार-लहु-भाइ-णंदणेण ॥
कर-कौपलु करेवि सुर-सारउ चलण पुच्छिउ जेमि-भडारउ
“कहि परमेसर इह दारा-वइ धणय-विणिम्मिय सुर-पुरि णाव
बहु-पुण्णोदण गोविंदहो विद्धिण गच्छइ^१ मज्झि समुदहो १५५
तुह जम्मु वि भणेवि जणु वंदइ कित्तिउ कालु स-तोरण णंदइ
आयहो णामु ति-लोग-पगासु वि जिण सत्थेण ण अत्थि विणासु वि
अण्णु वि पर-बल-वण-तिण-डहणहो कित्तिउ कालु विजउ महु-महणहो

१. सुरवरहिं । २. गच्छिय ।

तृप्तिर्न पौरस्य महाजनस्य श्वासोर्ध्वशिरसः न ऋषिगणस्य

॥ ढक्काभाषाकडवकम् ॥

॥घत्ता॥ मौलिकृतकराणां यथा नराणां तथा सुरासुरवराणामपि
धरणीन्द्रादीणां नापि भवति तृप्तिः विषधराणामपि ॥

(१२)

॥हेला॥ तस्मिन् प्रस्तावे नाथे कृतपरमवन्दनेन

रोहिणिदशदशार्हलघुभातुनन्दनेन ॥

करकुड्मलं कृत्वा सूरिश्रेष्ठः चरणयोः पृष्ठो नेमिभट्टारकः

“कथय परमेश्वर एषा द्वावती धनदविनिर्मिता सुरपुरी यथा

बहुपुण्योदयेन गोविन्दस्य वृद्धयै गच्छति मध्ये समुद्रस्य

तव जन्मापि भणित्वा जनो वंदते कयन्तं कालं सतोरणा नंदति

अस्याः नाम त्रिलोकप्रकाशमपि जिन शस्त्रेण नास्ति विनाशोऽपि

अन्यदपि परबलवनतृणदहनस्य कियन्तं कालं विजयो मधुमथनस्य

जीवउ स-सुहि स-पुतु स-भज्जु व कित्तिउ कालु णिरगलु रज्जु व”
अक्खइ जेमि “अ-भाउ स-दारहो बारसमए संवच्छरे दारहो १५५
॥घत्ता॥ “अण्णु वि हल-हर तहिं कालि^१ महबलवंतहो
णिय-पुण्ण-खइ सइ अवसाणु अणंतहो ” ॥

(१३)

॥हेला॥ पुणरवि रेवइ-वरो पभणइ “देव-देवो

कहु पासिउ अभाउ किं कारणेण के^२... ॥

पुर-विणासि किं कणहु करेसइ कहि पयसि कहो करेण मरेसइ १६०

कम्म-पहावि कत्थ हवेसइ कित्तिइ जम्मंतरइ भमेसइ

कित्तिउ कालु हउं वि जीवेसमि हरिहि विओए किं नु करेसमि

सोय-कालि नियरिसणइ दाविवि को मइ संबोहेसइ आविवि

कालु करेवि कित्थु जावसमि कइ इह कम्म-वंधु मुच्चेसमि ”

इय वयणहिं वरु कम्म-खयं-कर^३ साहइ वावीसमु तित्थं-कर १६५

१. काल । २. पुण । ३. ‘वा’ जेवु वंचाय छे; पण संदिग्ध लागे छे.

४. कम्म । ५. खयंकरि ।

जीवितं समुद्रकं सपुत्रं सभार्याकं च कियन्तं कालं निरर्गलं राज्यं च

आख्याति नेमिः “अभावः सद्दारायाः द्वादशमे संवत्सरे द्वारकायाः

॥घत्ता॥ अन्यदपि हलधर तस्मिन् काले महाबलस्य

निजपुण्यक्षयेण स्वयमवसानमनन्तस्य ॥

(१४)

॥हेला॥ पुनरपि रेवतीवरः प्रभणति “देवदेव

कस्य पार्श्वतः अभावः किं कारणेन कीदृशः ॥

पुरविनाशे किं कृष्णः करिष्यति कस्मिन् प्रदेशे कस्य करेण मरिष्यति

कर्मप्रभावेन कुत्र भविष्यति कति जन्मान्तराणि भ्रमिष्यति

कियन्तं कालमहमपि जीविष्यामि हरेर्वियोगे किं नु करिष्यामि

शोककाले निदर्शनानि दत्त्वा को मां संबोधयिष्यति आगत्य

कालं कृत्वा कुत्र यास्यामि कदा इमं कर्मबंधं मोचयिष्यामि ”

इति वचनेभ्यो वरः कर्मक्षयंकरः कथयति द्वाविंशस्तीर्थकरः

“ जउण-महा-नइ-तड-संजायहो दीवायण-णामहो विक्खायहो
॥घत्ता॥ आयहो पासिउ जं सयल-जणहो दुह-संदणु
मज्जहो कारणिहिं दारा-वइ-विद्धंसणु ॥

(१४)

॥हेला॥ अणु वि चंड-कंड-धणु-सर^१-सहाणं
वसुव-पिय-जरा-एवि-जायणं ॥

आपं जरेण कउसंवि-वणि परमाउ-पवणु पसु-रुहणि
णिय-भाइ कणिहुउ चक्र-हरु घाएवउ एहु सिरि-धरणि-हरु
पुणु होसइ काल-विणास-यरु तइयइ जम्मंतरि तित्थ-यरु
एयहो विच्छोइ किलामियउ तुहुं राम होसि पम्भावियउ
सग्गहो अवयरिवि तेय-पउरु पडिबोहेसइ सिद्धत्थ-सुरु
पुणु तउ वीसुत्तरु^२ वरिस-सउ सण्णासु करेवि मरेवि तउ
पावेसइ सुहु मणोरमए इंदत्तु सुरालइ पंचमइ

१. हर । २. वीसत्तर ।

“ यमुनामहानदीतटसंजातस्य द्वीपायननाम्नः विख्यातस्य
॥घत्ता॥ अस्य पार्श्वतः यत् सकलजनस्य दुःखस्यंदनं
मद्यस्य कारणात् द्वावावतीविध्वंसनम् ॥

(१४)

॥ हेला ॥ अन्यदपि चण्डकाण्डधनुःशरसहायेन
वसुदेवप्रियाजरादेवीजातकेन ॥

अनेन जरेण कौशांबीवने परमायुःप्रपन्नः पशुरोधनेन
निजभ्राता कनिष्ठश्चक्रधरो हन्तव्यः एषः श्रीधरणीधरः
पुनर्भविष्यति कालविनाशकरः तृतीये जन्मान्तरे तीर्थङ्करः
एतस्य वियोगेन क्लान्तस्त्वं राम भविष्यसि प्रभ्रामितः
स्वर्गादवतीर्य तेजःप्रचुरः प्रतिबोधयिष्यति सिद्धार्थसुरः
पुनस्ततो विंशत्युत्तरं वर्षशतं संन्यासं कृत्वा मृत्वा ततः
प्राप्स्यसि सुष्ठु मनोरमे इन्द्रत्वं सुरालये पञ्चमे

अट्टमउ रामु जहिं गयउ चिरु तो दिण-यर-कोडि-किरण-रुइरु
॥घत्ता॥ दस-सायर-समइ तहिं गमिवि चविवि मणुयत्तणि
तव-णिहिं पावेवि पुणु पइसेसहि सिव-पट्टणि ” ॥ १८०

(१५)

॥हेला॥ तं निसुणेवि वयणु मसि-वणु गउ णरिंदो
१७५ गं थियउ गिभ-याले दव-दइठ-महि-हरिंदो
भासिण जिन-णाहहो णाहहो मणु परितप्पइ कण्हहो कण्हहो
कंपइ देहु स-रामहो रामहो भउ वहुइ तव-कामहो कामहो
असुह-स्थिइ^१ अ सु-भाणुहिं भाणुहिं अ-दिहि वि स-विलासंवहो संबहो
अवलुअ अणिरुद्धहो अणिरुद्धहो^२ चित पदुक्कइ णिसढहो णिसढहो
१७६ गाढउ मणु जिन-धम्महो धम्महो धुक्कुद्धुअ^३ गोणंदहो णंदहो
दुहलु^४ दीवायणि दीवायणि उम्माहउ भुय-पंजरि पंजरि
संकाविय मणि सारणि सारणि होइ कलुस-मइ सच्चहिं सच्चहिं

१. असुहस्थीअ । २. अवल अणिरुद्धहो णिरुद्धहो । ३. धुक्कइ । ४. दुहलु ।

अष्टमो रामो यत्र गतश्चिरं तत्र दिनकरकोटिकिरणरुचिरः

॥घत्ता॥ दशसागरसमयं तत्र गमित्वा च्युत्वा मनुजत्वं
तपोनिधिः प्राप्य पुनः प्रवेक्ष्यसि शिवपत्तनं ॥

(१५)

॥हेला॥ तद् निश्चुत्य वचनं मपीवर्णः गतो नरेन्द्रः

यथा स्थितो ग्रीष्मकाले द्रवदग्धमहीधरेन्द्रः ॥

भाषितेन जिननाथस्य नाथस्य मनः परितप्यति कृष्णस्य कृष्णस्य
कम्पते देहः सरामस्य रामस्य भयो वर्धते तपःकामस्य कामस्य
असुखस्थितिश्च सुभानोः भानोः अधृतिरपि सविलासताम्रस्य शंबस्य
कोपोऽनिरुद्धस्यानिरुद्धस्य चिंता प्रदौकते निषण्णं निषधम्
गाढं मनो जिनधर्मे धर्मस्य कम्पः गोणंदस्य नंदस्य
दुर्भाग्यं द्वीपायने द्वीपायने उम्माथो भुजपञ्जरे पञ्जरे
शङ्कितः मनसि स्मरणेन सारणिः भवति कलुशमतिः सत्येन सात्यकिः

मुहुं मइलिज्जइ गोरिहिं गोरिहिं मेइणि लिहइ सलक्खण लक्खण १९०
सामलइज्जइ रुप्पिणि रुप्पिणि तिह जिय-णिय-पह-रोहिणि रोहिणी
॥ पडिपाय-जमयं छंदः ॥

॥घत्ता॥ तहिं वर-वेल्ह जउ-अवत्थ जा दीसइ
सा आगंतुण पुर^१-डाहि वि दुकर^२ होसइ ॥
(१६)

॥हेला॥ वरि सुसइ समुहु वरि मंदरो णमेइ
ण वि सव्वण्डु-भासियं अण्णहा हवेइ ॥
एत्थंतरि चितइ कुसुम-सरु एहु सो महु तव-चरणावसरु
पलए वि ण चुक्कइ जिण-वयण कहो मणि-कंचणु कहो सुहि-सयणु
जइ दारावइहि वि होइ खउ तहे अण्णहो भुवणि थिरत्तु कउ
जहिं णारायणु वि दिणिहिं मरइ तिहं अम्हारिसु कहिं पइसरइ
जहिं दीवायणु पुर-वरु डहइ जइ जर-कुमारु केसउ वहइ २००
जहिं बलु खंधेण समुव्वहइ एवहु दुक्खु को तं सहइ "

१. पुर । २. दुकर ।

मुखं मलिनीभवति गौर्याः गौर्याः मेदिनीं लिखति सलक्षणा लक्षणा
श्यामलीभवति रूपिणी रुक्मिणी तथा जितनिजप्रभारोहिणी रोहिणी
॥ प्रतिपादयमकं छन्दः ॥

॥घत्ता॥ तत्र वरवेलायां यदु[कुल]अवस्था या दृश्यते
सा आगंतुके पुरदाहेऽपि दुष्करा भविष्यति ॥
(१६)

॥ हेला ॥ वरं शुष्यति समुद्रः वरं मन्दरो नमति
नापि सर्वज्ञभाषितमन्यथा भवति ॥

अत्रान्तरे चिन्तयति कुसुमशरः " एषः स मम तपश्चरणावसरः
प्रलयेऽपि न च्यवति जिनवचनं कस्य मणिकाञ्चनं कस्य सुहृत्स्वजनः
यदि दारावत्याः अपि क्षयो भवति तर्हि अन्यस्य भुवने स्थिरत्वं कुतः
यत्र नारायणोऽपि दैन्येन म्रियते तत्रास्मादृशः कुत्र प्रतिसरति
यत्र द्वीपायनः पुरवरं दहति यत्र जरकुमारः केशवं हन्ति
यत्र बलः स्कंधेन समुद्रहति एतावद् दुःखं कस्तत् सहते "

पुण पुण वि वियप्पिवि एम मणि णिय-वण ठवेवि अनिरुद्ध खणि
हरि-सुउ आयंतुय-भय-लइउ सहं वीर-सहासि पव्वइउ
तिह उहयहिं माल-कुरु-वइहि सुय दिक्खंकिउ जुयइ-सहास-जुय^१
॥घत्ता॥ तिह णर-णंदणि कंचण-माल वि भव-दुसिय २०५
सहु मयरंकेण तव-चरणे झत्ति विह्वसिय ॥

(१७)

॥हेला॥ तिह भामा-सुओ वि सहु णियय-परियणेण
भाणुकुमारु वीरु दिक्खंकिउ तक्खणेण ॥
तिहं सुभाणु तिह जउ तिह सुंदरु तिह सच्चइ जयंत स-पुरंदरु
तिहं किव-वम्मु सारु तिह सारणु तिह दुंदुहि विओरु धरि-धारणु २१०
देवसेणु तिहिं सिणि तह णंदणु तिह अपरज्जिउ णयणाणंदणु
चारुजेहु तिहं चिन्हउ उद्धउ कंचणु णंदु रुइ सुहि दुम्भउ
तहिं अवर वि अणेय-जउ-राणा तिह कउरव कसाय-गय-माणा

१. जय ।

पुनः पुनरपि विकल्प्यैवं मनसि निजपदे स्थापयित्वाऽनिरुद्धं क्षणेन
हरिसुतः आगंतुकभयगृहोतः सह वीरसहस्रेण प्रव्रजितः
तत्रोभयोर्मालाकुरुपत्योः सुता दीक्षाङ्किता युवतीसहस्रयुता
॥घत्ता॥ तत्र नरनन्दिनि कांचनमालाऽपि भवदूषिता
सह मकराङ्गेण तपश्चरणे झटिति विभूषिता ॥

(१७)

॥हेला॥ तथा भामासुतोऽपि सह निजकपरिजनेन
भानुकुमारो वीरो दीक्षाङ्कितस्तत्क्षणेन ॥
तथा सुभानुस्तथा जयस्तथा सुन्दरस्तथा सात्यकिर्जयन्तः सपुरंदरः
तथा कृपवर्मा सारस्तथा सारणस्तथा दुन्दुभिः वृकोदरः धरधारणौ
देवसेनस्तथा शनिस्तथा नंदनस्तथाऽपराजितो नयनानंदनः
चारुज्येष्ठस्तथा चिह्नः उद्धवः काञ्चनो नन्दो रुद्रः सुहृद्भयः
तथापरेऽप्यनेकयदुराजास्तथा कौरवाः गतकषायमानाः

तिह केसव-अणुमइए सु-लक्खण पव्वज्जिय पउमावइ लक्खण
सच्चहाम तिह रोहिणि रुप्पिणि तिह जंबुमइ गोरि तिह रुप्पिणि^१
तिह गंधारि सु-सील सवाली तिह सिरि संबलि तणु-सोमाली
॥घत्ता॥ तिह अवराउ^२ वि भव-भीरु-मणउ हरि-कंतउ
सहु बहु-सुण्हहि पज्जुण्हो अणु णिकखंतउ ॥

(१८)

॥हेला॥ तव-चरणेण तेण इत्थि-यणस्स^३ पहु-वयस्स
गय-ऽसेस-सुरय-राग-रूय^४-विभमस्स ॥

सोउं^५ णाणा-वत्थु-विसेसं अण्णं पि हु आयार-विसेसं
णमिऊणं सहसा केवलिनं जोइऊण सिरि सिरि-सुह-णलिनं
मुणिय जीवाजीव य विरत्तं^६ तहिं गिण्हंति के वि सम्मत्तं
के वि पुण्णे अण्णे पावज्जं के वि चयंति सया पिय-भज्जं
के वि वयाइं लिति रायाणे केहिं विमुक्को रागो माणो

१. अवराक । २. इत्थीणस्स । ३. रुयविभमस्स । ४. सोउ । ५. मुणिय
जीवजीवियभविस्स ।

तथा केशवानुमत्या सुलक्षणा प्रव्रजिता पद्मावती लक्षणा
सत्यभामा तथा रोहिणी रूपिणी तथा जाम्बवती गौरी तथा रुक्मिणी
तथा गान्धारी सुशीला सवाली तथा श्रीः शात्मली तनुसुकुमारा

॥घत्ता॥ तथाऽपरा अपि भवभीरुमनसो हरिकान्ताः

सह बहुस्तुषाभिः प्रद्युम्नस्यानु निष्क्रान्ताः ॥

(१८)

॥ हेला ॥ तपश्चरणेन तेन स्त्रीजनस्य पृथुव्रतस्य

गताशेषसुस्तरागरूपविभ्रमस्य ॥

श्रुत्वा नानावस्तुविशेषान् अन्यानपि खलु आचारविशेषान्
नत्वा सहसा केवलिनं दृष्ट्वा श्रीश्रीसुखनलिनं
ज्ञात्वा जीवाजीवांश्च विरक्ता तत्र गृह्णन्ति केऽपि सम्यक्त्वं
केऽपि पुण्येनात्मना प्रव्रज्यां केऽपि त्यजन्ति सदा प्रियभार्या
केऽपि व्रतानि लान्ति राजानः कैर्विमुक्तो रागः मानः

केहिं पि हु साण-त्थावियाइं गहियइं सुइ-सिक्खा-वयाइं
केहिं वि हु य पुणु धरिय चरित्ता थिय णं गिरि जिह उण्णय-इत्ता^१
अण्णे के वि स-गुरुणो वइणो णिव्वणंति गिरं जग-वइणो^२
के वि करंति णिवित्ति महुणो सुणहुल्लस्स के वि तह मिहुणो
कायस्साहारस्स वि एक्को तह परिणयणो वि अण्णिक्को
के वि स-भाईणं पुत्ताणं दिति महंताणं संताणं
पच्छा भणिय 'णमो सिद्धाणं' उद्धरणं करंति कंजाणं
॥घत्ता॥ केहिं^३ वि अण्णाणेहिं णाणा-विह लइय अवग्गहं
केहि वि कुसलेहिं परिमाणिय णियय-परिग्गहं ॥

२३०

(१९)

॥हेला॥ तो दीवायणो वि पिय-भिच्च-सुय-वरिट्ठो
गुरु-चिंता-महण्णवे तक्खणे पइट्ठो ॥

२३५

“धिद्धिगत्तु जीविय मणुयत्तणु धिद्धिगत्थु परियणु बंधव-जणु

१. उण्णइ-इत्ता । २. पइणो + + + जगवयणो । ३. कवि ।

कैरपि खलु शाणस्थापितानि गृहीतानि शुचिशिक्षाव्रतानि
कैरपि खलु च पुनर्धृतं चारित्रं स्थिता खलु गिरय इव उन्नतचित्ताः
अन्ये केऽपि स्वगुरून् व्रतिनः निर्वर्णयन्ति गिरं जगत्पतेः
केऽपि कुर्वन्ति निवृत्तिं मधुनः श्रानिकस्य केऽपि तथा मैथुनस्य
कायस्याहारस्याप्येकस्तथा परिणयस्याप्यन्यः एकः
केऽपि सभ्रातृन् पुत्रान् यच्छन्ति महद्भयः सद्भयः
पश्चाद् भणित्वा 'नमः सिद्धेभ्यः' उद्धरणं कुर्वन्ति कञ्जानां
॥घत्ता॥ कैरपि अज्ञानैः नानाविधो गृहीतोऽवग्रहः
कैरपि कुशलैः परिमानितो निजकपरिग्रहः ॥

(१९)

॥ हेला ॥ ततः द्वीपायनोऽपि प्रियभृत्यसुतवरिष्ठः

गुरुचिन्तामहार्णवे तत्क्षणे प्रविष्टः ॥

“धिग् धिगस्तु जीवितं मनुजत्वं धिग धिगस्तु परिजनं बांधवजनं

धिद्विगत्थु मणि धणु स-कंचणु धिद्विगत्तु महिला-यणु जोव्वणु
जहि महु मणहो कोउ संबज्जइ जहि महु पासिउ पट्टणु डज्जइ
जहि महु पासिउ जउ-कुलु णासइ जहि महु पासिउ सयलु वि तासइ
तहि किं निवसिण णिमिसेक्कु वि विसएहि वेयारिउ जइ लोककु वि
भट्टि जाउ गिह-धम्म असारउ णाणा-विह-दुक्खइ इक्कारउ
सव्व-पयारें कलुण-रसाहिउ वरि' अरहंतु देउ आराहिउ
मुत्ति-रमणि-रस-भर-उम्माहिउ.....

मल्लउ एहु दस-वावाऽलंकित स-सुउ स-भज्जउ सो दिक्खंकिउ" २४५

॥घत्ता॥ पुणु णिव्वेइउ गउ पुव्व-देसु अ-सहंतउ
तव-माहण्णेण थिउ णिय-सरीरु सोसंतउ ॥

(२०)

॥हेला॥ ताम जरा-सुओ वि वसुएव'-मण-पियारो
डोल्लइ णिय-मणेण पुणु पुणु वि जर-कुमारो ॥

१. पयारे + + कलुण + + वारि । २. वसुएवसुउएव ।

धिग् धिगस्तु मणि धान्यं सकाञ्चनं धिग् धिगस्तु महिलाजनं यौवनं
यत्र मम मनसः क्रोधः संबध्यते यत्र मम पार्श्वतः पट्टनं दह्यते
यत्र मम पार्श्वतो यदुकुलं नश्यते यत्र मम पार्श्वतः सकलमपि त्रस्यति
तत्र किं निवसितेन निमेषमेकमपि विषयैर्विकारितो यदि लोकोऽपि
भट्टिं यातु गृहधर्मः असारः नानाविधदुःखानामाकारकः
सर्वप्रकारेण करुणरसाधिको वरमर्हन् देवः आराधितः
मुक्तिरमणीयसम्भरोन्माधितः

भद्रकः एषः दशव्रतालंकृतः ससुतः सभार्याकः सः दीक्षाङ्कितः"

॥घत्ता॥ पुनः निर्विण्णः गतः पूर्वदेशमसहमानः
तपोमाहात्म्येन स्थितः निजशरीरं शुष्यन् ॥

(२०)

॥ हेला ॥ तावज्जरासुतोऽपि वसुदेवमनःप्रियकरः
दोलायते निजमनसा पुनः पुनरपि जरत्कुमारः ॥

एहु णारायणु महु लहुउ भाइ राहव-चंदहो सोमिति णाह २५०
चक्केसरु जायव-सामि-सालु हरि-वंसुद्धारणु धरणि-पालु
किय-बहु-साहसु विदविय-देहु हेला-उवलद्ध-महा-विरोहु
जहि महु करि मरइ खगिंद-गमणु तहिं आयहो पासिउ कंहु कवणु
जहि हउं णिगिणु सइ लच्छि-संगि पहरेसमि महु-सूयणहो अंगि
तहिं वार-वार किं बोल्लिण किं महु-मह-हियवइ-डोल्लिण २५५
लहु गम्मइ एक्कंगणइ तित्थु मेलावउ कहि वि ण होइ जेत्यु
जम्महो वि ण सुव्वइ जहिं पवत्ति जहिं कहि वि ण स-यणहो
तणिय तत्ति

॥घत्ता॥ एवण चित्तिवि भाइ सोयावरु हरि-पासहो
बाण-धणुद्धरु गउ दूरु दुग्ग-वण-वासहो ॥

(२१)

॥हेला॥ थिय पिय णल्लिणि-लोयणे मत्त-मद-विहारे २६०
आउलियहूय-माणसे पवसिण कुमारे ॥

१. बाण ।

एष नारायणो मम लघुको भ्राता राघवचन्द्रस्य सौमित्रिर्यथा
चक्रेश्वरो यादवस्वामिसारो हरिवंशोद्धारणो धरणीपालः
कृतबहुसाहसो विद्रावितदेहो हेलोपलब्धमहाविरोधः
यत्र मम करेण म्रियते खगेन्द्रगमनस्तत्रास्य पार्श्वतः काण्डः कः
यत्राहं निर्धृणः सदा लक्ष्मीसंगं प्रहरिष्यामि मधुसूदनस्याऽङ्गं
तत्र वारंवारं किं उक्तेन किं मधुमथहृदयदोलायितेन
लघु गम्यते एकाकिना तत्र मेलापकः कथमपि न भवति यत्र
जन्मनोऽपि न श्रूयते यत्र प्रवृत्तिः यत्र कथमपि न स्वजनस्य सत्का तप्तिः
॥ घत्ता ॥ एवं चिन्तयित्वा भ्रातृशोकातुरो हरिपार्श्वतः
बाणधनुर्धरो गतः दूरं दुर्गवनवासाय ॥

(२१)

॥हेला॥ स्थिताः प्रियाः नलिनिलोचनाः मदमत्तविहाराः
आकुलीभूतमानसाः प्रोषिते कुमारे ॥

गुरु-भायरहो तणेण विओण अण्णु वि दिक्खंकिंय सुहि-लोण
कण्हु सुण्णु मण्णइ अप्पाणउं 'वंस-हर व को माणउ माणउं'
मण्णइ सो य असेसह कारण सोय-विओय-मइंद-भयावणु
मण्णइं सयल वि सावय सावय सेस-स-यण जायव पासाऽऽवय २६५
मण्णइं सेस पियइं वण-वेळिउ कर-दल-थण-फल-णह-कुसुमिल्लिउ
तहि अवसरि सिद्धत्थु अ-कायर सारहि बलएवहु लहु-भायर
तेण वुत्तु 'एरिस संसारण ण वि सकमि अच्छणहं अ-सारण'
मोकल्लहि सहसा सीराउह जिं तवि लग्गमि सर-रुह-सम-मुह
॥ घत्ता ॥ तुज्ज पसाएण तव-सरि-वहु महु कर पावउ २७०
सिग्घु अ-विग्घेण सुह-णिहि सवडं-मुह आयउ ॥ "

(२२)

॥हेला॥ त सिद्धत्थ-वयणु णिसुणेवि चवइ रामो
"जइ भो वच्छ वच्छ तुहुं मणि विरत्त-कामो ॥

१ असारइ । २ स हाथप्रतमां नथी । ३ पावइ ।

गुरुणा भ्रातुः सत्केन वियोगेनाऽन्योऽपि दीक्षाङ्कितः सुहृल्लोकः
कृष्णः शून्यं मन्यते आत्मानं 'वंशधरं च कं मानवं मन्ये'
मन्यते स चाशेषाणां कारणं शोकवियोगमृगेन्द्रभयानकम्
मन्यते सकलानपि श्रावकान् श्रापदानशेषस्वजनान् यादवान् पाशापदः
मन्यतेऽशेषाः प्रियाः वनवल्लीः करदलस्तनफलनखकुसुमिताः
तस्मिन्नवसरे सिद्धार्थोऽकातरः सारथिः बलदेवस्य लघुभ्राता-
तेनोक्तं "इदं संसारे नापि शक्नोमि आसितुमसारे
मुञ्च सहसा सीरायुध येन तपसि लगामि सरोरुहसममुख
॥ घत्ता ॥ तव प्रसादेन तपःश्रीवधूः मम करं प्राप्नोतु
शीघ्रमविघ्नेन सुखनिधिः संमुखमायातु ॥ "

(२२)

॥ हेला ॥ तत्सिद्धार्थवचनं निश्रुत्य वदति रामः

"यदि भो वत्स वत्स त्वं मनसि विरक्तकामः ॥

तो महु पडिक्खणइं वसण-कालि बलवति वियंभिण मोह-जालि'
धुअ-वहिण लहु सग्गहो विपज्ज मम चित्तहो संबोहणु कुणेज्ज २७५
तं पडिक्खिज्जिवि 'बलहद-सिक्ख सिद्धत्थे तक्खणि लइय दिक्ख
तउ करइ विसेसें घोह वीरु तणु ल्हसइ ल्हसइ ण उ मणु वि धोरु
णं जिणु पणवि वि बल-वासुएव णि-प्पह गह-लुक्क रविंदु जेव
णं विज्ज-झडप्पिय गिरि-वरिंद णं मय-वइ-पंचेडिय करिंद
णं विणया-सुय-मोडिय फणिंद णं णिण्णासिय-वय-भर मुणिंद २८०
त्यणी सुण्णइ णं हरिय चित्त णं खल-वयणे सज्जणहु चित्त
जिहं सरसि-य सिय-किरणेण भिण्ण तिह हरि-बलिणो इंदिय भिण्ण
॥ घत्ता ॥ उव्विण्ण चइत्ता 'रज्ज-कज्ज आउलमय
सुअ-वक्ख-सरीर-परिवज्जिय-उच्छव थिय ॥

(२३)

॥हेला॥ एत्तहे समवसरण-परिमंडिउ विहरेइ जिण-वरिंदो २८५

१. जाले । २. पडिज्जिवि । ३. विज्जु । ४. सेज्जण । ५. सियकरणे ।
६. सइत्ता ।

तावत् मम प्रतिपन्ने व्यसनकाले बलवति विजृम्भिते मोहजाले
ध्रुवपथेन लघु स्वर्गं विपद्येथाः मम चित्तस्य संबोधनं कुर्याः
तां प्रतिपद्य बलभद्रशिक्षां सिद्धार्थेन तत्क्षणे गृहीता दीक्षा
तपः करोति विशेषेण घोरं वीरः तनुः क्षयति क्षयति न खलु मनोऽपि धीरं
गतौ जिनं प्रणम्य बलवासुदेवौ निष्प्रभौ ग्रहलुप्तौ रवीन्दू यथा
यथा विद्युदाक्रान्तौ गिरिवरेन्द्रौ यथा मृगपतिमृदितौ करीन्द्रौ
यथा विनतासुतमृदितौ फणीन्द्रौ यथा व्रतभारनिर्नाशितौ मुनीन्द्रौ
रजन्या शून्यया यथा हतं वृत्तं यथा खलवचनेन सज्जनस्य चित्तं
यथा सरसिजं सितकिरणेन भिन्नं तथा हरिबलयोः इन्द्रियाणि भिन्नानि
॥ घत्ता ॥ उद्विग्नौ त्यक्त्वा राज्यकार्यमाकुलितौ
परिवर्जितसुतपक्षशरीरोत्सवौ स्थितौ ॥

(२३)

॥ हेला ॥ इतः समवसरणपरिमंडितो विहरति जिनवरेन्द्रः

गुरु-भायरहो तणेण विओए अण्णु वि दिक्खंकिंय सुहि-लोए
कण्हु सुण्णु मण्णइ अप्पाणउं 'वंस-हर व को माणउ माणउं'
मण्णइ सो य असेसह कारणु सोय-विओय-मइंद-भयावणु
मण्णइं सयल वि सावय सावय सेस-स-यण जायव पासाऽऽवय २६५
मण्णइं सेस पियइं वण-वेळिउ कर-दल-थण-फल-णह-कुसुमिल्लिउ
तहि अवसरि सिद्ध-त्थु अ-कायर सारहि बलएवहु लहु-भायर
तेण वुत्तु 'एरिस संसारए ण वि सकमि अच्छणहं अ-सारए'
मोकल्लहि सहसा सीराउह जिं तवि लग्गमि सर-रुह-सम-मुह
॥ घत्ता ॥ तुज्झ पसाएण तव-सरि-वहु महु करु पावउ २७०
सिग्घु अ-विग्घेण सुह-णिहि सवडं-मुह आयउ ॥ "

(२२)

॥हेला॥ त सिद्धत्थ-वयणु णिसुणेवि चवइ रामो
"जइ भो वच्छ वच्छ तुहुं मणि विरत्त-कामो ॥

१ असारइं । २ स हाथप्रतमां नथी । ३ पावइ ।

गुरुणा भ्रातुः सत्केन वियोगेनाऽन्योऽपि दीक्षाङ्कितः सुहृल्लोकः
कृष्णः शून्यं मन्यते आत्मानं 'वंशधरं च कं मानवं मन्ये'
मन्यते स चाशेषाणां कारणं शोकवियोगमृगेन्द्रभयानकम्
मन्यते सकलानपि श्रावकान् श्रापदानशेषस्वजनान् यादवान् पाशापदः
मन्यतेऽशेषाः प्रियाः वनवल्लीः करदलस्तनफलनखकुसुमिताः
तस्मिन्नवसरे सिद्धार्थोऽकातरः सारथिः बलदेवस्य लघुभ्राता-
तेनोक्तं "इदं संसारे नापि शक्नोमि आसितुमसारे
मुञ्च सहसा सीरायुध येन तपसि लगामि सरोरुहसममुख
॥ घत्ता ॥ तव प्रसादेन तपःश्रीवधूः मम करं प्राप्नोतु
शीघ्रमविघ्नेन सुखनिधिः संमुखमायातु ॥ "

(२२)

॥ हेला ॥ तत्सिद्धार्थवचनं निश्रुत्य वदति रामः

"यदि भो वत्स वत्स त्वं मनसि विरक्तकामः ॥

तो महु पडिक्खणइं वसण-कालि बलवति वियंभिण मोह-जालि'
धुअ-वहिण लहु सग्गहो विपज्ज मम चित्तहो संबोहणु कुणेज्ज २७५
तं पडिक्खिज्जि वि 'बलहइ-सिक्ख सिद्धत्थे तक्खणि लइय दिक्ख
तउ करइ विसेसं घोर वीर तणु लहसइ लहसइ ण उ मणु वि धोर
गय जिणु पणवि वि बल-वासुएव णि-प्पह गह-लुक्क रविंदु जेव
णं विज्ज-इण्डप्पिय गिरि-वरिंद णं मय-वइ-पंचेडिय करिंद
णं विणया-सुय-मोडिय फणिंद णं णिण्णासिय-वय-भर मुणिंद २८०
रयणी सुण्णइ णं हरिय चित्त णं खल-वयणं सज्जणहु चित्त
जिहं सरसि-य सिय-किरणेण भिण्ण तिह हरि-बलिणो इंदिय भिण्ण
॥ घत्ता ॥ उव्विण्ण चइत्ता 'रज्ज-कज्ज आउलमय
सुअ-वक्ख-सरीर-परिवज्जिय-उच्छव थिय ॥

(२३)

॥हेला॥ एत्तहे समवसरण-परिमंडिउ विहरेइ जिण-वरिंदो २८५

१. जाले । २. पडिज्जि वि । ३. विज्जु । ४. सेज्जण । ५. सियकरणे ।
६. सइत्ता ।

तावत् मम प्रतिपन्ने व्यसनकाले बलवति विजृम्भिते मोहजाले
ध्रुवपथेन लघु स्वर्गं विपद्येथाः मम चित्तस्य संबोधनं कुर्याः ॥
तां प्रतिपद्य बलभद्रशिक्षां सिद्धार्थेन तत्क्षणे गृहीता दीक्षा
तपः करोति विशेषेण घोरं वीरः तनुः क्षयति क्षयति न खलु मनोऽपि धीरं
गतौ जिनं प्रणम्य बलवासुदेवौ निष्प्रभौ ग्रहलुप्तौ रवीन्दू यथा
यथा विद्युदाक्रान्तौ गिरिवरेन्द्रौ यथा मृगपतिमृदितौ करोन्द्रौ
यथा विनतासुतमृदितौ फणीन्द्रौ यथा व्रतभारनिर्नाशितौ मुनीन्द्रौ
रजन्या शून्यया यथा हतं वृत्तं यथा खलवचनेन सज्जनस्य चित्तं
यथा सरसिजं सितकिरणेन भिन्नं तथा हरिबलयोः इन्द्रियाणि भिन्नानि
॥ घत्ता ॥ उद्विग्नौ त्यक्त्वा राज्यकार्यमाकुलितौ
परिवर्जितसुतपक्षशरीरोत्सवौ स्थितौ ॥

(२३)

॥ हेला ॥ इतः समवसरणपरिमंडितो विहरति जिनवरेन्द्रः

जिह पचवगेण' उडु-गण-जुओ णिसियरिंदो ॥
 जो जणु दारावइ पवइउ तें सहं अमरासुर-णर-महियउ
 चउ-विह-संघ-सहिउ परमेसरु उत्तर-देस चलिउ जि गणेसरु
 चरम-सरीरु महा-गुण-जुत्तउ वर-अइसय-विहइ-रेहंतउ
 वसु-विह-पाडिहेर-विलसंतउ भवि-यण-पुंडरीय बोहंतउ २९०
 वसु-दह-दोस-असेसहं चत्तउ सिव-उरि-सिरि-माणिणि-रइ-रत्तउ
 धम्मामय ति-लोउ सिचन्तउ दंसण जण-मण-धत्थु धुणंतउ
 काह मि दंसण-मग्गु कहंतउ काहि मि वय-पासाए थवंतउ
 ॥घत्ता॥ काह मि सामाइउ वज्जरइ काह मि पोसहु उच्चरइ
 स-चित्त-चाउ काह मि जणहं फेडंतु मि भव-भमण-रइ २९५

(२४)

॥हेला॥ काह मि दिण-मेहुण-णिवित्ति पयडंतो
 काह मि सव्वायरेण वंभज्जणु महंतो ॥

१. पंचमगेण ।

यथा पञ्चवर्गेणोडुगणयुतो निशाकरेन्द्रः ॥
 यो जनो दारावत्याः प्रव्रजितः तेन सहामरासुरनरमहितः
 चतुर्विधसंघसहितः परमेश्वरः उत्तरदेशे चलितः इव गणेश्वरः
 चरमशरीरः महागुणयुक्तः वरातिशयविभूतिशोभमानः
 वसुविधप्रातिहार्यविलसन् भव्यजनपुण्डरीकान् बोधयन्
 वसुदशाशेषदोषैस्त्यक्तः शिवपुरीश्रीमानिनीरतिरक्तः
 धर्मावृत्तेन त्रिलोकं सिञ्चन् दर्शनेन जनमनोधाष्ट्यै धुन्वन्
 केभ्योऽपि दर्शनमार्गं कथयन् कानपि व्रतप्रासादे स्थापयन्
 ॥ घत्ता ॥ केभ्योऽपि सामायिकं कथयति केभ्योऽपि पोषधमुच्चरति
 सचित्तत्यागं केभ्योऽपि जनेभ्यः भञ्जन्नपि भवभ्रमणरतिं ॥

(२४)

॥ हेला ॥ केभ्योऽपि दिनमैथुननिवृत्तिं प्रकटयन्
 केभ्योऽपि सर्वादरेण ब्रह्मार्जनं कथयन् ॥

काहि मि आरम्भाइय-वज्जणु तहं अणुमइ-परिचाय-समज्जणु
 तह परिगह-णिवित्ति साहइ जिणु तह उद्दिट्ठाहार-विवज्जणु
 सावयाहं सावय-वय दंतउ सावयाहं गिह-धम्मु कहंतउ ३००
 काह वि दंतु मह-व्वय सारइ चउ-गइ-गमण-भवण-विणिवारइ
 उगिरंतु दह-लक्खण-मेयइ विसहो विसेसरु णेयाणेयइ
 काह मि चक्कि तवइ उग्गीरइ वण-यराह जिण विसु पच्चीरइ
 एम अ-सेसु लोउ बोहंतउ सुर-विस-हर-णर-मणु खोहंतउ
 विहरइ जिण-वरिंदु भय-चत्तउ अ-वियल-बोह-दिट्ठि-संजुत्तउ ३०५
 ॥घत्ता॥ महु-महाणिसंतु जो पवइउ णिण्णासियभव-भवण-रइ
 रायमई-गणिणि-सयासि थिउ भाव-विसुद्धिइ तउ तवइ

(२५)

॥हेला॥ पज्जुणाइ-मुणि-गणा दु-विह-गंथ-चत्ता
 ते जिण-वर-सयासि णि-पपह-मण दुद्धरु तउ तवंता ॥^२

१. पज्जुणाई । २. आ पंक्तिमां मात्राभंग वधारे छे.
 केभ्योऽपि आरम्भादिवर्जनं तथा अनुमतिपरित्यागसमर्जनं
 तथा परिग्रहनिवृत्तिं कथयति जिनस्तथोद्दिष्टाहारविवर्जनं
 श्रावकेभ्यः श्रावकव्रतान् यच्छन् श्रावकेभ्यो गृहधर्मं कथयन्
 केभ्योऽपि यच्छन् महाव्रतानि साराणि चतुर्गतिगमनभ्रमणविनिवारकाणि
 उद्दिशन् दशलक्षणभेदानि विद्भ्यो विशीश्वरो ज्ञेयाज्ञेयानि
 केभ्योऽपि चक्री तपांसि उद्दिशति वनचराणां जिनो विषं मृद्राति
 एवमशेषं लोकं बोधयन् सुरविषधरनरमनांसि क्षोभयन्
 विहरति जिनवरेन्द्रस्त्यक्तभयोऽविकलबोधदृष्टिसंयुक्तः
 ॥ घत्ता ॥ मधुमथ-अनिश्रान्तः यः प्रव्रजितः निर्नाशितभवभ्रमणरतिः
 राजीमतिगणिनीसकाशे स्थितः भावविशुद्ध्या तपस्तपति ॥

(२५)

॥ हेला ॥ प्रद्युम्नादिमुनिगणाः द्विविधग्रन्थत्यक्ताः
 ते जिनवरसकाशे निःस्पृहमनसो दुर्धरं तपस्तपन्तः ॥

जिह पचवग्गेण' उडु-गण-जुओ णिसियरिंदो ॥
 जो जणु दारावइ पव्वइउ तें सहं अमरासुर-णर-महियउ
 चउ-विह-संघ-सहिउ परमेसरु उत्तर-देस चलिउ जि गणेसरु
 चरम-सरीरु महा-गुण-जुत्तउ वर-अइसय-विहइ-रेहंतउ
 वसु-विह-पाडिहेर-विलसंतउ भवि-यण-पुंडरीय बोहंतउ २९०
 वसु-दह-दोस-असेसहं चत्तउ सिव-उरि-सिरि-माणिणि-रइ-रत्तउ
 धम्मामय ति-लोउ सिचन्तउ दंसण जण-मण-धत्थु धुणंतउ
 काह मि दंसण-मग्गु कहंतउ काहि मि वय-पासाए थवंतउ
 ॥घत्ता॥ काह मि सामाइउ वज्जरइ काह मि पोसहु उच्चरइ
 स-चित्त-चाउ काह मि जणहं फेडंतु मि भव-भमण-रइ २९५

(२४)

॥हेला॥ काह मि दिण-मेहुण-णिवित्ति पयडंतो
 काह मि सव्वायरेण बंभज्जणु महंतो ॥

१. पंचमग्गेण ।

यथा पञ्चवर्गेणोडुगणयुतो निशाकरेन्द्रः ॥
 यो जनो दारावत्याः प्रव्रजितः तेन सहामरासुरनरमहितः
 चतुर्विधसंघसहितः परमेश्वरः उत्तरदेशे चलितः इव गणेश्वरः
 चरमशरीरः महागुणयुक्तः वरातिशयविभूतिशोभमानः
 वसुविधप्रातिहार्यविलसन् भव्यजनपुण्डरीकान् बोधयन्
 वसुदशाशेषदोषैस्त्यक्तः शिवपुरीश्रीमानिनीरतिरक्तः
 धर्मावृतेन त्रिलोकं सिञ्चन् दर्शनेन जनमनोधाष्ट्यै धुन्वन्
 केभ्योऽपि दर्शनमार्गं कथयन् कानपि व्रतप्रासादे स्थापयन्
 ॥ घत्ता ॥ केभ्योऽपि सामायिकं कथयति केभ्योऽपि पोषधमुच्चरति
 सचित्तत्यागं केभ्योऽपि जनेभ्यः भञ्जनपि भवभ्रमणरतिं ॥

(२४)

॥ हेला ॥ केभ्योऽपि दिनमैथुननिवृत्तिं प्रकटयन्
 केभ्योऽपि सर्वादरेण ब्रह्मार्जनं कथयन् ॥

काहि मि आरम्भाइय-वज्जणु तहं अणुमइ-परिचाय-समज्जणु
 तह परिगह-णिवित्ति साहइ जिणु तह उद्दिट्ठाहार-विवज्जणु
 सावयाहं सावय-वय देंतउ सावयाहं गिह-धम्मु कहंतउ ३००
 काह वि दंतु मह-व्वय सारइ चउ-गइ-गमण-भवण-विणिवारइ
 उगिरंतु दह-लक्खण-मेयइ विसहो विसेसरु णेयाणेयइ
 काह मि चक्कि तवइ उग्गीरइ वण-यराह जिण विसु पचवीरइ
 एम अ-सेसु लोउ बोहंतउ सुर-विस-हर-णर-मणु खोहंतउ
 विहरइ जिण-वरिंदु भय-चत्तउ अ-वियल-बोह-दिट्ठि-संजुत्तउ ३०५
 ॥घत्ता॥ महु-महाणिसंतु जो पव्वइउ णिण्णासियभव-भवण-रइ
 रायमई-गणिणि-सयासि थिउ भाव-विसुद्धिए तउ तवइ

(२५)

॥हेला॥ पज्जुणाइ-मुणि-गणा दु-विह-गंध-चत्ता
 ते जिण-वर-सयासि णि-प्पह-मण दुद्धरु तउ तवंता ॥^२

१. पज्जुणाई । २. आ पंक्तिमां मात्राभंग वधारे छे.
 केभ्योऽपि आरम्भादिवर्जनं तथा अनुमतिपरित्यागसमर्जनं
 तथा परिग्रहनिवृत्तिं कथयति जिनस्तथोद्दिष्टाहारविवर्जनं
 श्रावकेभ्यः श्रावकव्रतान् यच्छन् श्रावकेभ्यो गृहधर्मं कथयन्
 केभ्योऽपि यच्छन् महाव्रतानि साराणि चतुर्गतिगमनभ्रमणविनिवारकाणि
 उद्दिशन् दशलक्षणभेदानि विद्भ्यो विशीश्वरो ज्ञेयाज्ञेयानि
 केभ्योऽपि चक्री तपांसि उद्दिशति वनचराणां जिनो विषं मृद्नाति
 एवमशेषं लोकं बोधयन् सुरविषधरनरमनांसि क्षोभयन्
 विहरति जिनवरेन्द्रस्त्यक्तभयोऽविकलबोधदृष्टिसंयुक्तः
 ॥ घत्ता ॥ मधुमथ-अनिश्रान्तः यः प्रव्रजितः निर्नाशितभवभ्रमणरतिः
 राजीमतिगणिनीसकाशे स्थितः भावविशुद्ध्या तपस्तपति ॥

(२५)

॥ हेला ॥ प्रधुम्नादिमुनिगणाः द्विविधप्रंथत्यक्ताः
 ते जिनवरसकाशे निःस्पृहमनसो दुर्धरं तपस्तपन्तः ॥

एतद्दे दारावद् जो जण-वड जिण-वर-भासिए मइ-णि-चचलु थिउ ३१०
 भविय-सत्तु आसण-भवणउ भविय-उवसमु वज्जिय-दुण्णउ
 दाण-पूय-सुह-भावासत्तउ दुण्णय-णय-वसणाह-विरत्तउ
 जिण-वर-भासिउ णिलउ चयंतउ भव-तण-धण वेराउ वहतउ
 भंगुरयरु ति-लोउ भावंतउ विसय-कसायइ दूरि चयंतउ
 पिय-घर-घरिणि-मोहु विहुणंतउ णिय-मणि पंच-पयइ सुमरंतउ ३१५
 जो अ-भवु सो चितावणउ आगामिय-दुह-कलुसु वहतउ
 अट्ट-रउद्दे मणु पोसंतउ 'हा किं किं होसइ' जंपंतउ
 पिय-घर-वसु-विओय कंपंतउ मोह-महा-दहे णिमज्जंतउ ॥
 ॥ घत्ता ॥ सइभुवि विहुणंतउ एम जणु भावि-किलेसादण्णउ
 थिर-भावाउल-रस-पूरियउ हरिस-विसाय पवण्णउ ॥ ३२०

१. दाणु । २. णिलउ चयंतउ । ३. जंगुत्तउ । ४. भुव ।

आ संधिमां हाथप्रत प्रमाणे मूलमां कडवानी संख्या २६ छे कारण के कडवु २० लहिआए २१ तरीके नोंधी गणतरीनी भूल ठेठ छेडा सुधी खेची छे. खरी कडवानी संख्या २५ छे.

संधिने छेडे नीचे प्रमाणे पुष्पिका छे.

इय अरिहणेमिचरिए धवलासियसयंभुउव्वरिए

तिहुवणसयंभुरइए बलपण्डु ति-उत्तरं सयं पव्वं ॥ १३० ॥

इतः दारावत्यां यो जानपदः जिनवरभाषिते निश्चलमतिः स्थितः
 भव्यसत्त्वः आसनभवाणवः भावितोपशमः वर्जितदुर्नयः
 दानपूजाशुभभावासक्तः दुर्नयनयव्यसनादिविरक्तः
 जिनवरभाषितो गृहं त्यजन् भवतनुधनेषु वैराग्यं वहन्
 भङ्गुरतरं त्रिलोकं भावयन् विषयकषायान् दूरे त्यजन्
 प्रियगृहगृहिणीमोहं विधुन्वन् निजमनसि पञ्चपदानि स्मरन्
 योऽभव्यः सः चिन्तापन्नः आगामिदुःखकालुष्यं वहन्
 आर्तरीद्राभ्यां मनः पोषयन् 'हा किं किं भविष्यति' जल्पन्
 प्रियागृहवसुवियोगेन कम्पमानः मोहमहाद्रहे निमज्जन्
 ॥ घत्ता ॥ स्वयंभुवा विहन्यमानः एवं जनः भाविकलेशापीडितः
 स्थिरभावाकुलरसपूरितः हर्षविषादौ प्रपन्नः ॥

॥ पञ्चममुद्धरणम् ॥

[पुष्पयंतु]

॥ वसुएव-घरचाउ ॥

(१)

सहुं भायरहिं समिद्धु णायाणाय णिहालइ
 पहु समुद्विजयंकु महि-मंडलु परिपालइ ॥

एकहि दिणि आरूढउ करि-वरि णावइ सस-हरु उइय-मही-हरि
 अ-सहस-णयणु णाई कुलिसाउहु अ-कुसुम-सरु णं सइ कुसुमाउहु
 णं अ-क्खारु स-लवणु रयणायरु अ-कवड-निलउ णाई दामोयरु ५
 अ-मल-देहु णावइ उज्जोयणु जग-संखोह-कारि णावइ जिणु
 चामर-छत्त-चिध-सिरि-सोहिउ विविहाहरण-विसेस-पसाहिउ
 सो वसुएउ कुमार पुरंतरि हिंडइ हट्ट-मग्गि घरि चत्तरि
 सो ण पुरिसु जे दिट्ठि ण ढोइय सा ण दिट्ठि जा तहु ण पराइय

१. उइउ । २. 'णं अक्खारु सलवणु रयणायरु' = हुं अक्खार करी स-लोणु वांचवा प्रेराउं छुं.

[पुष्पदंतः]

॥ वसुदेवगृहत्यागः ॥

(१)

सह भ्रातृभिः समृद्धः ज्ञाताज्ञातं निभालयति ।

प्रभुः समुद्रविजयांकः महीमंडलं परिपालयति ॥

एकस्मिन् दिने आरूढः करिवरे यथा शशधरः उदयमहीधरे
 असहस्रनयनः यथा कुलिशायुधः अकुसुमशरः यथा स्वयं कुसुमायुधः
 यथा अक्षारः सलवणः रत्नाकरः अकपटनिलयः यथा दामोदरः
 अमलदेहः यथा उद्द्योतनः जगत्संक्षोभकारी यथा जिनः
 चामरछत्रचिह्नश्रीशोभितः विविधाभरणविशेषप्रसाधितः
 सः वसुदेवः कुमारः पुरान्तरे हिंडते आपणमार्गे गृहे चत्तरे
 सः न पुरुषः येन दृष्टिः न दौकिता सा न दृष्टिः या तस्मै न परागता

मणुअ^१-देउ सो कासु ण भावइ सचरंतु तरुणी-यणु तावइ
॥ घत्ता ॥ क वि कुमारु णियंति रोमि रोमि पुलइज्जइ
अ-लहन्ती तहु चित्तु पुणरवि तिलु तिलु खिज्जइ ॥

(२)

पासेइज्जइ का वि णियंविणि थिप्पइ णं अहिणव-कालंविणि
का वि तरुणि हरिसंसुअ मेल्लइ काहिं वि वम्महु वम्मइ सल्लइ
सुहव-गुण-कुसुमहिं मणु वासिउ काहि वि मुहु णीसासिं सोसिउ
णेह-वसेण पडिउ चेलेचलु काहि मि पायडु थक्कु थण-त्थलु
काहि मि केस-भारु चुअ^२-बंधणु काहि मि कडियले ल्हसिउ पयंधणु
खलिय-क्खरइ का वि दर जंपइ पिय-विओअ-य^३-खेणं कंपइ
चिक्कंति क वि चरणहिं गुप्पइ का वि पुरंधि णिय-दइयहो कुप्पइ^४
मयणुम्मायउ गय-मज्जायउ काहि मि हियउ णिरंकुसु जायउ

१. मणुउ । २. काई+++णीसासं । ३. चुउ । ४. विओअजखेए । ५. आ
पंक्तिनो क्रम में मारा पाठमां मूढनो कायम राख्यो छे; परंतु आ पंक्ति
आखी य पं. १७ पछी होय; अने एम मूकवा मारं मने य खरं ।

मनुजदेवः स कस्मै न रोचते संचरन् तरुणीजनं तापयति
॥ घत्ता ॥ काऽपि कुमारं पश्यन्ती रोमिण रोमिण पुलकायते
अलभमाना तस्य चित्तं पुनः अपि ईषत् ईषत् खिद्यति ॥

(२)

प्रस्विद्यति काऽपि नितंबिनी विगलति यथा अभिनवमेघलेखा
काऽपि तरुणी हर्षाश्रूण मुञ्चति कस्याः अपि मन्मथः मर्मणि शल्यायते
सुभगगुणकुसुमैः मनः वासितं कस्याः अपि मुखं निःश्वासेन शोषितं
स्नेहवशेन पतितं चेलाञ्चलं कस्याः अपि प्रकटं स्थितं स्तनस्थलं
कस्याः अपि केशभारः च्युतबन्धनः कस्याः अपि कटीतटे स्रस्तं प्रबन्धनं
स्खलिताक्षरैः काऽपि ईषत् वदति प्रियवियोगजखेदेन कंपते
चमत्कुर्वती काऽपि चरणेषु गोपायति काऽपि पुरन्ध्री निजदयिताय कुप्यति
मदनोन्मादितं गतमयाद कस्याः अपि हृदयं निरंकुशं जातं

लोय-लज्ज-कुल-भय-रसु मुक्कउ वर-देवर-ससुरय-सुहि चुक्कउ
काहि मि वउ पेम्मेण किलिण्णउ वि-उणावेदु णियंवहो दिण्णउ
॥ घत्ता ॥ क वि ईसालुय कंत^१ दप्पणि तरुणु पलोइवि
विरह-हुआसै^२ दडु मुअइ^३ अप्पाणउ सोइवि ॥

२४

(३)

तमाय-मण क वि मुह-आलोयणि वीसारवि सिमु सुण्ण-णिहेलणि
कडि-यलि घर-मज्जारु लण्णिणु धाइय जण-वण हासु^४ जणेप्पिणु
काहि वि कंडंतहिं ण उदुहलिं^५ णिवडिय मुसल-घाउ धरणी-यलि
काहि वि चट्टुउ हत्थण जोइउ रंकहं करणं पिण्डु ण ढोइउ
चित्तु लिहंति का वि तं झायइ पत्त-छेइ तं चैय णिरूवइ
जा तहिं णच्चइ सा तहिं णच्चइ जा गायइ सा तं सरि सुच्चइ
जा बोल्लइ सा तहो गुण वण्णइ णिय-भत्तारु ण काइ वि मण्णइ
विरहंतिहि इच्छिज्जइ मेलणु भुजंतिहिं पुणु तहो कह-सालणु

१. कविइसालुयकंते इ० । २. हुआसै । ३. मुअ । ४. हीसु । ५. उदहलि ।

लोकलज्जाकुलभयरसाः मुक्ताः वरदेवृश्चसुरकसुहृदः विस्मृताः
कस्याः अपि वपुः प्रेम्णा क्लिन्नं द्विगुणावेष्टनं नितंबाय दत्तं
॥ घत्ता ॥ काऽपि ईर्ष्यालुका कान्तं दर्पणे तरुणं प्रलोक्य
विरहहुताशेन दग्धा म्रियते आत्मानं शोचित्वा ॥

(३)

तद्विमतनाः काऽपि मुखालोकने विस्मृत्य शिशुं शून्यगृहे
कटीतटे गृहमार्जारं लात्वा धाविता जनव्रजे हास्यं जनयित्वा
कस्याः अपि कंडयन्त्याः उदूखले निपतितः मुशलघातः धरणीतले
कस्याः अपि दारुहस्तः हस्ते दृष्टः रंकस्य करे पिण्डः न दौकितः
चित्रं लिखन्ती काऽपि तं ध्यायति पत्रच्छेदे तं चैव निरूपयति
या तत्र नृत्यति सा तस्मै नृत्यति या गायति सा तं स्वरेण सूचयति
या ब्रवीति सा तस्य गुणान् वर्णयति निजभर्तारं न किम् अपि मन्यते
विरहिणीभिः इष्यते मीलनं भुञ्जतीभिः पुनः तस्य कथास्मरणकम्

णिसि सोवन्तिहिं सिविण्ण दीसइ इय वसुवउ जाम पुरि विलसइ
 णरणाहु कय-साहुकारे ता पय गय सयल वि विहुवारे^१
 “देव देव भणु किं किर किज्जइ विणु घरिणिहिं घरु केम धरिज्ज^२
 मयणुम्मत्तउ पुर-णारी-यणु वसुदेवहु उप्परि ठोइय-मणु
 निसुणि भडारा दुक्करु जीवइ ‘जाउ जाउ’ पय कहि मि पयावइ”
 ॥ घत्ता ॥ ता पउरहं राएण पउरु पसाउ करेप्पिणु
 पत्थिउ राय-कुमारु जेहें हकारेप्पिणु ॥

(४)

“दिण-यरु दहइ धूलि तणु मइलइ दुट्ठ-दिट्ठि ललियंगइ जालइ
 किं अण्णाणउ अण्णुणु दंडहिं बंधव तुहु किं बाहिरि हिंडहिं
 करि वण-कील विउल णंदण-वणि झडुय-कील करिहिं घर-पंगणि
 मणि-गण-बद्ध-णिट्ठ-धरणी-यलि रमणी-कील करहिं सत्तम-यलि
 सलिल-कील^३ करि कुवलय-वाविहिं” तं णिसुणेवि वयणु कुल-
 सामिहिं ॥

१ छंदोमंग; मूलमां साहुकारे++सयलविविह्वारे । २ कीर ।

निशि स्वपन्तीभिः स्वप्ने दृश्यते इति वसुदेवः यावत् पुरे विलसति
 नरनाथस्य कृतसाधुकारैः तावत् पदं गतं सकलैरपि व्यवहारिभिः
 “देव देव भण किं किल क्रियते विना गृहिणीभिः गृहं कथं ध्रियते
 मदोन्मत्तः पुरनारीजनः वसुदेवस्य उपरि दौकितमनाः
 निशृणु भडारक दुष्करं जीव्यते ‘यातु यातु’ प्रजां कथमपि प्रवाचयति”
 ॥ घत्ता ॥ तावत्पौरेषु राजा प्रचुरं प्रसादं कृत्वा
 प्रार्थितः राजकुमारः स्नेहेन आहूय ॥

(४)

“दिनकरः दहति धूलिः तनुं मलिनयति दुष्टदृष्टिः ललितांगानि ज्वालयति
 किं आत्मना आत्मानं दंडयसि बंधव त्वं किं बहिः हिंडसे
 कुरु वनक्रीडां विपुलां नंदनवने कंदुकक्रीडां कुरु गृहप्रांगणे
 मणिगणवद्धनिष्ठधरणीतले रमणीक्रीडां कुरु सप्तमतले
 सलीलक्रीडां कुरु कुवलयवापीषु” तत् निश्रुत्य वचनं कुलस्वामिनः

जुव-रापं पडिवणु णिरुत्तउ गय कयवय-दिअसेहिं अ-जुत्तउ
 पुणु णिउण-मइ सहापं वुत्तउ “पहुणा नियलणु तुज्जु णिउत्तउ
 पुर-यण-णारी-यणु तुह रत्तउ जोइवि विहलंधलु णिवडंतउ
 णायर-लोपं तुहु बंधाविउ णर-वइ-वयणि^१ णिरोहणु पाइउ”
 तासु वयणु तं तेण परिक्षिउ णिव-मंदिर-णिग्गमणि जीक्खिउ
 ॥ घत्ता ॥ ता पडिहार-णरेहिं एहउ तासु समोरिउ^२

“घर-णिग्गमणु हिण्ण तुम्हहु राए वारिउ”

(५)

तथो सो सुहृदा-सुओ वुड्ढ-माणो ण केणावि दिट्ठो विणिग्गच्छमाणो
 घराओ पुराओ गओ कालि काले अ-चक्खु-प्पससे तमालालि-णीले
 वसा-वीसदं देहि-देहावसानं पविट्ठो अ-सानं स-सानं मसानं
 कुमारेण तं तेण दिट्ठं रउइं ललंतंतमाला-सिवा-मुक्क-सइं

१ वयणा । २ समीरउ । ३ विणिग्गच्छमाणो । घणे स्थले हाथप्रतमां आम
 संयुक्ताक्षरने बदले सादा अक्षरने लखेलो जोवामां आवे छे एटके केटली वार
 नोंध्या विना आवी बाबतो सुधारी लीधी छे.

युवराजेन प्रतिपन्नं निरुक्तं गतेषु कतिपयदिवसेषु अयुक्तः
 पुनः निपुणमतिः सहायेन उक्तः “प्रभुणा निगडनं तव नियुक्तं
 पुरजननारीजनः त्वयि रक्तः दृष्ट्वा विह्वलांधः निपतन्
 नागरलोकेन त्वं बंधापितः नरपतिवचनेन निरोधनं प्रापितः”
 तस्य वचनं तत् तेन परीक्षितं नृपमंदिरनिर्गमने निर्णीतं
 ॥ घत्ता ॥ तावत् प्रतिहारनरैः एतत् तस्मै समीरितं
 “गृहनिर्गमनं हितेन युष्माकं राजा वारितं” ॥

(५)

ततः सः सुभद्रासुतः वृद्धमानः न केनापि दृष्टो विनिर्गच्छन्
 गृहतः पुरतः गतः तमिस्ते काले अचक्षुःप्रदेशे तमालालिनीले
 वसाविस्निग्धं देहिदेहावसानं प्रविष्टः असंज्ञं सञ्चानं श्मशानम्
 कुमारेण तत् तेन दृष्टं रौद्रं ललदं त्रमालाशिवामुक्तशब्दं

महा-सूल-भिण्णंग-कंदंत-चोरं वियंभंत-मज्जार-घोसेण घोरं
विहिंडंत-वीरं स-हुंकार-फारं पलिपंत-सत्त-च्चि-धूमंधयारं
णहुडुण-भूलीण-कीला-उलूवं समुद्धंत-णग्गुग्ग-वेयाल-रूवं
णिकंकाल-वीणा-समालत्त-गीयं डिसा-डाइणी-दुग्ग-खज्जंत-पेयं
कुलुज्जुत्त-सिद्धंत-मग्गावयारं दिज्जि डोंवि चण्डालि पेयाहियारं
घणं णिग्घणं भासियव्वइं अवायं सया जोइणी-चक्र-कीलाणुयारं
॥ घत्ता ॥ अ-कुल-कुलहं संजोए कुल-सरीरु उवलक्खियउं
इय जहिं सीसहं तत्तु कउलायरिण अक्खियउं ॥

(६)

जोइउ तहिं वम्मह-सोहालें डज्झंतउ मडउल्लउ वालें
तहो उप्परि आहरणइं घित्तइं रयण-किरण-विष्फुरिय-विचित्तइं
लिहिवि मरण-वत्ताए विसुद्धउ हरि-गल-कंदल पत्तु णिवद्धउ
सुललित सुहउ णयणाणंदिरु गउ अप्पुणु सो कत्थइं सुंदरु

१ वीरे । २ कुलज्जय ।

महासूलभिन्नांगकंदंचौरं विजृम्भन्मार्जारघोषेण घोरं
विहिंडमानवीरं सहुंकारस्फारं प्रदीप्यमानसप्तार्चिःधूमांधकारं
नभःउड्डीनभूलीनक्रीडोद्धकं समुत्तिष्ठन्ननोप्रवैतालरूपं
निष्कंकालवीणासमालपितगीतं दिशाडाकिनीदुर्गावाद्यमानप्रेतं
कौलोपाध्यायोक्तसिद्धान्तमार्गावतारं द्विजे डुंवे चंडाले प्रेताधिकारं
घनं निर्घृणं भाषितव्येन अवाच्यं सदा योगिनीचक्रक्रीडानुकारं
॥ घत्ता ॥ अकौलकौलानां संयोगे कौलशरीरं उपलक्षितं
इदं यत्र शिष्येभ्यः तत्त्वं कौलाचार्येण आख्यातं ॥

(६)

दृष्टं तत्र मन्मथशोभिना दह्यमानं मृतशरीरं बालेन
तस्य उपरि आभरणानि क्षितानि रत्नकिरणविस्फुरितविचित्राणि
लिखित्वा मरणवार्तां विशुद्धं हरिगलकंदले पत्रं निबद्धं
सुललितः सुभगः नयनानंदनः गतः स्वयं सः कुत्रापि सुंदरः

उग्गउ सूरु कुमारु ण दीसइ 'हा कहिं गउ कहि गउ' पडु भासइ ६९
कणय-कोन्त-पट्टिस-कंपण-कर राए दस-दिसु पेसिय किंकर
पुरि घरि घरि अवलोइउ उववणि अवरहिं दिट्ठउ हय-वरु पिउ-वणि
पल्लणियउ पट्ट-चमरंकिउ तं अवलोइवि भड-यणु संकिउ
लेहु लइण्णिणु णाहहो घल्लिउ तेण वि सो झडत्ति उव्वेल्लिउं
रायहु बाहा-उण्हइं णयणइं दिट्ठइं षयइं लिहियइं वयणइं
'णंदउ पयवई' वि-प्पिय-गारी णंदउ सुहि सिव-एवि भडारी
णंदउ परियणु णंदउ णर-वइ गउ वसुणव सामि सुर-वर-गइ
॥ घत्ता ॥ ता पिउ-वणि जाइवि सयणेहिं जिय-विच्छोइउ
दड्डु स-भूसणु पेउ हाहा-कार विजायउ ॥ ७८

(७)

ते णव बंधव सहुं परिवारे सोउ करंति दुक्ख-वित्तारे
सा सिव-एवि रुवइ परमेसरि "हा देवर पर-भड-गय-केसरि

१ पइवई ।

उद्गतः सूरः कुमारः न दृश्यते 'हा कुत्र गतः कुत्र गतः' प्रभुः भाषते
कनककुन्तपट्टिशकृपाणकराः राज्ञा दशदिशासु प्रेषिताः किंकराः
पुरे गृहे गृहे अवलोकितः उपवने अपरैः दृष्टः हयवरः पितृवने
पर्याणितं पटचामरांकितं तं अवलोक्य भटजनः शंकितः
लेखः लात्वा नाथाय दत्तः तेन अपि सः झटिति उद्वेल्लितः
राज्ञः बाष्पोष्णाम्भ्यां नयनाभ्यां दृष्टानि एतानि लिखितानि वचनानि
"नंदतु प्रजापतिः विप्रियकारी नंदतु सुखिनी शिवादेवी भट्टारिका
नंदतु परिजनः नंदतु नरपतिः गतः वसुदेवः स्वामिन् सुरवरगतिं"
॥ घत्ता ॥ ततः पितृवने गत्वा स्वजनैः जीवरहितं
दग्धं सभूषणं प्रेतं हाहाकारः विजातः ॥

(७)

ते नव बान्धवाः सह परिवारेण शोकं कुर्वन्ति दुःखविस्तारेण
सा शिवादेवी रोदिति परमेश्वरी "हा देवः परभटगजकेसरिन्

हा किं जीविउ तिणु परिगणियउ कोमल-वउ हुव-वहि किं हुणियउ
 हा पयाइ किं किउ पेसुणुणउ हा किं पुरि परिभमहु ण दिणुणउ
 हा कुल-धवलु केम विद्धंसिउ हा जय-सिरि-विलासु किं णिरसिउ^१
 हा पइं विणु सोहइ ण घरंगणु चंद-विवज्जिउ णं गयणंगणु
 हा पइं विणु दुक्खे णरु रुणुणउ हा पइं विणु माणिणि-मणु सुणुणउ
 हा पइं विणु को हारु थणंतरि को कीलइ सर-हंसु व सर-वरि
 पइं विणु को जण-दिट्ठिउ पीणइ कंदुय-कील देव को जाणइ
 हा पइं विणु को इवहिं सूहउ पइं आपिक्खिवि मयणु वि दूहउ
 हा^२ पइं विणु णिय-गोत्त-स-संकहो को भुअ-बलु समुद्विजयंकहो
 पइं विणु सुणुणु हिमावलि माणिउ^३ ण्हाइवि सव्वहिं दिणुणउ पाणिउ^४
 ॥ घत्ता ॥ “वरिस-सएण कुमार मिलउ तुज्जु गुण-सोहिउ”
 नेमिच्चियहिं णरिंदु एव भणिवि संबोहिउ ॥ ९२

१. णिरसिउ । २. ‘हा’ हाथप्रतमां नथी; छंदोभंग न थाय माटे उमेर्यु.
 ३. हा पइं विणु ई० । छंदोभंग खातर ‘हा’ त्यजी दीधं छे । ४. पाणिउ ।

हा किं जीवितं तृणं परिगणितं कोमलवपुः हुतवहे किं हुतं
 हा प्रजया किं कृतं पैशुन्यं हा किं पुरे परिभ्रमणं न दत्तं
 हा कुलधवलः किं विध्वस्तः हा जयश्रीविलासः किं निरस्तः
 हा त्वया विना शोभते न गृहांगणं चंद्रविवर्जितं इव गगनांगनं
 हा त्वया विना दुःखेन नरः रुदितः हा त्वया विना मानिनीमनः शून्यं
 हा त्वया विना कः हारः स्तनांतरे कः क्रोडति सरोहंसः इव सरोवरे
 हा त्वया विना कः जनदृष्टीः प्रीणयति कंदुकक्रीडां देव कः जानाति
 हा त्वया विना कः एतावान् सुभगः त्वां आप्रेक्ष्य मदनः अपि दुर्भगः
 हा त्वया विना निजगोत्रसशंकस्य किं भुजवलं समुद्रविजयांकस्य
 हा त्वया विना शून्यं हिमालये भुक्तं” स्नात्वा सर्वैः दत्तं पानीयं
 ॥ घत्ता ॥ “वर्षशतेन कुमारः मीलतु त्वां गुणशोभितः”
 नमित्तिकैः नरेन्द्रः एवं भणित्वा संबोधितः ॥

(८)

इत्तहिं सुदरु महि विहरंतउ विजय-णयरु सहसा संपत्तउ
 दिट्ठउ णंदण-वणु तहिं केहउ महं भावइ रामायणु जेहउ
 जहिं चरंति भी-यर रयणी-यर चउ-दिसि उच्छलंति लक्खण-सर
 सीय-विरहि संकमइ णहंतरु घोळिर-पुच्छु स-रामउ वाणरु
 नील-कंदु णरुचइ रोमचिउ अज्जुणु जहिं दोणे संसिचिउ ९७
 णउलें सो जिज णिरारिउ सेविउ भायर किं ण उ^१ कासु वि भाविउ^२
 इय सोहइ उववणु णं भारहु विट्ठिहिं सछणुणउ रवि-भा-रहु
 जहिं पाणिउ णीयत्तणिं सोहइ जडहो अणंगइ को किर पयडइ
 तहिं असोअ-तलि सो आसीणउ सूहउ दीहर-पंथे रीणउ
 णं वणु लय-दल-हत्थहिं विज्जइ पयलिय-मुह-विभहिं णं रंजइ १०२
 चल-जल-सीयरेहिं णं सिंचइ णिवडिय-कुसुमोहें णं अचइ
 साहा-वाहहिं णं आलिगइ परिमलेण णं हियवए लगगइ

१. णणउ । २. भायउ ।

(८)

अत्रान्तरे सुन्दरः मद्यां विहरन् विजयनगरं सहसा संप्राप्तः
 दृष्टं नंदनवनं तत्र कीदृशं मद्यं रोचते रामायणं यादृशं
 यत्र चरन्ति भीकराः रजनीचराः चतुर्दिशासु उच्छलन्ति लक्ष्मणस्वराः
 सीता (शैत्य) विरहेण संक्राम्यति नभोऽन्तरे घूर्णितपुच्छः सरामः वानरः
 नीलकंठः नृत्यति रोमाञ्चितः अर्जुनः यत्र द्रोणेन संसिक्तः
 नकुलेन सः एव निश्चयेन सेवितः भ्राता किं न कस्यापि भावुकः
 इति शोभते उपवनं यथा भारतं वल्लीभिः संछन्नं रविभारहम्
 यत्र पानीयं नीचत्वेन निपतति जडं अनंगेन कः किल प्रकटयति
 तत्र अशोकतले सः आसीनः सुभगः दीर्घपथेन रीणः
 यथा वनं लतादलहस्तैः वीजयति प्रगलितमुखधर्मभिः यथा रञ्जयति
 चलजलशीकरैः यथा सिंचति निपतितकुसुमौघेन यथा अर्चति
 शाखाबाहुभिः यथा आलिङ्गति परिमलेन यथा हृदये लगति

पहिय-पुण्ण-सामत्थे नव नव सुक सुखं हं निगगय पल्लव
पणविवि पालिय-पउर-पियालि रायह वज्जरियउ वण-वाल्लि
॥ घत्ता ॥ “ जोइसियहिं वुत्तु जर-तरु-वरु कय-छायउ
सो पुत्तिहिं वरइत्तु णे अणगु सइं आयउ ” ॥ ”

(९)

तण्णिसुणिवि आयउ सइं राणउ पुरि पइसारिउ राय-जुवाणउ
हरिय-वंस वण्णेण रवण्णी सामाएवि तासु तें दीण्णी
कामुउ कंतहिं अंगि विलगउ थिउ कइवय-दिअहइं पुणु निगगउ
सिरि-वसुएव-सामि सतुट्टउ देवदारु-वणु णवर पइट्टउ ११३
जहिं लवंग-चंदण-सुरहिय जलु दिसि गय कल-कोइल-कुल
-कलयलु

जहिं बहु-दुम-दल-वारिय-रवि-यर रुहवुहंति णाणा-विह-णह-यर
णव-मायंद-गौजि गंजोलिय जहिं कइ-कइ-करेहिं उप्पिलिय
जहिं हरि-कर-रुह-दारिय-मय-गल-रुहिर-वारि-वाहाउल जल-थल

१. आइय ।

पथिकपुण्यसामर्थ्येन नवानि नवानि शुष्काणां सुवृक्षाणां निर्गतानि पल्लवानि
प्रणम्य पालितप्रचुरप्रियालेन राज्ञे उक्तं वनपालेन

॥ घत्ता ॥ “ यः ज्योतिषिभिः उक्तः जीर्णतरुवरकृतच्छायः

सः पुत्र्याः वरयिता यथा अनंगः स्वयं आगतः ” ॥

(९)

तन्निश्रल्य आयातः स्वयं राजा पुरे प्रवेशितः राजयुवा
हरितवंशा वर्णेन रम्या श्यामादेवी तस्मै तेन दत्ता
कामुकः कान्तायाः अंगे विलग्नः स्थितः कतिपयदिवसान् पुनः निर्गतः
श्रीवसुदेवस्वामी सन्तुष्टः देवदारुवनं केवलं प्रविष्टः
यत्र लवङ्गचंदनसुरभितं जलं दिशासु गतः कलकोकिलकुलकलकलः
यत्र बहुदुमदलवारितरविकराः ‘ रुहरुहं ’ कुर्वन्ति नानाविधाः नभश्चराः
नवमाकन्दमञ्जर्यः पुलकिताः यत्र कतिकपिकरैः उत्पीडिताः
यत्र हरिकरुहदारितमदकलरुधिरवारिवाहाकुलानि जलस्थलानि

दस-दिसि-वह निहित-मुत्ताहल गिरि-कंदरि वसंति जहिं णाहल
ओसहि-दीव-तेय दाविय पह जहिं तमाल-तमविय लक्खि परह
जहिं संवरहिं संचिज्जइ तरु-हलु हरिणिहिं चिज्जइ कोमल-कंदलु
॥ घत्ता ॥ तहिं कमलायरु दिट्ठु णव-कमलहिं छण्णउ
धरणि-विलासिणिआण जिणहु अग्घु णं दिण्णउ ॥ १११

(१०)

सीयल-स-गाह-गय-थाह-सलिलालि कंज-रस-लालस-चलालि-
कुल-कालि

मत्त-जल-हत्थि-कर-भीय-डसणालि-वारि-पेरंत-सोहंत-णव-णालि
मंद-मयरंद-पिंजरिय-वर-कूलि तीर-वण-महिस-दुक्कंत-सदूलि
पंक-पल्लहत्थ-लोलंत-वर-कोलि कीर-कारंड-कल-राव-हलवोलि
कंक-चल-चंचु-परिउविय-बिसंसि लच्छि-णेऊर-खुडुविय-कल-हंसि १२६
अक्क-रह-दंसण-पओसिय-रहंगि वाय-हय-वेविर-पघोलिय-तरंगि
णहंत-विहरंत-विहसंत-सुर-सत्थि पंत-जल-माणुस-विसेस-हय-हत्थि

दशदिशापथे निहितमुक्ताफलाः गिरिकंदरे वसन्ति यत्र नाहलाः
ओषधिदीपतेजसा दर्शितः पन्थाः यत्र तमालतमोऽभिभूता लक्ष्मीः परेषां
यत्र शबरैः सञ्च्रीयते तरुफलानि हरिणीभिः चोयते कोमलकंदलानि

॥ घत्ता ॥ तत्र कमलाकरः दृष्टः नवकमलैः छन्नः

धरणीविलासिन्या जिनाय अर्घ्यः यथा दत्तम् ॥

(१०)

शीतलसप्राहगतस्ताघसलिलालये कंजरसलालसचलालिकुलश्यामे
मत्तजलहस्तिकर-भीतदशनालि-वारिप्रेरयत्-शोभमान-नवनाले
मंदमकरन्दपिञ्जरितवरकूले तीरवनमहिषदौकमानशार्दूले
पर्यस्तपङ्कलोलमानवरकोले कीरकारंडकलरावकलकलायिते
कङ्कचलचंचुपरिचुंबितविसांशे लक्ष्मीनूपुरक्षोदितकलहंसे
अर्करथदर्शनप्रतोषितरथांगे वातहतवेपमानधूर्णिततरङ्गे
स्नात्-विहरत्-विहसत्-सुरसार्थे आयात्-जलमनुष्यविशेषहयहस्तिनि

॥ घत्ता ॥ करि सरवरि कीलंतु तेण निहालिउ मत्तउ
णावइ मेरु-गिरिंदु खीर-समुदि निहितउ ॥

(११)

अंजन-णीलु जाइ अहिणव-घणु कर-तुसार-सीयर-तिम्मिय-वणु
दसण-पहर-णिहलिय-सिला-यलु पाय-णिवायण नविय-इला-यलु
कण्णाणिल-चालिय-धरणी-रुहु गज्जन-रव-पूरिय-दस-दिसि-मुहु
मय-जल-मिलिय-धुलिय-महु-लिह-उलु 'उग्ग-सरोर-गंध-गय-गय-उलु
गुरु-कुंभ-थल-पिहिय-पिहु-णह-यलु णिय-बल-तुलिय-दिसा-

मय-गल-बलु १३५

तं अवलोइवि वीरु ण संकिउ 'बहि'-बहि'-सहं कुञ्जरु कोक्किउ
जा पाहाणु ण पावइ मुक्कउ ता करिणा सो गहिउ गुरुक्कउ
कर-कलियउ वियलिय गय-देहहो उवरि भमइ तडि-दंडु व मेहहो
वंसारुहणउं करइ सु-पुत्तु व खणि करिं णहिं संमोहइ धुत्तु व
खणि ससिं जेम हत्थु आसंघइ खणि विउलइ कुंभ-थलइ लंघइ १४०

१-चलु । २-यल- । ३-तुसिय । ४-यलइ ।

॥ घत्ता ॥ करी सरोवरे क्रीडन् तेन निभालितः मत्तः

यथा मेरुगिरीन्द्रः क्षीरसमुद्रे निक्षिप्तः ॥

(११)

अंजननीलं यथा अभिनवघनं करतुषारशीकरस्तीमितवनं
दशनप्रहरनिर्दलितशोलातलं पादनिपातेन नमितेलातलं
कर्णानिलचालितधरणीरुहं गर्जनरवपूरितदशदिशामुखं
मदजलमीलितघूर्णितमधुलिहकुलं उग्रशरीरगन्धगतगजकुलं
गुरुकुंभकलापिहितवृथुनभस्तलं निजबलतुलितदिशामदकलवलं
तं अवलोक्य वीरः न शंकितः 'बहि' 'बहि' शब्देन कुञ्जरः आहूतः
यावत् पाषाणं न प्राप्नोति मुक्तः तावत् करिणा सः गृहीतः गुरुकः
करकलितः विगलितः गजदेहस्य उपरि भ्राम्यति तडिदंडः इव मेघस्य
वंशारोहणं करोति सुपुत्रः इव क्षणे करेण नखैः संमोहयति धूर्त इव
क्षणे शशी इव हस्तं अपेक्षते क्षणे विपुलानि कुंभस्थलानि लङ्घति

[वसुधवधरच्चाउ]

खणि चउ-चरणंतरिहि विणिग्गइ खणि हक्कारइ चारइ वग्गइ
दंत-णिसिक्किय मुहु ण वि याणइ काले अप्पाणउ संदाणइ
जित्तउ वारणु जुवय-णरिंदे णं मयर-द्धउ परम-जिणिंदे
॥ घत्ता ॥ गय-वर-खंधारुदु दिट्ठउ खे-यर-पुरिसे
अंधक-विट्ठिहि पुत्तु उच्चाइवि णिउ हरिसे ॥

१४५

(१२)

णह-यल-लग-रयण-मय-गोउरु णिउ वेयइहो बारा-वइ-पुरु
कुल-वलवंतहो दइय-सहायहो दरिसिउ असणि-वेय-खग-रायहो
ए स सामि-सालु विण्णवियउ " विज्झ-गइंदु एण विहवियउ
एहु जि चिरु जो णाणिहि जाणिउ एहुउ दुहिया-वरु मइ आणिउ "
तणिसुणेवि असणिवेअकं अवलोइय सुहिं वयण-ससंके १५०
एवण-वेय-देवी-तणु-संभव सामरि णामे सुअ वीणा-रव
दीणी तासु सुहदा-तणयहो पोइहो पउणिय-पणय-पसायहो

क्षणे चतुःचरणान्तरात् विनिर्गच्छति क्षणे आह्वयति वारयति वल्गति
निक्षिप्तदंतं मुखं न अपि जानाति कालेन आत्मानं नियन्त्रयति
जितः वारणः युवकनरेन्द्रेण यथा मकरध्वजः परमजिनेन्द्रेण

॥ घत्ता ॥ गजवरस्कन्धारूढः दृष्टः खेचरपुरुषेण

अंधकवृष्णेः पुत्रः उच्चय्य नीतः हर्षेण ॥

(१२)

नभस्तललग्नरत्नमयगोपुरं नीतः वैताढ्यस्य द्वारावतीपुरं
कुलवलवन्ते दयितसहायाय दर्शितः अशनिवेगखगराजाय
एवं सः स्वामिश्रेष्ठः विज्ञापितः " विन्ध्यगजेन्द्रः अनेन विद्रावितः
एषः एव चिरं यः ज्ञानिभिः ज्ञातः एषः दुहितवरः मया आनीतः "
तन्निश्रुत्य अशनिवेगांकेन अवलोकितः सुहदा वदनशशांके
पवनवेगादेवीतनुसम्भवा 'सामरी' नाम्ना सुता वीणारवा
दत्ता तस्मै सुभद्रातनयाय प्रौढाय प्रगुणितप्रणयप्रसादाय

गय बहु-दियहहिं पेम्म-पसत्तउ सो सुहउ जामऽच्छइ सुत्तउ
तावगारय-ख-यरें जोइउ सुहु सुतु जि भुअ-पंजरि ढोइउ
“भूमी-यरहु पभट्ट-विवेयहो मामें णिय-सुअ दिण्णी एयहो”
एम्म भणंतें णिउ णिय-इच्छए सामरि सुन्दरि धाइय पच्छए
॥ घत्ता ॥ असि वसु-णंदय हत्थ णिय-णाहहो कुटिलग्गी
पडिक्खहो अभिभट्ट समर-सएहिं अ-भग्गी ॥

११४

(१३)

असि-जल-सलिल-झलक्कए सित्तें अंगारएण सु-कसणिय-गत्त
सोहदेउ झडत्ति विमुक्कउ पहरण-कक्कसि संजुए दुक्कउ
घरिणिए पइ णिवडंतु णियच्छिउ पण-लहुय-विज्जाए पडिच्छउ
तहिं पहरंतिहिं वइरि पलाणउ सुन्दरु गयणहु मयण-समाणउ
तरु-कुसुमोहहिं सोह-पसाहिरि णिवडिउ चंपाउर-वर-बाहिरि १६३
कीलमाण वणि मणि-कंकण-कर पुच्छिय तेण तेत्थु णायर-णर

गतेषु बहुदिवसेषु प्रेमप्रसक्तः सः सुभगः यावदास्ते सुतः
तावदङ्गारकखचरेण दृष्टः सुखं सुतः एव भुजपञ्जरे दौकितः
“भूमिचराय प्रभृष्टविवेकाय मातुलेन निजसुता दत्ता एतस्मै”
एवं भगता नीतः निज-इच्छया सामरी सुन्दरी धाविता पश्चात्
॥ घत्ता ॥ असिः वसुनन्दकः हस्ते निजनाथस्य कुटिलाग्रः
प्रतिपक्षस्य अभिभवनशीलः समरशतेषु अभग्नः ॥

(१३)

असिजलसलिलजाज्वल्येन सित्तेन अंगारकेण सुकृष्णितगात्रेण
सौभदेयः झटिति विमुक्तः प्रहरणकर्कशे संयुगे दौकितः
गृहिण्या पतिः निपतन् दृष्टः ‘पर्णलघुक’ विद्यया प्रतीक्षितः
तस्यां प्रहरन्त्यां वैरी पलायितः सुन्दरः गगनात् मदनसमानः
तरुकुसुमौघानां शोभाप्रसाधिते निपतितः चंपापुरवरवाद्ये
क्रोडन्तः वने मणिकङ्कणकराः पृष्टाः तेन तत्र नागरनराः

ते भणंत “मुद्धत्त णडियउ किं गयणंगणाउ तुहु वडियउ
वासु-पुज्ज-जिण-जम्मण-रिद्धी ण मुणहिं चपा-उरि सु-पसिद्धी”
तण्णिसुणिवि तें णयर पलोइय सह-मंडव बहु-विउस-विराइय
चारुयत्तु वणि-वर-वइ-तणु-रुहु जहिं जहिं जोइज्जइ तहिं तहिं सुहु
तहिं गंधव्व-यत्त सइ संठिय मधुर-वाय णावइ कल-कंठिय
॥ घत्ता ॥ जहिं वइस-वइ-सुयाए रमणु कामु सपत्तउ
खे-चर-महि-यर-वंदु वीणा-वज्जे जित्तउ ॥

१७१

(१४)

गं पि कुमार वि तहिं जि णिविद्धउ कण्णए अ-णिमिस-णयणपं दिद्धउ
वम्मह-बाणु व हियए पइद्धउ विहसिवि पहिउ पहासइ तुद्धउ
“हउं मि किं पि दावमि तंती-सरु जइ वि ण चलइ सर-ठाणए करु”
ता तहो ढोइयाउ सुइ-लीणउ पंच सत्त णव दह बहु वीणउ
ता वसुएउ भणइ “किं किज्जइ वल्लइ-वंदु ण एहउ जुज्जइ १७६

ते भणन्ति “मुग्धत्वेन बाधितः किं गगनांगनात् त्वं पतितः
वासुपूज्यजिनजन्मक्रद्वां न जानासि चम्पापुरीं सुप्रसिद्धां”
तन्निश्चय्य तेन नगरं प्रलोकितं सभामण्डपं बहुविद्वद्विराजितं
चारुदत्तः वणिग्वरपति-तनुरुहः यत्र यत्र दृश्यते तत्र तत्र सुखं
तत्र गन्धर्वदत्ता सती संस्थिता मधुरवाग् यथा कलकण्ठी

॥ घत्ता ॥ यत्र वैश्यपतिसुतया रमणः कामः संप्राप्तः

खेचरमहीचरवृन्दः वीणावाद्येन जितः ॥

(१४)

गत्वा कुमारः अपि तत्र एव निविष्टः कन्यया अनिमेषनयनाभ्यां दृष्टः
मन्मथबाणः इव हृदये प्रविष्टः विहस्य पथिकः प्रभाषते तुष्टः
“अहमपि किमपि दापयामि तन्त्रीस्वरं यद्यपि न चलति स्वरस्थाने करः”
तावत् तस्मै दौकिताः श्रुतिलीना पञ्च सप्त नव दश बह्वचः वीणाः
ततः वसुदेवः भणति “किं क्रियते वल्लकीदण्डः न एष युज्यते

एही तंति ण एम णिवज्झइ वासु इ एहउ एत्थु विरुज्झइ
सिरिहलु एव एउ किं ठवियउं सत्थु ण केण वि मणि चित्तवियउं
लक्खण-रहियउं जड-मण-हारिउं मिल्लिवि वीणउं णाई कुमारिउं
अक्खइ सो तहिं तहिं अक्खाणउ आलावण-कए चारु चिराणउं

॥ घत्ता ॥ हत्थिणाय-पुरि राउ णिज्जियारि घण-संदणु
तहु पउमा-वइ देवि विट्ठु णाम पिउ णंदणु ॥

१८२

(१५)

अवरु पउम-रहु सुउ लहुआरउ जणय णविवि अरहंतु भडारउ
रिसि होएप्पिणु मिग-संपण्हो सहुं जिट्ठे सुएण गउ रण्हो
ओहि-णाणु तायहे उप्पणउ दिट्ठउ जगु बहु-भाव-विभिण्णउ
एत्तहिं गय-उरि पय-पोमाइउ करइ रज्जु पउम-रहु महाइउ
ता सो पच्चंतेहि णिरुद्धउ तहु बलि णाम मंति पविवुद्धउ
तेण गुरु वि ओहामिउ सक्कहो बुद्धिउ माणु मलिउ पर-चक्कहो

एषा तन्त्री न एवं निबध्यते व्यासः अपि एषः अत्र विरुध्यते
श्रीफलं एवं एतद् किं स्थापितं शास्त्रं न केनापि मनसि चिन्तितं
लक्षणरहिताः जडमनोहारिण्यः मेलिताः वीणाः यथा कुमार्यः”
आख्याति तत्र तस्य आख्यानकं आलापनकृते चारु चिरन्तनं

॥ घत्ता ॥ “हस्तिनागपुरे राजा निर्जितारिः घनस्यन्दनः
तस्य पद्मावती देवी विष्णुः नाम प्रियः नन्दनः ॥

(१५)

अपरः पद्मरथः सुतः लघुः—जनकः नत्वा अर्हन्तं भट्टारकं
ऋषिः भूत्वा मृगसम्पन्ने सह ज्येष्ठेन सुतेन गतः अरण्यं
अवधिज्ञानं ताताय उत्पन्नं दृष्टं जगत् बहुभावविभिन्नं—
अत्रान्तरे गजपुरे पदपद्मायितः करोति राज्यं पद्मरथः महात्मा
तावत् सः प्रत्यन्तैः निरुद्धः तस्य बलिः नाम मन्त्री प्रविवुद्धः
तेन गुरुः अपि अभिभूतः शक्रस्य बुद्ध्या मानं मृदितं परचक्रस्य

संतुसिवि रोमंचिय-कापं ‘मग्गि मग्गि वरु’ बोह्लिउं राप
मंतिइ” वुत्तउ “तुट्ठि करेज्जसु कहि मि कालि महु मग्गिउ दिज्जसु”
काले जंते मारण-कामे आयउ सूरि अकंपण णामे
सहुं रिसि-संधे जिण-वर-मग्गे पुर-बाहिरि थिउ काओसग्गे

॥ घत्ता ॥ बलिणा मुणि-वरु दिट्ठु सु-अरिउ अवमाणिप्पिणु

“इह एपं हउं आसि घित्तु विवाए जिणेप्पिणु ॥

१९४

(१६)

अवयारहु अवयारु रइज्जइ उवयारहु उवयारु जि किज्जइ
खलहो खलत्तणु सुहिहिं सुहित्तणु जो ण करइ सो णिय-मइ-णियमणु
तावस-रुवे णिवसिउ णिज्जणि हउं पुणु अज्जु खवमि किं दुज्जणि”
एम भणेप्पिणु गउ सो तित्तहिं अच्छइ णि-वइ णिहेलणि जित्तहिं
भणिउ णवंते “पइं पडिवण्णउ आसि कालि जं पइं वरु दिण्णउ १९९
जं तं देहि अज्जु मइं मग्गिउ जइ जाणहि पत्थिव ओलग्गिउ”
ता राएण वुत्तु “ण वियप्पिमि जं तुहुं इच्छहिं तं जि समप्पमि”

१. मंते । २. पुरि । ३. तुहं ।

संतोष्य रोमाञ्चितकायेन ‘मार्गय मार्गय वरं’ उक्तं राज्ञा
मन्त्रिणा उक्तं “तुष्टिं कुर्याः कस्मिन्नपि काले मम मार्गितं दद्याः”
काले गच्छति मारणकामे आयातः सूरिः अकम्पनः नाम्ना
सह ऋषिसंधेन जिनवरमार्गेण पुरबाह्ये स्थितः कायोत्सर्गेण

॥ घत्ता ॥ बलिना मुनिवरः दृष्टः सुचरितः अवमान्य

“अत्र एतेन अहं आसं क्षिप्तः विवादे जित्वा ॥

(१६)

अपकाराय अपकारः रच्यते उपकाराय उपकार एव क्रियते
खलाय खलत्वं सुहृदे सुहृत्वं यः न करोति सः निजमतिनियमनः
तापसरूपेण निवसितः निर्जने अहं पुनरद्य क्षाम्यामि किं दुर्जनं”
एवं भणित्वा गतः सः तत्र आस्ते नृपतिः गृहे यत्र
भणितं नमता “त्वया प्रतिपन्नः आसीत् काले यः त्वया वरः दत्तः
यत् तं देहि अद्य मया मार्गितं यदि जानासि पार्थिव सेवाम्”
ततः राज्ञा उक्तं “न विकल्पे यत्त्वं इच्छसि तदेव समर्पयामि”

पडिभासइ बंभणु "अ-समत्तणु सत्त दिणाइं देहि राइत्तणु"
दिण्णउ पत्थिवेण तं लइयउ रोसें सव्वु अंगु पच्छइयउ
साहु-संघु पाविट्ठे रुद्धउ मिग-वहु महु चउ-दिसि पारद्धउ
सोत्तिणहि सोमंभु रसिज्जइ साम-वेय सुइ-महुरे' गिज्जइ
भक्खिवि जंगलु अट्ठुवि अट्ठइ उपपरि रिसिहिं णिहित्तइं हट्ठुइं
॥घत्ता॥ भोज्ज-सराव-समूहु जं केण ण वि छित्तउं
तं सवणहं सीसग्गि जण-उच्चिट्ठउ घित्तउ ॥

(१७)

सोत्तइं पूरियाइं सुइ-वारें बहलिय-रेणु धूम-पव्वभारें
अणुदिणु पोडिय भीसण-वसणहं तो वि धीर रुसंति ण पिसुणहं
तहिं अवसरि दुक्खिय'-परिचत्ता जणण-तणय जहिं ते तव-तत्ता
णिसि णिवसंति मही-हर-कंदरि भीरु-भयंकर-सुअ-केसरि-सरि
तेहिं विहि मि तिहिं णहि पवहंतउ सवण-रिक्खु दिट्ठउ कंपंतउ २११

१ सुइसुमहुरे । २ दुक्खिय ।

प्रतिभाषते ब्राह्मणः "असपत्नं सप्त दिनानि देहि राजत्वं"
दत्तं पार्थिवेन तद् लातं रोपेण सर्वं अंगं प्रस्पृष्टं
साधुसंघः पापिष्ठेन रुद्धः मृगवधः मखः चतुर्दिशि प्रारब्धः
श्रोत्रियैः सोमांबु रस्यते सामवेदः श्रुतिमधुरेण गीयते
भक्षित्वा जंगलं अटवौ अटति उपरि ऋषीणां निक्षिप्तानि अस्थीनि
॥घत्ता॥ भोज्यशरावसमूहः यः केनापि न स्पृष्टः
स श्रमणानां शीर्षाग्ने जनोच्छिष्टः क्षिप्तः ॥

(१७)

श्रोत्राणि पूरितानि श्रुतिकारेण बहलितरेणुना धूमसमूहेन
अनुदिनं पीडिताः भीषणव्यसनेभ्यः तदपि धीराः रुष्यन्ति न पिशुनेभ्यः
तस्मिन् अवसरे परित्यक्तदुष्कृतौ जनकतनयौ यत्र तौ तप्ततपसौ
निशि निवसतः महीधरकंदरे श्रुतभीरुभयंकरकेसरिस्वरे
ताभ्यां द्वाभ्यामपि तत्र नभसि प्रवहत् श्रवण-ऋक्षं दृष्टं कंपमानं

पुष्कयंतु]

तं तेवहु चोज्जु जोएप्पिणु भणइ विट्ठु पणिपाउ करेप्पिणु
"किण्णक्खत्तु भडारा कंपइ" तण्णिसुणेवि जणणु पुणु जंपइ
"गय-उरि बलिणा मुणि उवसग्गे संताविय पावें भय-भग्गे
सज्जण-घट्ठणु सव्वउ भारिउ तेण रिक्खु थरहरइ णिरारिउ"
पुच्छइ पुणु वि सीसु खम-वंतहं "णासइ केम्व उवइउ संतहं"
॥घत्ता॥ घणरह-रिसिणा उत्तु "तुम्ह विउव्वण-रिद्धिइ
णासइ रिसि-उवसग्गु भव-संसारु व सिद्धिइ ॥

२२०

(१८)

खल-जण-वइ अच्चव्वभुय-भुवें छिद्धिहिं जाइवि वामण-रूवें
णिलय-णिवासु णिरग्गलु मग्गहि पच्छइ पुणु गयणंगणि लग्गहि"
तण्णिसुणिप्पिणु लहु णिग्गउ मुणि रिय पठतु किय-ओंकार-ज्झुणि
रिसि य कमंडलु-सिय-छत्तिय-धरु दम्भ-दंड-मणिवलयंकिय-करु
मिद्ध-वाणि उववीअ-विहसणु देसिउ कासायंवर-णिवसणु २२५
सो णव-णर-णाहेण णियच्छिउ "भणु भणु किं तुह दिज्जउ" पुच्छिउ

१. छिद्धिहिं ।

तत् तादृशं आश्चर्यं दृष्ट्वा भगतिं विष्णुः प्रणिपातं कृत्वा
"किं नक्षत्रं भट्टारकं कंपते" तद् निश्चुत्य जनकः पुनः वदति
"गजपुरे बलिना मुनिः उपसर्गेण संतापितः पापेन भग्नभयेन
सज्जनघट्टनं सर्वेभ्यः भारितं तेन ऋक्षं कम्पते निश्चितं"
पृच्छति पुनः अपि शिष्यः क्षमावते "नाश्यते कथं उपद्रवः सतां"
॥घत्ता॥ घनरथ-ऋषिणा उक्तः "युष्माकं विकुर्वणऋद्ध्या
नाश्यते ऋषि-उपसर्गः भवसंसारः इव सिद्ध्या ॥

(१८)

खलजनपतिं अत्यद्भुतभूतेन छिन्धि गत्वा वामनरूपेण
निलयनिवासं निर्गलं मार्गय पश्चात् पुनः गगनांगने लग
तन्निश्चुत्य लघु निर्गतः मुनिः ऋचः पठन् कृत-ओंकारध्वनिः
ऋषिः च कमंडलुसितछत्रधरः दर्भदंडमणिवलयांकितकरः
मिष्टवाणीकः उपवीतविभूषणः दैशिकः काषायांबरनिवसनः
सः नवनरनाथेन दृष्टः "भण भण किं तुभ्यं दद्याम्" पृष्टः

तीस वि गाम-सयई रहआसउ चालीस वि भासउ छ विहासउ
एक-वीस मुच्छणउ समाणइ एककूण वि पण्णासई ताणइ
॥घत्ता॥ तहो वायंतहो एव वीणा सुइ-सर-जोगगउ
णं वम्मह-सरु तिकखु मुद्धहिं हियवण लगगउ ॥

(२१)

णयणइ णाहहो उप्परि घुलियई अटुंगई वेवंतई वलियई
तंती-रव-तोसिय-गिन्वाणहो घित्त सयं-वर-माल जुआणहो
संथुउ तरुण सुरिंदे स-सुरे विहिउ विवाह-महुच्छवु ससुरे
पुणरवि सो विज्जा-हर-दिण्णहं सत्त-सयई परिणिप्पिणु कण्णहं
मण-हर-लक्खण चच्चिय-गत्तउ काले रिट्ट-णयरु संपत्तउ २५
राउ हिरण्यवम्मु तहिं सुम्मइ जासु रज्जि णउ कासु वि दुम्मइ
तासु कंत णामे पोमा-वइ पर-हुय-सइ बाल-पाडल-गइ
रोहिणि पुत्ति जुत्ति णं मयणहो किं वण्णमि भल्लारी सु-यणहो
ताहि सयं-वरि मिलिय णरेसर तेयवंत णावइ ससिणेसर

१. वणमि ।

त्रिंशत् अपि ग्रामशतानि रचिताश्रयः चत्वारिंशत् अपि भाषाः षड् विभाषाः
एकविंशतिः मूर्च्छनाः समानोति एकोनपञ्चाशत् अपि तानानि
॥घत्ता॥ तस्य वादयतः एव वीणां श्रुतिस्वरयोग्यां
यथा मन्मथशरः तीक्ष्णः सुग्धायाः हृदये लग्नः ॥

(२१)

नयनानि नाथस्य उपरि घूर्णितानि अष्टांगानि वेपमानानि वलितानि
तंत्रीरवतोषितगिर्वाणे क्षिता स्वयंवरमाला यूनि
संस्तुतः तरुणः सुरेन्द्रेण ससुरेण विहितः विवाहमहोत्सवः श्वसुरेण
पुनः अपि सः विद्याधरदत्तानां सप्तशतानि परिणीय कन्यानां
मनोहरलक्षणः चर्चितगात्रः कालेन रिष्टनगरं संप्राप्तः
राजा हिरण्यवर्मा तत्र श्रूयते यस्य राज्ये न खलु कस्यापि दुर्मतिः
तस्य कांता नाम्ना पद्मावती परभृतशब्दा बालमरालगतिः
रोहिणी पुत्री युक्तिः यथा मदनस्य किं वर्णयामि भद्रकारिणी सुजनस्य
तस्याः स्वयंवरे मीलिताः नरेश्वराः तेजोवन्तः यथा शशीश्वराः

ते जरसंध-पमुह अवलोइय कण्ण माल ण कासु वि ढोइय
तहि मि तेण वण-गय-पडिमल्ले जिणिवि कण्ण स-कला-कोसल्ले
माल पडिच्छिय उट्टिउ कलयलु सण्णद्धउ सयलु वि पत्थिव-बलु
जर-संधहो आणए कय-विग्गह धाइय जादव कउरव मागह २६७
तेहि हिरण्यवम्मु संभासिउ “पई गउरविउ काई किर देसिउ
मालइ-माल ण कइ-गलि बज्झइ जाव ण अज्जि वि राउ विरुज्झइ
॥घत्ता॥ ता पेसहि तहु धूअ मा संधहि धण-गुणिसरु
वहु-जरसंधि विरुद्धे धुउ पावहि वइवस-पुरु ” ॥ २७१

(२२)

तं गिसुणेप्पिणु सो पडिजंपइ “भड-वोक्कहं वर धीरु ण कंपइ
जो महु पुत्तिहिं चित्तहो रुच्चइ सो सूहउ किं देसिउ वुच्चइ
पहु तुम्हई वि धिट्ट परियारिय अज्जु ण जाव समरि अ वियारिय ”
ता तहि लग्गइ रोहिणि-लुद्धई महि-वइ-सेण्णई सहसा कुद्धई
थिय जोवंत देव गयणंगणि अण्णहो अण्णु भिडिउ समरंगणि २७६
कंचण-विरइए रह-वरि चडियउ णर-वरु णिय-भाइहिं अम्भिडिउ

१. आणय । २. धुअ । ३. जाइ ।

ते जरासंधप्रमुखाः अवलोकितः कन्यया माला न कस्मै अपि दौकितता
तत्र अपि तेन वनगजप्रतिमल्लेन जित्वा कन्यां स्वकलाकौशलेन
माला प्रतीष्टा उत्थितः कलकलः संनद्धं सकलं अपि पार्थिवबलं
जरासंधस्य आज्ञया कृतविप्रहाः धाविताः यादवाः कौरवाः मागधाः
तैः हिरण्यवर्मा संभाषितः “त्वया गौरवितः किं किल दैशिकः
मालतीमाला न कपिगले बध्यते यावत् न अद्यापि राजा विरुणद्धि
॥घत्ता॥ तावत् प्रेषय तव दुहितरं मा संधत्स्व धनगुणेश्वरं
महाजरासंधे विरुद्धे भ्रवं प्राप्नुयाः वैवस्वत्पुरं ” ॥

(२२)

तद् निश्चुत्य सः प्रतिवदति “भटगर्जनाभ्यः वरः धीरः न कम्पते
यः मम पुत्र्याः चित्ताय रोचते सः सुभगः कथं दैशिकः उच्यते
प्रभुः युष्माभिः अपि धृष्टः परिचारितः अद्य न यावत् समरे च विदारितः ”
तावत् तत्र लग्नानि रोहिणीलुब्धानि महीपतिसैन्यानि सहसा कुद्धानि
स्थिताः प्रेक्षमाणाः देवाः गगनांगने अन्यस्मै अन्यः अभ्येतः समरांगणे
कांचनविरचिते रथवरे आरूढः नरवरः निजभ्रातृभिः अभ्यायातः

विद्वत्ते सहस त्ति परिक्रिखउ तेण समुद्रविजउ ओलक्खिउ
जे सर घल्लइ ते सो छिंदइ अप्पुण तासु ण उरयलु भिंदइ
बंधु जगि ण होइ णिव्वच्छलु सुइरु णिहालिवि जोवइ भुय-बलु
दिव्व-पक्खि-पत्तेहिं विहसिउ णिय-णामंकु बाणु पुण पेसिउ २८१
पडिउ पयंतरि सउरो-णाहें उच्चाइउ अरि-मय-उल-वाहें
अक्खराइं वाइयइं सु-सत्ते वियलिय-बाहल्लोलिय-णेत्ते
“ जण-उअरोहें पइं घरि धरियउ जो पुणु विहि-वसेण णीसरियउ
॥ घत्ता ॥ संवच्छर-सय पुण्णि आउ एउ समरंगणु
हउं वसुधव-कुमारु देव देहि आलिंगणु ” ॥ २८१

(२३)

जइ वि सु-वंस-गुणेण विराइउ कोडीसरु णिय-मुट्ठि माइउ
आवइ-काले जइ वि ण भज्जइ जइ वि सु-हड-संघट्ठणि गज्जइ
भायर पेक्खिवि पिसुणु य वंकउ तो वि तेण बाणासणु मुक्कउ
णर-वइ रह-वराउ उत्तिण्णउ कुंअरु वि सम्मुहु लहु अवइण्णउ २८२

वृद्धत्वेन सहसा इति परीक्षितः तेन समुद्रविजयः उपलक्षितः
यान् शरान् क्षिपति तान् सः छिनत्ति स्वयं तस्य न उरस्तलं भिनत्ति
बांधवः जगति न भवति निर्वासल्यः सुचिरं निभाल्य पश्यति भुजबलं
दिव्यपक्षिपत्रैः विभूषितः निजनामांकः बाणः पुनः प्रेषितः
पतितः पदांतरे शौरिनाथेन उच्चायितः अरिमृगकुलव्याधेन
अक्षराणि वाचितानि सुसत्त्वेन विगलितवाष्पाद्राद्रायितनेत्रेण
“ जनोपरोधेन त्वया गृहे धृतः यः पुनः विधिवशेन निःसृतः
॥ घत्ता ॥ संवत्सरशते पूर्णे आयात एतद् समरांगणं
अहं वसुदेवकुमारः देव देहि आलिंगनं ” ॥

(२३)

यद्यपि सुवंशगुणेन विराजितः, कोटीश्वरः निजमुष्टौ मातः
आपत्काले यद्यपि न भजति यद्यपि सुभटसंघट्टने गर्जति
भ्रातरं प्रेक्ष्य पिशुनं च वक्रं तदपि तेन बाणासनं मुक्तं
नरपतिः रथचरात् उत्तीर्णः कुमारः अपि सम्मुखं लघु उत्तीर्णः

एकमेक आलिंगिउ बाहहि पसरिय-करहिं णाइं करि-णाहहिं
भाय महंतु णविउ वसु-एवें जंपिउ पडुणा महुरालावें
“ हउं पइं भायर संगरि णिज्जिउ बंधु भणंतु स-सूअहो लज्जिउ
अण्हो चाव-सिक्ख कहिं एही पइं अब्भसिय धुरं-धर जेही
पइं हरि-वंसु वप्प उदीविउ तुहं महं धम्म-फलं मेलाविउ २९५
अज्जु मज्जु परिपुण्ण मणोरह ” गय णिय-पुर-वरु दस वि दसारह
खे-यर-महि-यर-णारिहिं माणिउ थिउ वसु-एव राय-सम्माणिउ
संखु णाम रिसि जो सो ससि-मुहु मह-सुक्कामरु रोहिणि-तणु-रुहु
॥ घत्ता ॥ भरह-खेत्त णिव-पुज्जु णवमु सीरि उत्पण्णउ
पुष्पयंत-तेआउ तेण तेउ पडिवण्णउ ॥ ३००

१. राउ ।

आ संधिनी पुष्पिका नीचे प्रमाणे छे:

इय महापुराणे ति-सट्ठि-महा-पुरिस-गुणालंकारे महा-कइ-पुष्पदंत-विरइए
महा-भव-भरहाणुमणिए महा-कव्वे खे-यर-भू-गोयर-कुमारीलंभो समुद्र-विजय-
वसु-एव-संगमो णाम तेआसीमो परिच्छेओ सम्मतो ॥ ८३ ॥

एकमेकं आलिंगितौ बाहुभ्यां प्रसारितकराभ्यां यथा करिनाथाभ्याम्
भ्राता महान् नतः वसुदेवेन उक्तः प्रभुणा मधुरालापेन
“ अहं त्वया भ्रातः संगरे निर्जितः ‘ बंधुः ’ भणन् स्वसूतात् लजितः
अन्यस्य चापशिक्षा क्व ईदृशी त्वया अभ्यस्ता धुरंधरा यादृशी
त्वया हरिवंशः तात उदीपितः त्वं मह्यं धर्मफलेन मेलापितः
अद्य मम परिपूर्णः मनोरथः ” गताः निजपुरवरे दश अपि दशार्हाः
खेचरमहीचरनारीभिः मानितः स्थितः वसुदेवः राजसम्मानितः
शंखः नाम ऋषिः यः सः शशिमुखः महाशुक्रामरः रोहिणीतनुरुहः
॥ घत्ता ॥ भरत क्षेत्रे नृपपूज्यः नवमः सोरीः उत्पन्नः
पुष्पदंततेजसः तेन तेजः प्रतिपन्नं ॥

पुष्पिकानी संस्कृतछायाः—

इति महापुराणे त्रिषष्टिमहापुरुषगुणालंकारे महाकविपुष्पदंतविरचिते महा-
भक्त्यभरणानुमते महाकाव्ये खेचरभूगोचरकुमारीलाभः समुद्रविजयवसुदेवसंगमो
नाम त्र्यशीतितमः परिच्छेदः समाप्तः ॥ ८३ ॥

॥ षष्ठमुद्धरणम् ॥

[धणवाल ।]

॥ बंधुयत्ते चतहो भविसत्तहो तिलय-दीवि हिंडी ॥

(१)

चंद-प्पहु जिणु हियवइ धरिवि जासु पहावि विमल-मइ
पुणु कहमि जेम भविसत्तु णिरु^१ तिलय-दीवि लाहउ लहइ
अहो जिणु अंचहु मं पर वंचहु इंदिय खंचहु सु-किउ संचहु
बंधु-यत्तु कुल-कित्ति-विणासु गउ वोहित्थइ लेवि हयासु
भविसु वि सरि कर-चलण धुएवि जाम एइ वर-कमलइ लेवि
ताम ण कोइ वि पिकखइ तित्थु विभिउ मणि अ-मुणिय-कज्जत्थु
सुण्णउ तं पएसु ण सुहावइ^२ कमलइ मिल्लिवि उम्मुहुं धावइ
पिकखइ ताम समुदि वहंतइ धुय-धय-वडइ ताइ जल-जंतइ

१. णर । २. सुहाइ (द. गु.) ।

[धनपालः ।]

॥ बंधुदत्तेन त्यक्तस्य भविष्यदत्तस्य तिलकद्वीपे पर्यटनम् ॥

(१)

चंद्रप्रभं जिनं हृदये धृत्वा यस्य प्रभावेन विमलमतिः
पुनः कथयामि यथा भविष्यदत्तः निश्चितं तिलकद्वीपे लाभं लभते ॥
अहो जिनं अर्चत मा परं वञ्चयत इन्द्रियाणि कर्षत सुकृतं संचिनुत
बंधुदत्तः कुलकीर्तिविनाशः गतः प्रवहणानि लात्वा हताशः
भविष्यः अपि सरसि करचरणान् धाक्त्वा यावत् आयाति वरकमलानि लात्वा
तावत् न कमपि प्रेक्षते तत्र विस्मितः मनसि अज्ञातकार्यार्थः
शून्यः तं प्रदेशः न सुखयति कमलानि मुक्त्वा उन्मुखः धावति
प्रेक्षते तावत् समुद्रे वहन्ति धूतध्वजपटानि तानि जलयन्त्राणि

धणवाल]

१०७

“ दुक्खहो भरिउ हियउ^१ आहल्लिवि गउ खलु बंधु-यत्तु मइ मिल्लिवि ”
करुमहि-यलि हणेवि उरि कंपिउ “ ण चलिउ जं चिरु जणणिण जंपिउ
णहु कज्जु कहिं अब्भुद्धरणउं वणि अ-समाहिण आयउ मरणउं
॥यत्ता॥ अण्णण्णइं चित्तिज्जंति मणि खल-विहि अण्णण्णइं सरइ
सुहु वि वियड्हु गुण-सय-भरिउ दइउ परम्मुहु किं करइ ॥ १३

(२)

हा हय-पाव-कम्म मइ-वज्जिय किउ अ-जुत्तु हय-बुद्धि अ-लज्जिय
णिय-कुल-मग्गु भग्गु जसु हारिउ दुज्जण-जणि जंपणउं संवारिउ
कवडु करिवि जं पर वंचिज्जइ आपं गुणवंतहं लज्जिज्जइ
एत्तिउ दुक्खु मज्जु नि-क्कारणु कुलहो कलंकु जाउ जं दारुणु
गय-उरि अ-यस-पडहु वज्जाविउ तायहो तणउं णाउं लज्जाविउं १८
अह इत्थु वि ण विसाउ करिव्वउ^२ मंछुडु एण एम होइव्वउ
जइ तं तेम घडिउ तं तेण इ तो किर काइं विसुरइ^३ एणइ ”

१. हियइ । २. (द.) मं च्छुडु (गु.) मंछुडु । ३. विसूरिय ।

“ दुःखैः मृतं हृदयं आक्षुभ्य गतः खलः बन्धुदत्तः मां त्यक्त्वा ”
करो महीतले आस्फाल्य उरसि कंपितः “ न आचरितं यत् चिरं जनन्या उक्तं
नष्टं कार्यं क्व अभ्युद्धरणं वने असमाधिना आयातं मरणं
॥यत्ता॥ अन्यान्यानि चिंत्यन्ते मनसि खलविधिः अन्यान्यानि स्मरति
सुष्ठु अपि विदग्धः गुणशतभृतः—दैवः पराङ्मुखः—किं करोति ॥

(२)

हा हतपापकर्मन् मतिवर्जित कृतं अयुक्तं हतबुद्धे अलज्जित
निजकुलमार्गः भग्नः यशः हारितं दुर्जनजने वचनं समाचरितं
कपटं कृत्वा यत्परः वंच्यते अनेन गुणवद्भिः लज्यते
एतावत् दुःखं मम निष्कारणं कुलस्य कलंकं जातं यद् दारुणं
गजपुरे अयशःपटहः वादितः तातस्य सत्कं नाम लजितं
अथ अत्र अपि न विषादः कर्तव्यः मंक्षु अनेन एवं भवितव्यं
यदि तत् तथा घटितं तत् तेनैव तर्हि किल किं खिद्यते अनेन ”

एउ चित्तु विसापं मिल्लिउ विहुणिवि बाहु-दंड संचल्लिउ
 “इउ वणु इउ सरोरु धम्म-दुउ^१ करि खल-विहि जं पई पारदुउ”
 ॥घत्ता॥ चित्तु एम उब्भड वयणु दूर-विसज्जिय-मरण-भउ
 संचल्लिउ सं-मुहु^२ वण-काणणहो णं मुक्कंकुसु मत्त-गउ ॥ २४

(३)

पइदो वर्णिदो वणे तम्मि काले पहिदो तहिं दुण्णिारिक्खे खयाले
 दिसा-मंडलं जत्थ णाउं अ-लक्खं पहायं पि जाणिज्जए जम्मि दुक्खं
 भमंतो विभीसावणं तं वणं सो णियच्छेइ दु-प्पिच्छ राई स-रोसो
 कहिं-चि प्पएसे स-जूहं गयंदं महा-लोल कल्लोल-गंडं स-णिहं
 कहिं-चि प्पएसे णिणउं णरिंदं ण णट्ठं ण रुट्ठं स-दपपं मइंदं
 कहिं-चि प्पएसे घणं कज्जलाहंगयं^३ भुंडिणी-सावराहं वराहं
 कहिं-चि प्पएसे समुण्णोण-घोसो हुओ पायडो वंस-याले हुयासो
 कहिं-चि प्पएसे मऊरं पमत्तं णडंतं पि अप्पाणयं विण्णडंतं

१. धम्मदुउ । २. सम्मुहु । ३. कज्जलाहं गयं ।

एतत् चिन्तयन् विषादेन मुक्तः विधूय बाहुदंडौ संचलितः
 “एतद् वनं एतत् शरीरं धर्मार्थकं कुरु खलविधे यत्त्वया प्रारब्धं”
 ॥घत्ता॥ चिन्तयन् एवं उद्धटं वचनं दूरविसृष्टमरणभयः
 संचलितः सम्मुखं वनकाननस्य यथा मुक्ताकुशः मत्तगजः ॥

(३)

प्रविष्टः वणिगिन्द्रः वनं तस्मिन् काले प्रवृष्टः तस्मिन् दुर्निरीक्ष्ये तरुखंडे
 दिशामंडलं यत्र ज्ञातुं अलक्ष्यं प्रभातं अपि ज्ञायते यस्मिन् दुःखं
 भ्राम्यन् विभीषणं तं वनं सः पश्यति दुष्प्रेक्ष्यां रात्रिं सरोषः
 कस्मिंश्चित् प्रदेशे सयूथं गजेन्द्रं महालीलं कल्लोलगंडं सनिद्रं
 कस्मिंश्चित् प्रदेशे द्रष्टुं नरेन्द्रं न नष्टं न रुष्टं सदपि मृगेन्द्रं
 कस्मिंश्चित् प्रदेशे घनं कज्जलाभागकं वराहोसापराधं वराहं
 कस्मिंश्चित् प्रदेशे समुन्नतोनतघोषं भूतं प्रकटं वंशजाले हुताशं
 कस्मिंश्चित् प्रदेशे मयूरं प्रमत्तं नृत्यन्तं अपि आत्मानं विगोपायन्तं

॥घत्ता॥ अ-वियल-चित्तु मुणेवि गय एम सु-इरु हिंडंतु थिउ
 अइ-मुत्तय-मंडइ दुमहो तलि वियड-सिला-यलि वीसमिउ ॥ ३४

(४)

कर-चरण धुएवि वर-कुसुम लेवि जिणु सुमिरिवि पुष्पंजलि खिवेवि
 फासुय-सु-यंध-रस-परिमलाइं अहिलसिवि अ-सेसइं तरु-हलाइं
 थिउ वीसवंतु खणु इक्कु जाम दिण-मणि अत्थ-वणहु दुक्कु ताम
 हुअ संझ तेय-तंबिर स-राय रत्तंवरु णं पंगुरिवि आय
 पहि पहिय थक्क विहडिय रहंग णिय-णिय-आवासहो गय विहंग ३९
 मउलिय रविंद वम्महु वितट्ठु^१ उप्पन्न बाल-मिहुणहं मरट्ठु
 परिगलिय संझ तं णिएवि राइ अ-सइ व संकेयहो चुक्क णाइ
 हुअ कसण स-वत्ति व मच्छरेण सिरि पहय णाई मसि-खप्परेण
 हुअ रयणि बहल-कज्जल-समील जगु गिलिवि णाई थिय विसम-सील

१ दलालना मूलमां छेल्लो अक्षर छपातां खरी गयो छे; गुणे वितत्तु
 सुषारो मूके छे; हुं वितट्ठु एम सुधारं छुं.
 ॥ घत्ता ॥ अविचलचित्तः ज्ञात्वा गतः एवं सुचिरं हिण्डमानः स्थितः
 अतिमुक्तकमंडपे द्रुमस्य तले विकटशिलातले विश्रान्तः ॥

(४)

करचरणान् धावित्वा वरकुसुमानि लात्वा जिनं स्मृत्वा पुष्पांजलिं क्षिप्त्वा
 प्राशुकसुगंधरसपरिमलानि अभिलष्य अशेषाणि तरुफलानि
 स्थितः विश्राम्यन् क्षणं एकं यावत् दिनमणिः अस्तमनं दौकितः तावत्
 भूता संध्या तेजस्ताम्रा सरागा रक्तांबरं यथा परिधाय आगता
 पथि पथिकाः स्थिताः विघटिताः रथांगाः निजनिजआवासं गताः विहंगाः
 मुकुलितानि अरविन्दानि मन्मथः विततः उत्पन्नः बालमिथुनानां गर्वः
 परिगलिता संध्या तद् दृष्ट्वा रागेण असती इव संकेतात् व्युता यथा
 भूता कृष्णा सपत्नी इव मत्सरेण शिरसि प्रहता यथा मषिकर्परेण
 भूता रजनी बहलकज्जलसमा जगत् गिलित्वा यथा स्थिता विषमशीला

अवरुणरु पयडंतेहि गुज्जु मिहुणहि पारंभिउ सु-रय-जुज्जु
 षहइ पडिवणि करालि कालि गह-भूअ-जक्ख-रक्खस-वमालि
 वणि विसमि विससि विचित्ति^१ पत्तु तह वि हु अ-कंपु कमल-
 सिरि-पुत्तु

॥घत्ता॥ परमिहि पंच हियवइ धरेवि दु-विहें पच्चक्खाणु किउ
 अहियरिदि मंत सत्तक्खरउ परमण्णउ ज्ञायंतु थिउ ॥

(५)

परिगलिय रयणि पयडिउ विहाणु णं पुणु वि गवेसउ आउ भाणु
 जिणु संभरंतु संचलिउ धीरु वणि हिंडइ रोमंचिय-सरीरु
 सु-णिमित्तइ जायइ तासु ताम गथ पयहिणंति उड्ढेवि साम
 वामंगि सुत्ति रुहुरुहइ वाउ पिय-मेलावउ कुलुकुलइ काउ
 वामउ किलिक्किचिउ लावण दाहिणउ अंगु दरिसिउ मण
 दाहिणु लोयणु फंदइ स-बाहु णं भणइ 'एण मग्गेण जाहु'
 थोवंतरि दिट्ठु पुराण पंथु भविण वि णं जिण-समय-गंथु

१ विचित्ति ।

परस्परं प्रकटयद्भिः गुह्यं मिथुनैः प्रारब्धं सुरतयुद्धं
 एतस्मिन् प्रतिपन्ने कराले काले ग्रहभूतयक्षरक्षःकलकले
 वने विषमे विदेशे विचित्रे प्रातः तथापि खलु अकंपः कमलश्रीपुत्रः
 ॥घत्ता॥ परमेष्ठिनः पंच हृदये धृत्वा द्विविधेन प्रत्याख्यानं कृतं
 अभिचर्य मंत्रं सप्ताक्षरं परमात्मानं ध्यायन् स्थितः ॥

(५)

परिगलिता रजनी प्रकटितं विभानं यथा पुनः अपि गवेषकः आयातः भातुः
 जिनं संस्मरन् संचलितः धीरः वने हिंडते रोमांचितशरीरः
 सुनिमित्तानि जातानि तस्य तावत् गतः प्रदक्षिणान्ते उड्ढीय श्यामः
 वामांगे सुप्ते मन्दं वहति वायुः प्रियमेलापकं आक्रंदते काकः
 वामतः किलकिलारवः कृतः लावकेन दक्षिणतः अंगं दर्शितं मृगेण
 दक्षिणं लोचनं स्पन्दते सबाहु यथा भणति 'अनेन मार्गेण यात'
 स्तोकान्तरे दृष्टः पुराणः पन्थाः भव्येन अपि इव जिनसमयग्रन्थः

सत्पुसि वियण्णइ "एण होमि विज्जा-हर सुर ण छिवति भूमि
 णउ जक्खहं रक्खहं किण्णराहं लइ इत्थु आसि संचरु णराह"
 संचलिउ तेण पहेण जाम गिरि-कंदरि सो वि पइहु ताम
 चितवइ धीरु सुंडोरु वीरु "लइ को वि एउ भक्खउ सरीरु
 पइसरमि एण विवरंतरेण णिव्वडिउ कज्जु किं वित्थरेण"
 ॥घत्ता॥ दु-त्तरु दुलंघु दूरंतरिउ ताम जाम संचरहि णउ
 भणु काइ ण सिज्झइ स-उरिसहं^१ अवगणंतहं मरण-भउ ॥ ६२

(६)

सुहि स-यण मरण-भउ परिहरेवि अहिमाणु माणु पउरिसु सरेवि
 सत्त-क्खर-अहिमंतणु करेवि चंद-ण्णहु जिणु हियवइ धरेवि
 गिरि-कंदरि विवरि पइहु बालु अंतरिउ णाइ कालेण कालु
 संचरइ बहल-कज्जल-तमालि णं जिउ वामोह-तमोह-जालि
 सेइउ निरुद्ध-पवणुच्छवेण^२ बहिरिउ पमत्त-महु-अर-रवेण

६७

१. सउरिसहो (द.) सउरिसहं (गु.) । २ स्वीकृत पाठ प्रमाणे (गु.)

निरुद्ध पवणुच्छवेण ।

सत्पुरुषः विकल्पते "अनेन भवामि विद्याधराः सुराः न स्पृशन्ति भूमिं
 न खलु यक्षाणां रक्षसां किन्नराणां ननु अत्र आसीत् संचरः नराणां"
 संचलितः तेन पथा यावत् गिरिकंदरे सः अपि प्रविष्टः तावत्
 चिन्तयति धीरः शौण्डीरः वीरः "बाढं कोऽपि एतत् भक्षयतु शरीरं
 प्रविशामि अनेन विवरांतरेण निष्पन्नं कार्यं किं विस्तरेण"
 ॥घत्ता॥ दुस्तरं दुर्लभं दूर-अन्तरितं तावत् यावत् संचरन्ति न
 भणामि किं न सिध्यति सपौरुषाणां अवगणयतां मरणभयं ॥

(६)

सुद्धं स्वजनं मरणभयं परिहृत्य अभिमानं मानं पौरुषं स्मृत्वा
 सप्ताक्षराभिमंत्रणं कृत्वा चंद्रप्रभं जिनं हृदये धृत्वा
 गिरिकंदरे विवरे प्रविष्टः बालः अन्तरितः यथा कालेन कालः
 संचरति बहलकज्जलतमसि यथा जीवः व्यामोहतमः ओघजाले
 स्थितः निरुद्धपवनोत्स्पर्शेन बधिरितः प्रमत्तमधुकररवेण

चित्तिउ अचिंत-णिबुइ-वसेण कंटइउ अ-सम-साहस-रसेण
अणुसरइ जाम थोवंतरालु तं णयरु दिहु ववगय-तमालु
चउ-गोउर-चउ-पासाय-सारु चउ-धवल-पओलि-दुवार-फारु
मणि-रयण-कंति-कवुरिय-देहु सिय-कमल-धवल-पंडुरिय-गेहु
॥ घत्ता ॥ तं तेहुउ धण-कंचण-पउरु दिहु कुमारि वर-णयरु
सियवंतु वि-यणु वि-च्छाय-छवि णं विणु णीरि कमल-सरु ॥ ७३

(७)

तं पुर पविस्समाणेण तेण दिट्ठयं
तं ण तित्थु किं पि जं ण लोयणाण इट्ठयं
वावि-कूव-सु-प्पहव-सु-प्पसण-वणयं
मठ-विहार-देहुरेहिं सुट्ठु तं रवणयं
देव-मंदिरेसु तेसु अंतरं णियच्छण
सो ण तित्थु जो कयाइ पुज्जिऊण पिच्छण
सुरहि-गंध-परिमलं पसुणएहिं फंसण

७४

चिंतातुरः अचिंत्यनिर्वृतिवशेन कंटकितः असमसाहसरसेन
अनुसरति यावत्स्तोकान्तरालं तन्नगरं दृष्टं व्यपगततमः
चतुःगोपुरचतुःप्रासादसारं चतुःधवलप्रतोलिद्वारस्फारं
मणिरत्नकांतिकर्बुरितदेहं सितकमलधवलपांडुरितगेहं
॥ घत्ता ॥ तत् तादृशं धनकाञ्चनप्रचुरं दृष्टं कुमारेण वरनगरं
श्रीत् विजनं विच्छायछवि यथा विना नीरेण कमलसरः ॥

(७)

तत् पुरं प्रविशता तेन दृष्टं
तत् न तत्र किमपि यत् न लोचनानां दृष्टं
वापीकूपसुप्रभूतसुप्रसन्नवर्णकं
मठविहारदेवकुलैः सुष्टु तत् रमणीयं
देवमन्दिरेषु तेषु अन्तः पश्यति
सः न तत्र यः कदापि पूजयित्वा प्रेक्षते
सुरभिगन्धपरिमलं प्रसूनेभ्यः स्पृशति

सो ण तित्थु जो करेण गिण्हिऊण वासण
पिक्क-सालि-धण्णयं पणट्ठयम्मि ताणण
सो ण तित्थु जो घरम्मि लेवि तं पराणण
सर-वरम्मि पंक-याइं भमिर-भमर-कंदिरे
सो ण तित्थु जो खुडेवि णेइ ताइं मंदिरे
हत्थ-गिज्झ-वर-फलाइं विभणण पिक्खण
केण कारणेण को वि तोडिउं ण' भक्खण
पिच्छिऊण पर-धणाइं खुभण ण लुभण
अप्पणम्मि अप्पण वियप्पण सु चित्तण'
“ पुत्ति-चोज्जु” पट्ठणं विचित्त-बंध-बंधयं
वाहि मिच्छ तं जणं' दु-रक्खसेण खट्ठयं
पुत्ति-चोज्जु रा-उलं विचित्त-भंगि-भंगयं
आसि इत्थु जं पहुं ण याणिमो कहं गयं

८३

८८

१. (द.) तोडिउं ण । (गु.) तोडिऊण । २. विकप्पण सु चिन्तए (द.)
विकप्पणं चित्तए (गु.) ३. पुत्तिचोज्जु (द.) पुत्ति चोज्जु (गु.) ४. वाहिमिच्छ-
तं जणं (द.); (गु.) ने कशो सुधारो बताववानो नथी

सः न तत्र यः करेण गृहीत्वा जिघ्रति
पक्वशालिधान्यके प्रनष्टे त्राणाय
सः न तत्र यः गृहे लात्वा तत् आनयति
सरोवरे पंकजानि भ्रमिरभ्रमरकंदिनि
सः न तत्र यः त्रोटयित्वा नयति तानि मंदिरे
हस्तप्राद्यवरफलानि विस्मयेन प्रेक्षते
केन कारणेन कः अपि त्रोटयित्वा न भक्षयति
प्रेक्ष्य परधनानि क्षुभ्यति न लुभ्यति
आत्मनि आत्मने विकल्पते सः चिंतयति
“ आश्चर्यं, पट्ठनं विचित्रबंधबद्धकं
व्याधिना म्लेच्छेन स जनः दुःराक्षसेन जग्धः
आश्चर्यं, राजकुलं विचित्रभंगीभग्नकं
आसीत् अत्र यः प्रभुः न जानोमः कुत्र गतः

पुत्ति-चोज्जु कारणं ण याणिमो अ-संहमं
एक-मित्तएहि कस्स दिज्जए सु-विभमं ”
॥घत्ता॥ विहुणिय-सिरु भरडक्खिय-लोयणु पइं पइं विभइ
अ-णिमिस-जोअणु
णव-तरु-पल्लव-दल-सोमालउ हिंडइ तित्थु महा-पुरि बालउ ॥१७

(८)

पिक्खइ मंदिराईं फलअद्धुग्घाडिय-जाल-गवक्खइं
अद्ध-पलोइराइ णं णव-वहु-णयण-कडक्खइं
अह फलहंतरेण दरिसिय-गुज्जंतर-देसइं
अद्ध-पयंधियाईं विलयाण व ऊरु-पएसइं
पिक्खइ आवणाईं भरियंतर-भंड-समिद्धइं
पयडिय-पणयाईं णं णाइणि-मउडइं चिंधइं
एक-धणाहिलास-पुरिसाइ व रंधि पलित्तइं
वरइत्त-जुवाणइं णं वहु-कुमारिहु चित्तइं

१०२

आश्चर्यं कारणं न जानीमः असंभ्रमं
एकमात्राय कस्मै दीयते सुविभ्रमं ”
॥घत्ता॥ विधूतशिराः विस्फारितलोचनः पदे पदे विस्मयेन अनिमेषदर्शनः
नवतरुपल्लवदलसुकुमारः हिंडते तत्र महापुरे बालः ॥

(८)

प्रेक्षते मंदिराणि फलकार्धोद्घाटितजालगवाक्षाणि
अर्धप्रलोकिनः यथा नववधूनयनकटाक्षान्
अथ फलकान्तरेण दर्शितगुह्यान्तर्देशान्
अर्धप्रबद्धान् वनितानां यथा ऊरुप्रदेशान्
प्रेक्षते आपणान् भरितान्तर्भाण्डसमृद्धान्
प्रकटितपन्नगानि (पणयान्) यथा नागिनीमुकुटे चिह्नानि
एकधनाभिलाषान् पुरुषान् इव रंध्रे प्रदीप्तान्
वरयितृयूनः इव श्रेष्ठकुमारीषु (णाम्) चित्तानि (चित्राणि)

जोएसर-विवाय-करणाईं व जोइय-थंभइं
विहडिय-णेसणाईं मिहुणाण व सु-रयारंभइं
पिक्खइ गो-उराईं परिवज्जिय-गो-पय-मग्गाईं
पासायंतराईं पवणुद्धुअ-धवल-धयग्गाईं
जाईं जणाउलाईं चिरु आसि महंतर-भवणइं
ताईं मि णि-ज्झुणाईं सु-रयईं सम्मत्तइं^१ मिहुणइं
जाईं निरंतराईं चिरु पाणिय-हारिहु तित्थइं
ताईं वि विहि-वसेण हूअइं^२ णी-सइ सु-दु-त्थइं
॥घत्ता॥ सिय-वंत-णियाणइं णिइवि तहो उम्माहउ अंगइं भरइ
पिक्खंतु णियय-पडिविब-तणु सण्णित्तं सण्णित्तं संचरइ ॥ ११५

(९)

भमइ कुमार विचित्त-स-रूवे सव्वंगि अरुल्लेरय-भूणं
“ हा विहि पट्टणु सुट्टु रवणणउ किर कज्जेण केण थिउ सुण्णउं
हइ-मग्गु कुल-सील-णिउत्तहिं सोह ण देइ रहिउ वणि-उत्तहिं

१. (द.) सुरवइ सम्मत्तइं (गु.) सुरइ समत्तइं । २. हुअइं ।

योगीश्वरविवादकरणानि इव यौगिक(दृष्ट)स्तंभानि(स्तंभान्)
विघटितनिवसना(नि)न् मिथुनानां इव सुरतारंभान्
प्रेक्षते गोपुरान् परिवर्जितगोपदमार्गान्
प्रासादांतराणि पवनोद्भूतधवलध्वजाग्राणि
यानि जनाकुलानि चिरम् आसन् महत्तराणि भवनानि
तानि अपि निर्व्वनीनि सुरते समाप्ते मिथुनानि
यानि निरंतराणि चिरं पानीयहारिणीनां तीर्थानि
तानि अपि विधिवशेन भूतानि निःशब्दानि सुदुःस्थानि
॥घत्ता॥ श्रीमन्निदानानि दृष्ट्वा तस्य उन्माथः अंगानि भरति
प्रेक्षमाणः निजकतनुप्रतिबिंबं शनैः शनैः संचरति ॥

(९)

भ्राम्यति कुमारः विचित्रस्वरूपेण सर्वांगेन आश्चर्यभूतेन
“ हा विधे पट्टनं शोभनं रमणीयं किल कार्येण केन स्थितं शून्यं
आपणमार्गः कुलशीलनियुक्तैः शोभां न ददाति रहितः वणिक्पुत्रैः

टिटा-उत्तर्हि विणु टिटउ णं गय-जोवणाउ मयरहुउ
वर-घर-पंगणेहिं आहोयइ सोह ण दिति विवज्जिय-लोयइ
सोवरणइ मि रसोइ-पसइ विणु सज्जणहिं णाई पर-देसइ
॥घत्ता॥ हा किं बहु-वाया-विथरिण आपं दुहिण को ण भरिउ
तं केम पडीवउ संमिलइ जं खय-कालि अंतरिउ ” ॥ १२३

(१०)

एम दिहु तं पट्टणु बाले खय-कालावसाणु णं काले
लीलइ परिसक्कंतु महाइउ जस-हण-राय-दुवारु पराइउ
राउल-सीह-दुवारइ^१ पिकखइ दर-वियसंति णाई स-विलक्खइ
दिकखइ णिग्गयाउ गय-सालउ णं कुल-तियउ विणासिय-सीलउ
पिकखइ तुरय-वलथ-पसइ पथण-भंगाइ व विगयासइ १३८
पिकखइ सहु पंगणउ विचित्तउ चिर-चंदण-छड-कहमि लिउ
पिकखइ कणय-वीदु सिहासणु छुत्तु स-चिधु स-चामर-वासणु

१ राउल सीहदुवारहो (द. गु.) २ अहिं दिकखइ ने बदले पिकखइ
वांचु वधारे सारं छे.

धूतकरैः विना धूतगृहं यथा गतयौवनाः वारवनिताः
वरगृहप्राङ्गणैः आभोगाः शोभां न ददति विवर्जितलोकाः
सोपकरणाः अपि रसवतीप्रदेशाः विना सज्जनैः यथा परदेशाः
॥घत्ता॥ हा किं बहुवाचाविस्तरेण अनेन दुःखेन को न भरितः
तत् कथं प्रतीपं सम्मिलति यत् क्षयकालेन अंतरितं ” ॥

(१०)

एतादृशं दृष्टं तत् पट्टनं बालेन क्षयकालावसानं यथा कालेन
लीलया परिक्राम्यन् महात्मा यशोधनराजद्वारं परागतः
राजकुलसिंहद्वाराणि प्रेक्षते दर-विकसन्ति यथा सवैलक्ष्याणि
पश्यति निर्गजाः (निर्गताः) गजशालाः यथा कुलखियः विनाशितशीलाः
प्रेक्षते तुरगपर्यस्तप्रदेशान् प्रार्थनाभंगान् इव विगताशान् (अश्वान्)
प्रेक्षते सर्वं प्रांगणं विचित्रं चिरं चंदनछटाकर्दमेन लिप्तं
प्रेक्षते कनकपीठं सिंहासनं छत्रं सचिह्नं सचामरवसनं

णि-पहु पहु-परिवार-विवज्जिउ हसइ व णाई विलक्खु अ-लज्जिउ
मणि-कंचण-चामरइ णियच्छइ चामर-गाहिणीउ ण उ पिच्छइ
॥घत्ता॥ सह-मंडवि राय-जसो-हणहो पिकिखवि परिसक्कंतु णरु
मुत्ता-हल-माल-झुलुकुइहिं रुवइ व थोरंसुवहिं घरु ॥ १३४

(११)

आउह-साल विसाल विसंति चित्त विचित्त परामरिसंति
अग्घाइउ सु-गंधु मय-परिमलु णं पुव्व-क्खिय-सु-क्खिय-महा-फलु
सोउ करिवि नव-कमल-दल-उच्छिण णं णीसासु मुक्कु घर-लच्छिण
तूर-मेरि-दडि-संख-सहासइ वीणालावणि वंस-विसेसइ
“ जस-हण सामि-साल अच्छंतइ^१ पुर-पउरालंकार समत्तइ १३९
एवहिं अम्हहिं को वज्जावइ ” थक्कइ मउणु लणविणु णावइ
बहु-विलास-मंदिरइ पईसिवि रइ-हरि भमिवि तवंगि बईसिवि
णिग्गउ भविस-यत्तु अ-विसण्णउ चंद-प्पह-जिण-भवणु पवण्णउ

१. अच्छंतए । (द. गु.)

निष्प्रभं प्रभुपरिवारविवर्जितं हसति इव यथा विलक्षः अलज्जितः
मणिकाञ्चनचामरान् पश्यति चामरग्राहिणीः न तु प्रेक्षते
॥घत्ता॥ सभामंडपे यशोधनराजस्य प्रेक्ष्य परिक्राम्यन्तं नरं
मुक्ताफलमालाझलकृतिभिः रोदिति इव स्थूलाश्रुभिः गृहं ॥

(११)

आयुधशालां विशालां विशता चित्रं विचित्रं परामृशता
आग्रातः सुगंधिः मदपरिमलः यथा पूर्वकृतसुकृतमहाफलं
शोकं कृत्वा नवकमलदलाभ्या यथा निःश्वासः मुक्तः गृहलक्ष्म्या
तूरमेरिदडिशंखसहस्राणि वीणालापने वंशविशेषाः
“ यशोधने स्वामिश्रेष्ठे सति पुरप्रवरालंकारे समाप्ते
एतादृशैः अस्माभिः कः वादयति ” तिष्ठन्ति मौनं लात्वा यथा
बहुविलासमंदिराणि प्रविश्य रतिगृहे भ्रान्त्वा मञ्चे उपविश्य
निर्गतः भविष्यदत्तः अविषण्णः चंद्रप्रभजिनभवनं प्रपन्नः

॥घत्ता॥ तं पुणु भवणु णिवि धवलुत्तुंग-विसालु
वियसिय-वयण-रविदु^१ मणि परिओसिउ बालु ॥

(१२)

विदु ज्जिणालउ भविस-णरिदि णं णंदीसर-दीउ सुरिदि
पवराराम-गाम-परियंचिउ इंद-णरिद-सुरिदिहि अंचिउ
धवलुत्तुंग-सिहर सु-विसालउ छण-ससि-कंत-कंति-सोमालउ
वर-मणि-किरण-कंति-सोहिलउ सइ चितु व दिठ-बद्ध-कडिलउ
आगम-जुत्ति-पमाण-विहंजिउ मणि-मोत्तिय-पवाल-पह-रंजिउ
बहु-घण-घुसिण-पंकि पडियंकिउ सुह-लक्खण-लक्खण^२-चच्चंकिउ
अग्गइ कमल-वावि सु-मणोहर णं कामिणि स-च्छाय-पओ-हर
तहि अवयरिवि अंगु पक्खालिवि कमलइ खुडिवि धुएवि अणुमालि
अहि-मुहुं चलिउ धवल-सिय-वाहहो दिहु बिबु चंद-प्पह-णाहहो
॥घत्ता॥ परिअंचिवि अंचिवि परम-गुरु अवलोइवि सव्वायरेण
सम-दिट्ठि सामाइउ करेवि थुइ आढत्त णरेसरेण ॥

१. वयणु रविदु । (द. गु.) २. लक्खणि ।

॥घत्ता॥ तत् पुनः जिनभवनं दृष्ट्वा धवलोत्तुंगविशालं
विकसितवदनारविंदः मनसि परितुष्टः बालः ॥

(१२)

दृष्टः जिनालयः भविष्यनरेन्द्रेण यथा नंदीश्वरद्वीपः सुरेन्द्रेण
प्रवरारामप्रामपर्यंचितः इन्द्रनरेन्द्रसुरेन्द्रैः अर्चितः
धवलोत्तुंगशिखरः सुविशालः क्षणशशिकांतकांतिसुकुमारः
वरमणिकिरणकांतिशोभितः स्वयं चित्रं इव दृढबद्धकटिकः
आगमयुक्तिप्रमाणविभक्तः मणिमौक्तिकप्रवालप्रभारंजितः
बहुघनघुसृणपंकेन प्रत्यंकितं शुभलक्षणलक्षणचर्चाकितं
अग्रे कमलवापी सुमनोहरा यथा कामिनी सच्छायपयोधरा
तस्याम् अवतीर्य अंगं प्रक्षाल्य कमलानि त्रोटयित्वा धावित्वा अनुमानं
अभिमुखं चलितः धवलश्रीवाहस्य दृष्टं बिंबं चंद्रप्रभनाथस्य ।
॥घत्ता॥ पर्यंच्य अर्चित्वा परमगुरुं अवलोक्य सर्वादरेण
समदृष्ट्या सामायिकं कृत्वा स्तुतिः आरब्धा नरेश्वरेण ॥

(१३)

तिलय-दीवंतर-त्थेण चंद-प्पहं संथुअं भविस-यत्तेण चंद-प्पहं
“ भरह-खेत्तम्मि काले चउत्थे जए वट्टमाणम्मि तस्सेय तित्थेसए
सिसिर-कालम्मि उण्हालए पाउसे मत्त-लोयम्मि दस-लक्ख-पुव्वाउसे
जस्स माणं धणूणं दिवड्डं सयं जेण पत्तं पवित्तं सिवं सासयं
अट्टमं जेण तित्थं पवित्ताइयं जस्स जम्मे ति-लोयम्मि वद्धावियं
जस्स वायाइं भुवण-त्तयं मोइयं केवलेणं ति-लोयं पउज्जोवियं
जेण मिच्छत्त मोहं च णिण्णासियं दिव्व-भासंतरेणं जयं मासियं
जेण लोयस्स लोहत्तणं फेडियं दुट्ठ-कंदप्प-दप्पं च पंचेडियं
अ-प्पमत्ताण भत्ताण संती सया देसिउं दाविया जीव-लोए दया
णाह कज्जेण तेणं मए संथुओ जेण तम्हाण पासं गमं तक्कुओ
देहि अम्हाण माणम्मि काउं दयं अ-क्खयं अ-व्वयं तं महंतं पयं ”
॥घत्ता॥ तहि तिलय-दीवि भविसि णमिउं इत्थु काले धण-वइ थुणइ
“अणुणंत-पढंत-सुणंतहं मि देहि भडारा विमल-मइ ॥”

१. (द.) आ प्रमाणे (C हाथप्रतनी) पुष्पिका नोधे छे:—

इय भविसत्तकहाए पयडियधम्मत्थकाममोक्खाए बुद्धधणवालकयाए पंचमि-
फलवण्णणाए भविसत्ततिलकपुरवण्णणो णाम चउत्थो संधीपरिच्छेओ सम्मतो ॥

(१३)

तिलकद्वीपान्तरस्थेन चंद्रप्रभः संस्तुतः भविष्यदत्तेन चंद्रप्रभः

“ भरतक्षेत्रे काले चतुर्थे जगति वर्तमाने तस्यैव तीर्थेश्वरे
शिशिरकाले उष्णकाले प्रावृषि मर्त्यलोके दशलक्षपूर्वायुषि
यस्य मानं धनुषां द्वचर्धं शतं येन प्राप्तं पवित्रं शिवं शाश्वतं
अष्टमं येन तीर्थं पवित्रायितं यस्य जन्मनि त्रिलोके वर्धापितं
यस्य वाचया भुवनत्रयं मोचितं कैवल्येन त्रिलोकं प्रोद्द्योतितं
येन मिथ्यात्वं मोहः च निर्नाशितः दिव्यभाषान्तरेण जगद् भाषितं
येन लोकस्य लोभः विनाशितः दुष्टकंदर्पदर्पः च दलितः
अप्रमत्तानां भक्तानां शान्तिं सदा देशयितुं दर्शिता जीवलोके दया
नाथ कार्येण तेन मया संस्तुतः येन युष्माकं पार्श्वे गच्छामि स्वजनः
देहि अस्मभ्यं माने कृत्वा दयां अक्षयं अव्ययं तत् महत् पदं ”

॥घत्ता॥ तस्मिन् तिलकद्वीपे भविष्येण नतः अस्मिन् काले धनपतिः स्तौति
“ अनुजानद्भ्यः पठद्भ्यः शृण्वद्भ्यः अपि देहि भट्टारक विमलमतिं ॥

॥ सप्तममुद्धरणम् ॥

[जोहन्दु ।]

॥ परमपण्यास-दोहासमुच्चउ ॥

जे जाया झाणगियण कम्म-कलंक डहेवि
णिच्च निरंजण जाणमय ते परमपणमेवि ॥ १ ॥
ते हउ वंदउ सिद्ध-गण अच्छहिं जे वि हवत
परम-समाहि-महगियण कम्मिधणइं हुणंत ॥ २ ॥
जे परमपणु नियंति मुणि परम-समाहि धरेवि ५
परमाणंदह कारणिण तिण्णि वि ते वि णमेवि ॥ ३ ॥
भावि पणविवि पंच-गुरु सिरि-जोहंदु जिणाउ^१
भट्ट-पहा-यरि विण्णविउ^२ विमलु करेविणु भाउ ॥ ४ ॥

१. तेहउ । २. अत्थाह । ३. जिणाउ । ४. विण्णयउ ।

॥ योगीन्द्रः ॥

॥ परमात्मप्रकाश-दोहा-समुच्चयः ॥

ये जाताः ध्यानाग्निना कर्मकलंकान् दग्ध्वा
नित्याः निरञ्जनाः ज्ञानमयाः तान् परमात्मनः नत्वा ॥ १ ॥
तानहं वन्दे सिद्धगणान् तिष्ठन्ति ये अपि भवन्तः
परमसमाधिमहाग्निना कर्मेन्धनानि जुहन्तः ॥ २ ॥
य परमात्मान पश्यन्ति मुनयः परमसमाधिं धृत्वा
परमानंदस्य कारणेन त्रीनपि तानपि नत्वा ॥ ३ ॥
भावेन प्रणम्य पञ्चगुरून् श्रीयोगीन्द्रः एव नाम
भट्टप्रभाकरेण विज्ञातः विमलं कृत्वा भावम् ॥ ४ ॥

जोहंदु]

१२१

“ गउ संसारि वसंताहं सामिय कालु अणंतु
पर मइं किं पि न पत्तु सुहु दुक्खु जि पत्तु महंतु ॥ ५ ॥
चउ-गइ-दुक्खहं तत्ताहं जो परमपणउ को इ
चउ-गइ-दुक्ख-विणास-यरु कहहु पसाएं सो वि” ॥ ६ ॥
“ पुण पुण पणविवि पंच-गुरु भावि चित्ति धरेवि
भट्ट-पहा-यर निमुणि तुहुं अप्पा ति-विहु कहेवि ॥ ७ ॥
मूढु वियक्खणु वंभु परु अप्पा ति-विहु हवेइ १५
देहु जि अप्पा जो मुणइ सो जणु मूढु हवेइ ॥ ८ ॥
देह-विभिण्णउ^१ जाण-मउ जो परमपणु णिणइ
परम-समाहि-परिट्ठियउ पंडिउ सो जि हवेइ ॥ ९ ॥
ति-हुयण-वंदिउ सिद्धि-गउ हरि-हर झायहि जो जि
लक्खु अ-लक्खे धरिवि थिरु मुणि परमपणउ सो जि ॥ १० ॥
वेयहि सत्थहिं इंदियहिं जो जिय मुणहु ण जाइ
णिम्मल-झाणह जो विसउ सो परमपणु अणाइ ॥ ११ ॥

१. विभण्णउ ।

“ गतः संसारे वसतां स्वामिन् कालः अनन्तः
परं मया किमपि न प्राप्तं सुखं दुःखमेव प्राप्तं महत् ॥ ५ ॥
चतुर्गतिदुःखैः तप्तानां यः परमात्मा कोऽपि
चतुर्गतिदुःखविनाशकरः कथयत प्रसादेन तम् अपि” ॥ ६ ॥
पुनः पुनः प्रणम्य पंचगुरून् भावेन चित्ते धृत्वा
भट्टप्रभाकर निश्चयु त्वं आत्मानं त्रिविधं कथयामि ॥ ७ ॥
मूढः विचक्षणः ब्रह्म परं आत्मा त्रिविधः भवति
देहमेव आत्मानं यः मनुते सः जनः मूढः भवति ॥ ८ ॥
देहविभिन्नं ज्ञानमयं यः परमात्मानं पश्यति
परमसमाधिपरिस्थितः पण्डितः स एव भवति ॥ ९ ॥
त्रिभुवनवन्दितं सिद्धिगतं हरिहरौ ध्यायतः यस् एव
लक्ष्यम् अलक्ष्येण धृत्वा स्थिरं मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥ १० ॥
वेदैः शालैः इन्द्रियैः यः जीव, मंतुं न याति
निर्मलध्यानस्य यो विषयः स परमात्मा अनादिः ॥ ११ ॥

केवल-दंसण-णाणमउ केवल-सुख-सहाउ
 केवल-वीरिउ सो मुणहि जो जि परावरु भाउ ॥ १२ ॥
 जेहउ णिम्मलु णाणमउ सिद्धिहि णिवसइ देउ २५
 तेहउ णिवसइ वंभु पर देहहं मं करि मेउ ॥ १३ ॥
 जें दिट्ठि तुट्ठि लहु कम्मइ पुव्व-कियाइं
 सो पर जाणहि जोइया देहि वसंतु ण काइ ॥ १४ ॥
 अ-मणु अ-णिदिउ णाणमउ मुत्ति-विरहिउ चि-मित्तु
 अप्पा इंदिय-विसउ ण वि लक्खणु एहु णिरुत्तु ॥ १५ ॥ ३०
 भव-तणु-भोय-विरत्त-मणु जो अप्पा झाएइ
 तासु गुरुक्की वेल्लडी संसारिणि तुट्ठइ ॥ १६ ॥
 देहा-देवलि जो वसइ देउ अणाइ अणंतु
 केवल-णाण-फुरंत-तणु सो परमपु णिभंतु ॥ १७ ॥
 देहे वसंतु वि ण वि छिवइ णियमें देहु जि जो जि ३५
 देहि छिप्पइ जो जि ण वि मुणि परमपु सो जि ॥ १८ ॥

केवलदर्शनज्ञानमयः यो केवलसौख्यस्वभावः
 केवलवीर्यस्तं मनुष्य यः एव परापरो भावः ॥१२॥
 यादृशः निर्मलः ज्ञानमयः सिद्धौ निवसति देवः
 तादृग् निवसति ब्रह्म परं देहे मा कुरु भेदम् ॥१३॥
 येन दृष्टेन वृत्त्यंति लघु कर्माणि पूर्वकृतानि
 तं परं जानासि योगिन् देहे वसंतं न किम् ॥ १४ ॥
 अमनस्कः अनिन्द्रियः ज्ञानमयः मूर्तिविरहितः चिन्मात्रः
 आत्मा इन्द्रियविषयः नापि लक्षणं इदं निरुक्तम् ॥१५॥
 भवतनुभोगविरक्तमनाः यः आत्मानं ध्यायति
 तस्य गुर्वी वल्ली सांसारिकी वृत्त्यति ॥१६॥
 देहदेवकुले यः वसति देवः अनादिः अनंतः
 केवलज्ञानस्फुरिततनुः सः परमात्मा निर्भीतः ॥१७॥
 देहे वसन्नपि नैव स्पृशति नियमेन देहं एव यः एव
 देहेन स्पृश्यते यः एव नापि मन्यस्व परमात्मानं तमेव ॥१८॥

जो सम-भाव-परिद्वियहं जोइहि को इ फुरेइ
 परमाणंदु जणंतु फुडु सो परमपु हवेइ ॥ १९ ॥
 गयणि अणंति जि एक उडु जेहउ भुअणु विहाइ
 मुक्कहं जसु पए विवियउ सो परमपु अणाइ ॥ २० ॥
 जसु अब्भंतरि जगु वसइ जग अब्भंतरि जो जि
 जगि जि वसंतु वि जगु जि ण वि मुणि परमपु सो जि ॥ २१ ॥
 देहि वसंतु वि हरि-हर वि जं अज्ज वि ण मुणंति
 परम-समाहि-तवेण विणु सो परमपु भणंति ॥ २२ ॥
 अप्पा अप्पु जि पर जि पर अप्पा पर जि ण होइ ४५
 पर जि क्याइ वि अप्पु ण वि णियमि पभणहि जोइ ॥ २३ ॥
 ण वि उप्पज्जइ ण वि मरइ बंधु ण मोक्खु करेइ
 जिउ परमत्थे जोइया जिण-वरु एउ भणेइ ॥ २४ ॥
 कम्महं केरा भावडा अणु अ-चेयणु दव्वु
 'अप्प-सहावहं भिणु जिय णियमि बुज्झहि सव्वु ॥ २५ ॥ ५०

१. जीवसहावहं ।

यः समभावपरिस्थितानाम् योगिनां कश्चित् स्फुरति
 परमानन्दं जनयन् स्फुटं स परमात्मा भवति ॥१९॥
 गगने अनंते अपि एकं उडु यथा भुवनं विभाति
 मुक्तस्य यस्य पदे विम्बितः स परमात्मा अनादिः ॥२०॥
 यस्य अभ्यंतरे जगत् वसति जगतः अभ्यंतरे य एव
 जगति वसन् अपि जगत् एव नापि मनुष्य परमात्मानं तमेव ॥२१॥
 देहे वसन्तमपि हरिहरौ अपि यं अद्यापि न जानीतः
 परमसमाधितपसा विना तं परमात्मानं भणन्ति ॥२२॥
 आत्मा आत्मा एव परः एव परः आत्मा परः एव न भवति
 परः एव कदाचिद् अपि आत्मा नैव नियमेन प्रभणन्ति योगिनः ॥२३॥
 नापि उत्पद्यते नापि म्रियते बंधं न मोक्षं करोति
 जीवः परमार्थेन योगिन् जिनवरः एवं भणति ॥२४॥
 कर्मणां संबन्धिनः भावाः अन्यद् अचेतन द्रव्यम्
 आत्मस्वभावाद् भिन्नं जीव, नियमेन बोध सर्वम् ॥२५॥

अप्पा मेल्लिवि णाणमउ अण्णु परायउ भाउ
 सो छंडेविणु जीव तुहुं भावहि अप्प-सहाउ ॥ २६ ॥
 अण्णि अप्पु मुणंतु जिउ सम्मा-दिट्ठि हवेइ
 सम्मा-इट्ठिउ जीवडउ लहु कम्मइ मुच्चेइ ॥ २७ ॥
 जणणी जणणु वि कंत घर पुत्तु वि मित्तु वि दव्वु ५५
 माया-जालु वि अप्पणउं मूढउ मण्णइ सव्वु ॥ २८ ॥
 दुक्खहं कारणि जे विसय ते सुह-हेउ रमेइ
 मिच्छा-इट्ठिउ जीवडउ इत्थु ण काइं करेइ ॥ २९ ॥
 कालु लहेविणु जोइया जिमु जिमु मोहु गलेइ
 तिमु तिमु दंसणु लहइ जिउ णियमें अप्पु मुणेइ ॥ ३० ॥ ६०
 जोइय अप्पे जाणिण जगु जाणियउ हवेइ
 अप्पहं केरइ भावडइ बिबिउ जेण वसेइ ॥ ३१ ॥
 अप्पु पयासइ अप्पु परु जिम अंवरि रवि-राउ
 जोइय एत्थु म भंति करि एहउ वत्थु-सहाउ ॥ ३२ ॥

आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं अन्यः परकीयः भावः
 तं त्यक्त्वा जीव त्वं भावय आत्मस्वभावम् ॥ २६ ॥
 आत्मनाऽऽत्मानं जानन् जीवः सम्यग्दृष्टिर्भवति
 सम्यग्दृष्टिकः जीवः लघु कर्मणा मुच्यते ॥ २७ ॥
 जननी जनकः अपि कांता गृहं पुत्रोऽपि मित्रमपि द्रव्यं
 मायाजालमपि आत्मनः मूढो मन्यते सर्वं ॥ २८ ॥
 दुःखस्य कारणे ये विषयाः तान् सुखहेतून् रमते
 मिथ्यादृष्टिः जीवः अत्र न किं करोति ॥ २९ ॥
 कालं लब्ध्वा योगिन् यथा यथा मोहो गलति
 तथा तथा दर्शनं लभते जीवः नियमेन आत्मानं मनुते ॥ ३० ॥
 योगिन् आत्मना ज्ञातेन जगत् ज्ञातं भवति
 आत्मनः संबंधिनि भावे बिबितं येन वसति ॥ ३१ ॥
 आत्मा प्रकाशयत्यात्मानं परं यथा अम्बरे रविराजः
 योगिन् अत्र मा भ्रान्ति कुरु एतादृशः वस्तुस्वभावः ॥ ३२ ॥

तारा-यणु जलि बिबियउ णिम्मलि दीसइ जेम ६५
 अप्पण णिम्मलि बिबियउ लोयालोउ वि तेम ॥ ३३ ॥
 अप्पा णाणु मुणेहि तुहुं जो जाणइ अप्पाणु
 जीव-पणसहिं तित्तिडउ णाणें गयण-पवाणु ॥ ३४ ॥
 जइ णिविसद्धु वि कु वि करइ परमपणइ अणुराउ
 अग्नि-कणी जिव कट्ट-गिरि डहइ असेसु वि पाउ ॥ ३५ ॥ ७०
 मिल्लिवि सयल अवक्खडी जिय णिच्चित्तउ होइ
 चित्तु णिवेसहि परम-पइ देउ णिरंजणु जोइ ॥ ३६ ॥
 जं सिव-दंसणि परम-सुहु पावहि झाणु करंतु
 तं सुहु भुवणि वि अत्थि ण वि मेल्लिवि देउ अणंतु ॥ ३७ ॥
 जोइय णिय-मणि णिम्मलण पर दीसइ सिउ संतु ७५
 अंबरि णिम्मलि घण-रहिण भाणु जि जेम फुरंतु ॥ ३८ ॥
 रापं रंगिण हियवडण देउ ण दीसइ संतु
 दप्पणि मइलइ बिबु जिम एहउ जाणि णिभंतु ॥ ३९ ॥

तारागणः जले बिबितः निर्मले दृश्यते यथा
 आत्मनि निर्मले बिबितं लोकालोकमपि तथा ॥ ३३ ॥
 आत्मानं ज्ञानं मन्यस्व त्वं यः जानाति आत्मानं
 जीवप्रदेशैः तावन्मात्रं ज्ञानेन गगनप्रमाणम् ॥ ३४ ॥
 यदि निमेषार्धमपि कोऽपि करोति परमात्मनि अनुरागं
 अग्निकणिका यथा काष्ठगिरिं दहति अशेषमपि पापम् ॥ ३५ ॥
 मुक्त्वा सकलां चिन्तां जीव निश्चिन्तो भूत्वा
 चित्तं निवेशय परमपदे देवं निरञ्जनं पश्य ॥ ३६ ॥
 यच्छिवदर्शने परमसुखं प्राप्नोषि ध्यानं कुर्वन्
 तत्सुखं भुवनेऽप्यस्ति नैव मुक्त्वा देवमनन्तम् ॥ ३७ ॥
 योगिन् निजमनसि निर्मले परः दृश्यते शिवः शान्तः
 अंबरे निर्मले घनरहिते भानुरेव यथा स्फुरन् ॥ ३८ ॥
 रागेन रञ्जिते हृदये देवो न दृश्यते शान्तः
 दर्पणे मलिने बिंबं यथा एवं जानीहि निभ्रान्तं ॥ ३९ ॥

जसु हिरणच्छि हियवडण तसु णवि बंधु वियारि
 एकहि केम समंति वढ बे खंडा पडियारि ॥ ४० ॥ ८०
 णिय-मणि णिम्मलि णाणियहं णिवसइ देउ अणाइ
 हंसा सरवरि लीणु जिम महु एहउ पडिहाइ ॥ ४१ ॥
 देउ ण देउलि ण वि सिलण ण वि लिप्पइ ण वि चित्ति
 अखउ णिरंजणु णाणमउ सिउ संठिउ सम-चित्ति ॥ ४२ ॥
 मणु मिलियउ परमेसरहं परमेसर वि मणस्स ८५
 वीहि वि सम-रसिहवाहं पुज्ज चडावउं कस्स ॥ ४३ ॥
 जेण णिरंजणि मणु धरिउ विसय-कसायहिं जंतु
 मोक्खहं कारणु एत्तउउ अणु ण तंतु ण मंतु ॥ ४४ ॥
 उत्तमु सुक्खु ण देइ जइ उत्तमु मुक्खु ण होइ
 तो किं इच्छहिं बंधणहिं बद्धा पसुय वि सो इ ॥ ४५ ॥ ९०
 अणु जइ जगह जि अहिय-यरु गुण-गणु तासु ण होइ
 तो तइ-लोउ वि किं धरइ णिय-सिर उप्परि सो इ ॥ ४६ ॥

यस्य हरिणाक्षी हृदये तस्य नापि ब्रह्म विचारय
 एकस्मिन् कथं सम्मातः मूढ द्वौ खड्गौ प्रत्याकारे ॥ ४० ॥
 निजमनसि निर्मले ज्ञानिनां निवसति देवः अनादिः
 हंसः सरोवरे लीनः यथा मम ईदृशं प्रतिभाति ॥ ४१ ॥
 देवो न देवकुले नापि शिलायां नापि लेप्ये नापि चित्र
 अक्षयः निरञ्जनः ज्ञानमयः शिवः संस्थितः समचित्ते ॥ ४२ ॥
 मनः मिलितं परमेश्वरस्य परमेश्वरः अपि मनसः
 द्वयोरपि समरसीभूतयोः पूजां समारोपयामि कस्य ॥ ४३ ॥
 येन निरञ्जने मनः धृतं विषयकषायेषु गच्छत
 मोक्षस्य कारणं एतावद् अन्यः न तन्त्रः न मन्त्रः ॥ ४४ ॥
 उत्तमं सुखं न ददाति यदि उत्तमो मोक्षो न भवति
 ततः किमिच्छन्ति बन्धनैः बद्धाः पशवः अपि तमेव ॥ ४५ ॥
 पुनः यदि जगतोऽपि अधिकतरः गुणगणः तस्य न भवति
 ततः त्रिलोक्यपि किं धरति निजशिरसः उपरि तमेव ॥ ४६ ॥

हरि-हर-बभु वि जिण-वर वि मुणि-वर-विंद वि भव्व
 परम-णिरंजणि मणु धरिवि मुक्खु जि झायहि सव्व ॥ ४७ ॥
 जीवहं सो पर मुक्खु मुणि जो परम-पय-लाहु ९५
 कम्म-कलंक-विमुक्काहं णाणिय बोद्धहिं साहु ॥ ४८ ॥
 जेण कसाय हवंति मणि सो जिय मिल्लहि मोहु
 मोह-कसाय-विवज्जिउ पर पावहिं सम-बोहु ॥ ४९ ॥
 तत्तातत्तु मुणेवि मणि जे थक्का सम-भावि
 ते पर सुहिया इत्थु जगि जिहं रइ अप्प-सहावि ॥ ५० ॥
 बिण्णि वि दोस हवंति तसु जो सम-भाउ करेइ
 बंधु जि णिहणइ अप्पणउ अणु जगु गहिउ करेइ ॥ ५१ ॥
 जा णिसि सयलहं देहियहं जोगिउ तहिं जग्गेइ
 जहिं पुणु जग्गइ सयलु जगु सा णिसि मुणिवि सुवेइ ॥ ५२ ॥
 मं पुणु पुण्णइं भल्लइं णाणिय ताइं भणंति
 जीवहं रज्जइं देवि लहु दुक्खइं जाइं जणंति ॥ ५३ ॥

हरिहरब्रह्माणोऽपि जिनवरा अपि मुनिवरवृन्दान्यपि भग्याः
 परमनिरञ्जने मनो धृत्वा मोक्षमेव ध्यायन्ति सर्वे ॥ ४७ ॥
 जीवानां तं परं मोक्षं मन्यस्व यः परमात्मलाभः
 कर्मकलंकविमुक्तान् ज्ञानिनः ब्रुवन्ति साधवः ॥ ४८ ॥
 येन कषायाः भवन्ति मनसि तं जीव मुञ्च मोहम्
 मोहकषायविवर्जितः परं प्राप्नोषि समबोधः ॥ ४९ ॥
 तत्त्वातत्त्वं मत्वा मनसि ये स्थिताः समभावे
 ते परं सुखिताः अत्र जगति येषां रतिः आत्मस्वभावे ॥ ५० ॥
 द्वौ अपि दोषौ भवतः तस्य यः समभावं करोति
 बन्धमेव निहन्ति आत्मीयं पुनः जगत् ग्रथिलं करोति ॥ ५१ ॥
 या निशा सकलानां देहिनां योगी तस्यां जागर्ति
 यस्मिन् पुनः जागर्ति सकलं जगत् तां निशां मत्वा स्वपिति ॥ ५२ ॥
 मा पुनः पुण्यानि भद्राणि ज्ञानिनः तानि भणंति
 जीवस्य राज्यानि दत्त्वा लघु दुःखानि यानि जनयन्ति ॥ ५३ ॥

सिद्धिहि केरा पंथडा भाउ विसुद्धउ एककु
 जो तसु भावह मुणि चलइ सो किम होइ विमुक्कु ॥ ५४ ॥
 देउ निरंजणु इउं भणइ णाणि मुक्खु ण भंति
 णाण-विहीणा जीवडा चिरु संसारु भमंति ॥ ५५ ॥
 णाण-विहीणहं मोक्ख-पउ जीव म कासु वि जोइ
 बहुपं सलिलि विरोलियइं करु चोप्पडउ ण होइ ॥ ५६ ॥
 तं णिय-णाणु जि होइ ण वि जेण पवडुइ राउ
 दिण-यर-किरणहं पुरउ जिय किं विलसइ तम-राउ ॥ ५७ ॥
 अप्पा मिल्लिवि णाण-मउ चित्ति ण लग्गइ अण्णु
 मरगउ जे परियाणियउ तहुं कच्चें कउ गण्णु ॥ ५८ ॥
 णाणिहिं मूढहं मुणि-वरहं अंतरु होइ महंतु
 देहु जु मिल्लइ णाणियउं जीवहं भिण्णु मुणंतु ॥ ५९ ॥
 लेणहं इच्छइ मूढु पर भुवणु वि एहु अ-सेसु
 बहु-विह-धम्म-मिसेण जिय दोहि मि एहु विसेसु ॥ ६० ॥

सिद्धेः संबन्धी पन्थाः भावः विशुद्धः एकः

यः तस्माद् भावान्मुनिश्चलति स कथं भवति विमुक्तः ॥ ५४ ॥
 देवः निरञ्जनः एवं भणति ज्ञानेन मोक्षो न भ्रान्तिः
 ज्ञानविहीनाः जीवाः चिरं संसारं भ्रमन्ति ॥ ५५ ॥
 ज्ञानविहीनस्य मोक्षपदं जीव मा कस्यापि पश्य
 बहुना सलिलविलोडितेन करः चिक्रणो न भवति ॥ ५६ ॥
 तन्निजज्ञानमेव भवति नापि येन प्रवर्धते रागः
 दिनकरकिरणानां पुरतः जीव किं विलसति तमोरागः ॥ ५७ ॥
 आत्मानं मुक्त्वा ज्ञानमयं चित्ते न लगति अन्यत्
 मरकतः येन परिज्ञातः तस्य काचेन किं गण्यं ॥ ५९ ॥
 ज्ञानिनां मूढानां मुनिवराणां अंतरं भवति महत्
 देहमपि मुञ्चति ज्ञानी जीवाद्भिन्नं मन्यमानः ॥ ५९ ॥
 लातुमिच्छति मूढः परं भुवनमप्येतदशेषं
 बहुविधधर्ममिषेण जीव द्वयोः अपि एषः विशेषः ॥ ६० ॥

भलाहं वि णासंति गुण जह संसग्गु खलेहिं
 वइसाणरु लोहहं मिलिउ तें पिट्टियइ घणेहिं ॥ ६१ ॥
 तलि अहिरणि वरि घण-वडणु संडस्सय लुचोडु
 लोहइं लग्गिवि हुय-वहहं पिकखु पडंतउ तोडु ॥ ६२ ॥
 जोइय नेहु परिच्चयहि नेहु ण भल्लउ होइ ॥ ६३ ॥
 नेहासत्तउ सयलु जगु दुक्खु सहंतउ जोइ ॥ ६३ ॥
 धधइ पडियउ सयलु जगु कम्मइं करइ अ-याणु
 मोक्खहं कारणु एककु खणु ण वि चितइ अप्पाणु ॥ ६४ ॥
 जीव वधंतहं णरय-गइ अ-भय-पदानें सग्गु
 बे पइ जवला दरिसिया जहिं भावइ तहिं लग्गु ॥ ६५ ॥ १३०
 जे दिट्ठा सूरुग्गमणि ते अत्थवणि ण दिट्ठ
 तें कारणि वड धम्मु करि धणि जोव्वणि कउ तिट्ठ ॥ ६६ ॥
 विसय-सुहइं बे दिवहडा पुणु दुक्खह परिवाडि
 भुल्लउ जीव म वाहि तुहुं अप्पण खंधि कुहाडि ॥ ६७ ॥

भद्राणामपि नश्यति गुणाः येषां संसर्गः खलैः

वैश्वानरो लोहेन मिलितः तेन अभिहन्यते मुद्गरैः ॥ ६१ ॥
 तले अधिकरणी उपरि घनपतनं संदंशककर्षणं
 लोहं लगित्वा हुतवहाय प्रेक्षस्व पतन्तं त्रोटनम् ॥ ६२ ॥
 योगिन् स्नेहं परित्यज स्नेहो न भद्रो भवति
 स्नेहासक्तं सकलं जगत् दुःखं सहमानं पश्य ॥ ६३ ॥
 प्रवृत्तौ पतितं जगत् कर्माणि करोति अज्ञानं
 मोक्षस्य कारणं एकं क्षणं नैव चिन्तयति आत्मानम् ॥ ६४ ॥
 जीवं धनतां नरकगतिः अभयप्रदानेन स्वर्गः
 द्वौ पन्थानौ समीपस्थौ दर्शितौ यत्र रोचते तत्र लग ॥ ६५ ॥
 ये दृष्टाः सूर्योद्गमने ते अस्तमने न दृष्टाः
 तेन कारणेन मूर्ख धर्मं कुरु धने यौवने का स्थितिः ॥ ६६ ॥
 विषयसुखानि द्वौ दिवसौ पुनः दुःखानां परिपाटी
 भ्रातः जीव मा वाहय त्वं आत्मनः स्कंधे कुठारम् ॥ ६७ ॥

संता विसय जु परिहरइ बलि किज्जउं हउं तासु ॥ ६८ ॥
 सो दइवेण जि मुंडियउ सीसु खडिलउ जासु ॥ ६८ ॥
 पंचहं णायकु वसि करहु जेण हौंति वसि अण्ण
 मूल विणट्ठइ तरुवरहं अवसइं सुक्कहिं पण्ण ॥ ६९ ॥
 कालु अणाइ अणाइ जिउ भव-सायरु वि अणंतु
 जीविं विणिण ण पत्ताइं जिणु सामिउ सम्मत्तु ॥ ७० ॥
 बलि किउ माणुस-जम्मडा देक्खंतहं पर सारु
 जइ उट्ठमइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥ ७१ ॥
 उव्वलि चोप्पडि चिट्ठ करि देहि सुमिट्ठाहार
 देहहं सयल णिरत्थ गय जिमु दुज्जणि उवयार ॥ ७२ ॥
 विसय-कसायहिं मण-सलिलु ण वि डहुलिज्जइ जासु
 अप्पा णिम्मलु होइ लहु वढ पच्चक्खु वि तासु ॥ ७३ ॥
 णास-विणिग्गउ सासडा अंबरि जेत्यु विलाइ
 तुट्ठइ मोहु तडत्ति तहिं मणु अत्थवणहं जाइ ॥ ७४ ॥

सतः विषयान् यः परिहरति बलिं कुर्या अहं तस्य
 सः दैवेन एव मुण्डितः शीर्षं खल्वाटं यस्य ॥ ६८ ॥
 पंचानां नायकं वशं कुरुत येन भवंति वशं अन्यानि
 मूले विनष्टे तरुवरस्य अवश्यं शुष्यन्ति पर्णानि ॥ ६९ ॥
 कालः अनादिः अनादिः जीवः भवसागरः अपि अनन्तः ।
 जीवेन द्वे न प्राप्ते जिनः स्वामी सम्यक्त्वम् ॥ ७० ॥
 बलिः कृतः मनुष्यजन्म पश्यतां परं सारं
 यदि अवष्टभ्यते ततः कुप्यते अथ दह्यते ततः क्षारः ॥ ७१ ॥
 उद्धर्तय प्रक्षय चेष्टां कुरु देहि सुमिष्टाहारं
 देहस्य सकलं निरर्थं गतं यथा दुर्जने उपकारः ॥ ७२ ॥
 विषयकषायैः मनःसलिलं नैव क्षुभ्यते यस्य
 आत्मा निर्मलो भवति लघु बाल प्रत्यक्षोऽपि तस्य ॥ ७३ ॥
 नासाविनिर्गतः उच्छवासः अंबरे यत्र विलीयते
 त्रुट्यति मोहः श्रुतिरिति तत्र मनः अस्तमनं याति ॥ ७४ ॥

॥ अष्टममुद्धरणम् ॥

[जोइन्दु ।]

॥ दोहा-पाहुडु ॥

गुरु दिण-यरु गुरु हिम-किरणु गुरु दीवउ गुरु देउ
 अप्पहं परहं परंपरहं जो दरिसावइ भेउ ॥ १ ॥
 आभुंजंता विसय-सुहु जे ण वि हियइ धरंति
 ते सासय-सुहु लहु लहहिं जिण-वर एम भणंति ॥ २ ॥
 ण वि भुंजंता विसय-सुहु हियइ भाउ धरंति
 सालिसिथु जिम बप्पुडउ णर णरयहं णिवडंति ॥ ३ ॥
 वरु विसु विस-हरु वरु जलणु वरु सेविउ वण-वासु
 णउ जिण-धम्म-परम्मुहउ मिच्छत्तिय-सह-वासु ॥ ४ ॥
 जसु मणि णाणु ण विप्फुरइ कम्मह हेउ करंतु
 सो मुणि पावइ सुक्खु ण वि सयलइ सत्थ मुणंतु ॥ ५ ॥ १०
 अप्पा केवल-णाणमउ हियइ णिवसइ जासु
 ति-हुयणि अत्थइ मोक्कलउ पाउ ण लग्गइ तासु ॥ ६ ॥

[योगीन्द्रः ।]

॥ दोहाप्राभृतम् ॥

गुरुः दिनकरः गुरुः हिमकिरणः गुरुः दीपकः गुरुः देवः
 आत्मनः परस्य परंपरायाः यः दर्शयति भेदम् ॥ १ ॥
 आभुञ्जानाः विषयसुखं ये नापि हृदये धरन्ति
 ते शाश्वतसुखं लघु लभन्ते जिनवराः एवं भणन्ति ॥ २ ॥
 नापि भुञ्जानाः विषयसुखं हृदये भावं धरन्ति
 शालिसिक्थः इव वराकः नराः नरकेषु निपतन्ति ॥ ३ ॥
 वरं विषं विषधरः वरं ज्वलनः वरं सेवितः वनवासः
 न तु जिनधर्मपराङ्मुखः मिथ्यात्विसहवासः ॥ ४ ॥
 यस्य मनसि ज्ञानं न बिस्फुरति कर्मणां हेतुं कुर्वन्
 सः मुनिः प्राप्नोति सौकर्यं नापि सकलानि शास्त्राणि वदन्ति ॥ ५ ॥
 आत्मा केवलज्ञानमयः हृदये निवसति यस्य
 त्रिभुवने अस्ति मुक्तः पापं न लगति तस्य ॥ ६ ॥

अप्पा दंसण-णाणमउ सयलु वि अणु पयालु
 इम जाणेविणु जोइयहो छंडहु माया-जालु ॥ ७ ॥
 बहुयइं पढियइं मूढ पर तालु सुकइ जेण ॥ ८ ॥
 एककु जि अक्खरु तं पढहु सिव-पुरि गम्मइ जेण ॥ ९ ॥
 तोडिवि सयल वियप्पडा अप्पहं मणु वि धरेहि
 सोक्खु णिरंतरु तहिं लहहिं लहु संसारु तरेहि ॥ १० ॥
 तित्थहिं तित्थ भमेहि वढ धोयउ चम्मु जलेण
 एहु मणु किमु धोएसि तुहुं मइलउ पाव-मलेण ॥ १० ॥ २०
 अप्पा-परहं ण मेलयउ आवागमणु ण भग्गु
 तुस कंडंतहं कालु गउ तंदुलु हत्थि ण लग्गु ॥ ११ ॥
 इंदिय-विसय चएवि वढ करि मोहह परिचाउ
 अणु-दिणु झायहि परम-पउ तो एहुउ ववसाउ ॥ १२ ॥
 वाद-विवादा जे करहिं जाहिं ण फिट्ठिय भंति
 जे अत्ता गउपावियइ ते गुप्पंत भवंति ॥ १३ ॥

आत्मा दर्शनज्ञानमयः सकलमप्यन्यत् प्रजालं
 इति ज्ञात्वा योगिन् त्यज मायाजालं ॥ ७ ॥
 बहुना पठितेन मूढ परं तालु शुष्यति येन
 एकमेवाक्षरं तत् पठ शिवपुरी गम्यते येन ॥ ८ ॥
 त्रोटयित्वा सकलान् विकल्पान् आत्मनि मनः अपि धरेः
 सौख्यं निरंतरं तत्र लभेथाः लघु संसारं तरेः ॥ ९ ॥
 तीर्थेभ्यः तीर्थानि भ्राम्येः मूर्ख धौतं चर्म जलेन
 एतद् मनः कथं भावसि त्वं मलिनं पापमलेन ॥ १० ॥
 आत्मपरयोर्न मेलकः गमनागमनं न भग्नं
 तुषं कंडयतः कालः गतः तण्डुलः हस्ते न लग्नः ॥ ११ ॥
 इन्द्रियविषयान् त्यक्त्वा मूर्ख कुरु मोहस्य परित्यागं
 अनुदिनं ध्याय परमपदं ततः एषः व्यवसायः ॥ १२ ॥
 वादविवादान् ये कुर्वन्ति येषां न स्फेदिता भ्रान्तिः ।
 ये आत्मानं खलु गोपायन्ति ते गुप्यमानाः भवन्ति ॥ १३ ॥

॥ नवममुद्गरणम् ॥

[जोइन्दु ।]

॥ सावयायार ॥

अरहंतु वि दोसहिं रहिउ जालु वि केवल-णाणु
 णाण-मुणिय-काल-त्तयहु वयणु वि तस्स पमाणु ॥ १ ॥
 तं पायहु जिण-वर-वयणु गुरु-उवएसं होइ
 अंधारइ विणु दीवइण अह-व किं पिच्छइ को-इ ॥ २ ॥
 संजमु सीलु सउच्च तउ जसु सूरिहिं गुरु सो-इ
 दाह-छेय-कस-घाय-खमु उत्तमु कंचणु होइ ॥ ३ ॥
 मग्गइ गुरु-उवएसियइं णर सिव-पट्टणि जंति
 तिं विणु वग्गह वण-यरहं चोरहं पिडि विपडंति ॥ ४ ॥
 मज्जु मंसु महु परिहरहिं करि पंचुवर दूरि
 आयहं अंतरि अट्टहं मि तस उप्पज्जइ भूरि ॥ ५ ॥ १०

[योगीन्द्रः ।]

॥ श्रावकाचारः ॥

अर्हन् अपि दोषैः रहितः यस्य पुनः केवलज्ञानं
 ज्ञानज्ञातकालत्रयस्य वचनमपि तस्य प्रमाणम् ॥ १ ॥
 तत्प्रकटं जिनवरवचनं गुरूपदेशेन भवति ।
 अन्धकारे विना दीपकेन अथवा किं प्रेक्षते कोऽपि ॥ २ ॥
 संयमः शीलं शौचं तपः यस्य सूरः गुरुः सोऽपि
 दाहछेदकषघातक्षमं उत्तमं काञ्चनं भवति ॥ ३ ॥
 मार्गेण गुरूपदिष्टेन नराः शिवपट्टनं गच्छन्ति
 तेन विना व्याघ्राणां वनचराणां चौराणां पिण्डे विपतन्ति ॥ ४ ॥
 मद्यं मांसं मधु परिहर कुरु पञ्चोदुम्बरं दूरे
 एतेषाम् अन्तरे अष्टानाम् त्रसाः उत्पद्यन्ते भूरि ॥ ५ ॥

महु आसायउ थोडउ वि णासइ पुणु बहुत्तु
 वइसाणरहं तिडिक्कउ वि काणणु डइइ महंतु ॥ ६ ॥
 वसणइं तावइं छंडु जिया परिहर वसणासत्ति
 सुक्कहं संसर्गे हरिया पेक्खहं तरु डज्जंति ॥ ७ ॥
 भोगहं करहि पमाणु जिय इंदिय म करि स-दप्प
 हुंति ण भल्ला पोसिया दुद्धे काला सप्प ॥ ८ ॥
 सण्णासेण मरंतयहं लब्भइ इच्छिय-लद्धि
 इत्थु ण कायउ भंति करि जहिं साहसु तहिं सिद्धि ॥ ९ ॥
 पत्तहं जिण-उवषसियहं तिहि मि देइ जु दाणु
 कल्लाणां पंचइं लहिवि भुज्जइ सोक्ख-णिहाणु ॥ १० ॥ २०
 दंसण-रहिय-कु-पत्ति जइ दिण्णउ ताहं कु-भोउ
 खार-घडइं अहं णिवडियउ णीरु वि खारउ होइ ॥ ११ ॥
 काइं बहुत्तइं संपयइं जा किवणहं घरि होइ
 सायर-णीरु खारिं भरिउ पाणिउ पियइ ण को-इ ॥ १२ ॥

मधु आस्वादितं स्तोकमपि नाशयति पुण्यं प्रभूतं
 वैश्वानरस्य स्फुलिङ्गोऽपि काननं दहति महत् ॥ ६ ॥
 व्यसनानि तावत् त्यज जीव परिहर व्यसनासक्तिं
 शुष्कानां संसर्गेण हरिताः प्रेक्षस्व तरवः दहन्ते ॥ ७ ॥
 भोगानां कुरु प्रमाणं जीव इन्द्रियाणि मा कुरु सदर्पाणि
 भवन्ति न भद्राः पोषिताः दुग्धेन कृष्णाः सर्पाः ॥ ८ ॥
 संन्यासेन म्रियमाणैः लभ्यते इप्सितलब्धिः
 अत्र न कामपि भ्रांतिं कुरु यत्र साहसः तत्र सिद्धिः ॥ ९ ॥
 पात्रेभ्यः जिनोपदिष्टेभ्यः त्रिभ्यः अपि यच्छति यः दानम्
 कल्याणानि पञ्च लब्ध्वा भुंक्ते सौख्यनिधानम् ॥ १० ॥
 दर्शनरहितकुपात्राय यदि दत्तानि तेभ्यः कुभोगः
 क्षारघटके अथ निपतितं नीरमपि क्षारं भवति ॥ ११ ॥
 किं बहुया संपदा या कृपणानां गृहे भवति
 सागरनीरं क्षारेण भृतं पानीयं पिबति न कोऽपि ॥ १२ ॥

पत्तहं विण्णउं थोअडउ रे जिय होइ बहुत्तु २५
 वडहं बीउ धरणिहिं पडिउ वित्थरु लेइ महंतु ॥ १३ ॥
 जं जिय दिज्जइ इत्थ भवि तं लब्भइ पर-लोइ
 मूले सिचइ तरु-वरहं फलु डालहं पुणि होइ ॥ १४ ॥
 धम्मं जाणहिं जंति णरा पावें जाण वहंति
 घर-यर गेहुवरि चडहिं कूव-खणय तलि जंति ॥ १५ ॥ ३०
 सत्थ-सण्ण वियाणियइं धम्मु ण चरइ मुणेवि
 दिण-यर-सउ जइ उग्गमइ घूहडु अंधउ तो वि ॥ १६ ॥
 रूवहु उप्परि मइ म करि णयण णिवारहि जंत
 रूवासत्त पयंगडा पेक्खहिं दीवि पडंत ॥ १७ ॥
 मउयत्तणु जिय मणि धरहि माणु पणासइ जेण ३५
 अहवा तिमिरु ण ठाहरइ सूरहु गयणि ठिण्ण ॥ १८ ॥
 मणुयहं विणय-विवज्जियहं गुण सयल वि णासंति
 अह सर-वरि विणु पाणियइं कमलइं केम रहंति ॥ १९ ॥

पात्रेभ्यो दत्तं स्तोकं रे जीव भवति प्रभूतम्
 वटस्य बीजं धरणौ पतितं विस्तारं लाति महान्तम् ॥ १३ ॥
 यद् जीव दीयते अस्मिन् भवे तद् लभ्यते परलोके
 मूलेन सिंचति तरुवरान् फलं शाखाभ्यः पुनः भवति ॥ १४ ॥
 धर्मेण यानैः यान्ति नराः पापेन यानं वहन्ति
 गृहकराः गृहोपरि आरोहन्ति कूपखनकाः तले यान्ति ॥ १५ ॥
 शास्त्रशतेन विज्ञातेन धर्मं न चरति चिन्तयित्वा
 दिनकरशतं यदि उद्गच्छति घूकः अंधः ततः अपि ॥ १६ ॥
 रूपस्य उपरि मतिं मा कुरु नयने निवारय गच्छन्ती
 रूपासक्तान् पतंगान् प्रेक्षस्व दीपके पततः ॥ १७ ॥
 मृदुत्वं जीव मनसि धर मानं प्रणाशयते येन
 अथवा तिमिरं न तिष्ठति सूर्यस्य गगने स्थितेन ॥ १८ ॥
 मनुष्याणां विनयविवर्जितानां गुणाः सकलाः अपि नश्यन्ति
 अथ सरोवरे विना पानीयेन कमलानि कथं वसन्ति ॥ १९ ॥

गुणवंतहं सह संगु करि भल्लिम पावहि जेम
 सुवण-सुपत्त-विवज्जियउ वरु तरु वुच्चइ केम ॥ २० ॥ ४०
 गंधोष्ण जि जिणवरहं ण्हाविय पुण्णु बहुत्तु
 तेलह बिंदु वि विमल-जलि को वारइ पसरंतु ॥ २१ ॥
 पुण्णु पाउ जसु मणि ण समु तसु दुत्तर भव-सिंधु
 कणय-लोह-णियलइं जियहं किं ण कुणहिं पय-वंधु ॥ २२ ॥
 जाहं हियइ असिआउसा पाउ ण दुक्कइ ताहं
 अह दावाणलु किं करइ पाणिय गहिर ठियाहं ॥ २३ ॥
 दुल्लहु लहिवि मणुयत्तणउ भोयहं पेरिउ जेण
 इधण-कज्जे कप्प-यरु मूलहो खंडिउ तेण ॥ २४ ॥ ४८

गुणवद्भ्यः सह संगं कुरु भद्रत्वं प्राप्नोषि यथा
 सुवनसुपत्रविवर्जितः वरः तरुः उच्यते कथम् ॥ २० ॥
 गन्धोदकेन एव जिनवराणां स्तापितानां पुण्यं प्रभूतम्
 तैलस्य बिन्दुमपि विमलजले को वारयति प्रसरन्तम् ॥ २१ ॥
 पुण्यं पापं यस्य मनसि न समे तस्य दुस्तरः भवसिन्धुः
 कनकलोहनिगडानि जीवानां किं न कुर्वन्ति पदबन्धम् ॥ २२ ॥
 येषां हृदये 'असिआउसा' पापं नाभिगच्छति तेभ्यः
 अथ दावानलः किं करोति पानीये गभीरे स्थितेभ्यः ॥ २३ ॥
 दुर्लभं लब्ध्वा मनुजत्वं भोगेभ्यः प्रेरितं येन
 इन्धनकार्ये कल्पतरुः मूलात् खण्डितः तेन ॥ २४ ॥

॥ दशममुद्गरणम् ॥

[उज्जोयणसूरि ।]

॥ सुजण-दुज्जण-सहाव-विवेयण ॥

अत्थि चउ-सागरुज्जल-मेहला—

अहह ! पम्हुट्टं किंचि, पसियह, तं ता णिसामेह ।
 किं च तं ?
 हं ! —

सम्मुह-मइ-सुंदरो चिय पच्छा-भायम्मि मंगुलो होइ । ५
 विंध्यगिरि-वारणस्स व खलस्स बीहेइ कइ-लोओ ॥
 तेण बीहमाणेहिं तस्स थुइ-वाओ किं चि कीरइ त्ति ।

सो च दुज्जणु कइसउ ? — हं, सुणउ जइसउ, पढम-
 दंसणे च्चिय भसण-सीलो पढि-मांसासउ व्व । तहे मंडलो
 हि अ-पच्चभिण्णायं भसइ, मयहिं च मासाई असइ । खलो १०

[उद्द्योतनसूरिः ।]

॥ सुजनदुर्जनस्वभावविवेचनम् ॥

अस्ति चतुःसागरोज्ज्वलमेखला—

अहह विस्मृतं किंचित्, प्रसीदत, तत्तावन्निशाम्यत । किं च तद् ?
 हं ! —

सम्मुखमतिसुंदरः चैव पश्चाद्भागे असुंदरः भवति
 विंध्यगिरिवारणाद् इव खलाद् बिभेति कविलोकः ॥
 तेन बिभ्यद्भिः तस्य स्तुतिवादः किंचित् क्रियत इति

सः दुर्जनः कीदृशः ? — हं, श्रणोतु यादृशः प्रथमदर्शने
 चैव भषणशीलः पृष्ठमांसाशकः इव । तयोः शुनकः हि
 अप्रत्यभिज्ञातं भषति, मृतानाम् च मांसानि अश्नाति । खलः

घई मायहे वि भसइ, चडफडंतहं चम्मट्टि-मासाई असइ त्ति ।
 होउ काण ससि, णिच्च-करयरण-सीलो छिड्ड-पहारि
 व्व । तहे वायसो हि करयरेतो पउत्थ-वइयाणं होइ हिययो,
 छिड्डेहि च आहारमेत्तं विलुंणइ । खलो घई पउत्थ-वइयाकुल-
 बालियाणं विज्झ-संपायणेहि दुक्ख-जणउ, अ-च्छिड्डे वि
 जीविअं विलुंणइ । जाणउ खरो जइसउ, सु-यण-रिद्धि-दंसणे
 झिज्झइ निलज्जो, महल्लेणं च सई उल्लवइ । तहे रासहो
 हि ऽइमुत्तय रिद्धि-महल्लं असिउं न तीरइ त्ति चित्तए
 झिज्झइ, अ-विभाविज्जंत-अक्खरं च उल्लवइ । खलु घई
 आयहो किर महल्ल-रिद्धि जायल्लिअ त्ति मच्छरेण झिज्झइ ।
 पयड-दोस-खरालावं च उल्लवइ । अवि काल-सप्पु जइसउ,
 छिड्ड-मग्गण-वावडो कुडिल-गइ-मग्गो व्व । तहे भुयंगमो
 हि पर-कयाई छिड्डाई मग्गइ, सव्वहा पोटेण च कसइ ।
 खलो घई सई जे कुणइ छिड्डाई, थड्डो व भमइ । चित्ते,

खलु मातरम् अपि भपति क्लेशपीडितानां चर्मास्थिमांसानि अश्नाति
 इति । भवतु काकेन सदृशः, नित्यकलकलनशीलः छिद्रप्रहारी
 इव । तयोः वायसः हि कलकलायमानः प्रोषितपतिकानां भवति हित-
 करः छिद्रेषु च आहारमात्रं विलुम्पति । खलः खलु प्रोषितपतिकाकुलबा-
 लिकानां भेदसंपादनैः दुःखजनकः अछिद्रे अपि जीवितं विलुम्पति ।
 ज्ञातः खरः यादृशः, सुजनकद्विदर्शने क्षीयते निर्लज्जः महता
 शब्देन च उल्लपति । तयोः रासभः हि अतिमुक्तकमृद्विमहान्तं अशितुं न
 तीरयतीति चित्ते क्षीयते; अविभाव्यमानाक्षरं च उल्लपति । खलः खलु
 अस्य किल महर्द्धिः जाता इति मात्सर्येण क्षीयते, प्रकटदोषखरालापं च
 उल्लपति । अपि कालसर्पः यादृशः, छिद्रमार्गेण व्यापृतः कुटिलगतिमार्गः
 इव । तयोः भुजंगमो हि परकृतानि छिद्राणि मार्गयति, सर्वथा उदरेण
 च कर्षति । खलः खलु स्वयमेव करोति छिद्राणि, स्तब्धः इव भ्रमति ।

हं ! - विसु जइसउ, पमुह-रसिउ जीअंत-करो व्व । तहेव २५
 महुरउ मुहे महुरं, मंतेहि च कीरइ रसायणं । खलो घई मुहे
 ज्जे कइयउ, मंतई च घडियई वि विसंघडइ । हं, बुज्झइ-
 वट्टइ खलु खलो जिज जइसउ, उज्जिय-सिणेहु पसु-भत्तो
 य । तहे खलो वि वरउ पीलिज्जंतो विमुक्क-णेहो, अ-याणंतो
 य पसूहि खज्जइ । इअरु घई एक-पण ज्जे मुक्क-णेहु, जाणइ ३०
 जे पसु तह वि खज्जइ । किं च भण्णउ, सव्वहा खलु अ-
 सुइ जइसउ, विसिद्ध-जण-परिहरणिज्जो अ-परिप्फुड-सदा-
 बद्ध-खुद्द-मंडली-गिणिगिणाविउ व । तहे सो वि वरउ, किं
 कुणइ अण्णहो जिज कस्सइ विआरु । खलो घई सई जिज
 बहु-विआर-भंगि-भरिअल्लउ त्ति । सव्वहा,

३५

मह पत्तियासु एवं फुडं भणंतस्स संसयं मोक्तुं ।
 मा मा काहिसि मेत्ति उग्ग-भुअंणेण व खलेण ॥

चिन्तये, हं ! विषं यादृशं; प्रमुखरसिकः जीवांतकरः इव । तयोश्च
 विषं मुखे मधुरं मंत्रैश्च क्रियते रसायनम् । खलः खलु मुखे एव
 कटुकः मंत्रान् च घटितान् अपि विसंघटति । हं, बुध्यते वर्तते
 खलः खलः एव यादृशः, उज्जितस्नेहः पशुभक्तः च । तयोः खलः
 अपि वरः पीडयमानः विमुक्तस्नेहः अजानन् च पशुभिः खाद्यते ।
 इतरः खलु एकपदे एव मुक्तस्नेहः, जानात्येव पशुं तथापि खादति ।
 किं च भण्यताम्, सर्वथा खलु अशुचिः यादृशः विशिष्टजनपरिहर-
 णीयः अपरिस्फुटशब्दाबद्धधुद्रमंडलीशब्दायमानः इव । तयोः सः अपि
 वरः, किं, करोति अन्यस्य एव कस्यापि विकारः । खलः खलु स्व-
 यमेव बहुविकारभंगीभरितः इति । सर्वथा

मयि प्रतीहि एवं स्फुटं भणति संशयं मोक्तुं
 मा मा करोपि मैत्रौ उग्रभुजंगेन इव खलेन ॥

जारज्जाअहो दुज्जणहो दुट्ठ-तुरंगमहो जिज
जेण ण पुरउ णउ मग्गउ हं तीरइ गंतुं जि ॥
अकए वि कुणइ दोसे कए वि णासेइ जे गुणे पयडे
विहि-परिणामस्स व दुज्जणस्स को वा न बीहेइ ॥

अहवा—

कीरउ कहापबंधो भसमाणे दुज्जणे अगणिऊण ।
किं सुणएहिं धरिज्जइ विसंखलो मत्त-करि-णाहो ॥
होन्ति सुअण चिय परं गुण-गण-गरुआण भाजणं लोए ॥
मोत्तूण णइ-णाहं कथं व णिवसंतु रयणाइं ॥
तेण सज्जण-सत्थो च्चेय एत्थ कहा-बंधे सोउमभिउत्तो ति ॥
सो य सज्जणो कइसओ ?-रायहंसो जइसओ, विसुद्धो-
भय-पक्खो पय-विसेस-ण्णओ व्व । तहे रायहंसो वि—

जारजातस्य दुर्जनस्य दुष्टतुरंगमस्य एव
येन न पुरतः न तु पश्चात् भोः शक्यते गन्तुमेव ॥
अकृते अपि करोति दोषान् कृते अपि नाशयति यः
गुणान् प्रकटान्

विधिपरिणामात् इव दुर्जनात् को वा न विभेति ॥

अथवा—

क्रियताम् कथाप्रबन्धः भषतः दुर्जनान् अगणयित्वा
किं शुनकः धार्यते विशृङ्खलः मत्तकरिनाथः ॥
भवन्ति सुजनाश्चैव परं गुरुगुणगणानां भाजनं लोके
मुक्त्वा नदीनाथं कुत्रैव नवसंतु रत्नानि ॥
तेन सज्जनसार्थः एव अत्र कथाबंधे श्रोतुमभियुक्तः इति ॥
स च सज्जनः कीदृशः ? - राजहंसः यादृशः विशुद्धोभयपक्षः
पद(पयः)विश्लेषज्ञः एव । तयोः राजहंसः अपि

उब्भड-जलयाडंबरहि पावइ माणस-दुक्खइं ५०
सज्जण पुणु जाणेइ जिज खल-जल-यहं सहावइं ॥^१

तेण हसिउं अच्छइ । होउ पुण्णिमा-यंदु जइसउ, सयल-
कला-भरियउ जण-मणाणंदो व्व । तहे पुण्णिमा-यंदो
वि कलंक-दूसिओ, अहिसारियाण मण-दूमिओ य । सज्ज-
णो पुण अ-कलंको सब्ब-जण-दिहि-करो व्व । अवि मुणालु ५५
जइसउ, खंडिज्जंतो वि अ-खुडिय-णेह-तंतु सु-सीयलो व्व ।
तहे मुणालु वि ईसि कंडूल-सहाओ जल-संसग्गि वडिठओ
व्व । सज्जण पुणु मधुर-सहावु वियड्ठ-वडिठय-रसो य । हं !
च, दिसा-गओ जइसओ, सहावुण्णओ अणवरय-पयड्ठ-दाण-
पसरो य । तहे दिसा-गओ वि मय-विआरेण घेप्पइ, दाण- ६०
समए य सामायंत-वयणो होइ । सज्जण पुणि अ-जाय-मय

१ हाथप्रत उपरथी श्री. जिनविजय नीचे प्रमाणे वांचे छे:-उब्भड-
जलयाडंबरसदृहि पावइं माणसं दुक्खं । सज्जण पुणु जाणइ जिज खल-
जलयहं सहावइं ॥ उपलीं पंक्ति आर्या अने बीजी अपभ्रंश छंद दोहानी
छे; ते दोहा तरीके सुधारी उपर मूकी छे.

उद्धटजलदाडंबरैः प्राप्नोति मानसदुःखानि
सज्जनः पुनः जानाति एव खलजलदानां स्वभावान् ॥

तेन हसित्वा आस्ते । भवतु पूर्णिमाचन्द्रः यादृशः, सकलकला-
भृतः जनमनःआनन्दः इव । तयो पूर्णिमाचन्द्रः अपि कलंक-
दूषितः अभिसारिकाणां दूनमनाः च । सज्जनः पुनः अकलंकः सर्व-
जनधृतिकरः इव । अपि मृणालः यादृशः खण्ड्यमानः अपि अक्षुण्ण-
स्नेहतन्तुः सुशीतलः इव । तयोः मृणालः अपि ईषत्कण्डूलस्वभावः
जलसंसर्गेण वर्धितः इव । सज्जनः पुनः मधुरस्वभावः वैदग्ध्यवर्धि-
तरसः च । हं ! च-दिशागजः यादृशः स्वभावोन्नतः अनवरतप्र-
वृत्तदानप्रसरः च । तयोः दिशागजः अपि मदविकारेण गृह्यते,
दानसमये च श्यामायमानवदनः भवति । सज्जनः पुनः अजातमद

-पसरु देतहो य विअसइ वयण-कमलु । होउ मुत्ताहार
जइसउ, सहाव-विमलो बहु-गुण-सारो य । तहे मुत्ता-हारो
वि छिडु-सय-निरंतरो वण-वडिठओ य । सज्जणो पुण
अ-च्छिडु-गुण-पसरो णायरओ य । किं बहुणा ? । समुदु
जइसउ, गंभीर-सहावु महत्थो य । तहे समुदो वि उक्कलि-
यासय-पउरो णिच्च-कलयलारावुवेविय-पास-जणो व दु-ग्गय
कुडुंबहो जि अणुहरइ । सज्जणु पुणि मंथर-सहावो महु-
महुर-वयण-परितोसिय-जणवओ त्ति ।

अवि य—

सरलो पियंवओ दक्खिण्णो चाई गुणण्णओ सुहओ ।
मह जीविण वि चिरं सुअणु चिचअ जियउ लोयम्मि ॥ ७१

प्रसरः, ददतः च विकसति वदनकमलम् । भवतु मुक्ताहारः
यादृशः स्वभावविमलः बहु गुणसारः च । तयोः मुक्ताहारः अपि
छिद्रशतनिरंतरः वनवर्धितः च । सज्जनः पुनः अछिद्रगुणप्रसरः
नागरकः च । किं बहुना ? । समुद्रः यादृशः गंभीरस्वभावः महार्थः
च । तयोः समुद्रः अपि उत्कलिकाशतप्रचुरः नित्यकलकलारावो-
द्वेजितपार्श्वजनः इव दुर्गतकुटुम्बकम् एव अनुहरति । सज्जनः
पुनः मन्थरस्वभावः मधुमधुरवचनपरितोषितजानपदः इति

अपि च,

सरलः प्रियंवदः दक्षिणः त्यागी गुणज्ञः सुभगः
मम जीवितेन अपि चिरं सुजनः एव जीवतु लोके ॥

॥ एकादशमुद्धरणम् ॥

[कालियासु ।]

॥ पुरुरवस्स उम्माय-वयणाइं ॥

मइं जाणिअं मिअ-लोअणिं णिसि-अरु को इ हरेइ
जाव ण णव-तडि सामलो धारा-हरु वरिसेइ ॥ १ ॥

जल-हरु संहरु एहु कोपु आढत्तओ
पविरल-धारा-सार-दिसा-मुह-कन्तओ ।

एमइं पुहवि भमन्तो जइ पिअ पेक्खोहिमि
तव्वे जं जु करीहिसि तं तु सहोहिमि ॥ २ ॥

गन्धुम्माइअ-महु-अर-गीएहि
वज्जन्तेहि पर-हुअ-रव-तूरेहि ।

पसरिय-पवणुवेहिर-पल्लव-लय-निअरु
सु-ललिअ-विविह-पआरं णच्चइ कप्प-अरु ॥ ३ ॥ १०

१. (पं.) जाणिअ, (पी.) जाणिअं; (पं.) मिअलोअणि, (पी.) मिअ-
लोअण; — (पं. रं.) णु, (पी.) ण; (पं.) णवतलि (पं. k.) णव-
तडि, (पी.) णवतलि; तृतीयानो अर्थ लाववा. २. (पं.) कोपइं (पं. k.)

[कालिदासः ।]

॥ पुरुरवसः उन्मादवचनानि ॥

मया ज्ञातं मृगलोचनां निशाचरः कोऽपि हरति
यावन्न नवतडित् श्यामलः धाराधरः वर्षति ॥ १ ॥

जलधर संहर एतं कोपं आरब्धं

प्रविरलधारासाराक्रान्तदिशामुखः

एवं पृथिव्यां भ्राम्यन् यदि प्रियां प्रेक्षिष्ये

तदा यद् यत् करिष्यसि तत् तत् सहिष्ये ॥ २ ॥

गन्धोन्मादितमधुकरगीतैः

वाद्यमानैः परभृततूर्यैः

प्रसृतपवन्नोद्वेल्लनशीलपल्लवलतानिकरः

सुललितविविधप्रकारेण नृत्यति कल्पतरुः ॥ ३ ॥

बंहिण पइं इअ अब्भत्थेमि आअक्खहि मं ता
एत्थु रणे भमन्ते जइ पइं दिट्ठी सा महु कंता ।
णिसम्महि मिअंक-सरिसे वअणे हंस-गइ
ए चिण्हे जाणिहिसि आअक्खिउ तुज्झु मइं ॥४॥

परहुअ महुअ-पलाविणि कन्ति
नन्दण-वण सच्छन्द भमन्ति ।
जइ पइं पिअअम सा महु दिट्ठी
ता आअक्खहि महु परपुट्ठि ॥ ५ ॥
रे रे हंसा किं गोविज्जइ
गइ-अणुसारें मइं लक्खिउज्जइ ।
कइं पइं सिक्खिउ ए गइ-लालस
सा पइं दिट्ठी जहण-भरालस ॥ ६ ॥

कोपवि, (पं.क.) कोप; (रं.) 'कोपं' एम अर्थ करे छे; (पी.) को पइं
वांचे छे-(प.) ए मइं (रं.) एने निपात लई मइं=अहम् एम नोधे छे;
परंतु एमइ=एवम् एम वांचुं वधारे घटित छे. ३. [लय.] = लता 'चर्वरी'
बरोबर बेसे एटला काजे उमेर्यु छे; बाकी (पं.) (पी.) नोधता नथी.
६. (पं.) ए (पी.) एं.

बंहिण त्वामित्यभ्यर्थये आचक्ष्व मां तावत्
अत्रारण्ये भ्रमता यदि त्वया दृष्टा सा मम कान्ता ।
निशामय मृगांकसदृशेन वदनेन हंसगतिः
एतेन चिह्नेन ज्ञास्यसि आख्यातं तुभ्यं मया ॥४॥
परभृते मधुरप्रलापिनि कान्ता
नन्दनवने स्वच्छन्दं भ्रमन्ती ।
यदि त्वया प्रियतमा सा मम दृष्टा
तदाचक्ष्व मयं परपुष्टे ॥ ५ ॥
रे रे हंस किं गोप्यते
गत्यनुसारेण मया लक्ष्यते ।
केन तुभ्यं शिक्षितं एतद् गतिलालस
सा त्वया दृष्टा जघनभरालसा ॥ ६ ॥

गोरोअण-वण्णा चक्का भणहि मइं
महु-वासर कीलन्ति धणिअ ण दिट्ठी पइं ॥ ७ ॥
एक्कक्कम-वड्ढिअ-गुरुअर-पेम्म-रसे
सरि हंस-जुवाणउ कीलइ काम-रसे ॥ ८ ॥
करिणी-विरह-संताविअउ
काणणे गंधुद्धअ-महुअर ॥ ९ ॥
हउं पइं पुच्छिमि अक्खहि गअ-वर
ललिअ-पहारें णासिअ-तरु-वर ।
दूर-विणिज्जिअ-सस-हर-कंती
दिट्ठी पिअ पइं संमुह जंती ॥ १० ॥

७. (पं.) भणहि मइं (पी.) भणइ मइं
८. (पं.) एक्कक्कम जेने अनुसरी (रं.) एकक्रम; जो के (पं.) नी छाया
एकैक; (पी.) एक्केक्कम.
९. (पं.) संताविअओ-महुअर । (पी.) संताविअओ-महुअरओ
१०. (ध्रुव) णामियतरुवर सूचवे छे.

गोरोचनवर्ण चक्र भण माम्
मधुवासरे क्रीडन्ती प्रिया न दृष्टा त्वया ॥ ७ ॥
एकक्रमवर्धितगुरुतरप्रेमरसेन
सरसि हंसयुवा क्रीडति कामरसेन ॥ ८ ॥
करिणीविरहसंतापितः
कानने गन्धोद्धतमधुकरः ॥ ९ ॥
अहं त्वां पृच्छामि आख्याहि गजवर
ललितप्रहारेण नाशिततरुवर ।
दूरविनिर्जितशशधरकान्तिः
दृष्टा प्रिया त्वया संमुखं यान्ती ॥ १० ॥
१०

पसरिअ-खर-खुर-दारिअ-मेइणि वण-गहणे अविचलु ।
 परिसक्कइ पेच्छहु लीणो णिअ-कज्जुज्जअ कोलु ॥ ११ ॥
 फलिअ-सिला-अल-णि-म्मल-णिज्झरु
 बहु-विह-कुसुमे विरइअ-सेहरु ।
 किण्णर-महरुगीअ-मणो-हरु
 देक्खावहि महु पिअअम महि-हरु ॥ १२ ॥
 पुव्व-दिसा-पवणाहअ-कलोलुगअ-वाहओ
 मेहअ-अंगे नच्चइ स-ललिअं जल-णिहि-णाहओ ४०
 हंस-विहंगम-कुंकुम-संख-कआभरण
 करि-मभराउल-कसणल-कमल-कआवरण
 वेला-सलिलुव्वेलिअ-हत्थ-दिण्ण-तालु
 ओत्थरइ दस-दिसं रुंधेविणु णव-मेहालु ॥ १३ ॥ ४४

- ११ (पं) मेइणि-अविचलु. (पी.) मेइणिओ-अविचल्लु; (पं) परिसप्पइ
 (पी.) परिसक्कइ (पं. K. U. रं.) कज्जुज्जुअ; परंतु छंदनी दृष्टि
 (पं) कज्जुज्जुअओ (पी.) कज्जुज्जुओ.
 १२. (पी.) ए नथी लीधो.
 १३. (पी.) (रं) ने अनुसरी पंक्ति ३ मां विहंगम (पं.) ने बदले रंहंग
 बांचे छे; पंक्ति ६ मां (पं पी.) णवमेहालु.

प्रसूतखरखुरदारितमेदिनिः वनगहने अविचलः ।
 परिष्वकति प्रेक्षध्वं लीनः निजकार्योद्यतः कोलः ॥ ११ ॥
 स्फटिकशिलातलनिर्मलनिर्झर
 बहुविधकुसुमैर्विरचितशेखर
 किन्नरमधुरोद्गीतमनोहर
 दर्शय मम प्रियतमां महीधर ॥ १२ ॥
 पूर्वदिशापवनाहतकलोलोद्गतबाहुः
 मेघाङ्गैः नृत्यति सललितं जलनिधिनाथः ।
 हंसविहंगमकुंकुमशंखकृताभरणः
 करिमकराकुलकृष्णलकमलकृतावरणः ।
 वेलासलिलोद्वेलितदत्तहस्ततालः
 अवस्तृणाति दशदिशः रुद्ध्वा नवमेघकालः ॥ १३ ॥

सुर-सुदरि जहण-भरालस पीणुत्तुंग-घण-त्थणि
 थिर-जोव्वण तणु-सरीरि हंस-गइ ।
 गअणुज्जल-काणणे मिअ-लोअणि भमन्ते दिट्ठि पइ
 तह विरह-समुहन्तरें उत्तारहि मइ ॥ १४ ॥
 लपे पेक्खविणु हिअपं भावमि
 “जइ विहि-जोएं पुणु तहिं पावमि । ५०
 ता रण्णे वि ण करिमि णिब्भन्ती
 पुणु ण-इ मेल्लमि दाह कअन्ती ” ॥ १५ ॥
 मोरा पर-हुअ हंस विहंगम
 अलि गअ पव्वअ सरिअ कुरंगम ।
 तुज्झहं कारणे रण्णे भमन्ते
 को ण-हु पुच्छिउ मइ रोअन्ते ॥ १६ ॥ ५६

१४. (पं.) दिट्ठि बांची पइ ने पंक्ति ३. मां ले छे जे छंदनी दृष्टि खोडं
 छे; (पी.) दिट्ठा पइ बांची तेने पंक्ति ४ मां ले छे.
 १५. (पं.) पेक्ख विणु (पी.) पेक्खु विणु (रं.) टीका: लते प्रेक्षस्व
 विना हृदयेन भ्रमामि । परंतु पेक्खविणु एम अव्ययभूतकृत होवा
 वधारे संभव छे; अने भावमि=भावयामि । पंक्ति ४. मां (पी.)
 ताह कअन्ती; (पं.) दाह कलन्ती पण; (पं.) नी छायामां:-तां कृता-
 न्ताम् । (रं.) वन्ने य पाठांतरो नोधे छे; (पी.) (पं.) मेल्लं.

सुरसुन्दरी जघनभरालसा पीनोत्तुंगघनस्तनी
 स्थिरयौवना तनुशरीरा हंसगतिः ।
 गगनोज्ज्वलकानने मृगलोचना भ्रमता दृष्टा त्वया
 तर्हि विरहसमुद्रान्तरादुत्तारय माम् ॥ १४ ॥
 लतां प्रेक्ष्य हृदयेन भावयामि
 “यदि विधियोगेन पुनः तां प्राप्नोमि
 तद् अरण्ये अपि न करोमि निर्भ्रान्ति
 पुनः नापि मोचयिष्ये दाहं कुर्वन्तीम् ” ॥ १५ ॥
 मयूरः परभृतः हंसः विहंगमः
 अलिः गजः पर्वतः सरित् कुरंगमः ।
 तव कारणेन अरण्ये भ्रमता
 कः न खलु पृष्टः मया रुदता ॥ १६ ॥

॥ द्वादशमुद्धरणम् ॥

। दोहाकोसोद्धरियगीयाइं ।

[काण्ह ।]

लोअह गव्व समुव्वहइ 'हउं परमत्थे पवीण'
कोडिह मज्झे एक्कु जइ होइ निरंजन-लीण ॥ १ ॥
आगम-वेअ-पुराणे पंडित्ता माण वहन्ति
पक्क-सिरि-फले अलिअ जिम बाहेरित भुमयन्ति ॥ २ ॥
एवंकार बीअ लइअ कुसुमिअउ अरविंद
महुअर-रूपे सुरअ-वीर जिघइ मअरन्द ॥ ३ ॥
गअण-समीरण-सुह-वासे पंचेहि परिपुण्ण
सअल-सुरासुर एहु उअत्ति वटिण एहु सो सुन्न ॥ ४ ॥
नि-त्तरंग सम सहज-रूअ सअल-कलुस-विरहिण
पाप-पुण्ण-रहिण कुच्छ नाहि काण्हु फुड कहिण ॥ ५ ॥ १०

। दोहाकोषोद्धतगीतानि ।

[कृष्णः ।]

लोकेषु गर्वं समुद्रहति 'अहं परमार्थे प्रवीणः'
कोटीनां मध्ये एकः यदि भवति निरञ्जनलीनः ॥ १ ॥
आगमवेदपुराणे पण्डिताः मानं वहन्ति
पक्वश्रीफले अलयः यथा बाह्यतः भ्राम्यन्ति ॥ २ ॥
एवंकारं बीजं लात्वा कुसुमितं अरविन्देन
मधुकररूपेण सुरतवीरः जिघ्रति मकरन्दम् ॥ ३ ॥
गगनसमीरणसुखवासः पञ्चभिः परिपूर्णः
सकलसुरासुराणामेषः उत्पत्तिः, मूर्ख, एषः स शून्यः ॥ ४ ॥
निस्तरङ्गः समः सहजरूपः सकलकलुषविरहितः
पापपुण्यरहितः किञ्चित् न अस्ति कृष्णः स्फुटं कथयति ॥ ५ ॥

काण्ह]

१४९

सहज एक्कु पर अत्थि तहिं फुड काण्हु परिजानइ
बहु सत्थागम पढइ गुणइ वढ किंपि न जानइ ॥ ६ ॥
अहे ण गमइ ण उहे जाइ बेणिण-रहिअ तसु निच्चल थाइ
भणइ काण्ह मन कह वि ण फुट्टइ निच्चल पवण-घरिणि घरे वट्टइ ॥ ७ ॥
वर-गिरि-कंदर गुहिर जगु तहिं सअल वि तुट्टइ १५
विमल सलिल सोसं जाइ कालगिगइ पइट्टइ ॥ ८ ॥
एहु सुदुद्धर धरणि-धर सम-विसम उत्तार न पोवइ
भणइ काण्ह दुल्लख दुरववाह को मणे परिभावइ ॥ ९ ॥
जो संवेअइ मण-रअण अहरह सहज फरन्त
सो पर जाणइ धम्म-गइ; अन्न कि मुनइ कहन्त ॥ १० ॥ २०
पहं वहंतेण णिय-मन बंधनं कियउ जेण
तिहुअण सयल विफारिआ पुणु संहारिअ तेण ॥ ११ ॥
सहजे निच्चल जेण किय सम-रसें निअ-मण-राअ
सिद्धो सो पुण तक्खणे णउ जर-मरणह भाय ॥ १२ ॥

सहजः एकः परः अस्ति तं स्फुटं कृष्णः परिजानाति
बहून् शास्त्रागमान् पठति गुणयति मूर्खः किमपि न जानाति ॥ ६ ॥
अधः न गच्छति न ऊर्ध्वं याति द्विरहिता तस्य निश्चला स्थितिः
भणति कृष्णः मनः कथमपि न स्फुटति निश्चला पवनगृहिणी गृहे वर्तते ॥ ७ ॥
वरगिरिकंदरः गभीरः जगत् तत्र सकलं अपि वृत्त्यति
विमलं सलिलं शोषं याति कालाग्नौ प्रविष्टे ॥ ८ ॥
एषः सुदुर्धरः धरणीधरः समविषमः उत्तारं न प्राप्नोति ।
कृष्णः भणति दुर्लक्षं दुरवगाहं कः मनसि परिभावयति ॥ ९ ॥
यः संवेत्ति मनोरत्नं अहरहः सहजे स्फुरत्
सः परां जानाति धर्मगतिं अन्यः किं जानाति कथयन् ॥ १० ॥
पन्थानं वहता निजमनः बन्धनं नीतं येन
त्रिभुवनं सकलं विस्फारितं पुनः संहतं तेन ॥ ११ ॥
सहजे निश्चलः येन कृतः समरसेन निजमनोराजः
सिद्धः सः पुनः तत्क्षणे न जरामरणयोः भयम् ॥ १२ ॥

णिच्चल निव्वियप्प निवियार उअअ-अत्थमण-रहिअ सु-सार २५
 अइसो सो निव्वान भणिज्जइ जहिं मन मानस किंपि न किज्जइ ॥ १३ ॥
 वर-गिरि-सिहर-उत्तुंग-थलि शवरे जहिं किअ वास
 णउ लंघिअ पंचाननेहिं करि-वर दूरिअ आस ॥ १४ ॥
 एहु सो गिरि-वर कहिअ मइं एहु सो महा-सुह-ठाव
 एत्थु रे निअहु सहज-खण लब्भइ महा-सुह जाव ॥ १५ ॥
 एककु ण किज्जइ मंत ण तंत णिअ घरिणि लइ केलि करत्त
 णिअ घरे घरिणि जाव ण मज्जइ ताव कि पंच-वण्ण विहरिज्जइ ॥
 एसो जप-होमे मंडल-कम्मे अनुदिन अच्छसि काहि उ धम्मे ।
 तो विणु तरुण निरंतर-नेहे बोहि कि लाभइ एण वि देहे ॥
 जें बुज्झिअ अविरल सहज-खण काहिं वेअ-पुराण
 तें तुडिअ विसय-वियप्प जगु रे असेस-परिमाण ॥ १८ ॥
 जिम लोण विलिज्जइ पाणिणहिं तिम घरिणी लइ चित्त
 सम-रस जाई तक्खणे जइ पुणु ते सम चित्त ॥ १९ ॥

निश्चलं निर्विकल्पं निर्विकारं उदयास्तमनरहितं सुसारं
 ईदृशं तद् निर्वाणं भण्यते यत्र मनसा मानसं किमपि न क्रियते ॥ १३ ॥
 वरगिरिशिखरोत्तुंगस्थली शवरेण यत्र कृतः वासः
 न तु लङ्घिता पञ्चाननेन, करिवरस्य दूरिता आशा ॥ १४ ॥
 एषः सः गिरिवरः कथ्यते मया एषः सः महासुखस्थानम्
 अत्र रे पश्य सहजक्षणं लभ्यते महासुखं यावत् ॥ १५ ॥
 एकः न कुर्यात् मन्त्रं न तन्त्रं, निजां गृहिणीं लात्वा केलीं कुर्वन्
 निजगृहे गृहिणी यावत् न मज्जति तावत् किं पञ्चवर्णेषु विद्वियते ॥
 एषः जपहोमे मण्डलकर्मणि अनुदिनं आस्ते कस्मिन् खलु धर्मे
 तव विना तरुणि निरन्तरस्नेहेन बोधिः किं लभ्यते अनेनापि देहेना ॥
 येन बुद्धं अविरलं सहजक्षणं (तस्य) किं वेदपुराणानि
 तेन त्रोटितं विषयविकल्पं जगत् रे अशेषपरिमाणं ॥ १८ ॥
 यथा लवणं विलीयते पानीये तथा गृहिणीं लात्वा चित्ते
 समरसं याति तत्क्षणे यदि पुनः तया समं चित्तम् ॥ १९ ॥

॥ त्रयोदशमुद्धरणम् ॥

। दोहाकोसोद्धरिगीयाइ ।

[सरह ।]

मट्टी पाणी कुस लइ पढंत घरहिं बइसिअ अग्नि हुणंत
 कज्जे विरहिअ वहन्ति होमे अक्खि डहाविअ कहुए धूमें ॥१॥
 एक-दंडि ति-दंडि भअवं-वेसैं विणुआ होइ अ हंस-उवेसैं
 मिच्छेहिं जग बाहिअ भुल्लैं धम्माधम्म ण जाणिअ तुल्लैं ॥२॥
 अइरिहिं उद्धूलिअ छारैं सीसउ बाहिय ए जड-भारैं ५
 घरहिं बइसी दीवा जाली कोणेहिं बइसी घंडा चाली ॥ ३ ॥
 अक्खि निवेसी आसन बंधी कण्णेहिं खुसखुसाइ जन धन्धी
 रंडी मुंडी अण्ण वि वेसैं दिक्खा देइ दक्खिण-उवेसैं ॥४॥
 दीह-णक्ख जे मलिणें वेसैं णगल होइअ उपाटिअ-केसैं
 खवणेहिं जान विडंबिय वेसैं अप्पणु बाहिअ मोक्ख-उएसे ॥५॥१०

। दोहाकोशोद्धृतगीतानि ।

[सरह ।]

मृदं पानीयं कुशं लात्वा पठन्ति गृहे उपविश्य अग्निं जुह्वति
 कार्येण विरहिताः वहन्ति होमान् अक्षिणी दग्ध्वा कटुकेन धूमेन ॥१॥
 एकदण्डेन त्रिदण्डैः भगवद्देशेन विज्ञकाः भवन्ति च हंसापदेशेन
 मिथ्यात्विभिः जगद् बाधितं भ्रान्तैः धर्माधर्मं न जानन्ति तुलया ॥२॥
 आचार्येण उद्धूलितं भस्मना शीर्षं बाधितं अनेन जटाभारेण
 गृहे उपविश्य दीपं ज्वालयति कोणे उपविश्य घण्टं चालयति ॥३॥
 अक्षिणी निमिष्य आसनं बद्ध्वा कर्णयोः मन्त्रयति जनान् प्रतार्य
 रण्डायाः मुण्डितायाः अन्यायाः अपि वेशेन दीक्षां ददाति दक्षिणा-
 पदेशेन ॥४॥

दीर्घनखैर्ये मलिनेन वेशेन नग्नाः भवन्ति उत्पाटितकेशेन
 क्षपणैः यानं विडम्बितं वेशेन आत्मा बाधितः मोक्षापदेशेन ॥५॥

जो णग्गा विअ होइ मुक्ति ता सुणह सियालह
लोमोप्पाटणे अत्थि सिद्धि ता जुवइ-णितंबह
पिच्छी-गहणे दिह मोक्ख ता मोरह चमरह
उंछ-भोअणें होइ जाण ता करिह तुरंगह
सरह भणइ खवणाण मोक्ख महु किंपि न भावइ १५
तत्त-रहिअ-काया ण ताव पर केवल साहइ ॥ ६ ॥

करुणा छडि जो सुणहि लग्ग ण उ सो पावइ उत्तिम मग्ग
अहवा करुणा केवल भावइ सो संसारहि मोक्ख न पावइ ॥ ७ ॥
मंत ण तंत ण धेअ ण धारण सब्ब वि रे वढ विब्भम-कारण
असमल चित्त म ज्ञाणहि खरडह सुह अच्छंत म अप्पणु
जगडह ॥ ८ ॥ २०

अहिमाण-दोसैं ण लक्खिउ तत्त तेण दूसइ सअल जाणइ सो दत्त
ज्ञाणें मोहिअ सअल वि लोअ निअ-सहाव ण उ लक्खइ कोइ ॥ ९ ॥

यदि नग्नस्य अपि च भवति मुक्तिः तर्हि शुनः शृगालस्य
लोमोत्पाटने अस्ति सिद्धिः तर्हि युवतीनितम्बस्य
पिच्छिकाग्रहणे दृष्टः मोक्षः तर्हि मयूरस्य चमरस्य
उच्छभोजने भवति ज्ञानं तर्हि करिणः तुरंगस्य
सरहः भणति क्षपणानां मोक्षः मह्यं किमपि न भावयति
तत्त्वरहितकाया न तावत् परं केवलं साधयति ॥ ६ ॥
करुणां त्यक्त्वा यः शून्यं लग्नः न तु सः प्राप्नोति उत्तमं मार्गम्
अथवा करुणां केवलं भावयति सः संसारे मोक्षं न प्राप्नोति ॥ ७ ॥
मंत्रः न तन्त्रं न ध्येयं न धारणां सर्वे रे मूर्खे विभ्रमकारणम्
अश्यामलं चित्तं मा ध्यानेन मलिनीकुरु सुखे सन्तं मा आत्मानं
पीडय ॥ ८ ॥

अभिमानदोषेण न लक्षितं तत्त्वं तेन दूषयति सकलानि यानानि सः दैत्यः
ध्यानेन मोहितः सकलः अपि लोकः निजस्वभावं न तु लक्षते कोऽपि ॥ ९ ॥

जव्वे मण अत्थमण जाइ तणु तुट्टइ बंधण
तव्वे सम-रस सहजे वज्जिइ ण उ सुह ण बम्हण ॥ १० ॥
भावहि उवज्जइ खअहि णिवज्जइ भाव-रहिअ पुणु कहि उवज्जइ २५
विण्ण-विवज्जिअ जोओ वज्जइ अच्छहि सिरि-गुरु-णाह
कहिज्जइ ॥ ११ ॥

देक्खहु सुणहु परीसहु खाहु जिघाहु भमहु बइह उट्टाहु
आलमाल ववहारें पेल्लह मण छडु एकार म चल्लह ॥ १२ ॥
गुरु-उवएसह अमिय-रसु हवहि ण पीअउ जेहि
बहु-सत्थत्थ-मरुत्थलिहि तिसिअ मरिअउ तेहि ॥ १३ ॥ ३०
पंडिअ सअल सत्थ वक्खाणइ देहहि बुद्ध वसंत ण जाणइ
अमणागमण ण तेण विखंडिअ तो वि णिलज्ज भणइ हउं
पंडिअ ॥ १४ ॥

जीवंतह जो णउ जरइ सो अजरामर होइ
गुरु-उवएसैं विमल-मइ सो पर धण्णा कोइ ॥ १५ ॥

यावत् मनः अस्तमनं याति तनोः घुट्यति बन्धनम्
तावत् समरसः सहजे व्रजति न तु शूद्रः न तु ब्राह्मणः ॥ १० ॥
भावे उत्पद्यते क्षये निष्पद्यते भावरहितः पुनः कथं उत्पद्यते
द्वि-विवर्जितः योगं व्रजति, आस्व, श्रीगुरुनाथेन कथ्यते ॥ ११ ॥
पश्यत शृणुत स्पृशत खादत जिघ्रत भ्राम्यत उपविशत उत्तिष्ठत
आलजालं व्यवहारे प्रेरयत मनः त्यजत एकाकी मा चलत ॥ १२ ॥
गुरूपदेशस्य अमृतरसः अस्ति न पीतः यैः
बहुशास्त्रार्थमरुस्थलीषु तृषया मृतं तैः ॥ १३ ॥
पंडितः सकलानि शास्त्राणि व्याख्याति देहे वसन्तं बुद्धं न जानाति ॥
गमनागमनं तेन न विखण्डितं तथापि निर्लज्जः भणति 'अहं पण्डितः'
जीवन् यः न जीर्यति सः अजरामरः भवति
गुरूपदेशेन विमलमतिः सः परं धन्वः कः अपि ॥ १५ ॥

विसअ-विसुद्धे णउ रमइ केवल सुण्ण चरेइ ३५
 उड्डी वोहिट्थ-काउ जिम पलुटिअ तहि वि पडेइ ॥१६॥
 विसयासत्ति म बंध करु अरे वढ सरहे वुत्त
 मीण पयंगम करि भमरु पेक्खह हरिणह जुत्थ ॥१७॥
 पंडिअ-लोअहु खमहु महु एत्थ न किअइ विअण्णु
 जो गुरु-वअणें मइ सुअउ तहि किं कहमि सु-गोण्णु ॥१८॥ ४०
 घोरंधारें चंद-मणि जिम उज्जोअ करेइ
 परम-महासुह एककु खणे दुरिआसेस हरेइ ॥ १९ ॥
 घरहिं म थक्कु म जाहि वणे जहिं तहिं मण परिआण
 सअलु निरंतर बोहि ठिअ कहिं भव कहिं निव्वाण ॥ २० ॥
 णउ घरे णउ वणे बोहि ठिउ एव परिआणउ भेउ ४५
 निम्मल-चित्त-सहावत करह अ-विकल से उ ॥ २१ ॥
 एहु सो अण्णा एहु पर जो परिभावइ कोइ
 ते विणु बंधे बंधिकिउ अण्ण विमुक्कउ तो वि ॥ २२ ॥

विषयविशुद्धौ न तु रमते केवलं शून्यं चरति

उड्डीय प्रवहणकाकः यथा पर्यस्य तत्रैव पतति ॥ १६ ॥

विषयासक्तिं मा बन्धं कुरु अरे मूर्ख सरहेण उक्तम्

मीनं पतंगं करिणं भ्रमरं प्रेक्षस्व हरिणानां यूथम् ॥ १७ ॥

पण्डितलोकाः, क्षमध्वं मां अत्र न क्रियते विकल्पः

यद् गुरुवचनेन मया श्रुतं तत्र किं कथयामि सुगोप्यम् ॥१८॥

घोरान्धकारे चन्द्रमणिः यथा उद्द्योतं करोति

परममहासुखं एकस्मिन् क्षणे दुरितानि अशेषाणि हरति ॥१९॥

गृहे मा तिष्ठ मा याहि वने यत्र तत्र मनः परिजानीहि

सकलं निरन्तरं बोधिः स्थिता कुत्र भवः कुत्र निर्वाणम् ॥२०॥

न तु गृहे न तु वने बोधिः स्थिता एवं पारिजानीत भेदम्

निर्मलचित्तस्वभावत्वे कुरुत अविकलं तत् तु ॥ २१ ॥

एषः सः आत्मा एतत् परं यः परिभावयति कोऽपि

सः विना बन्धेन बंधीकृतः आत्मा विमुक्तः तथापि ॥ २२ ॥

॥ चतुर्दशमुद्धरणम् ॥

। पइण्णछंदाइ ।

पासि कप्पि चउरंसिय रेवा-पय-पुण्णियं
 सेडियं च गेण्हेप्पि ससि-प्पभ-वण्णियं ।
 मइं सुयं पि एकलियं सयणि निवण्णियं
 सव्व-रत्ति घोसेइ समाण-सवण्णियं ॥ १ ॥

[श्रीसंघदासरचितायाः वसुदेवहिंज्याः ।]^२

णंदो राया णवि जाणइ जं सगडालो करेहिइ
 नंदो राया मारेविणु सिरियं रज्जे ठवेहिइ ॥ २ ॥

[श्रीजिनदासमहत्तरचितावश्यकचूर्णाः ।]

ताव इमं गीययं गीयं गामणडीए
 जो जसु माणुसु वल्लहउ तं जइ अण्णु रमेइ
 जइ सो जाणइ जीवइ वि तो तहु पाण लएइ ॥ ३ ॥
 [उद्द्योतनसूरेः कुवलयमालायाः ।]^३

१. श्रीचतुरविजयपुण्यविजयसंपादितवसुदेवहिंज्याः प्रथमोऽंशः पृ. १८।

२. (ईन्दोर-आवृत्ति) आवश्यकसूत्रचूर्णी. पृ. ८४.

३. ताडपत्र (जेसलमेर-भंडार) प्रती-पृ. ३७.

। प्रकीर्णछंदांसि ।

पार्श्वे कल्पयित्वा चतुरस्रिकां रेवापयःपूर्णिकां
 सेटिकां च गृहीत्वा शशिप्रभवर्णिकाम् ।
 मां सुप्तां एकाकिनीं शयने निर्विण्णां
 सर्वरात्रिं घोषयति समान-सवर्णिकम् (स्वमानस-वर्णितम्) ॥ १ ॥
 राजा नन्दः नैव जानाति यत् शकटालः करिष्यति
 राजानं नन्दं मारयित्वा श्रीयकं राज्ये स्थापयिष्यति ॥ २ ॥
 तावत् इमं गीतकं गीतं ग्रामनट्या—
 यः यस्य मनुष्यः वल्लभः तं यदि अन्यः रमते
 यदि सः जानाति जीवति अपि तर्हि तस्य प्राणान् लोति ॥३॥

राईए पच्छिमजामे केण वि गुज्जरपहिण धवलदुव्वहयं गीरे
अवि य-

जो णवि विहुरे वि सज्जणउ धवलउ कडुइ भारु
सो गोठुंगणमंडणउ सेसउ तड्डिय-सारु ॥ ४ ॥

[उदयोतनसूरेः कुवलयमालयाः ।]^४

महु महु त्ति भणंतियहो वज्जइ कालु जणस्सु
तो वि ण देउ जणहणउ गोअरिहोइ मणस्सु ॥ ५ ॥

[आनंदवर्धनस्य ध्वन्यालोकात् ।]^५

कोद्धायओ को समचित्त

काहोऽवणाहिं काहो दिज्जउ वित्त ।

को उग्घाडउ परिहियउ परिणित को व कुमार
पडियउ जीव खडप्फडेहिं वंधइ पावह भारु ॥ ६ ॥

[शीलाङ्कविरचितसूत्रकृतांगवृत्तेः ।]^६

४. सदा. पृ. ४७.

५. Pischel : Materialien Zur Kenntniss Des Apabhramsa P. 48.

६. आगमोदयसमितिग्रंथमाला । सूत्रकृतांगवृत्तिः १ । ४ । इत्थिपरि-
वर्तयणे । गा. ९-१० ।

रात्र्याः पश्चिमयामे केनापि गुर्जरपथिकेनेदं धवलदुर्वहत्वं गीतम् ।
अपि च—

यः नापि विधुरे अपि स्वजनः धवलः कर्षति भारं

सः गोष्ठाङ्गणमण्डनः शेषः त्रुटितसारः ॥ ४ ॥

॥ मम ममेति भणतः व्रजति कालः जनस्य

तथापि न देवः जनार्दनः गोचरीभवति मनसः ॥ ५ ॥

क्रोधायितः कः समचित्तः

कस्मात् अपनयेत् कस्मै दद्यात् वित्तम् ॥

कः उद्धटितः परिहितः परिणीतः कः वा कुमारः

पतितः जीवः भ्रान्तिषु बध्नाति पापानां भारम् ॥ ६ ॥

॥ टिप्पणी ॥

॥ प्रथममुद्रणम् ॥

१. कवि अने तेनुं जीवन :-

आ उद्घरण चतुर्मुख स्वयंभूना पउमचरियमांथी लेवामां आव्युं छे. कवि विक्रमना नवमा सैकानी आसपास थयेलो होवो जोईए. तेना काळनी प्रथम मर्यादा तेना काव्यमांथी दृष्टिगोचर थाय छे ते दण्डी अने भामहनो उल्लेख करे छे :

णउ बुद्धिउ पिंगल-पत्थारु णउ भस्मह-दण्डि-यलंकारु ।
ववसाउ तो वि णउ परिहरमि वरि रयडा-वुतु कवु करमि ॥'

तेना काळनी द्वितीय मर्यादा अपभ्रंश महाकवि पुष्पदंतना उल्लेखथी बंधाय छे. पुष्पदंत कवि विक्रमना अगीआरमा सैकानी शतातमां थयो. तेना तिसडिमहापुरिसगुणालंकारना उपोद्घातमां ते चतुर्मुख स्वयंभूना उल्लेख करे छे.

भावाहिउ भारहभासि वासु कोहलु कोमलगिरु कालिदासु ।
चउमुहु सयंभु सिरिहरिसु दोणु णालोइउ कइ ईसाणु वाणु ॥

चतुर्मुख स्वयंभूए पउमचरिय अने हरिवंशपुराण एम वे काव्यो लखवा मांडेलां ते बबोय अधूरां रह्यां जे तेना पुत्र त्रिभुवन स्वयंभूए पूरां कर्या. प्रथम तेणे पउमचरिय हाथमां लीधेलुं एम हरिवंशपुराणना संधि १००ना आरंभनी गाथामां मालम पडे छे. ते गाथा नीचे प्रमाणे छे :

काकूण पौमचरियं सुद्धचरियं च गुणगणपविद्यं
हरिवंसमोहहरणे सरस्सुदियदेह (?) व्व ॥

आखा पउमचरियमां ९० संधि छे. तेना भाग ग्रंथने अंते आपेली गाथा परथी मालम पडशे. ते गाथाओ नीचे प्रमाणे छे :

સિરિવિજાહરકંડે સંધીઝ હોન્તિ વીસપરિમાણા
 ઉજ્જાકંડમ્મિ તદ્વા બાવીસ મુણેહ ગણનાણ ॥
 ચઝહ સુંદરકંડે ઇકકહિયવીસ જુજ્જકંડે ય
 ઉત્તરકંડે તેરહ સંધીઝ નવહ સવ્વાઝ ॥

નેહુમા સંધિને છેડે નીચે પ્રમાણે અન્તર્દર્શક ગાથાઓ છે :

इय पोमचरियसेसे सयंभुएवस्स कह वि उव्वरिण
 तिहुअणसयंभुरइए राहवनिव्वाणमिणं ॥
 वंदइआसियतिहुयणसयंभुपरिविरइयम्मि महाकव्वे
 पोमचरियस्स सेसे संपुत्तो नवइमो सग्गो ॥

આ ઉદ્ધરણ પડમચરિયનો ૧૪મો સંધિ છે. મૂળ હાથપ્રતના
 ૩૬-૩૮ પાનમાં આ ઉદ્ધરણ છે. હાથપ્રતની લખાયા સાલ લહિયાની પ્રશસ્તિ
 પ્રમાણે - સંવત્ ૧૫૨૧ વર્ષે જ્યેષ્ઠમાસે સુદિ ૧૦ બુધવારે । શ્રીગોપા-
 ચલદુર્ગે શ્રીમૂલસંધે બલાત્કારગણે ૬૦... પડમચરિયની હાથપ્રત માંઢારકા
 ઓરીએન્ડલ રીચર્સ ઈન્સ્ટીટ્યુટની હાથપોથી નં. ૧૧૨૦ છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ :-

વસંત પ્રકર્યો છે. માહેશ્વરપુરનો પતિ સહસ્રાર્જુન નર્મદામાં જલક્રીડા કરી
 રહ્યો છે. વીજી વાજુએ લંકાધિનાથ રાવણ નર્મદાને કિનારે પૂજા કરી રહ્યો છે.
 યન્ત્રો વહે નર્મદાનો પ્રવાહ સહસ્રાર્જુનના યાન્ત્રિકોએ રોક્યો છે. સહસ્રાર્જુનનો
 જલક્રીડા સમાપ્ત થતાં યાન્ત્રિકો યન્ત્રોને છોડે છે, એટલે કમરાતો પ્રવાહ
 લંકાધિનાથની પૂજાને રેલી નાખે છે. રાવણ ગુસ્સે થઈ પોતાના દૂતોને બોલતો
 જોણે આ અવિનય કયો તેને શોધવા મોકલે છે. દૂતો સમાચાર લાવે છે. રાવણ
 ગુસ્સે થઈ તરવાર ઝેંચે છે.

પ્રમાત થતાં ઉદયગિરિના શિખરે રવિ, 'મને મૂકી અને ચંદ્રને લઈ નિશા
 ક્યાં ચાલી ગઈ' એમ જાણે શોધ કરતો ન હોય એવો દેખાય છે. વસંત
 જગત્-રૂપી ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે અને નવા ઘરમાં પ્રવેશતાં જાણે સૂર્ય-રૂપી
 મંગલ-કલશની સ્થાપના કરે છે. દુષ્ટ ફાગણ માસને દૂર કરી વસંતરાજ પ્રવેશ
 કરે છે. (૧) વસંતશ્રીના ઘરમાં પ્રવેશતા વસંતરાજની રાજસામગ્રીનું વર્ણન કવિ
 કરે છે; અને મોઢી નર્મદા આ વસંતના મહેલે ઘેલી થઈ મમે છે. (૨) નર્મદા
 પોતાના પતિ રત્નાકરને મળવા શણગાર સજી જાણે જતી હોય એમ જુદાં જુદાં
 નર્મદા નદીનાં સામાન્ય અંગોને નિરૂપિત કરી કવિ વર્ણન કરે છે. આ વસંતના

મહેલે મસ્ત બનેલી નર્મદા માહેશ્વરપુરના પતિ સહસ્રાર્જુનને અને લંકાપતિ રાવણને
 ક્રામાવિષ્ટ કરે છે. (૩) તે વસંત અને તે રેવાનાં જલક્રીડા જોઈને સહસ્રાર્જુ-
 નને જલક્રીડા કરવા હરખ થાય છે. યાન્ત્રિકો યન્ત્રો વહે નર્મદાનો પ્રવાહ રોકે
 છે; અને સહસ્રાર્જુન પોતાના અંત:પુર સહિત નર્મદામાં પ્રવેશ કરે છે. (૪) જલ-
 ક્રીડાનું જુદે જુદે પ્રકારે વર્ણન કવિ કરે છે. (૫-૬) અંત:પુરની રાણીઓ
 સહસ્રકિરણ સાથે જુદા જુદા પ્રકારની ક્રીડા કરે છે, તેનું વર્ણન કવિ કરે છે.
 (૭) આ જલક્રીડાનાં વચ્ચાણો દેવો કરે છે. (૮) રાવણ રેતીની વેદી બનાવી
 જિનવરની તે ઉપર સ્થાપના કરી પૂજા કરે છે. એટલામાં તો યાન્ત્રિકો યન્ત્રોને
 છોડે છે એટલે પ્રવાહ રેલાઈ પૂજાસામગ્રી ધોઈ નાખે છે. રાવણ ગુસ્સે થાય છે
 અને આ પિશુનતા કરનારને શોધવા માણસો મોકલે છે. (૯) પછી રાણીઓના
 તૂટેલા અલંકાર, પુષ્પ, કુંકુમ इत्यादि ઝેંચી જતી નર્મદા તરફ રાવણ નજર કરે
 છે. કવિ કલ્પના કરે છે કે નદી જિનવરની પ્રતિમાને ઝેંચી ગઈ કારણકે તે જિન-
 પ્રભુ, સ્ત્રીઓ સાથેના વિલાસથી અલિપ્ત રહેતા હતા અને તેમણે પોતાની નિષ્કામતાથી
 નદીને ગુસ્સે કરી હતી. (૧૦) એટલામાં રાવણે મોકલેલા ગવેષકો પાછા વળે છે; અને
 તેમાંનો એક તેની અપૂર્વ કામલીલા વચ્ચાણે છે અને એ કામલીલાનો નિર્માપક સહસ્રાર્જુન
 છે તેની ખબર કરે છે. (૧૧) વીજો ગવેષક તેના અંત:પુરને વિવિધ ઉપમાઓએ
 કરી વચ્ચાણે છે. (૧૨) ત્રીજો ગવેષક યન્ત્રોને વચ્ચાણે છે; અને યાન્ત્રિકોએ
 છેવટે યન્ત્રોને છોડી દીધાં તેથી પ્રવાહ રેલાઈ ગયો અને રાવણની પૂજા તેણે ધોઈ
 નાખી - તે વાવત રજુ કરે છે. આ સાંમઢી રાવણ પોતાના હાથે તરવાર ઝેંચે છે.

૩. પદ્યરચના :-

આ ઉદ્ધરણમાં ૧૩ કડવકનો સંધિ લેવામાં આવ્યો છે. દરેક કડવક
 ૧૦ પંક્તિઓનું છે. છેલ્લી બે પંક્તિઓ ઘત્તાની છે. આજ્ઞા સંધિને મથાળે ધ્રુવપદ
 છે ચતુર્મુખ સ્વયંભૂની કૃતિમાં કડવકના દેહની લગભગ સરખી રીતે ૮ પંક્તિઓ છે.
 ત્રિમુખ સ્વયંભૂમાં કડવકની પંક્તિસંખ્યા વધે છે. પુષ્પદન્ત અને ઘનપાલમાં
 કડવકની પંક્તિસંખ્યા વહલતી જાય છે અને તેનો કોઈ નિયમ જ રહેતો નથી.
 આ ચતુર્મુખની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવાનો એક પૂરાવો છે. આ ઉદ્ધરણમાં ધ્રુવપદ,
 અને ઘત્તાનો એક અને કડવકના દેહનો એક - એમ બે છંદો વપરાયા છે.
 ધ્રુવપદ અને ઘત્તાના છંદની માત્રાગણના : ૮ + ૮ + ૧૪ = ૩૦ માત્રાની છે;
 પંક્તિની વચમાં બે યતિ છે અને તે યતિ પ્રાસબદ્ધ છે :

विमलं विहाणपं । कियपं पयाणपं । उययइरिसिहरे रवि दीसइ ।
 मइ मेहेपिण्ण । निसियरु लेपिण्ण । कहि गय णिसि णाइ गवेसइ ॥

હેમચન્દ્ર છન્દોઽનુશાસનના છદ્ધા અધ્યાયના આરંભમાં આ ઘટ્ટા અને ધ્રુવપદ સંબંધી વિવેચન કરતાં આદિમાં જ સૂત્ર મૂકે છે : સન્ધ્યાદૌ કઢવ-કાન્તે ચ ધ્રુવં સ્યાદિતિ ધ્રુવા ધ્રુવકં ઘટ્ટા વા । આ ધ્રુવકે ઘટ્ટા ત્રણ પ્રકારની છે : સા ત્રેધા ષટ્પદી ચતુષ્પદી દ્વિપદી ચ । પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણું ધ્રુવપદ અને ઘટ્ટા ષટ્પદી પ્રકારની છે; અને હેમચન્દ્રના અભિપ્રાયે આ ઉપજાતિનો પ્રકાર છે. અષ્ટૌ ઉપજાતિઃ ॥^૧ એ સૂત્ર પર ટીકા કરતાં હેમચન્દ્ર લખે છે કે : તૃતીયષ્ટયોઃ પાદયોર્દશાદિસપ્તદશાન્તાઃ કલાઃ શેષેષ્ઠૌ ચેત્તદોપજાતિર્નામ ષટ્પદી । પ્રાકૃતપિંગલમાં આ છંદને માટે નામ નથી; પરંતુ ટુમ્મિલાની જાતનો આ છંદ કહી શકાય.^૨

કઢવકના દેહનો છંદ પદ્મટિકા કે પ્રાકૃતપિંગલનો પદ્મટિકા છંદ છે. તેમાં ૧૬ માત્રાનાં ચાર ચરણ છે. હેમચન્દ્ર પદ્મટિકાનું લક્ષણ ધી-પદ્મટિકા । નોંધી ટીકા કરે છે : ચગણચતુષ્કં પદ્મટિકા । યથા, 'પરગુણગહણુ સદોસપયાસણુ, મહુમહુરક્ષરહિ અમિઅભાસણુ । ઉવચારિણ પટિકિડ વેરિઅણહં, હા પદ્મટિકા મણોહર સુઅણહં ॥' એટલે ચાર ચાર માત્રાનાં ચાર જૂથ; કુલે ૧૬ માત્રાનો આ છંદ. આપણા ઉદ્ધરણનાં વધાંય કઢવાના દેહમાં આ જ છંદ છે. પ્રાકૃતપિંગલ છેલ્લા ભાગ ઉપર નિયંત્રણા મૂકે છે, પરંતુ હેમચન્દ્ર તે સ્વીકારતા નથી અને વર્તી કાવ્યવહનમાં આ નિયંત્રણાની ગણતરી કોઈ કવિ કરતા પળ નથી.

માત્રાની ગણતરીમાં પ્રા. પિ. પ્રમાણે ઇં, હિં, ઇ, એ ઓ શુદ્ધ કે વર્ણ-મિલિત અને ર્ તથા હ્ સાથેના સંયુક્તાક્ષર લઘુ ગણવા. સપ્તમી તથા તૃતીયા એકવચનનો ઇ; તૃતીયા બહુવચનનો હિં; સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ઇવિં ઇત્યાદિ ઇ, હિં, હવિં એમ લખ્યા હોય છતાં ઇની એક જ માત્રા ગણવી. હોના ઓની પણ એક માત્રા ગણવી. આ સંબંધમાં વાચકે સિ. હે. ૮૧૪૧૧૦, ૮૧૪૧૧૧ લક્ષ્યમાં લેવા ઘટે છે. તેમાં પણ આ પ્રકારનો આદેશ છે.

૪. ટિપ્પણી :—

[ટિપ્પણીમાં પંક્તિઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.]

૧. છં. શા. પાન ૩૮ (બ) પંક્તિ. ૧૪.

૨. પ્રા. પિ. પાન. ૩૧૫ માત્રા ૧૦+૮+૧૪=૩૨. ટુમિલા.

૩. છં. શા. પા. ૪૩ (અ) પંક્તિ. ૯.

૪. પ્રા. પિ. પાન. ૨૧૭ પદ્મટિકા પાન. ૨૨૦ અટિકા.

૫. પ્રા. પિ. પાન. ૪

૧-૨. આ ધ્રુવક છે. સામાન્ય રીતે સંધિના આરંભનો ધ્રુવક ભવ્ય અને આકર્ષક હોય છે; અને આજના સંધિના પ્રસ્તુતાર્થનો સૂચક હોય છે. આ ધ્રુવકમાં સૂર્યને પ્રતિનાયક કલ્પ્યો છે. નિશાનાયિકા ચંદ્રને લઈ સટકી गई. તેને શોધવા જાણે સૂરજ ઉદયગિરિના શિખરે આવ્યો હોય એમ ઉત્પ્રેક્ષિત છે.

૧. સતિ સપ્તમીનો પ્રયોગ છે; અપભ્રંશમાં સપ્તમી અને તૃતીયાનાં રૂપો સરખાં હોવાથી કોઈ વાર આવા પ્રયોગમાં તૃતીયા પણ વાપરી દેવામાં આવે છે. જુઓ સદર. પાન ૪૩. પંક્તિ ૯૦ પદ્મ જીવંતણ મહુ હાહી મહ્ય અવત્થા ।

૩-૪. સૂર્યને મંગલ-કલશ સાથે સરસાવ્યો છે. વસંત વિશ્વગૃહે વાસ કરવા આવે છે. નવા ઘરમાં વાસ કરતા પહેલાં મંગલકલશ તો મૂકવો જોઈએ ને ? તો આ સૂર્ય જાણે મંગલકલશ; પ્રભાત એ દહિનો અંશ; અને પ્રભાતનાં કોમલ કિરણો જાણે એ કલશ ઢાંકવાની કુમળી કમળની પાંદડીઓ.

૩. રવણ્ણઽ—સુંદર સિ. હે. ૮૧૪૧૨૨૧; પ્રો. પીશલ G. P. 603માં જણાવે છે કે પ્રાકૃતમાં રમણીય અને કરણીયની સાથે સાથે કરણ્ય, રમણ્ય એવાં વિધ્યર્થ ભૂતકૃદંત ટકેલાં તેમાંના રમણ્યમાંથી રવણ્ણ ઉત્તીર્ણ થયું. આ સ્થળે લાવણ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિચર્ચા આવશ્યક છે. સામાન્ય રીતે તેને લવણમાંથી ઉત્તીર્ણ કરવામાં આવે છે; પરંતુ લવણ 'સુંદર' એ અર્થમાં સંસ્કૃતમાં એ શબ્દ વપરાતો નથી. લવણિમા અને લાવણ્ય આ બે જ શબ્દો જ સંસ્કૃતમાં રૂઢ છે. મને લાગે છે કે માગધી અસરથી રનો લ થઈ રવણ્ણ > લવણ્ણ અને તેનું સંસ્કૃત લાવણ્ય. લાવણ્ય પછીનો બોલ લવણિમા.

૩. કોમલકમલકિરણદલછણ્ણઽ આમાં સ્તરી રીતે કામલકિર-ણકમલદલછણ્ણઽ એમ સંસ્કૃતની ઢબે સમાસ હોય. પરંતુ અપભ્રંશમાં સમાસના બંધ તૂટતા જાય છે અને સમાસના શબ્દોની ગોઠવણ પણ નિયંત્રિત રહેતી નથી. સમાસના શબ્દોની ગોઠવણ તો ઠેઠ જૂના કાળથી પ્રાકૃતમાં તૂટતી આવી છે. આ સંબંધે પ્રો. પીશલ G. P. 603. માર્કણ્ડેયના પ્રા. સ. ૮૩૬. પૂર્વનિપાતોઽન્યથા પ્રાયઃ ॥ અને તે પર ટીકા : સમાસે સંસ્કૃત-વિહિતઃ પૂર્વનિપાતઃ પ્રાકૃતે પ્રાયોઽન્યથા સ્યાત્ ॥

૪. ણાવહ ૨. ણાહ સિ. હે. ૮૧૪૧૪૪૧ હવાર્થે નં-નઽ-નાહ-નાવહ-જણિ-જણવઃ ॥ નં, નઽ, નાહનો સંબંધ વૈદિક ન=ઈવ નકિ=

કાંઈ નહીં (પ્રો. પીશલ G. P. 6. Einleitung) સાથે જોડાય. નાવહ, જળિ, જળુનો સંબંધ જ્ઞા ધાતુ સાથે હોઈ શકે. નાઈ કદાચ નાવહનું ટુંકું રૂપ હોવા પળ સંભવ છે. નાઈનો પ્રયોગ તુલસીદાસના રામાયણમાં 'જાળે' 'જાળવું' વે ય અર્થમાં દેખાય છે.

૫. દૂડ સંસ્કૃતછાયામાં શાસનં એમ અર્થ કર્યો છે. આનો આધાર મારી પાસેના જૂના ગુજરાતી રાસ નામે મૃગાંકલેખા (સોઢમા સૈકા) ની કઠી ૧૨૦-૧૨૨ ઉપર છે જે નીચે ટાંકું છે:

કોઠારી બોલાવીડ ઇ હુંતડ જેય સુજાણ ॥૧૨૦

“અન્ન પાન ઘૃત આપિજ્યો ઇ ફાટાફાટડં વસ્ત્ર
ઇહનઈ રૂડઈ રહાવિજ્યો ઇ રલ્લે જણાવડ પુત્ર” ॥૧૨૧
સેઠિ દૂડ દેઈ ગયા ઇ સતીય બોલાવી ધાવિ...

આ ઉદ્ધરણની હાથપ્રતના હાંસિઆમાં સંસ્કૃતટિપ્પણ પાલય : આપ્યું છે તે કદાચ વૃત્ત=પાલય: 'કિંકર, અધિકારી' એ અર્થમાં લેવાય.

૫. કહ વ ણ મારિડ 'જેમ તેમ માર્યા નહિ' એટલે શિક્ષા તો સખત કરી પરંતુ પ્રાણ હર્યા નહિ. કહ=વૈ.સં. કથા 'કેવી રીતે' એનાં સમાન રૂપ જહ=યથા, તહ=તથા, અહ=અથા G. P. 103.

૫. પવમળડવણિક આચેલિય : પરવ અને લતાગૃહોના ચોરો અર્થાત્ કામિજનોનાં વસ્ત્રો જેને હરી લીધાં હતાં. ણિરિક્ક જુઓ. દે. ના. ૪. ૪૯. ચોરઘિયપુટ્ટસું ણિરિક્ક (v. 1. ણિરિક્ક) ।

૭. પડસરઈ=પ્રવિશતિ મને લાગે છે કે પડસરઈનું કારકરૂપ પડસારઈ અને તેમાંથી બનાવેલું સાડું રૂપ તે પડસરઈ વધારે સંભવિત છે; જો કે પડસરઈ પળ કાંઈક પ્રમાણમાં અપભ્રંશમાં પ્રચલિત છે.

૧૩. પડૈહર [પ્રતિગૃહ] અંતર્ગૃહ; જુઓ જસહરચરિડ (શબ્દ-કોષ. પા. ૧૩૬) પડૈહર-પ્રતિગૃહ (અંતર્ગૃહમિત્યર્થે) ; 'ઘરનો આગલો ભાગ' એ અર્થ પળ સંભવિત અને વંધવેસ્તો છે. ગૂ. 'પડશાહ=સં. પ્રતિશાલામાં આ સૂચિત છે. પડૈહરમાં ઈ માટે જુઓ સિ. હે. ૮૧૧૪૧ ધીર્ઘહસ્વૌ મિથોવૃત્તૌ ।

૧૪. નેઝર=નૂપુર । સિ. હે. ૮૧૧૧૨૩ G. P. 125માં પ્રો.

પીશલ જણાવે છે કે સર્વ પ્રાકૃતોમાં નેઝર માલમ પડે છે; એટલે નૂપુર શબ્દ સાથે નેપૂર શબ્દ પળ ભાષામાં પ્રચલિત હશે; અને તેની સાથે સરસાવવા કેયૂર શબ્દ તરફ લક્ષ રેંચે છે. વઢી નેઝરકેઝરં (રાજશેઝરના વાલ રામાયણમાં) અને નેઝરકેઝરાઓ (અપ. પ્રાકૃતપિંગલ ૧. ૨૬) તરફ લક્ષ દોરે છે. જૂના ગૂજરાતીમાં ઠેઠ પ્રેમાનંદ સુધી 'નેવર' = નૂપુરના અર્થમાં વપરાયો છે. હિં. નેપૂર, નેવર.

૧૪ અંતેઝર [અંત:પુરં] G. P. 344 સિ. હે. ૮૧૧૬૦ માગ-ધીની અસરને લીધે અન્ત:=અંતે ।

૧૫ ઉઝજાણેહિં સપ્તમી-બહુવચન: હિં < પ્રા. એકવચન સ્મિ < સં. એકવચન સ્મિન્ ધ્યાનમાં રાખવું કે હિં અને હિં વે પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે. ઉઝજાણેહિં, થાણેહિં, વંદિહિં, વાસહિં, મહાનાસહિં ૬૦ સિ. હે. ૮૧૧૩૪૭ । અર્ધમાગધીમાં હૃથંસિ-પાયંસિ અને પાલીમાં સ્મિ અને સ્મિ પ્રત્યયો સપ્તમી એકવચનમાં છે. આ પ્રત્યય એકવચનમાંથી બહુવચનમાં લેવાવા સંભવ છે. તૃતીયા બહુવચન હિં અને સપ્તમી બહુવચન હિં વચ્ચે પળ અવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ હોવી જોઈએ, કારણ કે વન્ને પ્રત્યયો સરસા છે.

૧૬. સાહુલડ-હાથપ્રતના ટિપ્પણમાં સિગિરિકા શબ્દ આપ્યો છે જે સમજાતો નથી. પરંતુ ધ્વજપટ જેવો આનો અર્થ હોય. સરસાવો દે. ના. ૮૧ ૫૨ । સાહુલિઆ=વસ્ત્ર; પા. સ. મ. 'શિરોવસ્ત્રખંડ' એ અર્થ પળ નોંધે છે.

૧૭. કુસુમા 'અ'કાર સાત્રાસાતર લંબાવ્યો છે; દવળા=દવળઅ=દમનક એટલે 'આ' 'ળ+અ+અ' નો બનેલો છે.

૧૮. વાળરમાલિય [વંદનમાલિકા] પ્રા. ગૂ. તોરળ વંદુરવાલ કલસ ધયવડ લહલહણ । પ્રા. ગુ. કા. શ્રીનેમિનાથપાગુ. કઢી. ૬. હિં. વંદનવાર, વંદનમાલ.

૧૯. મુંજા-ટિપ્પણમાં 'અપ્રેમોજકા: સ્તિતીપુ: ' એમ આપેલું છે; પ્રથમ જમનારા વિપ્રો એ એક અર્થ લીધો છે; પરંતુ વનસ્પતિને અનુલક્ષી બીજો કોઈ અર્થ હોવો જોઈએ.

૨૦. વમ્મેહિ ને બદલે વમ્મહિ વાંચી સપ્તમી એકવચન ઇ-પ્રત્યયાન્ત લેવું ઠીક છે. આ પંક્તિનો છાયામાં છે તેથી જુદી રીતે અર્થ કરી 'વિરહિણં વિધ્યન્ ગતપતિકામર્મસુ આંદોલયન્' એમ સંસ્કૃતછાયા કરવી વધારે ઘટિત થશે.

૨૧. મુંમલમોલી સરસાવો પ્રા. ગૂ. મમ્મર-મોલી નેમિજિળ-

વીવાહ સુનેઈ । નેહગહિલી ગોરડી હિયડઈ વિહસેઈ ॥ પ્રા. ગૂ. કા. શ્રીનેમિનાથપાગુ. કઢી. ૧૨ પં. ૫-૬ મુંબલ < મ. મિમ્બલ (સિ. હે. ૮૧૨૫૮૧) = મિમ્બલ < સં વિહલ । મોલી < √ મુલ (સિ. હે. ૮૧૪૧૭૭) < સં. √ મ્મ+મ્મ; (O.D.B. 212) ગૂ. 'મોલો' એટલે મુગ્ધ પ્રો. પીશલ M. K. A. P. 53 XVI વાલો મુંમરમોલિ ઉલ્લસિઅણિઅંસ. ણી । આ પંક્તિ મોજદેવના સરસ્વતીકળાભરણમાં છે, પ્રો. પીશલ મુંમરમોલિને Intensive રૂપ ગણવી મુલ ને G.P. §354 પ્રમાણે < લુમ માંથી વ્યય કરી ઉતારે છે. હુલઈ (સિ. હે. ૮૧૪૧૦૫) = મુલઈ > મુલઈ G. P. 566. ગૂ. મમ્મરમોલી હિ. તુલસીદાસ: પાર્વતીમંગલ. ૩૮. " વાલક મમરિ મૂલન ફિરહિં ઘર હેરત. "

૨૨. સલોળી [સલાવળ્યા] જુઓ ટિપ્પણ. પ્રથમ ઉદ્ધરણ. ૧. ૩. ગૂ. સલુળી.

૨૫. ઝડળાઈ સરસાવો. દે. ના. ૧૧૫૧ ઓઢળમુત્તરીય । અને વઢી પા. લ. ૪૨ ઝડિઅયં પાડઅયં । ગૂ. ઓઢળી હિ. ઓઢની. સામાન્ય રીતે 'પુલિન' = ઝંચા રેતાલ કીનારાને નિતમ્બ સાથે સરસાવવામાં આવે છે; અહિં પુલિનને ઓઢળી સાથે સરસાવી પ્રવાહને રસના સાથે સરસાવ્યો છે.

૨૮ સયલ [સકલ] વધી કઢાએ સહિત એટલે મોલ.

૩૦. રણ [વર્ણ] રંગ આ તેમ જ 'રંગ' વન્ને શબ્દોનો સંબંધ < સં. √ રજ્જ સાથે છે.

૩૦. તંમોલુ સવાણિઝ [તામ્બૂલ સર્વળકં] સામાન્ય રીતે મ્ર. આમ્ર, તામ્ર, ૬૦ માં મ્ર નો મ્ર થઈ મ્વ થાય છે (G. P. 295. સિ. હે. ૮૧૨૫૬) ગૂ. તાંબુ, આંબો, પરકંબા, આંબલી; આમલું, ત્રાંબુ, એ પ્રો. પીશલની કલ્પનાને ટેકો આપે છે; આ દાસલામાં મ્મ = મ્વની અવકી ગતિ થઈ છે. સરી રીતે મ્ ની પછી તરતજ મ્ બોલતાં નાકમાંથી નીકળતો સ્વર વંધ થઈ જતાં વ થઈ જાય છે; નહિ તો તેને હલકો પાડી મ્ એકલો જ રહેવા દેવો પડે પરંતુ વીજા મ્ ના ઉચ્ચારનો પ્રયત્ન થતાં અજાણે વનો વર્ણાગમ થાય છે.

૩૨. અવરઝહઝ-મઝહઝ: વર્ણવિકારમાં મ્, વ્, વ, ડની એક વીજામાં ફેરવદલી માલમ પડે છે. (સિ. હે. ૮૧૪૩૯૭ G. P. 251) હાથપ્રતોમાં વ્ તો વ્ જ લખાય છે; કેટલીક હાથપ્રતો જ મેદ પાડે છે. પ્રસિદ્ધ દાસલો કરમિ-કરવિ-કરડં આ ત્રણેય રૂપ અપભ્રંશમાં પ્રચલિત છે. સિ. હે. ૮૧૪૩૯૭ । S. K. Chatterji O.D.B. 280, 288

૩૬. દાહિણ-મારુડમિય-સીયલુ: -દાહિણ [દક્ષિણ] સિ. હે.

૮૧૪૩૬। મારુડમિય અ નો લોપ; આ પ્રકારનો લોપ સ્વરમાર કે છંદોબંધ ક્ષાર અપભ્રંશમાં દીઠામાં આવે છે. દા. ત. આજ ઉદ્ધરણમાં પં. ૩૫. મોહુ-પ્પાઈડ, પં. ૪૫. સલિલ-બ્મન્તરે ૬૦ સરસાવો સંસ્કૃતસંધિ-રામોડ-ગચ્છત્ । મોહેડપતત્ ૬૦ અસ્વરિત પ્રથમ હસ્વનો લોપ. Divatia G. L. L. I. P. 368. Turner J. R. A. S. 1921. G. Ph. 23. G. P. 99. "In Apabhramsa also the rhyme determines the toning of the vowels".

૪૦. ણવલ્લુ [નવ+અલ્લુ સ્વાર્થ] અપભ્રંશમાં અલ્લુ ઇલ્લુ ઉલ્લુ સ્વાર્થે ડમેરવામાં આવે છે. સિ. હે. ૮૧૪૩૨૯ માં ઉલ્લુ એકલાનો જ ઉલ્લેખ છે. સિ. હે. ૮૧૨૧૫૯ માં વાકોનાનો ઉલ્લેખ છે. G. P. 595 આ તદ્વિત સંસ્કૃતમાં આલ (વાચાલ) આલુ (દયાલુ, શ્રદ્ધાલુ) ઇલ (ફેનિલ પિચ્છિલ) ઉલ (હર્ષુલ, ચટુલ) લ (અંસલ, માંસલ) ૬૦ રૂપે છે. લ્ વેવડાયો શાથી તે માટે જુઓ ટિપ્પણ આજ ઉદ્ધરણ પં. ૫૦.

૪૨. સહુ-સહું [સહકમ્*] G. P. 206: "અ. સહુ=સાકમ્ (સિ. હે. ૮૧૪૩૫૬. ૪૧૯ ।) આ વ્યુત્પત્તિના કારણમાં તે જણાવે છે કે ક ના અ ઉપર ઉદાત્ત હોઈ સા નો સ થાય છે; G. P. 80; અને કમ્=અં G. P. 352." પ્રો. માંડારકર અને ગુણે < સં. સહ. Divatia G. L. L. II P. 94 ગૂ. શ્. < પ્રા. ગૂ. સિડં < સં. સહ-સમમ્; પ્રા. ગૂ. સિડંનો પ્રયોગ સં. ૧૨૬૬ 'જંબુસામિચરિય' પ્રા. ગૂ. કા. પા. ૪૪. કઢી ૨૦ 'પંચસણ ચોરેહ સિડં પ્રમવડ ઘરિ પડિઝ ॥ '

૪૩. આરક્ષિય ણિયવલુ પોતાનું વલ મેળું કરીને.

૪૪. છુહુ-સિ. હે. ૮૧૪૨૨૧ યદેચ્છુહુ: । પરંતુ અપભ્રંશ સાહિત્યમાં યદિ એકલો જ નહિ પરંતુ સામાન્ય નિપાત તરીકે પણ વપરાય છે.

૪૬. સસિહ-રાસિ [સહસ્રરશ્મિ] વ્યત્યયનું ઉદાહરણ; સહસ્રનું સહાસ અને સહસ રૂપાન્તરો છે.

૪૭. લઈ સામાન્ય નિપાત સિ. હે. માં ઉલ્લેખ નથી; અપભ્રંશ કૃતિઓમાં વહુધા દેખાય છે < સં. લાત્વા

૫૧. ઉપ્પરિ [ઉપરિ] સિ. હે. ૮૧૨૧૮-૧૯૧। સૂત્રમાં શબ્દના આદિમાં નહિ પરંતુ શબ્દને અંતે કે વચમાં આવેલા વ્યંજનનું દ્વિત્વ કોઈક શબ્દોમાં નિશ્ચયે કરીને અને કોઈક શબ્દોમાં વિકલ્પે કરીને થાય છે. આ પ્રકારના

શબ્દોનાં જુદા જુદા વિદ્વાનો મિત્ર મિત્ર અભિપ્રાયો આપે છે. G. P. 2 માં ટીકા કરે છે જેનું અંગ્રેજી ભાષાંતર હું મૂકું છું “The accent of M., Amg., JM., the poetical Apbhrams'a and mostly of JS. corresponds mainly to the Vedic accent. As the weakening or dropping out as well as the raising of the vowel rests on it, as also the doubling of the consonants in certain cases, it can not be purely musical, but must have been mainly expiratory.” આ મતનો આશરો લઈ 194 માં “A consonant between vowels is doubled sometimes when followed by an accented vowel” અને વળી “The same rule explains the doubling of the suffix *લ* in અલ્, ઇલ્ and ઉલ્” કેટલાક (Prof. Bloch) એમ માને છે કે તૈલ્ય, ઇક્વ્ય, ડુહૂલ્ય જેવા શબ્દો પ્રચારમાં હશે તેના ઉપરથી આ રૂપો ઊતરી આવ્યાં હશે; અને સ્વરને તેમાં લેવા દેવા નથી. આ સંબંધી સંપૂર્ણ વિવેચન J. R. A. S. April 1916 ‘Indo-Aryan Accent in Marathi’ by Turner. કેટલીક બાર શબ્દની માત્રા (quantity) અને સંસ્કૃતનું વ્યંજનતત્ત્વકાવશ પળ વ્યંજનદ્વિત્વ કરવામાં આવે છે.

૬૪—૬૫. આમાં વિદુમમરગય=સુરધણુ; ઇંદળીલસય=ઘણ; ચામિયર=વિજ્ઞુ; હાર=વલાય, છાયામાં વલાહક ને વદલે વલાક= ‘હસ’ વાંચો.

કઢવક છઠ્ઠાની શૈલી જેમાં કહિ મિ તું પંક્તિ પંક્તિ વચ્ચે વાર પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું છે. એ શૈલી ચારણોમાં વધુ પ્રચલિત છે, અને અંગ્રેજી-અસર પૂર્વેની ગૂજરાતી વર્ણનાત્મક કવિતામાં ઘણી વાર દેખા દે છે. રામાયણમાં કિષ્કિન્ધાકાણ્ડમાં પદ્મા સરોવરના વર્ણનમાં અથવા કાલિદાસના રઘુવંશ. સર્ગ. ૧૩. શ્લો. ૫૪-૫૭ માં આ પ્રકારની શૈલીનો અંશ મालમ પડે છે, પણ રૂઢ શૈલી તરીકે નહિ જ. અપભ્રંશ કાવ્યોમાં તો પગલે પગલે આ પ્રકારની શૈલી દેખા દે છે.

૬૬. હુલ્ [પુષ્પ]; વહલ્ [વર્તુલ]; પં. ૭૪ પહુત્ત [પ્રભૂત]; પં. ૭૯ હુલ્ક; અહીંણ એમાં વ્યંજનદ્વિત્વ મालમ પડે છે; આમાં હુલ્ક

જુદી જ જાતનું છે [હદ્ + હુત્]; આમ તે કર્મણિ ભૂતકૃદંત પરથી બનેલું છે.

૭૫ હુહ્ હુહ્; સિ. હે. માં ઈષત્ ઈષત્ અર્થ નથી.

૭૫ વલગ્ગહો—વિ નો વ થવામાં લ પરના ઉપાન્ત્ય સ્વરભારની અસર છે; આવી અસર ગૂજરાતીમાં વધારે થતી જાય છે.

૭૮. જુવહ્ સહાસુ જાસુ ની છાયા સુધારો; યુવત્યઃ સહાસાઃ યસ્ય એમ વાંચો.

૮૨. હલ્ [હદ્] સિ. હે. ૮૧૧૮૨. હદોદ્ગારે ॥ G. P. 111 અને Weber = √હદ્=હદ્ માંથી વિશેષણ; અલ્ અને અહ્ જે સિ. હે. માં બતાવ્યાં છે તે < સં. આદ્રે.

૮૩. હથુ [અત્ર] સિ. હે. ૮૧૪૦૪-૪૦૫. G. P. 107. માં અત્તમાંથી નહિ પણ વૈ.સં. હથા-સરલાવો -સં. હથ્થ; તે જ પ્રમાણે જેથુ, તેથુ, કેથુ=યથા, તથા, કથા એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે વૈ. સં., પા., અને અપ. નો મેલ લાવવા મથીએ તો ય, યદ્, યા=સં. યદ્; ત, તદ્, તા=સં. તદ્; ક, કદ્, કા=સં. કિમ્; આ પ્રમાણે સર્વનામનો મૂલરૂપ માર્ગ પડે છે.

૮૪. માણેવિ મોગવીને સરલાવો-ગૃ.માણવું.

૮૫. કરેણિણુ સિ. હે. ૮૧૪૪૦. G. P. 588. વૈદિક સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ત્વી અપભ્રંશમાં હયાત છે; તેમજ ત્વીનમ્, ઇષ્ટવીનમ્, પીત્વીન (પાણિનિ ૭.૧.૪૮ અને તેના પરની કાશિકા)

૯૦. જાવહિ-તાવહિ; જેત્તહે-તેત્તહે: સરલાવો સિ. હે. ૮૧૪૦૬; G. P. 271 જામ=યાવત્; તામ=તાવત્ અને જામહિ, તામહિ =યાવદ્ગિ; તાવદ્ગિ; આમાં પણ તૃતીયા અને સપ્તમીનો સંકર મને લાગે છે. જાવહિ અને તાવહિ=જામહિ અને તામહિ; વ=મ્; જેત્તહે-તેત્તહે સિ. હે. ૮૧૪૩૬ યત્ર-તત્ર; સિ. હે. ૮૧૪૦૪ માં અતુ, તતુ; જત્ત+હે, તત્ત+હે=યત્ર+સ્માત્, તત્ર+સ્માત્ અને એ જ જેત્તહે, જેત્તહે, તેત્તહે, G. P. 107; એ ને મારપૂર્વક બતાવવા પૂરતો જ એ થયો છે. અથવા જે=જેત્તદ્ની અસરથી એ નો જે હોય.

૯૪. ગવેસહો આજ્ઞાર્થ બીજો પુષ્પ વહુવચન

૯૪. તાસુ રક્ષવમિ—૯૧. સંકેયહો હુકુ—૧૦૭. કહિય

સુગંતહ ચંધાવારહો=જુઓ માર્કણ્ડેય. ૧૭૧૧૧ હો ચ ॥ સિ. હે. માં આ પ્રકારનો આદેશ નથી; Pischel પણ આની નોંધ લેતો નથી. ચરી રીતે ચતુર્થી અને છઠ્ઠીના અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતમાં એક બની જવામાં આ સંભ્રમ થયો છે. જેના તરફ ગતિ વતાવવાની હોય તે વસ્તુની દ્વિતીયા કે કોઈક વાર ચતુર્થી મૂકવાનો સંસ્કૃતમાં નિયમ છે એટલે આવા પ્રયોગોમાં દ્વિતીયા, ચતુર્થી અને ષષ્ઠીનો સંભ્રમ અપભ્રંશમાં બહુધા હોઈ માર્કણ્ડેય આ આદેશ બાંધવા પ્રેરાયો હોવો જોઈએ.

૧૮. અહિ જોવ્વળ-હિત્તિ વાંચો; જોવ્વળ=યાવન માં વ્વ જુઓ.

૧૯ પટ્વત્થઈ—ગૂ. માં પટ=પ્રવાહની પહોળાઈ એ અર્થ અહિં અભિપ્રેત હોય; વાકી પટ્વત્થ એટલે સં. માં 'રેશમી વસ્ત્ર' અથવા તો ટિપ્પણીમાં કહ્યું છે તેમ 'સાડી' અર્થ લેવાય. સામાન્ય રીતે વત્થે એકવચનમાં હોય; પણ વત્થે અને વત્થઈના સંભ્રમથી વત્થઈ અહિં વપરાયું હોય.

૧૦૦ પુલિનાહોરણાઈ વ પગુત્તી=મૂઝમાં વીણાહોરણાઈ વ પંગુત્તી છે; પરંતુ આ ઉદ્ધરણની પં. ૨૫ ને અનુસરી આ સુધારો કર્યો છે. મૂઝ હાથ-પ્રતની પંક્તિનો કાંઈ અર્થ થઈ શકતો નથી.

૧૦૧ મહિવદંતેહિ=અહિં વ શ્રુતિ નથી. સામાન્ય રીતે હ અને ઇ પછી ય અને ડ અને ઓ પછી વ શ્રુતિ હોય છે.

૧૦૬. આઈય G. P. 254 આવઈ= આયાતિ (સિ. હે. ૮૧૪૩૬૭. ડ. ૧; ૪૧૯. ડ. ૩) આબહિ (સિ. હે. ૮૧૪૪૩૨ ડ. ૧); એવી જ રીતે ગૈ=ગાયતિ=ગાઅઈ=ગાવઈ. Shahidulla: Dohākos'a P. 33. આવઈ<આઅમઈ<આગમતિ*, અને તેને માટે Dohākos'a p. 151. St. 70 ટાંકે છે:

પણિઅ સઅલ સત્થ વચ્ચાણઈ, દેહહિ વુદ્ધ વસંત ન જાણઈ ।
અમણાગમણ તેન વિચ્છણિઅ તોવિ ણિલજ્જ મણઈ હંડ પણિઅ ॥

અમણાગમણ=ગમનાગમન । આઈય<સં. આગમિત*

૧૧૯ સિર·મુહ·કર·કમ·કમલ મહાસરુ વાંચો.

૧૨૨. જોહા-કલ·કંઠિણી=જીમરૂપી કોકિલા; કલ·કંઠિની=કોકિલા; એવી જ રીતે મયગલ=મદ·કલનો અપભ્રંશમાં 'હાથી' અર્થ થયો છે.

૧૨૫. મળધળવંતહુ મન એ જ જેનું ધન છે એવાનો

૧૨૬. ચંતઈ [ચન્+ત] કર્મણિભૂતકૃદંત.

૧૨૮. નિઝણસમાસિય [નિપુણસમાસિત] બહુ જ નૈપુણ્યથી બંધ વેસતાં કરેલાં; ટિપ્પણીમાં એ પ્રકારનો જ અર્થ સૂચિત લાગે છે.

૧૩૪. કહિયંડ [કૃષ્ટમ] કહ્નઈ (સિ. હે. ૮૧૪૧૮૭૧) પાલી કહ્નિત; Bloch (Langue de la Marathe 112); S. K. Chatterjee (Origin and Development of Bengali Language. 272) સં. કૃષ્ટમાંથી ઉત્તીર્ણ કરે છે; પરંતુ હું સમજાવવા સ્વાતર √દિવ ધાતુના વર્ગનો (=ચોથા ગણનો) એને ગણે છે. Prof. Bloomfield (J. A. O. S. 1921 P.365) √કૃષ્+દ્ ને મૂળ ધાતુના રૂપ તરીકે ધારે છે. > કહ્ > કહ્ન રૂપ થાય. [Shahidulla: Dohākos'a P. 222] ગૂ-કાઢવું; હિ-કાઢના; મરા-કાઢળું.

૧૩૫. સહઈ [રાજતે] સિ. હે. ૮૧૪૧૦૦ √શુભ્ માંથી ઉત્તીર્ણ હોવા સંભવ છે.

॥ દ્વિતીયમુદ્ધરણમ્ ॥

કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રથમ ઉદ્ધરણ 'ચંડમુહુ સચંધુ'ના પંડમચરિયમાંથી લેવામાં આવ્યું હતું. આ દ્વિતીય ઉદ્ધરણ પણ તે જ મંથમાંથી લીધું છે. પંડમચરિય અધૂર રહેલું તે ચંડમુહુના પુત્ર તિહુયણ સચંધુ એ પૂરું કરેલું. આ ઉદ્ધરણ-ને છેવટે પુષ્પિકા આપી છે તે પરથી તે સમજાશે. એટલે ચંડમુ-હુનો પુત્ર હોઈ, તિહુયણ નવમાના અંતનો કે દશમાની શરૂઆતનો અપભ્રંશ કવિ કહી શકાય. પોતે કેવી રીતે અધૂર પંડમચરિય પૂરું કર્યું તેનું સ્તિવૃત્ત આ ઉદ્ધરણની પુષ્પિકામાં વર્ણવ્યું છે તે વાચકે જોઈ લેવું. આ ઉદ્ધર-ણમાં ૨૦ કાઢવાં છે. આઠ આઠ પંક્તિ અને એક કાઢી ઘણી એટલે એક કાઢવક એ નિયમ આ ઉદ્ધરણમાં જાળવાયો નથી. મૂળ પંડમચરિયમાં આ ઉદ્ધરણ ૮૩ મો સંધિ છે.

સન્નિ વિ નલિહિ અંગલલિથ કિજ્જઝ ધમ્મુ અણંતફલુ ॥
કઢવકનો હંદ પજ્ઞહિમા છે.

૪. ટિપ્પણી:—

૧ લવણંકુલુ અંગલવળ અને મદનાંકુશ; જૈનપરંપરામાં 'લવ' અને 'કુશ'નાં આ નામ છે. માત્રાની ગણતરીમાં આ પંક્તિમાં પુરે, પદસા-
રેવિ; મહાહવેણમાં અને હસ્વ ગણવો.

૨ આ પંક્તિના પ્રથમ ચરણમાં છંદોભંગ થાય છે; જો કે મૂળનો
દુજસ કાયમ રાખીએ તો છંદોભંગ નિવારી શકાય; પણ આ પ્રમાણે જ લેવું
ચટે તો કવિએ હંદ માટે વધારે પડતી જ છૂટ લીધી કહેવાય.

૩ સમોહિઝ સરલાવો સમોહેવિ પં. ૭૮ આ જ ઉદ્ધરણ સમોહ-
સમ્ અને આ + √વૃત્.

૪. બલહદ્ = બલભદ્ર, રામ, પદ્મ.

૫ રહે ઇકકહિ—હિ < સં. સ્મિન્; ઇકકમાં કનું વ્યંજનદ્વિત
સ્વરભાર નથી છતાં ય. અણેકકહિ < સં. અન્યદ્ + ઇક + સ્મિન્; મ.
આણિક.

૬ વજ્જજંઘુ [વજ્જજંઘ:] સીતાને નિર્વાસિત કર્યાં ત્યારે જૈનપરંપરા
પ્રમાણે વજ્જજંઘ રાજાએ આશ્રય આપ્યો હતો.

૭ રહસે [રમસા] પરંતુ વ્યત્યયનો આશ્રય લઈ હર્ષેણ કરીએ
તો ઠીક પડે છે. ગૂ. પ્રયોગ 'એના લીલામાં હરખ ન માયો.' સરલાવો આ જ
ઉદ્ધરણ પં. ૪૭.

૮ પદસંતા અને પદ સંતાનો ચમક.

૧૧ અહરુલ્લ = અહર < સં. અધર + ઉલ્લ સ્વાર્થ.

૧૧ ઘત્તિઝ = સિ. હે. ૮૧૪૧૧૪૩૧ = સં. √ક્ષિપ્

૧૨. વિવરેરઝ [વિપરીત + રઝ સ્વાર્થ પ્રત્યય] વિવરીઝ +
રઝ. જુઓ. ભવિસત્તકહા (Ed. Gune)નો શબ્દકોષ વિવરેર=વિપરીત.

૧૩. સસરેં કુસુમસરાસણિય છાયામાં સ્વશરેણ કુસુમશરા-
સનેન પરંતુ સશરેણ કુસુમશરાસનેન એમ પણ અર્થ લઈ શકાય.

૧૪. આયહુઝ ટિપ્પણમાં કોઈક વાચકે આરાતિકં । કામપીડા
વા । એમ નોંધેલું છે. ના. મા. I. 75. આહ્યો રોગચલેસુ ।
જુઓ ઉદ્ધરણ ૩. પં. ૫૩. આયહુઝસહુઈ કુસુમસર । આહ્યોને
પ્રો ગુણે આકુલ કે આકુલિત સાથે જોડે છે. પરંતુ મ. ક. નાં વધાં
દૃષ્ટાન્તોમાં એ શબ્દ નામ તરીકે વપરાયો છે; અને ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે
દે. ના. મા. નો તેને ટેકો છે. મ. ક. ના દાખલા:—સજ્જસવસિ વહંતુ
આયહુઝ । VI 20. 4. સુહમંગલજનજણિયાયહુહો IX. 9. 5.
આયહુઝ જણંતિ પદપરિયણિ IX. 18. 10. પરિહરિ તો વિ તાસુ
આયહુઝ XI. 5. 17.

૧૫. તેહવ પમાણે પર આપેલું ટિપ્પણ અસ્પષ્ટ છે.

૧૭. હકકાર સરલાવો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૪૪. ૫૧. આ પંક્તિમાં
માત્રાભંગ છે અને હકકાર ને બદલે હકકારઝ વાંચીએ તો માત્રાની તૂટ
દૂર થાય છે. પં. ૫૧ માં હકકારા = આકારકા: એ અર્થ લીધો છે. ગૂ.
હકારો. મ. ક. હકારઝ [D. આકારયતિ, શબ્દાપયતિ]

૧૮. જિણજમ્મણ = જિણજમ્મણિ । સપ્તમીનો હ પ્રત્યય લયજી
લીધો છે.

૨૦. જાણે પાંચ મંદર પર્વતો એક જ સ્થાને મળ્યા હોય તેમ રામ,
સૌમિત્ર, અંગલવળ, મદનાંકુશ અને શત્રુઘ્ન તે એક જ સ્થળે મળ્યા હતા.

૨૧. રહુવરહેમાં હેનો હ હસ્વ વાંચવો; નહિ તો માત્રાભંગ થાય.

૨૨. નાહિ જુઓ સિ. હે. ૮૧૪૧૧૧૧૧ । મરાઠી. 'નાહિ.' ગૂજરાતી
કવિતામાં 'નાહિ' ઉચ્ચત-શબ્દ (loan-word) તરીકે વપરાય છે.

૨૦. જાણમિ સસહામંડલરાયહો જાણમિ સામિણિ રજ્જહો
આયહો—આ પંક્તિમાં જાણમિ બે વાર છે અને એક જાણમિનો મેઝ
વાક્યમાં લવાતો નથી. એને ઘટાવવા બે માર્ગ છે. એક જાણમિ અમુક
શૈલીની જાળવણી સ્વાતર અનર્થક મૂક્યું હોય; યા તો મંડલને મંડળ
સુધારી સસહામંડળ રાયહો = રાજ: સ્વસભામંડનમ્ । એમ ઘટાવાય.

૨૩. સીતાની ઊંદર રહેલા સઘળા સદ્ગુણો તો સમક્ષી શકાય છે;
પરંતુ નગરલોકોએ મેળા મઠી મારે ધેર હાથ ઊંચા કરી, જે દુર્યશ સીતા ઉપર
નાશ્યો તે એક જ વાસ્ત મારાશી સમજાતી નથી.

૩૪. રચનાસવજાણે રત્નશ્રવણ રાવણ, કુંભકર્ણ અને વિभीષણનો વાપ; તે કૈકસી નામે કન્યાને પરણ્યો હતો જેનાથી રાવણનો જન્મ થયો હતો. (હેમચન્દ્ર-ત્રિ. શ. પુ. ચરિત્ર. પર્વ. ૭, સર્ગ. ૧).

૩૫. લંકાસુંદરી જૈનપરંપરા પ્રમાણે મૂળ લંકાના કીલ્લાના રક્ષક વજ્રમુખની વિદ્યાના બઢવાળી કન્યા. મહાપુત્ર હનુમાને લંકાપ્રવેશવેળા વજ્રમુખને હરાવી તેનો ઘાત કર્યો. લંકાસુંદરીને પણ તેણે હરાવી અને હનુમાન તેનો વેરે પરણ્યો.

૩૮. કાલંતરે કાલુ જઈ તિટ્ટઈ એક યુગ ચાલતો હોય ત્યાં વીજા યુગનું ધૂસરું જેમ અસંભવિત છે તેમ.

૪૦. અવરે માત્રા સાચવવા રેં દીર્ઘ વાંચવું પડે છે: એના કરતાં અવરહિં વાંચવું યોગ્ય છે. અવરે એટલે પશ્ચિમદિશામાં એ અર્થ લેવાનો છે.

૪૧. પાંચ દિવ્યો ૧. તુલા ૨. ચાવલ-મંત્રેલા ચોખા ૩. વિષ ૪. જલ. ૫. અગ્નિ.

૪૨. આયામિય આયામ = બલ ઉપરથી બનેલા ક્રિયાપદનું કર્મણિ ભૂતકૃદંત 'આક્રાન્ત'ના અર્થમાં.

૪૨. ઓહામિય સરખાવો ઓહાઈય હેટ્ટામુહે । દે. ના. મા. ૧. ૧૫૮ ઓહામઈ = આક્રમતે । સિ. હે. ૮. ૪. ૧૬૦. Pischel 261. 238 <અપભાવતિ*> અપભાવયતિ=આક્રમતે.

૫૧. અમ્હઈ આયા તુમ્હ હકકારા ઇને અમ્હની સાથે વાંચો; અને અમ્હઈ = અમ્હે સિ. હે. ૮. ૪. ૩૭૬.

૫૪ ગગિર. સરખાવો પં. ૭૨. ગગર.

૬૨ તુમ્હઈને બદલે તુમ્હહ હોવા વકી છે; લહિઆઓ હ અને ઇને સરખા વાંચે છે.

૬૫. પરિમિય છાયામાં પરિમિત ને બદલે પરિવૃત વાંચીએ તો ઠીક; કારણ કે વ અને મ ની ફેરબદલી અપભ્રંશમાં વહુ જ સામાન્ય છે.

૭૦. સાસણદેવણ હાથપ્રતમાં એ ને ય નો પણ વહુ જ ભ્રમ રહે છે. અહિં એને સુધારી ય વાંચીએ તો વધારે સારી વાચના બને.

૭૪. કુલગયાડ = કુલાગ્રકા: કે કુલાગતા:

૭૫. દાવિયની દાપિતની સાથે દર્શિત પણ છાયા થઈ શકે.

૮૧-૮૨ સ્ત્રી અને નદીની શ્લેષાત્મક સરખામણી કરી છે. છાયા નીચેનું ટિપ્પણ શ્લેષ માટે જુઓ; (૧) પડરાણિય પવિત્ર-ચિરંતન (૨) કુલગાય સારા કુલમાંથી આવેલી-કુલપર્વતોમાંથી નીકળેલી.

૯૧. જેણ શબ્દ સમજાવવો મુશ્કેલ છે. સામાન્ય રીતે અર્થ: કનકની ગોલી અગ્નિમાં તપ્યા પછી શુદ્ધ બને છે તેમ જો હું હુતાશનમાં રહું તો મારા વિશુદ્ધ મનને બીજાં દિવ્યોથી શું થવાનું છે?

૯૬. દુસ્સીલ જેનું મન ધાડું થઈ ગયું છે તેવા.

૧૦૬. કંચનમંચ રહ્ય ચડપાસેહિં = કાશ્ચનમશ્વા: રચિતા: ચતુ:પાર્શ્વેષુ એમ વાંચવું જોઈએ; સંસ્કૃત છાયા સુધારી લેવી.

૧૧૫. આ પંક્તિ મુદ્રણપ્રમાદને લીધે રહી ગઈ છે: ધાહાવિડ ભામંડલજનયહિં ધાહાવિડ લવણકુસતનયહિં ।

૧૨૩. કારણ વ્યતિકર, બનાવ - આ અર્થ અહિં અભિપ્રેત છે.

૧૫૧. છંદોભંગ; હસપ્પહુને બદલે હંસપહુ વાંચીએ તો આ ભૂલ દૂર થાય.

૧૭૫. જિહ્વ ન હોઈ પડિવારેં તિય મઈ સંસ્કૃત ટિપ્પણીમાં પુન: સ્ત્રી ન ભવામિ એમ આપેલ છે; એ અર્થ લાવતાં મઈ એ પ્રથમા = અહંના અર્થમાં લેવું પડે છે. સિ. હે. માં આ પ્રયોગનો આદેશ નથી. અર્વાચીન ભાષામાં મેંનો પ્રથમામાં પ્રયોગ હિંદીમાં છે.

૨૦૩. છુહુ છુહુ જુઓ સદર પ્રન્ય ઉદ્ધરણ ૧. પં. ૭૫. મ. ક. IX. 6. 6. અર્થ બન્ને સ્થલે સરખો જ છે.

૨૦૬. મરહેસરહુ જેમ પુરદેવે જેમ પુરદેવ=ઋષભનાથ આદિ તીર્થકરે મરતેશ્વરને ધર્મ કહ્યો હતો તેવી રીતે.

૨૦૭. તવચરિત્તવરદંસણાણઈ [તપ:ચારિત્રવરદર્શનજ્ઞાનાનિ] જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૧. ૧. સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ: । આ વધાનાં પૂર્ણ લક્ષણ જાણવા આ સૂત્ર પરનું ભાષ્ય જુઓ. ગૂજરાતી વાચકે પં. સુખલાલજીનું પુરાતત્ત્વ મંદિર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર' પરનું ગૂજરાતી વિવેચન જોવું.

૨૦૭ પંચ વિ ગઈડ — સંસારની ચાર ગતિ, નરકગતિ, તિર્યગ્યોનિમાં ગતિ, મનુષ્યગ્યોનિમાં ગતિ કે દેવગ્યોનિમાં ગતિ અને પાંચમો તે મોક્ષ.

૧૦૭. જીવગુણઠાણં [જીવગુણસ્થાનાનિ] જૈનદર્શનમાં ૧૪
ગુણસ્થાન ગણાવ્યાં છે. જેમ જેમ ભવ્ય શુદ્ધતર થતો જાય તેમ તેમ ક્રમે ક્રમે
ઉપરનાં ગુણસ્થાને ચઢતો જાય અને છેવટે મોક્ષે જાય.

૧૦૮. સ્વમદમધ્માહમ્મપુરાણં [ક્ષમાદમધર્માધર્મપુરાણાનિ]
જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૧. ૭. ઉત્તમઃ ક્ષમામાર્દવાર્જવશૌચસત્યસંયમતપ-
સ્ત્યાગાર્કિચન્યબ્રહ્મચર્યાણિ ધર્મઃ । આથી વિરોધી તે અધર્મ. આમ ધર્મ
અધર્મનાં પુરાણાં પરંપરાગત વિવેચનો.

૧૦૯. જગજીવાઉચ્છેયપમાણં [જગજીવાયુરુચ્છેદપ્રમાણાનિ]
મોક્ષ માટે આ બંધનોને તોડવાં જોઈએ તે સંબંધી પ્રમાણો.

૧૧૦. સમયપલ્લરયણાયરપુવ્વં [સમયપલ્લરત્નાકરપૂર્વાણિ]
પલ્લોપમ એ એક પ્રકારનું કાલમાન છે; છટલે કે કાલના વિભાગો અને
બ્રહ્માંડના વિભાગોનાં વિવેચનપૂર્વક.

૧૦૯. લેસાઉ [લેશ્યાઃ] છ પ્રકારના ઓપ જે જીવને ચઢે છે તે, તે
ઓપને લીધે જીવ સંસારબંધનમાંથી છૂટી શકતો નથી. જૈનપરંપરાના રૂઢ
શબ્દોમાં, કૃષ્ણાદિ દ્રવ્યને યોગે થતા જીવના અધ્યવસાયવિશેષ-કૃષ્ણ, નીલ,
કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુક્લ એમ છ લેશ્યા.

૧૦૯. અણુવ્વયાઈ [અણુવ્રતાનિ] જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૭ ૧.
હિંસાનૃતાસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્ । યતિવર્ગ આ વ્રતો સંપૂ-
ર્ણતાથી પાળે છે જ્યારે ગૃહસ્થો આ વ્રતોની ક્ષીણવટને ત્યાગી આછેરાં (અણુ)
વ્રત પાળે છે. આમ અણુવ્રત એટલે ગૃહસ્થને પાલવાનાં વ્રતો.

૧૧૧. સયંભુમહારણ [સ્વયંભૂમહારકેણ] પોતાની ઇચ્છાએ
જેને જન્મ લીધેલો છે એવા પૂજ્ય તીર્થકરે-મહાવીરસ્વામીએ. આમાં કવિએ પોતાની
નામમુદ્રા પણ આપી છે તે જોવી. આથી પંક્તિનો અર્થ:— જેમ પરમ આગમમાં
(સિદ્ધાંતપ્રત્યોમાં) તીર્થકરમહારકે કહ્યાં હતાં તે પ્રમાણે; આસિ
[આસીત્] હતું.

॥ તૃતીયમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

આ ઉદ્ધરણ ચતુર્મુખ સ્વયંભૂના હરિવંશપુરાણમાંથી લેવામાં આવ્યું
છે. આ કવિ અને તેના જીવન વિષે પ્રથમ ઉદ્ધરણમાં ઝહાપોહ કરવામાં આવેલો
છે. આ ગ્રન્થમાં ૧૧૨ સંધિ છે તે ગ્રન્થના સમાપ્તિવચન પરથી માલમ પડે છે:—

इय ऽरिद्वेगेमिचरिष धवलइयासियसयंभुउव्वरिष
तिहुवणसयंभुरइण समाणियं कन्हकित्तिहरिवंसं ॥

गुरुपव्वनासभयं सुयणाणुककमं जहा जाय

सयमिक्क दुद्ध-अहियं संधीत्थ परिसमत्ताउ ॥ સંધિ ૧૧૨ ॥

આ ગ્રન્થ ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. પડમચરિયની માફક ચતુર્મુખ સ્વયં-
ભૂએ આ ગ્રન્થ અધૂરો રાખેલો; અને તેના પુત્ર ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ તે પૂરો કર્યો.
આ હકીકત સદર ગ્રન્થમાં ઠેરઠેર વેરાયલો પ્રશસ્તિગાથાઓ પરથી માલમ પડે છે.
ત્રિભુવન સ્વયંભૂના નામની પ્રશસ્તિગાથા સંધિ ૧૦૦ ના અંતથી માલમ પડે
છે: इय ऽरिद्वेगेमिचरिष धवलइयासियसयंभुएवकए उव्वरिष
तिहुवणसयंभुमहाकइसमाणिय समवसरणं णाम सउमसगो ।
એટલે સંધિ ૧૦૦ અને તેના પછીના સંધિ ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ રચ્યા હોય
એમ અધિક સંભવિત છે. પરંતુ સંધિ ૧૨ ના અંતમાં કેટલીક ગાથાઓ છે જે
વતાવે છે કે ચતુર્મુખસ્વયંભૂએ સંધિ ૧૨ રચી ગ્રન્થ અધૂરો મૂક્યો
હોવો જોઈએ:—

तेरह जाइवकंडे कुरुकंडेकूणवीससंधीओ
तह सट्टि जुज्झयकंडे एवं वाणउदि संधीओ ॥ १ ॥

सोमसुयस्स य वारे तइयादियहम्मि फग्गुणे रिक्खे
सिउ णामेण य जोए समाणियं जुज्झकंडं व ॥ २ ॥

छव्वरिस्ताइं ति मासा एयारस वासरा सयंभुस्स
वाणवइसंधिकरणे वोलिणो इत्तिओ कालो ॥ ३ ॥

दियहाहिवस्स वारे दसमीदियहम्मि मूलणक्खत्ते
एयारसम्मि चंदे उत्तरकंडं समाढत्तं ॥ ४ ॥

वरं तेजस्विनो मृत्युर्न मानपरिखण्डनं
मृत्युस्तत्क्षणकं दुःखं मानभंगो दिने दिने ॥ ५ ॥

ઉપરની ગાથાઓ હરિવંશપુરાણની રચના પર ઘણો પ્રકાશ નાલે છે. તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:—૧૩ સંધિ યાદવકાંડના, ૧૯ સંધિ કુરુકાંડના, અને ૬૦ સંધિ યુદ્ધકાંડના એમ ૯૨ સંધિઓ થાય. (૧) બુધવાર, ત્રીજ, ફાલ્ગુન નક્ષત્ર, શિવ નામનો યોગ—આ સમયે યુદ્ધકાંડ પૂરો કરવામાં આવ્યો. (૨) છ વર્ષ, ત્રણ માસ અને અગીઆર દિવસ સ્વયંભૂને ૯૨ સંધિ પૂરા કરતાં થયા. (૩) રવિવાર, દશમી, સલ નક્ષત્ર અને અગીઆરમો ચાંદ્રમાસ એટલે ભાદ્રપદમાં ઉત્તરકાંડ શરૂ કર્યો. (૪) તેજસ્વીને માનભંગ કરતાં મૃત્યુ વહાણું લાગે છે; મૃત્યુ તો તત્ક્ષણ દુઃખ આપે છે જ્યારે માનભંગ તો હંમેશા દુઃખ દે છે. (૫)

આ ગાથાઓ ત્રિભુવન સ્વયંભૂએ રચી હોય એમ લાગે છે. કારણ કે ૯૨ સંધિ પૂરી કર્યા પછી ચમુર્મુખનો કાલ થયો હોવો જોઈએ; અને પોતાના પિતાની કીર્તિ અધુરી ન રહે એટલે થોડા સમય પછી ત્રિભુવને ઉત્તરકાંડનો આરંભ કર્યો હોવો જોઈએ. ગ્રન્થની પ્રશસ્તિ પરથી એમ લાગે છે કે ૧૦૧ સંધિ પછીના સંધિઓ ત્રિભુવને નહિ રચ્યા હોય; કારણ કે ત્યાર પછીના અધુરા ગ્રન્થનો ઉદ્ધાર યશઃકીર્તિભટ્ટારકે કરેલો માલમ પડે છે. એવો ઉલ્લેખ સંધિ ૧૦૧ને અંતે છે:—

इह जसकित्तिकणं पव्वसमुद्धरणरायष्ककमणं
कइरायस्तुव्वरियं पयडत्थं अक्खियज्जइणा ॥ १ ॥
ते जीवन्ति य भुवणे सज्जणगुणगणह रायभावत्था
परकव्वकुलं वित्तं विहडियं पि जे समुद्धरहिं ॥ २ ॥

એટલે યશઃકીર્તિએ સંધિ ૧૦૨ પછીના ભાગનો સોઝા સૈકામાં ઉદ્ધાર કર્યો. આ વાતનો ઉલ્લેખ ગ્રન્થને અંતે પણ છે:—

सुणि संखेवु सुत्तु अवहारिउ विउसैं सयंभैं महि वित्थारिउं
पद्धडियाछंदें सुमणोहरु भवियणजणमणसवणसुहंकरु
जसपरसेसि कविहिं जं सुण्णउं जं उव्वरिउ किंपि सुणियाणहो
तं जसकीत्तिमुणिहि उद्धरियउ णिणवि सुत्तु हरिवंसच्छरियउ
णियगुरुसरिगुणकीत्तिपसाणं किउ परिपुण्ण मणहो अणुराणं ॥

આ હરિવંશપુરાણની હાથપોથી માંડારકર ઓરીએન્ટલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટી-ટ્યુટ, પૂના, નં. ૧૧૨૦ સને ૧૮૯૪-૯૭ છે. હાથપોથીને છેડે: इति हरि-वंशपुराणं समाप्तं । ગ્રન્થ સંખ્યા ૧૮૦૦૦ । સંવત્ ૧૫૮૨ વર્ષ

का. वदि १३. ॥ लखेलुं छे; एटळे सं. १५८२मां आ हाथपोयी लखेली छे एम मालम पडे छे.

આ ઉદ્ધારણ હરિવંશપુરાણનો સંધિ ૨૮ છે; અને તે હાથપોથીનાં પત્ર ૧૧૪-૧૨૦ (અ) માંથી અહિ કતારવામાં આવેલું છે. આ ઉદ્ધારણને એક જ હાથ-પોથીનો આધાર છે. આ ઉદ્ધારણમાં પાંડવોનો વિરાટનગરમાં અજ્ઞાતવાસ અને તે અરસામાં દ્રૌપદી પ્રત્યે દુષ્ટ મોહથી નીપજતો કીચકનો વધ-એ વે વાવતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્ધારણની વાર્તા જિનસેનના હરિવંશપુરાણ કરતાં મહાભારતના વિરાટપર્વ સાથે વધારે સામ્ય ધરાવે છે; જો કે કોઈક સ્થળે વાર્તાને જૈન માન્યતાઓને અનુકૂળ ઢોક આપવામાં આવ્યો છે.

૨. ઉદ્ધારણવસ્તુ:—

દ્રૌપદીસહિત પાંડવો વિરાટરાજના નગર તરફ ગયા; એવામાં યુધિષ્ઠિર પોતાના ચાર માઈ અને દ્રૌપદીને ઉદ્દેશી બોલ્યા, “બાર વર્ષ આપણે દુઃખમાં ગાળ્યાં; હવે જેમ ભ્રમર કમલસરોવરમાં છૂપાઈ રહે તેમ આપણે એક વર્ષ વિરાટના ઘરમાં છૂપાઈને ગાળવાનું છે. ત્યાં સેવા સ્વીકારવાની છે; અને એ તો જાણીતું છે કે યોગોઓને પણ અગમ્ય એવો સેવાધર્મ તમારે આચરવાનો છે. (૧) માટે તમે જે જે સેવા કરી શકો તે મને જણાવો. હું તો કંક નામ ધારણ કરી શૂતના જાળકાર અને સભામાં વેસનાર એવા રાજાના પુરોહિત તરોકે રહીશ.” વૃકોદર બોલ્યો, “હું બલ્લવ નામ ધારણ કરી રાજાનો રસોઈઓ થઈશ.” અર્જુન બોલ્યો, “હું નૃત્યાચાર્ય બની નરપતિની કન્યાઓને નાચ શીખવીશ. (૨) મારું નામ વૃહન્નલા રાખીશ; અને મારી કઠામાં મને કોઈ પહોંચી વળે તેવું નથી.” નકુલ કહે, “હું અશ્વપતિ થઈશ.” સહદેવ કહે, “હું ગાયોનો પાલક થઈશ.” (૩) દ્રૌપદી કહે, “હું સૈરંધ્રી થઈ મત્સ્યરાજની રાણીની દાસી થઈશ.” આ પ્રમાણે નક્કી કરી વિરાટનગરની ભાગોળે તે બધાં આવી પહોંચ્યાં ત્યાં સ્મશાન હતું અને એક મયંકર સમડીનું વૃક્ષ હતું. ત્યાં નકુલે હથીયાર મૂક્યાં; અને બધાં નગરમાં પેઠાં. (૪) જે પ્રમાણે તેઓએ નક્કી કર્યું હતું તે પ્રમાણે વિરાટરાજના દ્વારપાલને તેમણે જણાવ્યું અને દ્વારપાલે બધી હકીકત વિરાટરાજને સવિસ્તર જણાવી. વિરાટરાજે તેમને બોલાવ્યા એટલે જીવદયામહિત જાણે પાંચ પરમેષ્ઠી પ્રવેશ કરતા હોય તેમ દ્રૌપદીસહિત પાંચે ય પાંડવો વિરાટના રરવારમાં પ્રવેશ્યા. (૫) આ પ્રમાણે પોતાની સેવા બજાવતાં પાંડવોએ અગીઆર માસ પૂરા કર્યા; અને જાણે કીચકને માથે કાલદંડ પડતો ન હોય તેવો બારમો

માસ બેઠો. કીચકની નજર દ્રૌપદી પર બેઠી અને તેને કામદેવનો તાપ વાઝવા લાગ્યો. જ્યાં જ્યાં દ્રૌપદી જતી ત્યાં ત્યાં દ્રૌપદીને અનેક પ્રકારે કીચક કામ યાચના કરતો. એક દિવસ દ્રૌપદીએ તેને ધૂતકારી કાઢ્યો અને કહ્યું, “મારી સેવા પાંચ ગાંધર્વો કરે છે જે આ વાત જાણતાં તને યમરાજને ત્યાં મોકલી આપશે.” (૬) પરંતુ નવહજાર હાથીઓના વઢવાળો તે કીચક દ્રૌપદીનું મુખ જોઈ બોલ્યો “મને વ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ કાંઈ કરી શકે એમ નથી તો પાંચ ગાંધર્વો મને શું કરવાના હતા? મારા પર પ્રસાદ કરી મને જીવાઈ અને અર્ધી પૃથ્વી હું તારી આગલ ધરીશ.” છતાં ય દ્રૌપદીએ તેને તરછોડ્યો; અને કીચકની તો નવમી કામાવસ્થા થઈ. તેણે પોતાની વ્હેન કૈકેયીને કહ્યું “આ છત્રીથી મારું મન રક્ષિત કર; અને સુગંધપદાર્થો આપી તેને તું મારે ત્યાં મોકલ.” કીચકે તો એકાંતઘરમાં દ્રૌપદીને પકડી; પળ જેમ સિંહના હાથમાંથી પોતાના પુણ્યે કરીને હરિણી છટકી જાય તેમ દ્રૌપદી છટકી અને કંક તથા વિરાટ રાજ જ્યાં હતા ત્યાં કશું સ્વદન કરતી પહોંચી. (૭) આનંદભૂલેલો કીચક જમદૂતની માફક તેની પાછલ લાગ્યો. તેણે દ્રૌપદીને તેના કૈશપાશથી પકડી કાઢી મારી. રાજા અને યુધિષ્ઠિરના દેખતાં તે મૂર્છા પામી. ભીમનો મોજાજ ગયો અને તેની દૃષ્ટિ વૃક્ષ પર પડી, પળ તુરત જ યુધિષ્ઠિરે પોતાના પગનો અંગુઠો ઢાલી તેને અટકાવ્યો. નગરની સ્ત્રીઓ વ્યાકુલ થઈ અને બોલવા લાગી “જ્યાં આવો મોટો માણસ દુરાચરણ કરે ત્યાં સામાન્યમાણસ શું કરે?” પાંચાલી પણ રહવા લાગી, “જો આ નગરમાં ગાંધર્વ હોય તો શું વિટ કીચક મને આમ વગોવી શકે? (૮) કીડા માટે તેઓ ક્યાંક ગયા હશે અને તેથી જ મારે હૈયાવઢીને આમ સોરઠું પડે છે; જો પાંચમાંથી એક પણ હોત તો યુદ્ધ માટે ઠીક થાત.” આમ દ્રૌપદી બોલતી હતી તેવામાં સૂર્યાસ્ત થયો અને રાત્રીએ તે વૃકોદર પાસે ગઈ અને પોતાના કળી પડેલા હાથ બતાવતી રહવા લાગી. “તારા જીવતાં મારી આવી અવસ્થા થાય છે.” (૯) ભીમે દ્રૌપદીને આશ્વાસન આપી આવવાનું કારણ પૂછ્યું. દ્રૌપદીએ દરેકની દુર્દશાનું વર્ણન કર્યું; (૧૦) અને કહેવા લાગી કે “અગીઆર માસ ઉપર પંદર દિવસ થયા છતાં ય દુઃખનો છેડો આવતો નથી.” ભીમે આશ્વાસન આપ્યું, “તું શા માટે રહે છે; આંસ લુંછી નાંખ. તે સંસારધર્મ નીરહ્યો નથી. પૂર્વજન્મનાં કર્મરૂપી વૃક્ષ કેટલુંક સુખ અને કેટલુંક દુઃખ એમ બે ફલ આપે છે. શું રાવણે સીતાને ઓછું દુઃખ આપ્યું હતું? (૧૧) ગઈ કાલે મેં કીચકને મારી નાખ્યો નથી; પણ આજરાત્રે તો તે મારા હાથે મરશે જ. તું એની સાથે રાત્રે સંકેત કરી તેને નૃત્યશાલામાં લાવ.” દ્રૌપદી હર્ષ પામી અને પોતાના નિવાસે ગઈ. અને બીજા દિવસનો સૂર્ય ઝળ્યો

જાણે જેણે દ્રૌપદીનો કૈશકલાપ લેંચ્યો હતો તે મરી ગયો કે કેમ તે જોવાને ન ઝગ્યો હોય! (૧૨) બીજે દિવસે પાંચાલી કીચકની પાસે ગઈ; કીચકે તેને બોલાવી અને કહ્યું, “જો તું મને એક જ વાર આલિંગન આપે તો તું માગું તે વૈશવ તને આપું.” (૧૩) કીચકે જે કહ્યું તે દ્રૌપદીએ માન્યું અને તેને નૃત્યશાલામાં રાત્રે આવવાનો સંકેત ગોઠવી ભીમને વાત કરી. રાત્રે કીચક નૃત્યશાલા તરફ પોતાની સેના લઈ ગયો. ભીમ તો ત્યાં પેસીને જ રહ્યો હતો અને કીચક આવ્યો એવો જ તેણે તેના કૈશપાશથી તેને પકડ્યો. કીચકને લાગ્યું, “આ દ્રૌપદીનો હાથ ન હોય; ચરેચર ગાંધર્વ જ મને મારી નાખે છે.” (૧૪) કીચકે જેમ તેમ કરીને ભીમનો ગ્રાહ મૂકાવ્યો અને કહેવા લાગ્યો, “ગાંધર્વ, તું શા માટે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે? હું નવહજાર હાથીના વઢવાળો કીચક છું; અને મારું મરણ જેની વસુમતી નામની પ્રિયાને હું ઝપાડી લાવ્યો હતો તે ભીમને હાથે છે.” ભીમે વધા પાંડવોનું ઓઝાણ આપ્યું અને પોતે ભીમ છે એમ જણાવ્યું. આ જાણી કીચકે ભીમને આહ્વાન આપ્યું. (૧૫) વન્નેયનું મલ્લયુદ્ધ જામ્યું; અને તે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં કીચકે ભીમને મુષ્ટિપ્રહાર કર્યો. ભીમ લોહીની ડલડી કરી અને જેમ તેમ કરી તે ઉમો રહી શક્યો. (૧૬) ભીમના મનમાં ઘડીભર એમ જ થયું “શું મારો યશ આ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં હણાઈ જશે?” પરંતુ ધીરજ ધરી તેણે ફરીથી કીચક ઉપર હુમલો કર્યો અને તેને યમસદન પહોંચાડી દીધો. તેણે તેના હાથપગ ભાંગી માંસના લોચા જેવો તેને કરી નાખ્યો. ભીમને વહાર કાઢી દ્રૌપદીએ વહાર આવી જણાવ્યું “કીચકને ગાંધર્વોએ મારી નાખ્યો છે.” આ સાંભળી “કીચકને કોણે માર્યો?” એમ કહી મોટા યોદ્ધાઓ દોડ્યા અને કીચકના સો ભાઈઓએ ઘરને ઘેરો ઘાલ્યો. (૧૭) પ્રકાશ કરી વધાએ જોયું, ત્યારે “ચરેચર કીચકને ગાંધર્વોએ માર્યો છે કારણ કે તેના પર ઘા સરખો ય દેખાતો નથી.” એમ તેમને માલમ પડ્યું. એક બાજુએ દ્રૌપદી શૂન્યવત્ ઉભી હતી; વધાયને સંકા થઈ કે કીચક દ્રૌપદીને છાતર મરી ગયો. કીચકના સો ભાઈઓ “સવાર થવા દેવાની કે રાજાને પૂછવાની શી જરૂર છે?” એમ કહી કીચકની ઠાઠડી ઉપર દ્રૌપદીને નાખી મસાળ તરફ ચાલ્યા. (૧૮) દ્રૌપદીએ આકંઠ કરવા માંડ્યું, “હે ગાંધર્વો તમે ક્યાં મર્યા છો?” ભીમથી ન રહેવાયું; પોતાના કૈશ છૂટા કરી, વૃક્ષને ઝપાડી, રાક્ષસ જેમ કીચકના ભાઈઓ પર ધસ્યો. કીચકોએ ઠાઠડી છોડી દીધી. વાત ફેલાવા માંડી કે કીચકો મરાયા. વૃકોદર ઘેર પાછો વળ્યો અને સૂરજ ઝળ્યો. મત્સ્યરાજના મનમાં સંકલ્પ થયો અને તેણે કૈકેયીને જણાવ્યું, “દ્રૌપદીને ઘર વહાર કાઢો.” એટલામાં દ્રૌપદી પોતાના અંગોપાંગ ધોઈ કોઈ દેવતાની માફક નગરમાં પેઠી; અને એકદમ વૃહન્નલા પાસે

ગઈ. જેવી છૂપી રીતે તે બૃહન્નલાને કહે છે કે “તું ઉત્તરાની સાથે નૃત્યકીડા ક્યો પછી તારે ઘેર જજે,” એટલામાં તો સુજ્યેષ્ઠાની વાળો ઝડકી “તું ચાલી જા, અને તારા નગરને અને રાજાને સુખ આપ” દ્રૌપદી ગુસ્સે થઈ. “જો તું મને કાઢી મૂકોશ તો હું આજના નગરનો વિનાશ કરીશ. જો તેર દિવસ તારા ઘરમાં તું મને સ્થાન આપીશ, તો તું અને તારો પતિ પૂર્ણ મનોરથથી રાજ્ય મોગવી શકશો.”

૩. પદ્યરચના:—

સામાન્ય રીતે દરેક કઢવકમાં ૮ પંક્તિઓ અને ૨ પંક્તિ ઘટ્ટાની મલી ૧૦ પંક્તિઓ છે. ચતુર્મુખ સ્વયંભૂનું આ લખાણ હોવું જોઈએ તેને આથી ટેકો મળે છે. ઘટ્ટા અને ધ્રુવકનો છંદ ચતુષ્પદી પ્રકારનો છે અને દરેક પંક્તિમાં ૨૬ માત્રા છે; અને ૯+૧૪=૨૩ એટલે ૯ માત્રા પછી ચિતિ છે. હેમચંદ્રના છં. શા. ૬ પત્ર ૪૦. (અ) પ્રમાણે કેતકીકુસુમ આ છંદનું નામ છે હેમચંદ્ર આ દૃષ્ટાન્ત આપે છે;—ઓજે દશ સમે પશ્વદશ કેતકીકુસુમમ્। યથા,

વિવાલિઝ મુવણ નવકેયકુસુમપરાઈણ।

નં અહિવાસિઅઝં મયરદ્વયકમ્મણજોઈણ ॥

કઢવકના દેહનો છંદ હેમચંદ્રના છં. શા. ૬ પત્ર ૪૩ (અ) પ્રમાણે પારણક છે: ચિતૌ પચપા વા પારણકમ ॥ ચતુર્માત્રત્રયં ત્રિમાત્રશ્ચ, યદિ વા પળમાત્રચતુર્માત્રપશ્ચમાત્રા: પારણકમ્। યથા,

કહઅહિં હોષસઈ તં દિવસુ, આણંદસુહારસપાવણઝ

હોહિ પ્રિયમુહસસિચંદિમઈં, જહિં નયણચરહ પારણઝ ॥

આમાં અને આપણા કઢવકના દેહના છંદમાં એટલો જ તફાવત છે કે આપણા ઉદ્ધરણના છંદમાં દરેક પંક્તિનાં બન્ને ચરણના અન્તનો પ્રાસમેઝ છે; જ્યારે હેમચંદ્રના ઉદાહરણમાં બન્ને પંક્તિના અન્ત પ્રાસમેઝથી વદ્ધ છે. દા. ત.

તો મળઈ જુહિટિલુ ભાયરહો સંભાવણેહગુણસાયરહો।

૪. ટિપ્પણ:—

૧. જુહિટિલુ [યુધિષ્ઠિર:] જુઓ સિ હે. ૮।૧।૧૬। જહુ ઠલો જહિટિલો। એમ આદેશ છે. વલી જુઓ સિ. હે. ૮।૧।૧૦૭, ૨૫૪.

૨. મળઈ ભાયરહો છઠીના રૂપનો દ્વિતીયારૂપે પ્રયોગ હેમચંદ્ર નથી આપતા; પરંતુ માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૬. ૧૧. તે નોંધે છે.

૧૧-૧૨. પંક્તિ ૧૧ અને ૧૨માં ૯+૧૩=૨૨ એ પ્રમાણે માત્રા છે; જ્યારે ૯+૧૪=૨૩નો છંદ આહ અપેક્ષિત છે. સરખાવો સેવાધર્મ: પરમગહન: યોગિનામપ્યગમ્ય:।

૧૮. બુઝ્ઞણઝ, જુઝ્ઞણઝ ધાતુને અળ લગાડી બનાવેલાં વિશેષણો.

૨૨. વિહંદલ સં. બૃહન્નલા > વિહન્નલ > વિહંદલ. સરખાવો. ગૂ. પાંદડ

૨૪-૨૬. અર્જુન બૃહન્નલાને આવશ્યક એવી પોતે કહ કહ વિદગ્ધતાઓ ધરાવે છે તેનું વર્ણન કરે છે. ગુંથેવઈ, નચ્ચેવઈ, ગાણવઈ અને વાણવઈ એ શબ્દો નામ તરીકે વપરાયલાં વિધ્યર્થ કૃદંતો હોઈ સપ્તમીમાં છે. ‘ગુંથેવઈ વેણિ પઈહરિય’ એમાં વેણિ સ્ત્રી રીતે દ્વિતીયામાં છે પરંતુ અર્થસ્પષ્ટતા સ્વાતર છાયામાં એ શબ્દ છટ્ટી વિભક્તિમાં મૂક્યો છે. પઈહરિય એ એક સૂચન પ્રમાણે પ્રદીર્ઘિકા હોય; પરન્તુ અહિં પ્રક્રમભંગના દોષથી વિમુક્ત રહેવા પ્રતિગૃહિકા=દાસી એ અર્થ લીધો છે. પઈહરિય શબ્દ પઈહરમાંથી લીધો છે. જુઓ ઉદ્ધરણ ૧. પં. ૯. પરન્તુ આથી પણ ઉત્તમ અર્થનિર્વાહ વીજી રીતે થઈ શકે એમ છે. ગુંથવી=ગુંથેવિ ય ૬૦ (=પ્રથિત્વા ચ વેણી પ્રદીર્ઘિકાં યા કૃષ્ણભુજઙ્ગૈરનુહતા। સરખાવો વિરાટપર્વ. ૩. ૨૭. પિનદ્ધકંબુ: પાણિભ્યાં તૃતીયાં પ્રકૃતિ ગત:। વેણીકૃતશીરા રાજન્ નામ્ના ચૈવ બૃહન્નલા ॥

૨૭. જમલજેટ્ટ નકુલ

૨૮. પધ્ધુર મૂઝમાં પાઠ પદ્ધર છે; દે. ના. મા. ૬. ૧૦. પદ્ધ-રમજ્જૂ એમ આપેલું છે. તેને અનુસરી સરલાન્ એમ સંસ્કૃતછાયા કરેલી છે. મૂઝમાં કરેલો સુધારો દપ્પુધ્ધુરની સાથે પ્રાસમેઝ લાવવા કરેલો છે. એમ સૂચિત છે જ કે ‘જે અશ્વો દર્પને લીધે ધુરામાંથી છટકી જાય છે તેને બરો. ધર તાવેદાર હું બનાવીશ.’ પદ્ધર ઉપરથી ગૂ. પાધરો.

૨૧, જોઈસિઝ [જ્યોતિષી] સહદેવ.

૨૦. ધણુ સરખાવો ગૂ. ધળ.

૨૮. દણુદેહવિચારણઈ આ પંક્તિ દૂષિત છે કારણ કે દનુમાંથી રનુજ અર્થ ઘટાડવો પડે છે.

૩૯-૪૦. સરખાવો મવિસયત્તકહા ૧. ૫. ની ઘત્તા તદિ ગય-
ઉરુ ણાઁ પટ્ટણુ જણજણિયચ્છરિડ । ણં ગયણુ મુણ્ણિ સગ્ગસંહુ
મહિ અવયરિડ ॥ મેઘદૂત ૧. ૩૦. સ્વલ્પીભૂતે સુચરિતફલે સ્વ-
ગિણાં ગાં ગતાનાં, શેષૈઃ પુણ્યૈર્હૃતમિવ દિવઃ કાન્તિમત્ સ્વર્ણમેકમ્ ।

૪૬. ચલત્યુ=ચલાર્થઃ કદાચ મૂળપાઠમાં ચલિત્તુ=ચલિત્ર 'ચંચલ'ના
અર્થમાં હોય એમ સંભવ છે.

૫૦. પંચપરમેષ્ઠિ તે અર્હત્, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ.

૫૩. આયલ્લય જુઓ ટિપ્પણ ઉદ્ધરણ. ૨. પં. ૧૪.

૫૪. ઉક્કોવણદ્વ સ્પષ્ટતા સ્વાતર ઉત્કોપનાનિ એ સંસ્કૃત છાયા
સારી છે.

૫૪. ઉજ્જંગલ દે. ના. ૭. ૧૩૪. ઉજ્જંગલં હઢે દીહે ।

૫૫. થળયલ [સ્તનતલ] તલનો અર્થ સામાન્ય સપાટી એમ લેવાનો
છે; સંસ્કૃતમાં સ્તનતલ એ શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને એ છાયા કરીએ તો પણ
બાંધો નથી.

૬૧. ણઘણાયસહાસવલુ નવ હજાર હાથીના બલવાળો; આ જ પ્રમાણે
મીમંસુ પણ વર્ણન સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૫૧.; પં. ૧૮૭ ણઘણાય શબ્દથી
કીચકના ભાઈઓને વર્ણવ્યા છે; અથવા પછી કીચકને પણ વર્ણવ્યો હોય કારણકે
પૂર્વાપરસંબંધે બન્ને ય અર્થ વેસતા છે.

૬૫. ણવમી કામાવત્થ હુય તેની નવમી જડતાની કામાવસ્થા થઈ.

દશ કામાવસ્થાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

દશાવસ્થઃ સ તત્રાદાવભિલાષોઽથ ચિન્તનમ્ ।

સ્મૃતિર્ગુણકથોદ્વેગપ્રલાપોન્માદસંજ્વરાઃ ।

જડતા મરણં ચેતિ દુરવસ્થં યથોત્તરમ્ ॥

(દશરૂપક. ૪. ૫૨.)

તે જ પ્રમાણે જુઓ સાહિત્યદર્પણ ૩. ૧૨૦. । : —

અભિલાષશ્ચિન્તાસ્મૃતિર્ગુણકથનોદ્વેગસંપ્રલાપાશ્ચ

ઉન્માદોઽથ વ્યાધિર્જડતા મૃતિરિતિ દશાત્ર કામદશાઃ ॥

૬૬. મણુ રંજહિ આયહે તીમહહે આમાં તીમહહે=સ્ત્રિયઃ છાયા
કરી છે; કદાચ લહિયાની ભૂલ કે એવું કાંઈ હોવા સંભવ છે. બાકી અર્થ તો
છાયાનો જ ઠીક છે.

૬૭. સમાલહણ [સમાલંબન] ચંદન વિગેરે દેહ શોભાવવાના પદાર્થો
વિ. પ. માં સુરા અને અન્ન લઈ દ્રૌપદીને મોકલવામાં આવે છે.

૬૮-૭૦. પંક્તિ ૭૦ના દ્વિતીય ભાગમાં બે માત્રાની તૂટ છે. પોતાના
પુણ્યે કરીને કેમે કરી સિંહ પાસેથી છૂટેલી હરિણી જેમ જ્યાં કંક અને વિરાટ
હતા ત્યાં કરુણ રૂદન કરતી તે પહોંચી.

૭૧-૭૨. સરખાવો વિ. પ. ૧૭. તાં કીચકઃ પ્રધાવંતીં કેશ-
પાશે પરમૃશત્ । અથેનાં પશ્યતો રાજઃ પાતયિત્વા પદાઽવધીત્ ॥૧૦

૭૩-૭૫ સરખાવો વિ. પ. ૧૬. તસ્ય ભીમો વધં પ્રેપ્સુઃ કીચ-
કસ્ય દુરાત્મનઃ । દંતૈર્દંતાંસ્તદા રોષાન્નિષ્પિપેષ મહામનાઃ ॥ ૧૪ ॥
+ + + અથાવમૃદ્ધાદંગુષ્ઠમંગુષ્ઠેન યુધિષ્ઠિરઃ । પ્રવોધનભયાદ્રાજા
ભીમં તં પ્રત્યપેધયત્ ॥ ૧૭ ॥ તં મત્તમિવ માતંગં વીક્ષમાણં વન-
સ્પતિમ્ । સ તમાવારયામાસ ભીમસેનં યુધિષ્ઠિરઃ ॥૧૮॥

૭૪. મરુમારમિ છાયામાં મિચ્છિયે મારયામિ એમ લખેલું છે; પરંતુ
એ અર્થ સ્વરો નથી. સ્વરી રીતે મારવાચક દ્વિત્વ હોવા અત્રે સંભવ છે. સરખાવો
સદર ઉદ્ધરણ પંક્તિ ૧૬૯. મરુમારિડ કીચકુ કેણ ।

૭૮. કાઈની છાયા કિમપિ ત્યજી કિમ્ એમ છાયા કરવી ઠીક
પડશે. “જ્યાં મોટો માણસ જ દુશ્વરિતનું આચરણ કરે ત્યાં સામાન્ય
માણસ કરે શું ?”

૮૧. નિયકીલહં મચ્છુહુ કહિ મિ ગય “પોતાની ક્રોડાણ
(=સ્વૈરતાથી) એકદમ ક્યાંક ગયા છે.” મચ્છુહુ=મંછુહુ. સરખાવો મ.ક.
૧. ૫. ૧-૨. તં પિક્વંતુ મુસદ્ મહિવિમ્બડ “અતિ કિંપિ સુહક્મમહો
સંભડ । સચ્ચડ સંવિહાણુ ફલુ દોસદ્ લહ મંછુહુ સુહિસંગમુ
દોસદ્ ॥ મંછુહુ, મચ્છુહુ=મંશુ

૮૨. જુપ્પદ્ [યુજ્યતે] સિ. હે. ૮ । ૪ । ૧૦૧ ।

૮૪. કડહંતરકસણીકરણસમુ દિશાઓના અંતરને ક્યામ કરવા
સમર્થ એવું અંધારું.

૮૭. ઉજ્જર પ્રવાહ; વહર=વન દે. ના. ૭. ૩૬. વહરમરણં ।

૯૦. પદ્મં જીવંતણ મહુ પદ્મી મહિય અવત્થા તૃતીયાનો સતિ

સસમીના અર્થમાં પ્રયોગ મહાય < સં. ભવિત*; ઘડી રૂપ પળ જોવા જેવું તો છે જ.

૧૦૦. પુરાણરુચિ પૂર્વજન્મરૂપી વૃક્ષ.

૧૧૩. નરિંદહે યુધિષ્ઠિર તરફથી.

૧૧૪. અજ્ઞોણિય-કલ્હોણિય આજનું, કાલનું; લગાડેલો પ્રત્યય જોવા જેવો છે.

૧૧૬. તુંગિ રાત્રિ. અદૃશ્યમાનસ્તસ્યાથ તમસ્વિન્યામનિદિતે । વિ. પ. ૨૨. ૩૭.

૧૧૭. ગય ણિયથલિ હેલણુ દુમયસુય-આને ગય નિયય-નિહેલણુ દુમયસુય દુપદ રાજાની સુતા પોતાને ગૃહે ગઈ. નિહેલણુ-દે ના. ૭. ૫૧. ણિહેલણમગારજઘણેસુ ।

૧૨૪. ણત્થિ હત્થિહયસાહણઈ આ વાક્યમાં નામ બહુવચનમાં છે જ્યારે ણત્થિ એકવચનમાં છે; પરંતુ ણત્થિનો અવ્યયાત્મક પ્રયોગ જે અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં રૂઢ છે તે અપભ્રંશમાંથી આવતો દેખા દે છે.

૧૨૫. કિં કમલસમાણુ ણ મુહકમલુ આમાં ઉપમાન કમલની પુનરુક્તિ છે. એ દોષ છે.

૧૨૭. લહ આજ્ઞાર્થે વોજો પુરુષ એકવચન √લા

૧૨૭. મંઠ દે. ના. ૬. ૧૧૧. ટીકા મંઠો બંધ ઇતિ કેચિત્પઠન્તિ ।

૧૩૧. જં કરતાં તં સુધારો ઠીક થાય.

૧૩૬. જહિ સીહુ કુરંગહો કમુ કરિવિ જેમ સિંહ મૃગ તરફ ફાલ માંડીને.

૧૩૭. ઘંધુ. દે. ના. ૨. ૧૦૫. ઘરે ઘંધો । ઘર સરખાવો ગૂ. ઘંધોલિડ.

૧૩૭. પિહુ 'પાઈઅસદમહણવો' આ શબ્દનો 'અધીનતા' અર્થ નોંધે છે. પેટકનો અર્થ 'કાંઈ પકડવા માટે આંગલીઓસહિત લંબાવેલો હાથ' એમ પણ થાય છે

૧૪૪. વસુમદ્-અવહરણુ ભીમની વસુમતી નામની સ્ત્રીને તે વરો ગયો અને તેને લીધે કીચકને ભીમસેનના હાથે મરવાનું હતું.

૧૪૬. મત્થાણયરુમાં મ્ ઉચ્ચારસરલતા ક્ષાતર ક્રમેરવામાં આવેલો છે.

૧૪૬-૧૪૮ પાંડવ અને દ્રૌપદીનાં ઓઠલાણ ભીમ કીચકને કરાવે છે.

૧૫૮. આહિત્થ દે. ના. ૧. ૭૬. ચલિયકુવિયાડલેસુ આહિ-ત્થો । મહિ શબ્દના પ્રયોગમાં પુનરુક્તિદોષ આવેલો છે.

૧૬૧. ઓહુલિય દે. ના. ૧. ૧૫૭. માં ઓહુર શબ્દ છે; ઓહુરં વ ખિણમ્મિ । ટીકામાં ઓહુરં અવનતં સ્વસ્તં ચેત્યવન્તિસુન્દરો । મ. ક. ૧૪. ૧૧. ૫. કોવિ મળઈ નવિ બંધમિ ફુલઈં જામ ન વરિમુહઈ ઓહુલઈં । પરંતુ હંદને અનુસરી મ. ક. માં ઓહુલઈં બાંધવું ઠીક છે; અને 'સ્થિત' અર્થ વરોબર બેસે છે. આ શબ્દ ઉદ્+√ફુલના વિરોધાર્થી ધાતુ અવ+√ફુલમાંથી ઉત્તીર્ણ થયેલ હોવો જોઈએ. સરખાવો ગૂ. 'પાક ઓલાઈ ગયો.'

૧૭૦. પંચજણાહિષ્ણ પંચજન=સર્વે જન, આણું જગત; તેના શત્રુરૂપ.

૧૭૧. ણિજ્ઞાહિઉ [નિધ્યાત] 'જોયું' ના અર્થમાં.

૧૭૭. ઉહુનો પડ્યત અર્થ કયો છે; પરંતુ આ પાઠ સુધારી રૂઢ કે રૂઢુ કરી તેનો ષ્પઃ અર્થ કરી કીચકને લાગુ પાડી શકાય.

૧૭૮. આ પંક્તિનો અર્થ:-“આમ ત્યારે પ્રમાત થવાની રાહ જોવાની ય શી જરૂર છે અને વઢી રાજાને પૂછવાની ય શી જરૂર છે ?” વિ. પ. ૨૩. દદશુસ્તે તતઃ કૃષ્ણાં સૂતપુત્રાઃ સમાગતાઃ । અદૂરાચ્ચાનવયાંગીં સ્તંભમાલિંગ્ય તિષ્ઠતીમ્ ॥ ૪ ॥ સમવેતેષુ સર્વેષુ તામૃચુરુપ-કીચકાઃ । હન્યતાં શોઘ્રમસતીં યત્કૃતે કીચકો હતઃ ॥ ૫ ॥ અથવા નૈવ હન્તવ્યા દહ્યતાં કામિના સહ । મૃતસ્યાપિ પ્રિયં કાર્ય સૂતપુત્રસ્ય સર્વથા ॥ ૬ ॥ તતો વિરાટમૃચુસ્તે કીચકોઽસ્યાઃ કૃતે હતઃ । સહાનેનાય દહ્યેમ તદનુજ્ઞાતુમર્હસિ ॥ ૭ ॥ પરાક્રમં તુ સૂતાનાં મત્વા રાજાઽન્વમોદત । એટલે વિ. પ. માં કીચકો રાજાની રજા લે છે; આપણી કથામાં તેઓ રજા લેવાની જરૂર જોતા નથી.

૧૮૦. સવડંમુહુ દે. ના. ૮. ૨૧. સવડંમુહો અહિમુહે ।

૧૮૨. વિ. પ. ૨૩. ૧૨. જયો જયંતા વિજયો જયત્સેનો જયદ્વલઃ ।

૧૮૩. કુહિણિહિ=રથ્યાસુ દે. ના. ૨. ૬૨. કુહિણી કુપ્પર-રચ્છાસુ । જુઓ વિ. પ. ૨૩. તતઃ સ વ્યાયતં કૃત્વા વેષં વિપરિવર્ત્ય ચ ॥ ૧૭ ॥ અદ્વારેણાભ્યવસ્કંદ્ય નિર્જગામ બહિસ્તદા । સ ભીમસેનઃ

પ્રાકારાદારુહ્ય તરસા દ્રુમમ્ ॥ ૧૮ ॥ શ્મશાનાભિમુખઃ પ્રાયાદ્યથ
તે કીચકા ગતાઃ । સ લંઘયિત્વા પ્રાકારં નિઃસૃત્ય ચ પુરોત્તમાત્ ।
જવેન પતિતો ભોમઃ સૂતાનામગ્રતસ્તદા ॥ ૧૯ ॥

૧૮૪. નોકિલ સિ. હે. ૮૧૪૨૨. નવસ્ય નવચઃ । ગૂ. નોલો
નવ+સ્વાર્થ પ્રત્યય (વક >) વચ = નવચક કે નોકચ. શ્રી. નરસિંહાચ
< પ્રા. અણવચચ < સં. અન્યપક્ષક G. L. L. Part I. p. 371.

૧૮૭. ણવણાય પણટ્ટ પહટ્ટ કહિ નવનાગો એટલે કીચકના પા
માઈઓ નાશ પામ્યા. એમ વાત પ્રસરી. કહિ 'કથા' એ વિચિત્રરૂપ છે; પરંતુ
આવાં રૂપો અપભ્રંશમાં બનતાં હતાં.

૧૮૮. પહટ્ટુ સિ. હે. ૮૧૨૬૭. પર્યસ્તં; તે ઉપરાંત ૮૧૨૪૭
G. P. 130, 285.

૧૮૯. અણિહયમહુ અનિહત એટલે હાર્યા નથી તેઓમાં મહુ એટલે શ્રેષ્ઠ.

૧૯૦. આ પંક્તિની છાયા સુધારી વાંચો: કૈકેયીં શિક્ષયતિ
“ સૈરન્ધ્રીં નિવોસાત્ પ્રતિસારય ” આ માટે જુઓ વિ. પ. ૨૪ સુ
દેષ્ણામગ્રવીદ્રાજા મહિષીં જાતસાધ્વસઃ । સૈરન્ધ્રીમાગતાં વ્રૂયા મમૈવ
વચનાદિશ્મ ॥

૧૯૨. ભવિત્તિ દેવી.

૧૯૪. પચ્છણ્ણપણ્ણિહિ ગુપ્તપ્રવૃત્તિઓથી, ગુપ્ત સંજ્ઞાઓથી.

૧૯૫. અણ્ણણ્ણ ગિહેલણ્ણ જાહ્ = સંસ્કૃતછાયા સુધારો આત્મનઃ
ગૃહં યાહિ । જાહ્ < જાહિ < સં. યાહિ.

૧૯૫. સુજેટ્ટ [સુજ્યેષ્ઠા] વિ. પ. માં સુદેષ્ણા; જિનસેનના
હરિવંશપુરાણમાં સુદર્શના નામ છે.

૨૦૦. આ પંક્તિમાં સદ્ભુની મુદા છે.

॥ ચતુર્થમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

હરિવંશપુરાણનો સંધિ ૧૦૩ આ ચોથા ઉદ્ધરણ તરીકે લેવામાં આવ્યો છે. ત્રિભુવન સ્વયંભુએ તેના વાપે અધુરું રાખેલું હરિવંશપુરાણ કેવી રીતે પૂરું કર્યું તેની ચર્ચા પણ ત્રીજા ઉદ્ધરણના પ્રવેશકમાં કરેલી હોઈ તેની પુનઃ-કિ અહિં આવશ્યક નથી. આ ઉદ્ધરણમાં આપેલી આદિગાથા અને છેવટનાં સમાપ્તિવચન તથા ગાથા, આ સંધિ ત્રિભુવનનો છે એ બતાવી આપે છે. આ ઉદ્ધરણમાં ૨૫ કડવક છે. ભાષાવૈચિત્ર્યના મુદાથી કર્તાએ આ સંધિ રચ્યો છે. એને લીધે આ ભાગ જ્ઞાતો કોઈએ વાંચ્યો હોય એમ હાથપ્રત પરથી લાગતું નથી. વળી ભાષા અપરિચિત હોવાથી લઘીઆપે જેવું વાંચ્યું એવું લખ્યું; અને વધારામાં પોતે એ અઢઢક પ્રમાદો ઘૂસાડ્યા હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ ઉદ્ધરણ ત્યારે જ શુદ્ધ થશે જ્યારે આપણને આ ગ્રન્થની ચાર પાંચ હાથપ્રતો મળશે. નહિ તો આથી જ આપણે સંતોષ માનવો રહ્યો.

૨. ભાષાવૈચિત્ર્ય:—

કડવક ૧-૫. માગધિકા ભાષામાં છે, એમ કર્તાના કહેવાથી અને ભાષાના સ્વરૂપ ઉપરથી માલમ પડે છે. સિ. હે. ૮૧૪૨૮૭—૮૧૪૩૦૨૧ સુધી માગધીની ચર્ચા કરી છે. આ માગધીનાં લક્ષણ સંપૂર્ણતયા આપણા કડવકમાં દેખા દેતાં નથી. જાસ ફેરફાર રૂ નો લૂ અને પ્રથમા એકવચનમાં એ પ્રત્યય એમ છે. જેમ સામાન્ય અપભ્રંશમાં મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની પ્રથમા એકવચનના ઓનો ઉ કરવામાં આવે છે, તેમ પ્રથમાના એને અહિં રૂમાં ફેરવી નાખવામાં આવ્યો છે; કોઈ વાર રૂ રહેવા પણ દીધેલો દેખા દે છે. કડવક ૩ માં રૂનો લૂ વીલકુલ કરવામાં આવ્યો નથી. ભાષાવૈચિત્ર્ય જાતર જ આ કડવક મૂકવામાં આવ્યાં છે તે તો દેખાઈ જ આવે છે.

કડવક ૧૧. માં ઢકકાભાસાકડવયં એમ લખેલું છે. મૃચ્છકટિકના ટીકાકાર પૃથ્વીધરે અને માર્કણ્ડેયે પ્રાકૃતસર્વસ્વ ૧૬માં આ ભાષાની ચર્ચા કરી છે. માર્કણ્ડેય આ ભાષાને અપભ્રંશ તરીકે નથી ગણાવતો. તેને મતે તો આ વિભાષા છે. પરંતુ તે હરિશ્ચન્દ્ર નામના લેખકને પ્રા. સ. ૧૬. ૨માં

ટાંકે છે: હરિશ્ચન્દ્રસ્ત્રિવિમાં ભાષામપભ્રંશ इतोच्छति । અને તેના મતનો નિરાસ કરતાં કહે છે કે અપભ્રંશો हि विद्वद्भिर्नाटकादौ प्रयुज्यते । पृथ्वीधर भरतनाट्यशास्त्र । १७ । ५३ । નો વિભાષાની ગણતરીનો શ્લોક ટાંકી એ વિભાષાઓને જ અપભ્રંશ તરીકે ગણાવે છે:—અપભ્રંશો—શકારામીર-ચાળડાલશવરદ્રવિહોડજા: । હોના વનેચરાણાં ચ વિભાષા: સસ કીર્તિતા: ॥ ત્યાર પછી તે કહે છે:—ઢક્કભાષાપાઠકૌ માથુરદ્યુતકરૌ । માથુરનો ભાષાનું દર્શાત નીચે પ્રમાણે છે:—

માથુર:—અલે મટ્ટા, દશસુવળાહ લુદ્ધુ જૂદકરુ પપલોણુ પપલીણુ । તા ગેળહ ગેળહ । ચિટ્તુ ચિટ્તુ દૂરાત્પદિહોડસિ । (મ. ક નિર્ણયસાગર. પ. ૪૭)

માથુર:—અલે, વિપ્પદીવુ પાદુ । પડિમાશુણુ દેડલુ । (વિચિન્ત્ય) ધુત્તુ જૂદકરુ વિપ્પદીવેદિ પાદેદિ દેડલં પવિહુ । (પ. ૪૮)

માથુર:—અલુ તુમં હુ જૂદઅરમણડલીણ વડ્ડોડસિ । (પ. ૪૯)

માથુર:—તસસ જૂદકલસસ મુટ્ટિપહાલેણ ણાસિકા ભગ્ગા । (પ. ૫૦)

પૃથ્વીધરની ઢક્કીમાં (૧) ઉકાર પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં (૨) ર્નો લ્ વિકલ્પે થાય છે. (૩) સ્નો શ્ વિકલ્પે થાય છે. (૪) હુ=સ્વલુ દેખા દે છે. (૫) સ્સ છટ્ટીમાં છે. ઉપરના વિશેષોમાં વિશેષ (૪) અને (૬) મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં છે; (૨) અને (૩) માગધીની અસર બતાવે છે; જ્યારે (૧) અપભ્રંશને અનુવર્તે છે. પૃથ્વીધર જાતે જ કહે છે: લકારપ્રાયા ઢક્કવિભાષા । સંસ્કૃત-પ્રાયત્વે દન્યતાલવ્યસશકારદ્વયયુક્તા ચ । પૃથ્વીધરની ઢક્કીનું માગધી તરફનું વલણ આમ જણાઈ આવે છે.

માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૬માં ઢક્કીની વિશિષ્ટતા આ પ્રમાણે બતાવે છે:—(૧)

૧. માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૬:—

ટાક્કી સ્યાત્ સ્કૃતં શૌરસેની ચાન્યોન્યમિશ્રિતે ।

હરિશ્ચન્દ્રસ્ત્રિવિમાં ભાષામપભ્રંશ इतोच्छति ॥

અપભ્રંશો हि विद्वद्भिर्नाटकादौ प्रयुज्यते ।

उत्स्यात्पदान्ते बहुलं ए च टः—हं हुमौ भ्यसः ॥

आमो वा—हं किमादे: स्यात्प्राग्दीर्घश्च विधीयते ।

त्वमित्यर्थे तुङ्ग भवेत्—अहमथऽस्मिहुंममा: ॥

ममेत्यर्थे महुं च स्यात्—यथा जिध—तथा तिध ।

दिङ्मात्रमुक्तमुन्नेयं शेषं शिष्टप्रयोगतः ॥

૩ પ્રથમા અને દ્વિતીયા એકવચનને અન્તે (૨) તૃતીયા એકવચનને અન્તે ૪ દા. ત. સ્વગ્ગે પદ્ધરસિ; સ્વગ્ગેન પળ થાય (૩) ભ્ય:—હં કે હું દા. ત. ઘરહું પલિદુ. રુક્ષહં પડિદુ (૪) છટ્ટી બહુવચન—હં કે હું (૫) કિમ્ જેવા સર્વનામનું હં આગલ કાહં અને કાણં (૬) ત્વમ્=તુજ દા. ત. તુજ સર્વવિદ્યાપ્રવીણુ. (૭) અહમ્=હું, અસ્મિ, મમ (૮) મમ=મહું (૯) યથા=જિધ અને તથા=તિધ. માર્કણ્ડેય ઢક્કીનું દર્શાત ટાંકે છે:—રાઝ અસમસમરૈકમલ્લુ મઅળમળાહરદેહસોહુ સકલશસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા-પ્રવીણુ । આ ઉદાહરણ તો સામાન્ય અપભ્રંશ જેવું જ છે. બે ચાર વિશિષ્ટ પ્રયોગો સિવાય જાણ અપભ્રંશથી જુદી પડતી કોઈ ભાષા હોય એવી વિશિષ્ટતાઓ તો ટાક્કીમાં નથી જ. માથુરની ભાષાથી માર્કણ્ડેયની ટાક્કી જુદી છે.

આપણા ઉદ્ધરણમાં આપેલી ઢક્કીમાં આ પ્રમાણે વિશિષ્ટ લક્ષણો દેખા દે છે. (૧) પ્રથમા એકવચનમાં ૩ (૨) ભવદિ અને સંભવદિ શૌરસેનીના જેવાં રૂપો. (૩) હુ=સ્વલુ (૪) છટ્ટી એકવચનમાં સ્સ રૂપ. (૫) સે=તસ્ય મહારાષ્ટ્રી અને અર્ધમાગધીમાં દેખા દેતું રૂપ. આ ઉપરાંત વીજાં લક્ષણો જણાતાં નથી. આટલા ઉપરથી ભાષાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. વલી આખું કડવું એક વૈદગ્ધ્ય દેખાડવા જાતર જ લખેલું છે; એટલે મૂળગત તસ્વો આઠાં સાંપડે છે.

મૃચ્છકટિક, પ્રાકૃતસર્વસ્વ કે આપણા ઉદ્ધરણ પરથી આ ભાષામાં જાણ તસ્વો કયાં હોવાં જોઈએ એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. પ્રો. પીશલ G. P. Einleitung 26. માં મૃચ્છકટિકની ઢક્કી ઉપર ટીકા કરતાં કહે છે, “શૌરસેની અને માગધી પ્રમાણે જ, ઢક્કીની વાબનમાં હાથપ્રતોના પૂરાવા વિશ્વનીય નથી; અને વલી ઢક્કીનું સાહિત્ય એટલા ઓછા પ્રમાણમાં છે કે એ ભાષા કેવી હશે તેને માટે કોઈ પણ પ્રકારની ચોંચવટ થઈ શકે એવી નથી.”

આ ભાષાનું નામ ઢક્કી હશે ? પ્રો. પીશલ G. P. Ein. 26. માં કહે છે કે ઢક્કી એ પૂર્વવંગાલના ઢક્કા ઉપરથી હશે. પ્રો. પીશલનું માનવું મૂળમરેલું છે. કદાચ તે મૃચ્છકટિકની ઢક્કીની માગધી અસર પરથી આ અનુમાન બાંધવા દોરાઈ ગયેલા હોવા જોઈએ. પ્રીઅરસને (J. R. A. S. 1918. P. 875-883) એમ બતાવ્યું કે આ ભાષાનું સ્વરૂપ નામ ટાક્કી હોવું જોઈએ અને તે ભાષા અર્વાચીન રાજપુતાનાના રૈશાન પ્રદેશમાં એટલે જયપુર, ટોંક અને પંજાબના અગ્નિકોણમાં બોલાતી હોવી જોઈએ. પ્રીઅરસનેના અભિપ્રાયે,

ટાકી અને ગૌજર અપભ્રંશ એટલે કે સામાન્ય અપભ્રંશ લગભગ સરખા છે; તેથી કરીને પૂર્વોક્ત નિર્ણય તેમણે બાંધ્યો છે. રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસા (G. O. S. I. P. 51.) નો શ્લોક ચોક્કસ કહે છે: સાપભ્રંશપ્રયોગાઃ સકલમરુભુવઃ ટક્રભાદાનકાશ્ચ । આ ઉપરથી ફલિત થાય છે કે મારવાડ, ટક્ર અને ભાદાનક એટલે કે ગ્વાલીબર બાજુનો પ્રદેશ-આ દેશોમાં અપભ્રંશનો વ્યવહાર હતો અને ટાકી ભાષા અપભ્રંશની એક બોલી હોવી જોઈએ એ વિધાનમાં કલ્પનાતિરેક નથી. એની ઉચ્ચારબહુલતા આ માન્યતાને ટેકો આપે છે.

૩. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આ ઉદ્ધરણનું નામ વલપણુ=વલપ્રશ્ન: છે. તીર્થંકર નેમિનાથ દ્વારા આવે છે. સમવસરણ મરાય છે. નેમિનાથ ધર્મોપદેશ કરે છે. ત્યાર પછી બલદેવ પ્રશ્ન કરે છે. “ આ દ્વારાવતીનો નાશ કોનાથી અને કેવી રીતે થશે ? ” નેમિનાથ ભવિષ્ય ભાષે છે. “ દ્વૈપાયનના શાપથી દ્વારામતીનો નાશ થશે અને કૃષ્ણનું મૃત્યુ જરત્કુમારના શાપથી થશે. ” આ ભવિષ્યવાણી સાંભળી સર્વે યાદવો અને યાદવ સ્ત્રીઓના મનમાં શોક વ્યાપે છે. કેટલાક પ્રવ્રજ્યા લે છે અને દુષ્કર તપ આદરે છે. આ કથા દિગંબર પરંપરાને અનુસરે છે. આ કથાની શ્વેતાંબર પરંપરા જૈનાગમગ્રંથોના આઠમા અંગ-અંતગદ્દસાઓમાં વર્ણવેલી છે; તેમાં બલદેવ નહિ પણ કૃષ્ણ નેમિનાથને પ્રશ્ન પૂછે છે.

દેશપરદેશ વિહાર કરી નેમિનાથ સાયુસમુદાય સાથે આવે છે અને રૈવતક પર્વતના ઉદ્યાનમાં વાસ કરે છે (૧) ત્યારે કૃષ્ણ પોતાનું સિંહાસન મેલી શિર નમાવી સાત પગલાં મરી નેમિનાથને પ્રણામ કરવા જાય છે. (૨) ત્યાર પછી બલદેવ તેમને વાંદવા જાય છે. (૩) એમની પાછલ સાત્યકિ, ચાહુણિ, સઢરિ, દ્વૈપાયન इत्यादि યાદવો, પોતાની સ્ત્રી, મિત્ર અને શિષ્ય સહિત મકરાંક=પ્રયુત્ત્ર નેમિનાથને વાંદવા જાય છે. (૪) ત્યાર પછી રુક્મિણીનો પુત્ર ભાનુકુમાર વાંદવા જાય છે. (૫) આ કહડું વિષમ છે; પરંતુ કૃષ્ણનું વર્ણન અહિં ફરીથી કરવા પ્રયાસ છે. વર્ષાઋતુના મેઘસમા કૃષ્ણ આગલ ચાલ્યા; અને આ રીતે કૃષ્ણ, બલદેવ અને બીજા યાદવો સાથે વાંદવા ચાલ્યા. (૬) આ રીતે સમવસરણ થયું અને નેમિનાથ તેમાં લક્ષિત થયા હતા તથા દેવો તેમને નિહાળતા હતા. (૭) બલદેવ અને ગોવિંદ નેમિનાથની સ્તુતિ કરે છે (૮) આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી યાદવો સમવસરણમાં મનુષ્યોને બેસવાના કોઠામાં બેઠા. (૯) કૃષ્ણ અને નેમિનાથની પ્રશ્નોત્તરી આ કહવામાં છે. (૧૦) જેમ જેમ નેમિનાથ ભગવાન ધર્મ કહે છે, તેમ તેમ

યાદવોને આનંદ થાય છે; અને એમનાં વચનામૃતો સાંભળી સાંભળી તેમને અભાવ નથી થઈ જતો. (૧૧) બલદેવ પ્રશ્ન પૂછે છે, “ આ દ્વારકાનો ક્યારે વિનાશ થશે ? ” નેમિનાથ ઉત્તર દે છે, “ આજથી બારમે વર્ષે. ” (૧૨) બલદેવ ફરી પ્રશ્ન પૂછે છે, “ ત્યારે કૃષ્ણનું શું થશે ? ” નેમિનાથ જવાબ દે છે “ મધ્યને લીધે અને દ્વૈપાયનના શાપથી દ્વારામતીનો વિધ્વંસ થશે; (૧૩) પછી કૃષ્ણ કૌશાંબીવનમાં જશે જ્યાં જરત્કુમારના હાથે તેમનું મૃત્યુ થશે. ” ત્યાર પછીનાં કૃષ્ણનાં જન્માંતરો અને મોક્ષ ક્યારે થશે તે નેમિનાથ કહે છે. (૧૪) આ સાંભળી બલદેવનું મુખ મેંસ જેવું કાણું થઈ ગયું અને બધા ય યાદવોને શોક થવા લાગ્યો. (૧૫) પ્રથમ્ન ચિંતા કરે છે. “ સર્વજનું બોલ્યું મિથ્યા થતું નથી. યાદવોનો તથા દ્વારકાનો પૂરો વિનાશ થશે. ” આમ સંકલ્પવિકલ્પ કરી કાંચનમાલા સહિત તેણે તપ આદર્યું. (૧૬) ભાનુકુમાર, બીજા યાદવો અને કૃષ્ણની રાણીઓ પણ પ્રથમ્નની પાછલ દીક્ષા લીધી. (૧૭) બધા જનોએ જાતજાતનાં વ્રત લીધાં, તેનું વર્ણન આ કહવામાં કરવામાં આવ્યું છે. (૧૮) દ્વૈપાયનને પોતા શ્વકી આ સર્વ વિનાશ થશે, એથી ચિંતા થવા લાગી એટલે તે પૂર્વદેશમાં ગયો અને ત્યાં તપ કરવા લાગ્યો. (૧૯) જરત્કુમાર પોતાને હાથે જ કૃષ્ણનો ઘાત થશે એમ વિચારી પોતાનાં ધનુષ્ય શાપ લઈ દૂર વનમાં ચાલ્યો ગયો. (૨૦) આ પ્રમાણે થવાથી કૃષ્ણને વધું શૂન્ય લાગવા માંડ્યું. બલદેવના સારથિ સિદ્ધાર્થે એટલામાં બલદેવની આજ્ઞા માગી. (૨૧) બલદેવે અનુજ્ઞા આપી અને સિદ્ધાર્થે ધોર તપ આદર્યું. બલદેવ અને કૃષ્ણ નેમિનાથને નમીને ત્યાંથી ગયા. અને રાજકાજ છોડી શોકનિમગ્ન થયા. (૨૨) નેમિનાથની ધર્મપ્રવૃત્તિ વિવિધ પ્રકારે વર્ણવી છે. (૨૩) (૨૪) આ પ્રમાણે પ્રથમ્ન इत्यादि મુનિઓ નેમિનાથ સમક્ષ તપ આચરવા લાગ્યા અને સર્વે જનો ભવિષ્યના કલેશથી પીડિત થઈ હર્ષ અને વિષાદને પામ્યા. (૨૫)

૪. હંદોરચના:—

આશું ય ઉદ્ધરણ ધ્રુષ્ટ છે; એટલે હંદનો મેઠ વારંવાર તૂટે તે સ્વાભાવિક છે. ઉદ્ધરણને મથાળે પ્રાકૃતગાથા છે, સામાન્ય રીતે ગાથા ૧૨+૧૮+૧૨+૧૫ ॥ માત્રાના મેઠે હોય છે. પ્રસ્તુત ગાથામાં ૧૨+૧૬+૧૧+૧૪ ॥ માત્રાઓ છે. ગાથાનો અર્થ તો સ્પષ્ટ છે; પણ હંદની દૃષ્ટિએ તે ધ્રુષ્ટ હોવા વધારે સંભવ છે. આજ્ઞા ઉદ્ધરણમાં ૨૫ કહવક છે. આજ્ઞા સંધિને ઉદ્ધરણ તરીકે લેવામાં આવ્યો છે. આદિમાં આજ્ઞા સંધિનો એક ધ્રુવક છે. દરેક કહવકના આદિમાં

હેલા છે. હેલા એ એક પ્રકારનો ધ્રુવક જ છે. હેલાનો છંદ $૬+૪+૪+૪+૪$
 $=૨૨$ માત્રાનો છે. છં. શા.^૧ પ્રમાણે આ છંદ ઉદાહરણમાં ચાર પંક્તિનો છે.
 જે જે સ્થળે હેલામાં માત્રાની ભ્રષ્ટતા આવી છે, ત્યાં ત્યાં ટિપ્પણીમાં નોંધ
 લીધી છે. કડવક ૧૧ માં હેલા નથી.

ઘત્તાનો છંદ^૨ વાઘીસમા કડવક સુધી ૨૨ માત્રાનો સામાન્યતઃ કહી
 શકાય; જો કે ભ્રષ્ટતાને પરિણમે હેલાની માફક ઘત્તામાં પણ માત્રાનો મેઝ
 સંપૂર્ણતયા દેખાતો નથી. કડવક ૨૩ની ઘત્તા $૧૪+૧૩=૨૭$ માત્રા મેઝે છે.
 કડવક ૨૪ની ઘત્તા $૧૬+૧૩=૨૯$ માત્રા મેઝે છે. કડવક ૨૫ની ઘત્તા
 $૧૫+૧૨=૨૭$ ના મેઝે છે.^૩

કડવકના દેહમાં કેટલાંક કડવકમાં જુદા જુદા છંદો છે. કડવક ૧માં
 ૧૫ માત્રાનો એકમ છે અને દરેક બે પંક્તિએ અન્યાનુપ્રાસ છે. આ છંદ તૃતીય
 ઉદ્ધરણનો પારણક છંદ હોઈ, હેમચન્દ્રના ઉદાહરણને પૂર્ણ રીતે અનુગમતો નથી.
 કડવક ૨માં ૧૬ માત્રાનો છંદ હોઈ બે પંક્તિઓ અન્યાનુપ્રાસ છે. $૬+૪+૬=$
 ૧૬ એ પ્રમાણે આ છંદનો ચતુષ્ક્રમ છે. એક પ્રકારની પજ્જડિઆ આ છંદને
 કહી શકાય. છેવટના ગણને અંતે (—) બે દ્વિમાત્રિક સ્વરો છે. કડવક ૩.
 માં ૧૬ માત્રાનો છંદ છે. બે પંક્તિએ અન્યાનુપ્રાસ છે. પણ બીજા કડવકથી ફેર
 ગણને અંતે (—) બે એકમાત્રિક સ્વર એ છે. છંદનું નામ મૂઝમાં મત્તમાતંગ આપ્યું
 છે. આ છંદમાં પણ $૬+૪+૬=૧૬$ નો ચતુષ્ક્રમ છે. આને પણ પજ્જડિઆનો
 પ્રકાર કહી શકાય. કડવક ૪માં પણ પજ્જડિઆ જ છે. કડવક ૫. માં

૧. પશ્ચીર્યુગ્જો લીર્વા હેલા । પળમાત્રચતુર્માત્રચતુષ્ટયં સમ-
 સ્થાનગતો જા લીર્વા હેલા ॥ યથા,

કોઅંડં પમૂણરહં ગુણો મહુયરા
 શાળા કામિણીણ નયણા વિલાસગહિરા ।
 સમયતણૂ જડો સહયરો તુસારકિરણો
 હેલાણ તહાવિ ભુવણં જિણેહ મયણો ॥

૧. આ હેલાછંદ જ કહી શકાય.

૨. છં. શામાં આ છંદોનાં નામ:—૪૨ (અ) $૧૪+૧૩=અનંગલલિતા$;
 ૪૨ (બ) $૧૬+૧૩=ઓહુલ્લક$; $૧૫+૧૨=રાજહસ$.

દ્વિપદીસમુદાયનો છંદ છે. આ આખું કડવક ભ્રષ્ટ છે; એટલે છંદની માત્રાનો નિર્ણય
 કરવો એટલો સહેલો નથી. કડવક ૬માં દ્વિતીય પંક્તિ સાથે અન્યાનુપ્રાસી
 ૨૨ માત્રાનો છંદ છે. આ કડવકમાં પણ ભ્રષ્ટતા બહુ છે. કડવક. ૭. માં ૨૦
 માત્રાનો છંદ છે. કડવક ભ્રષ્ટ છે. કડવક. ૮.માં દરેક ચરણની ૨૮ માત્રા
 છે. આ કડવક પણ ભ્રષ્ટ છે. કડવક ૯-૧૩. માં ૧૬ માત્રાનો પજ્જડિઆ
 છે. કડવક. ૧૪.માં ૧૫ માત્રાનો પારણક છે. કડવક. ૧૫. માં પ્રતિપાદયમક
 શબ્દાલંકારયુક્ત ૧૬ માત્રાનો પજ્જડિઆ છે. કડવક. ૧૬. માં ૧૫ માત્રાનો
 પારણક છે. કડવક. ૧૭-૨૫.માં ૧૬ માત્રાનો પજ્જડિઆ છંદ છે. હાથ-
 પ્રતની ભ્રષ્ટતા આ ઉદ્ધરણના છંદોવિવેચનમાં મોટું બિંદુ છે.

૫. ટિપ્પણ:—

૧-૨. ૧૨+૧૫ની માત્રામેઝયુક્ત ઉપગીતિ આ ગાથા હોય એવો
 સંભવ છે; માત્રાનો મેઝ મૂઝપાઠમાં મળતો નથી, એ પાઠની ભ્રષ્ટતા બતાવે છે.
 મૂઝ હાથપ્રતમાં તિહુવળે હતું તે સુધારી તિહુવળો કરેલું છે.

૩. વસ્મીસર=કામદેવ. દે.ના. ૭.૪૨.આ શબ્દ પ્રચલિત હતો. સરખાવો
 છં.શા.પત્ર ૩૩ (અ) ૨૯ મા છંદનું દૃષ્ટાન્ત:-વસ્મીસરકંચણતોમરલલિયા
 દિદા હુડુ સુંદરિ ચંપયકલિઆ । ઘુલિઓ હુડુ દક્ષિણઓ ગંધ-
 વહો વિલલિઓ તા પહિયાણ મળોરહો ॥

૫-૬. આ પ્રથમ કડવકના દેહની માફક માગધીમાં છે ધ્રુવા કડવકના
 દેહની માફક જ માગધીમાં જ છે. ધ્રુવાનો અર્થ જિનસેન હરિવંશપુરાણ
 સર્ગ. ૬૧. શ્લો. ૧૧-૧૩ ને અનુસરી કર્યો છે; તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

તતઃ સુરવરાભ્યર્ચ્યો નાનાજનપદાન્ જિનઃ ।
 વિજહાર મહાભૂત્યા ભવ્યરાજીં પ્રવોધયન્ ॥
 ઉદીચ્યાન્તપશાર્દલાન્મધ્યદેશનિવાસિનઃ ।
 પ્રાચ્યાનપિ પ્રજાયુક્તાન્ સ ધર્મે સ્થાપયન્ બહુન્ ॥
 વિહત્ય ચિરમીશાનઃ પુનરાગત્ય પૂર્વવત્ ।
 ગિરૌ રૈવતિકે તસ્થૌ સમવસ્થાનમંડનઃ ॥

પ્રસ્તુત ધ્રુવાનું મુખ્ય ક્રિયાપદ તો ઘત્તામાં છે. ધ્રુવાનો અર્થ આ પ્રમાણે
 છે:—“મધ્યદેશમાં પ્રવેશી અને મધ્યદેશમાંથી પૂર્વદેશમાં સર્વે રાજાઓને, વૈશ્ય,

દ્વિજ અને ક્ષત્રિયને ધર્મ સંમળાવી... (ઘત્તા) (૧૫-૧૬) વહુ કાલે પોતાના મુનિઓ સાથે ભ્રમણ કરી પુનઃ પાટા રૈવતકના ઉચ્ચાનમાં નેમિત્તિનેશ્વર આવ્યા. કહવકના દેહમાં તો વધાં નેમિનાથનાં વિશેષણો છે નેમિનાથ યાદવકુલના હતા અને કૃષ્ણ વલ્લભેવ ઇત્યાદિના વડેરા હતા.

૭ હર ૧૧ ઉદ્ધરિય ૧૪. તામસિ આ સ્થલોએ રૂનો લ કરવો જોઈએ. ૧૪. માં તો તામલસિની સાથે જ કલસિનો અનુપ્રાસરાગ વરાવર જામે. કેટલેક સ્થલે પ્રથમા એકવચનનો રહેલો **જ**, **હ** સમાન જ લઘુ વાંચવો.

૧૩. થેલાસણ-સ્થવિરાસન વ્રહ્માનું આસન એટલે કમલ દે. ના. ૨૨. ગોલવ=ગૌરવ, અભિમાન અભિમાનરૂપી કમલના નિર્મલ ચંદ્ર જેવા; એટલે કે જેમ ચંદ્રને જોતાં કમલ વીલાહ જાય તેમ અભિમાન માત્ર નેમિનાથને જોતાં વીલાહી જતું.

૧૩. સહુત્તય-આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ.

૧૫. વહર્વિ કાલેન=વહુના કાલેન, વહર્વિ એ ખાસ રૂપ છે. મ. ક. સંધિ. ૧૭. કહવક ૪. ની ઘત્તા:-વહર્વિ કાલેન પદ્ધિરહમહાદુહ-લેવિય.

૧૮. ૨૨ માત્રાને બદલે ૧૯ માત્રા છે. ૩ માત્રાની તૂટ છે.

૨૧. પાયસણિપ્પેહુણકલણાષ અસ્પષ્ટ છે. અર્થ સમજાતો નથી. ણિપ્પેહુણ=મયૂર અર્થ **હ** ળાયામાં માત્ર અર્થનિર્વાહ કર્યો છે.

૨૨ ધુલ<ધડલ=ધવલ; સામાન્યતઃ કૃષ્ણનાં વસ્ત્ર ધવલ નહિ પરંતુ પીત કહેવાય છે.

૨૨. આ પંક્તિમાં અને આખા કહવકમાં વર્ણવેલાં કૃષ્ણનાં વાલ્યકાલનાં પરાક્રમ જૈન તેમજ અજૈન પરંપરામાં સરખાં જ છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ જિનસેનું હરિવંશપુરાણ અથવા શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણનો દશમો સ્કંધ જોવો.

૨૯. આ પંક્તિમાં કૃષ્ણની સામાન્ય વાલ્યકાલની ક્રીડા વર્ણવી છે. લંગદિ=રંગતિ ક્રીડાના અર્થમાં; કમલ તોડવાની ક્રીડા માટે સરખાવો જિનસેન-હરિવંશપુરાણ ૩૬. ૮-૧૦.

૩૦. માડલ = મામો કંસ.

૩૭. ણિમલ્લિ ને બદલે ણિમ્મલિ વાંચો.

૩૯. વેણુદારિ એક રાજાનું નામ છે. હ. પુ. ૫૦. સ્લોક ૮૫.

વેણુદારી ચ વિક્રાન્તઃ । બલદેવ જેણે રણયુદ્ધમાં વેણુદારી નામના શત્રુને મર્યાદીત કર્યો હતો.

૪૩-૪૪ ઘત્તા ૨૩ માત્રાની છે. આખી ઘત્તામાં શ્લેષ છે. રેવતી અને રોહિણી (નક્ષત્રનાં નામ) થી વિભૂષિત તથા મધા અને હસ્ત નક્ષત્રથી યુત ચંદ્ર જેવો પત્ની રેવતી અને માતા રોહિણી સાથે મોટા હાથી પર જતો વલ્લભેવ લોકોથી ગણાયો.

૪૫-૫૬. આખું કહવક. ૪. પ્રયુમ્નને લાગુ પડે છે. સંસ્કૃતછાયામાં વધા ય યાદવોને લાગુ પાડી જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે તદ્દન અઘટિત અને ઓટો છે. અણ્ણુ=અન્યઃ-પ્રયુમ્ન. જે=યઃ (માગધી). જે પરાક્રમો કહ. વકના દેહમાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે પ્રયુમ્નને લાગુ પડે છે.

૪૬. સચ્ચદ્-ચારુણિ-સઢરી-દીવાયણાઽણિરુદ્ધા — યાદવવીરોનાં નામ-સાલ્યકિ, સારણ, [ચારુણિ (?) બ્રહ્મપાઠ] સઢરી (?), દ્વૈપાયન, અનિરુદ્ધ.

૪૭. મરંકિ='સ્મિત સહિત' અર્થ છાયામાં લીધો છે તે ઓટો સમ-જવો; મૂલ મયરંકિ = મકરાંકઃ, કામદેવ, પ્રયુમ્ન અર્થમાં એ શબ્દ લેવો સુસંગત છે. સરખાવો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૨૦૬. આ પ્રમાણે પાઠ લેવાથી માત્રાની અશ્વતા દૂર થઈ ચરણનો માત્રામેલ મળશે.

૪૮. પ્રયુમ્ન રુક્મિણીનો પુત્ર તેથી જ રુક્મિણીના મનરૂપી ભુવનને આનંદ આપનાર એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે.

૪૯. જે કંચનમાલાપરિહરણે—કંચનમાલા પ્રયુમ્નની સ્ત્રીનું નામ છે. સરખાવો સદર ઉદ્ધરણ પંક્તિ. ૨૦૫.

૫૦. જે સોલસમહલંભાવણિ—કાલસંવર વિદ્યાધરને ત્યાં પ્રયુમ્નને થયેલ સોલ લાભ; જુઓ જિનસેન. હ પુ ૪૭ સ્લો. ૩૦-૪૪. ષોડશેષપિ ચૈતેષુ લાભસ્થાનેષુ મન્મથમ્લબ્ધાનેકમહાલાભં દૃષ્ટ્વા વિસ્મિતમાનસાઃ॥

૫૨. જે કુરુલંધાવારવિણાસિ—હ પુ ૪૭ સ્લો. ૯૮. તતઃ શાવરસેનાભિઃ વિચયા વિકૃતાત્મભિઃ । દુર્યોધનબલં જિત્વા કન્યા માદાય ચં તતઃ ॥ આ રીતે દુર્યોધનની સેનાનો પરાજય કરી તેની ઉદધિ નામની કન્યાને પ્રયુમ્ન પરણ્યો.

૫૨. જે દુઝ્જોહણપદ્ધસંપ્તાસિ—જેણે દુર્યોધનને મદદ કરી હતી કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા જ્યારે કૌરવોના પક્ષમાં આખું ય યાવકુ હતું.

૫૧. તવસુય [તપઃસુત] યુધિષ્ઠિર. ણર=અર્જુન.
 ૫૪. બંદિણજણઅભુદ્ધરણિ જેણે કેદ થયેલા જનોને છૂટા કર્યા હતા.
 ૫૭. પ્રથમ પંક્તિ ભ્રષ્ટ છે; એક માત્રા છૂટે છે; એટલે પ્રથમ પંક્તિનો કાંઈક ભાગ અસ્પષ્ટ રહે છે. તાવ હિયોલિયર્હિ અસ્પષ્ટ છે.
 ૫૮. માણુકુમાર સત્યમામાનો પુત્ર.

૫૯-૬૨. કઢવક ૫.ના દેહનો ભાગ ઘણો જ અસ્પષ્ટ અને ભ્રષ્ટ છે. માત્રામેલ કોઈ પંક્તિનો બરોબર મળતો નથી. દ્વિપદીમાં ૧૨ માત્રા હોવા સંભવ છે, અને ત્યાર પછીના છંદમાં એટલે પં. ૬૧-૬૨માં ૧૪ માત્રા હોય. મૂળમાં આ છંદને માગધિકા છંદ તરીકે ઓળખાવ્યો છે. કેટલોક ભાગ અસ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃતછાયા એમાંથી અર્થ કાઢવાની પ્રકાશદિશા તરીકે જ ગણવાની છે.

૬૭-૬૮. ઘત્તા શ્લેષાત્મક છે. ધ્રુવકમાં માણુકુમારને ચંદ્ર સાથે સરખાવી, કઢવકમાં અનેક વિશેષણોથી તેની પ્રશંસા કરી છે. ઘત્તામાં પ્રયુક્તનાં વચ્ચાણ કરી તેને સૂર્ય સાથે સરખાવી માણુકુમારની સંગતિએ મૂક્યો છે. કમલાણંદણુ= (૧) કમલા-શ્વિમળીને આનંદ આપનાર (૨) કમલને આનંદ આપનાર; વર-દીહરકરુ=(૧) ઉત્તમ દીર્ઘ હસ્ત યુક્ત (૨) ઉત્તમ દીર્ઘ કોરણ યુક્ત.

૬૯-૭૦. હેલા જ ભ્રષ્ટ છે. એટલે ૭૧-૭૮ પંક્તિઓ કોને લાગુ પડે છે તે જ સમજવું મુશ્કેલ છે. આમ તો કૃષ્ણને લાગુ પડતી હોય તેમ લાગે છે. જો કે જ તો છંદને અનુકૂળ લઢણ આપવા ખાતર હોય તેમ લાગે છે.

૭૧. નારાયણ=નારા પાણી + અચ્યન સ્થાન. પાણીમાં વાસ કરનાર વિષ્ણુને (=કૃષ્ણને પોતાને) પ્રિય એવી કમલની માલાને ધારણ કરતા; અષ્ટમીના ચંદ્ર સમા વિશાલ અને ઉન્નત માલયુક્ત.

૭૨. હેમલ-દલ=હેમલ કોઈ રાક્ષસનું નામ લાગે છે, હેમલનું સૈન્ય.

૭૪. વલગ્ન=આરુઢ; વલગ્ન < અવલગ્ન । છાયામાં વિલગ્ન બતાવ્યું છે તે છોટું સમજવું.

૭૫. જે દેશો જીત્યા તેનાં નામ ગણાવ્યાં છે.

૭૬. હરિ ને છૂટા પાડો. તો હરિ રામકામપમુહર્ષદિ ૬૦

૭૧-૭૮ આજુ કઢવક ભ્રષ્ટ થયેલ છે. સામાન્યતઃ ૨૨ માત્રાનું એક ચરણ છે. છેવટમાં જનો સંગીત અર્પતો અનુપ્રાસ છે. ૭૮-૭૯ કદાચ જુદો છંદ હોય; કારણ કે તેમાં જનો અનુપ્રાસ દેખાતો નથી. માત્રામેલ બહુ ત્રુટીયુક્ત છે.

૮૧-૮૨. પ્રથમ પંક્તિમાં માત્રામેલ લાવવા જગજગણિય વાંચવું ઠીક પડશે. બીજી પંક્તિ ઘણી જ અસ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃત છાયા બીલકુલ સંતોષકારક નથી.

૮૩. મામંડલ (૧) તેજમંડલ (૨) મામંડલ નામનો યોદ્ધો.

૮૩. સીહાસણ (૧) સિંહાસન (૨) સિંહની ગુહા.

૮૪. જહમાલા (૧) મુનિઓનો સમૂહ (૨) કાવ્યની પંક્તિની વચમાં અટકવાનાં સ્થળોનો સમૂહ (The group of caesura). આ પંક્તિમાં છંદનો મેલ લાવવા આદિ ણાવડ ને બદલે ણં વાંચો.

૮૯-૯૦. બોજી પંક્તિમાં ૨૧ માત્રા છે, જે સ્તરી રીતે ૨૧ જોઈએ.

૯૧-૧૦૧. નેમિનાથની સ્તુતિ. છંદ ૨૮ માત્રાનો છે.

૯૨. ૪ માત્રા કમી છે; એટલે છેવટના ભાગનો અર્થ બેસતો નથી.

૯૩. કુવડ કુ=પૃથ્વી+પતિ=રાજા.

૯૪. સ્વવળ ને બદલે સ્વવળય વાંચો; નહિ તો એક માત્રા તૂટશે. 'જેના ચતિવર્ગમાંથી કામદેવ દૂર થયો છે' એમ અર્થ કરાશે.

૯૫. ૯. માત્રા વધારે છે. પંક્તિ બહુ જ ભ્રષ્ટ છે. જયથી પંક્તિ આરંભાતી નથી એ વલી તેના દૂષણનો પૂરાવો છે.

૯૮. માત્રામેલ લાવવા વલય અથવા જડિલ દૂર કરવું પડશે. તેમ જ મલિર્ણિદિયાણ વાંચીશું તો વધારે સ્પષ્ટતા આવશે.

૯૯. ર્હસિ વાંચવું; નહિ તો એક માત્રા છૂટશે, પંક્તિ અસ્પષ્ટ છે; પરંતુ નેમિનાથનો શ્યામદેહ આછાં કુસુમથી સમુજ્જ્વલિત થયો હતો તેનું વર્ણન છે.

૧૦૦ કમલાભવ વાંચો, નહિ તો માત્રા છૂટશે. પંક્તિ અસ્પષ્ટ છે.

૧૦૫. ણરકોટ્ટદ સમવસરણમાં માણસોને બેસવાનો કોઠો.

૧૦૬. મૂરિસડ=મૂરિશ્રવા: એક રાજા જેને યાદવોએ સંહાર્યો હતો.

૧૧૧. ચક્રકેસર = ચક્રવર્તી જરાસંઘને ઉદ્દેશી એ શબ્દ વાપર્યો હોવો જોઈએ.

૧૧૫. કોડિસિલ એક યોજન ઊંચી કોટીશિલા કૃષ્ણે કેવલ ચાર અંગુલીના બઢથી ઊછાડી હતી. જુઓ. દ. પુ. સર્ગ. ૩૫. શ્લો. ૩૨-૪૦.

૧૨૫. સવ્યવહાર સરલાવો સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૧૫. અર્વાચીન હિંદીમાં દિન્દા < પ્રા. દિન્ન.

૧૨૬. કેવલવરલોચન-કૈવલ્ય એ જ જેનું ઉત્તમ નેત્ર છે, અથવા કૈવલ્ય તરફ જ જેનું ઉત્તમ નેત્ર છે તે.

૧૩૫-૧૪૩. ટાવ્કી ભાષાનું કડવું. ચર્ચા માટે આ ઉદ્ધરણની પ્રસ્તાવના જુઓ. આજ્ઞા કડવકમાં યાદવોનાં નામો ગણાવ્યાં છે. કેટલાંક નામો વીજા પ્રત્યોમાંથી શોધી કઢાતાં નથી. કેટલાંક નામો હ. પુ. ૫૦. ૧૧૩-૧૩૩ અને ત્રિ. શ. પુ. (હેમચન્દ્ર) માં મળે છે.

૧૩૭. જહનસિદસ્સ દિવાયણસ્સ યમુનામાં રહેલા દ્વૈપાયનને; જૈન. પરંપરા દ્વૈપાયનને યાદવોમાં ગણે છે. કુસુમસર=પ્રયુક્ત; અને તેનો પુત્ર તે અનિરુદ્ધ.

૧૪૩. સસ્સ=શ્વાસ, પ્રાણાયમ; શશ્વત્ એ છાયા પ્રમાણે 'સતત.'

૧૪૪. માત્રાભંગ તેવ ત્યજી નિવારી શકાય. જિહ્વ=યત્ર અર્થ કરવો પડે. સંસ્કૃતછાયામાં સુધારો કરવો.

૧૪૬. ણાહિ નેમિનાથને. આ હેલામાં ૨૧ માત્રા છે; જ્યારે આવશ્યક છે ૨૨ માત્રા.

૧૪૭. રોહિણી અને દશાર્હ (=યાદવો) નો લઘુ ભ્રાતા વસુદેવ - તે બન્નેનો પુત્ર બલદેવ. દશ દશાર્હો:-સમુદ્ધવિજયો અવલોભો થિમિઓ સાગરો હિમવં । અયલો ધરણો પૂરણો અભિચંદો વસુદેવો તિ ॥

૧૫૨. જિણ સત્થેણ હે જિનદેવ શસ્ત્રથી દ્વારિકાનો વિનાશ જ નથી થવાનો. સત્થ=શસ્ત્ર, શાસ્ત્ર, સાર્થ, શસ્ત્ર એમ અનેક સંસ્કૃત શબ્દોનું તે પ્રાકૃતરૂપ થાય છે. ઉપરનો અર્થ યોગ્ય લાગવાથી સ્વીકાર્યો છે.

૧૫૫. દારહો અને દારહોનો અન્યયમક.

૧૫૬-૧૫૭. ઘત્તાની પ્રથમ પંક્તિમાં પૂરી ૨૨ માત્રા છે; જ્યારે વીજી પંક્તિમાં બે માત્રા ઘટે છે.

૧૫૮-૧૫૯ હેલા ૨૨ માત્રાની છે. વીજી પંક્તિનો છેલ્લો અક્ષર હાથપ્રતમાં નથી.

૧૬૭. પાસદો-મારફતે-through ના અર્થમાં

૧૬૭-૧૬૮ ઘત્તાની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૨ માત્રા છે; જ્યારે વીજી પંક્તિમાં ૨૧ માત્રા છે.

૧૬૯. ચંડકંડ-કાણ્ડનો અર્થ 'શર' 'સોટો' એમ બે છે. 'સોટો' અર્થ લઈએ તો ધનુષની પળછ બાંધવાનો સોટો.

૧૬૯-૧૭૦. આ હેલાની પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૨ અને વીજી પંક્તિમાં ૧૯ માત્રા છે એટલે ૩ માત્રા ઘટે છે.

૧૭૧. પરમાઉ ૬૦ આ ચરણમાં એક માત્રા ઘટે છે. ગિરુહણિ વાંચીએ તો માત્રા મળી રહે. પસુગિરુહણિ=પશુનું નિરોધન કરનાર એવા જરા-કુમારથી. પરમાઉપવણ્ણુ=પોતાના પરમ આયુને પામેલા એવા કૃષ્ણ.

૧૭૪. વિચ્છોઈ < વિચ્છોહ (દે. ના. મા. ૪. ૬૨.) = સં. વિશ્વોભ. ભવિષ્યત્કહામાં વિચ્છોહ શબ્દ પ્રયુક્ત છે. મહાપ્રાણલોપ-Disaspirationનું દૃઘાન્ત. પૂર્વગત સોષ્મવ્યંજનની અસરથી આ લોપ થવો સંભવિત છે.

૧૭૭. પંચમઈને બદલે પંચમણ અન્યાનુપ્રાસને અનુકૂલ થશે.

૧૭૮. અટ્ટમઉ રામુ આઠમા રામ. જૈનપુરાણો પ્રમાણે બલદેવ.

૧૭૯. આ વચન સાંભળી નરેન્દ્ર કાળોમેશ પડી ગયો.

૧૭૯-૧૮૦. આ હેલામાં પૂરી ૨૨ માત્રા છે. ૧૮૦ માં થિયડ ને બદલે થિડ વાંચો; ગિંમયાલેમાં છેલ્લો હ્રસ્વ છે.

૧૮૧-૧૯૧ આખું કડવક પ્રતિપાદયમક છે.

૧૮૪ કામ પ્રયુક્ત; આ પછીની બધી પંક્તિઓમાં સુમાનુ, માનુ, શંબ, અનિરુદ્ધ, નિષધ, નંદ, દ્વૈપાયન, પજર, સારણ, સાત્યકિ, ૬૦ યાદવો છે. જુઓ જિનસેન. હ. પુ. ૫૦. નંદ અને પંજરનાં નામ શોધી શકાયાં નથી.

૧૮૪. સરામહો રામહો = પત્નીસહિત (સહ + રામા) બલભદ્રનો દેહ કંપે છે.

૧૮૫. અસુમાણુહિ સંસ્કૃત છાયામાં અ=ચ અર્થ લીધો છે; અને 'સુમાનુ' એક યાદવનું નામ, એમ અર્થ કર્યો છે. અસવઃ એવ માનવઃ 'યસ્ય સઃ' એમ અર્થ પળ કરી શકાય. 'આત્મા એ જ જેના પ્રકાશરૂપ છે.'

૧૮૫. સવિલાસંબદ્ધો । અંબ=તામ્ર અર્થ દૂરાકૃષ્ટ છે. અંબ=

આમ્લ સ્વાદા મનવાલો. આ પ્રકારનો અર્થ પ્રાકૃતમાં થાય છે. આ અર્થ લેઈ સ્વવિલાસામ્લસ્ય પોતાના વિલાસો પ્રત્યે જેનું મન ધ્રુવ થઈ ગયું છે તેવો.

૧૮૬. અવલુઅ જુઓ. દે. ના. મા. ૧. ૩૬. અવલુઆ=ક્રોધ. પ્રથમ અણિરુદ્ધ = જે પોતાને વારી શકતો નથી તે અનિરુદ્ધને ક્રોધ થવા લાગ્યો.

૧૮૬. ણિસદ=નિઃશ્રદ્ધ અને નિપણ્ણ એમ બે અર્થ થઈ શકે.

૧૮૭. ધક્કુદ્ધુઅ જુઓ. દે. ના. મા. ૫, ૬૦. 'ઉલ્લસિત' ધુક્કુ-ધુઅંત મંદગતિ, કંપના અર્થમાં ભ. ક. માં છે. ગોણંદ=ગો હૃદય+ણંદ આનંદ=હિન્દ્રિઓમાં જ જેનો આનંદ છે તેવા નંદને કંપ થયો.

૧૮૮. દુહલુ દે. ના. ૫. ૪૩. દુર્ભાગ્ય; દ્વીપમાં નિવાસ કરતા દ્વૈપાયનને પોતાનું દુર્ભાગ્ય લાગ્યું.

૧૮૮. જેની મુજા જ (શત્રુ માટે) પંજર સમી છે, એવા પંજરને પણ વિકલતા લાગવા માંડી.

૧૯૦. કૃષ્ણની રાણીઓનાં નામ પદ્માવતી, ગૌરી, લક્ષ્મણા. જુઓ. અંતગડદસાઓ (Ed. M. C. Medi) P. 25. line 11-12 પડમાવઈ ય ગોરી ગંધારી લક્ષ્મણા સુસીમા અ । જંવવદ-સચ્ચ-મામા રૂપિણિ-મૂલસિરિ મૂલદત્તા વિ ॥

૧૯૨. જડ પછી ઉલ વાંચો નહિ તો બે માત્રા છૂટશે.

૧૯૩-૧૯૪. હેલાની બને ય પંક્તિઓ ૨૧ માત્રાની છે. સુસદને વડલે સુસદ વાંચો.

૧૯૯. દિણિહિં જરી રીતે દિણ્ણ=દૈન્ય હોય; પરંતુ છન્દોવિધ રાઝવા દિણ.

૨૦૧. સરસ્વાતો જિનસેન. હ. પુ. સર્ગ ૬૩. શ્લોક ૪૪. હત્યનેક-દિનરાત્રિયાપને: સોઽત્યતંદ્રિતમનોવચોવપુ: । પ્રત્યહં દરિવપુર્વહન-ભ્રમન્ પ્રત્યપદ્યત રતિ ન કાનને ॥

૨૦૪ ઉહયહિંને વડલે ઉહય વાંચો: નહિ તો એકમાત્રા વધી જશે. માલ રાજાની પુત્રી કાંચનમાલા અને કુરુપતિ દુર્યોધનની પુત્રી ઉદધિ એ બંને એ.

૨૦૫ ણરણન્દણિ-જનોને આનંદ આપનાર. દૂસિય વાંચો. ઘતા ૨૨ માત્રાની છે.

૨૦૭ માણુકુમરુ વાંચો. માણુકુમાર સત્યમામાનો પુત્ર.

૨૦૯-૨૧૨. સુમાનુ, યદુ, સુન્દર, સાલ્યકિ, જયંત, પુરન્દર, કૃપવર્મા, સાર, સારણ, હુંદુભિ, વૃકોદર, ધર, ધારણ, દેવસેન, શિબિ, તેનો પુત્ર, અપરા-જિત, ચિહ, ઉદ્ધવ, કાંચન, નંદ, રુદ્ર-એ યાદવોની નામાવલી આપી છે.

૨૦૯. મૂલમાં સારણુ છે; જ્યારે છાયામાં સુંદર છે. એટલે છાયા સુધારવી.

૨૧૪-૨૧૬ કૃષ્ણની રાણીઓનાં નામ, રોહિણી એકલીને બાદ કરતાં.

૨૧૬ સંબલિ=ચામલા વાંચો.

૨૧૯-૨૨૦ પ્રથમ પંક્તિમાં ૨૩ માત્રા છે; જ્યારે બીજી પંક્તિ ગય-અસેસ સુરય-રાગ રૂવ-વિભ્રમસ્સ એમ વાંચવું. અર્થ:-તપશ્ચરણથી મહા-વ્રતયુક્ત સ્ત્રીજનોનાં રૂપ અને વિભ્રમની સુરતપરની સઘલી આસક્તિ જતી રહી. ૨૨૩ વિરત્તં, સમ્મત્તંની સાથે લેવું. વિરત્તમાં છેવટનો ત્ત અન્ત્યપ્રાસ-મેઠ માટે હોય એમ ધારી વિરત્તા: છાયામાં લેવું છે.

૨૨૬. સાણત્યાવિયાઈ 'સાણ=શાણ કસોડીનો પથ્થર' એ અર્થ છાયામાં લીધો છે. પરંતુ સંજ્ઞા=સાણ અપભ્રંશની છેવટની કક્ષામાં થાય છે. અથવા સારામાં સારો માર્ગ તો સવણત્યાવિયાઈ=શ્રવણસ્થાપિતાનિ એ પ્રમાણે સુધારો કરીને અર્થ કરવો એ છે.

૨૨૭ ઉણય-હત્તા=ઉન્નતચિત્તા: કે ઉન્નતવૃત્તા: એમ સંસ્કૃત છાયા થઈ શકે.

૨૩૨ કંજ કેશ; કેશનું ઉત્પાદન કરે છે.

૨૩૩-૨૩૪. ઘતામાં ૨૪ માત્રા છે.

૨૪૫ દસવાવાલંકિઝ=અસ્પષ્ટ અર્થ છે.

૨૫૨ ઉવલદ્ધ=પ્રહણ કરેલો છે, દાવી લીધો છે.

૨૫૩ સ્વર્ગિદગમણુ ગરુડવાહન વિષ્ણુ.

૨૫૪ સદ=સ્વયં સદા, છાયામાં સદા છે; સ્વયં વધારે ઠીક છે.

૨૫૬ વક્ક+અંગણાં લ્યાં (કૌશાંબીવનમાં) કૃષ્ણને એકલું જવું પડશે; જ્યાં પોતાની અંગનાઓનો મેલાપ કોઈ પણ રીતે થઈ શકશે નહિ. આમ અર્થ

નિર્વાહ કરાય. છાયામાં **અકંગણદ્વ=અકાકિની** એમ અર્થ કર્યો છે. પરંતુ તે માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી.

૨૫૭ તત્તિ ચિતા. દે. ના. ૫. ૨૦, તત્તી=તત્પરતા.

૨૫૮-૨૫૯ ઘટ્ટા ૨૨ માત્રાની છે. સોયાવરુને બદલે સોયવરુ=શોકપર: વાંચીશું તો એક માત્રા વધે છે તે નહિ વધે.

૨૬૨ સંસ્કૃતછાયામાં સુધારો; ગુરુભ્રાતુ: સત્કેન વાંચો.

૨૬૪ સોયવિઓયમહંદ ભયાવણુ એમ છૂટું વાંચીએ તો વાક્યનો અર્થ પૂરો થશે.

૨૬૫ પાસાવય શ્રાવદને અનુલક્ષી (૧) જે પાશમાં આવી પડ્યાં છે તે પાશ+આ/પદ્ (૨) પાર્શ્વ+આપદ્ શ્રાવક અને યાદવોને અનુલક્ષી-જેને આપદ પાસે આવી પડી છે તે.

૨૬૭ સિદ્ધાર્થસારથિ: ભ્રાતા બલદેવનયાન્વિત: । બોધનં વ્યસને સ્વસ્ય પ્રતિપાદ્ય તપોઽગ્રહીત્ ॥ જિનસેન હ. પુ. ૬૧. શ્લો. ૪૧. સિદ્ધાર્થ બલદેવનો સારથિ તેમ જ માઈ હતો.

૨૭૯-૨૮૦ વલદેવ અને વાસુદેવ સાથે જાય છે.

૨૮૧-૨૮૨ નો એક સંબંધ છે.

૨૮૬ પંચવર્ગેણ પ્રહોના પાંચ ભેદ સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે. સરખાવો જિનસેન. હ. પુ. સર્ગ. ૨. શ્લોક. ૮૪. સપ્રકીર્ણકનક્ષત્રસૂર્યાચન્દ્રમસો ગ્રહા: । પંચમેદાસ્તદાનલ્પવપુષો જ્યાતિષો વશુ: ॥

૨૮૫-૨૮૬. વર્ગ પંક્તિઓ ભ્રષ્ટ છે. હેલા એટલે સામાન્ય રીતે ૨૧ માત્રા હોવી જોઈએ. એટલે આ બે પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે વાંચવી યોગ્ય છે:-

સમવસરણમંડિત વિહરેદ્ જિનવરિંદો ।

જિહ પંચવર્ગગુણગુણજુઓ નિસિયરિંદો ॥

બીજી પંક્તિમાં પંચવર્ગેણ જુદું પાઠવાથી કાંઈ પણ અર્થ થઈ શકતો નથી; એટલે ગેરસમજથી જ કોઈએ એ ફેરફાર કર્યો હશે.

૨૮૮ ચઠવિહ સંઘ 'સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા-એ ચાર તીર્થોનો બનેલો સંઘ.

૨૯૦ વસુવિહપાઠિહેર આઠ પ્રકારનાં પ્રાતિહાર્ય-એટલે કે સમવસરણમાં જિનેશ્વરને સેવતી વસ્તુઓ:-

અશોકવૃક્ષ: ૧ સુરપુષ્પવૃષ્ટિ ૨ દિવ્યધ્વનિ ૩ શ્રામર ૪ માસનં ૫ ચ ।
ભામણ્ડલં ૬ દુન્દુભિ ૭ રાતપત્રં ૮ સત્પ્રાતિહાર્યાણિ જિનેશ્વરાણામ્ ॥
વસુ સંજ્ઞાથી 'આઠ' સમજવાનું છે.

૨૯૧ વસુદહદોસ વસુ=૮+૧૦ એટલે ૧૮ પ્રકારના દોષથી વિમુક્ત.

૨૯૩ દંસણ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૧. ૨. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્ ।
એનાં ઉપરથી ટીકા.

૨૯૩ વયપાસાદ વ્રતરૂપી પ્રાસાદ ઉપર. વાર વ્રતો-૫ અણુવ્રત + ૩ ગુણવ્રત + ૪ શિક્ષાવ્રત.

૨૯૪ સામાદૃ-સામાયિકવ્રત જુઓ તત્ત્વાર્થ. ૭. ૧૬. (ભાષ્ય)
સામાયિકં નામાભિગૃહ્ય કાલં સર્વસાવચયોગનિષ્કેપ: । તે જ પ્રમાણે પોસહુ:-પૌષધોપવાસવ્રતમ્ । સદર ભાષ્ય:-પૌષધોપવાસો નામ પૌષધે ઉપવાસ: । પૌષધ: પર્વત્યનર્થાન્તરમ્ । સોઽષ્ટર્મી ચતુર્દશી પશ્ચદ-શીમન્યતર્મા યા તિથિમભિગૃહ્ય ચતુર્થાદ્યુપવાસિના + + + ધર્મ-જાગરિકાપરેણાનુષ્ટેયો ભવતિ ॥

૨૯૫ સચિત્તચાઉ જેમાં જૈનમત પ્રમાણે જીવ છે એવા પદાર્થોના મોજનનો ત્યાગ.

૨૯૮ આરમ્ભાદ્વજ્જણુ-આરંભ: પ્રાણિવધ: । इत्यादिनो त्याग
જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૬. ૯. અને ભાષ્ય.

૨૯૯ ઉદ્દિદ્વાહારવિવજ્જણુ-સાધુને ઉદ્દિષ્ટ કરીને એટલે તેને નિમિત્તે બનાવેલા એવા આહારનો ત્યાગ. સાધુને આ પ્રકારનો આહાર જૈનમતાનુસારે ત્યાજ્ય છે.

૩૦૦ સાવચવય અણુવ્રતો જુઓ તત્ત્વાર્થ ૭. ૧-૨.

૩૦૧ મહવચ સાધુને પાલવાનાં પાંચ મહાવ્રત. તત્ત્વાર્થ ૦ ૭. ૧-૨.

૩૦૧ ચઠગદ નરક, તિર્યગ્, માનુષ અને દેવગતિ. આમ ચાર પ્રકારની ગતિ.

૩૦૨ દ્વહલક્ષણમેયદ્ જોયાણેયદ્ પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન:-૧ મતિજ્ઞાન ૨ શ્રુતજ્ઞાન. ૩ અવધિજ્ઞાન. ૪ મન:પર્યયજ્ઞાન. ૫ કેવલજ્ઞાન. આથી વિદ્વદ્નાં પાંચ અજ્ઞાન. અને તે જ પ્રમાણે જ્ઞેય અને અજ્ઞેય.

૩૦૩ ચક્કિક સામાન્ય રીતે કૃષ્ણતું વિશેષણ હોય છે; પરંતુ અહિં તો

નેમિનાથના વિશેષણ તરીકે મુકવામાં આવ્યું છે. આ વિશેષણ જિનસેન હ. પુ. માં ઘણે સ્થળે ચક્રવર્તી રાજા અથવા પ્રભાવશાલી વ્યક્તિને માટે વાપરે છે.

૩૦૬ મહુમહાણિસંતુ-સંસ્કૃતછાયા પ્રમાણે વિષ્ણુથી અસેવ્યમાન.

૩૦૬-૩૦૭. ૧૬ માત્રાની ઘટ્ટા છે.

૩૦૯ તે અને દુહરુ માત્રામેલ સ્વાતર ત્યાજ્ય છે.

૩૧૧ આસણ ને વદલે ઓસણ=અવસન્ન પૂરો કર્યો છે એ અર્થમાં. હાથપ્રતમાં તો આ છે; પરંતુ સંભવ છે કે ઉપરની માત્રા રહી ગઈ હોય.

૩૧૨. પંક્તિ ૩૧૧માં 'દુર્નયનો પળ ત્યાગ કર્યો છે એવા મન્યજનો' એમ આવ્યું; જ્યારે આ પંક્તિનો 'દુર્નયથી આવતાં વ્યસનાદિથી પળ જે વિરક્ત થયા છે' એમ અર્થ છે. એટલે પુનઃસ્થિતિદોષ નથી.

૩૧૫ પંચપયઈ ને વદલે પંચવયઈ=પંચવ્રતાનિ એમ વાંચો.

૩૩૭ અદ્વરુહ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૯. ૨૯. આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાન સરાવ વસ્તુના અધ્યવસાયથી કરાયેલા ધ્યાનના પ્રકાર છે અને સંસારહેતુક છે; જ્યારે ધર્મ અને શુક્લ ધ્યાન શુભહેતુક છે અને મોક્ષ અપાવે છે.

૩૧૯-૩૨૦ ૨૭ માત્રાની ઘટ્ટા છે. સ્વયંમૂની નામમુદ્રા છે.

૩૧૯ વિહનંતઃ=વિહન્યમાન: ।

૩૧૦ સ્થિરભાવથી હર્ષ અને આકુલરસથી વિષાદ, એ પ્રમાણે જનો પામ્યા.

॥ પશ્ચમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

કવિના જીવનની ઘણી માહિતી છૂટા છૂટા લેખોમાં અને કવિની પ્રસિદ્ધ થયેલ કૃતિઓનાં પુરોવચનમાં વિસ્તારથી આપેલી મળી રહે છે. કવિના જીવન અને સમયની ચર્ચા માટે આ લેખો વાંચવાં:—(૧) C. P. & Berar Mss. Catalogue Ed. Hiralal-Introduction and Extracts from Puspadata's works in the Appendix, (૨) જૈન સાહિત્ય સંશોધક. ગ્રંથ. ૨. પા. ૫૭-૮૦, ૧૪૬-૧૫૬. (૩) Jasaharachariu of Puspadata Ed. Dr. P. L. Vaidya, Karanja Series, Karanja, Berar, (૪) Nayakumarachariu of Puspadata Ed. Prof. Hiralal Jain Devendrakirti Series,

Karanja, Berar. ઉપર જણાવેલાં લેખોના અભ્યે નીચે આપેલી ફકી-કત તારવી કાઢેલી છે.

પુષ્પદન્તના પિતાનું નામ કૈશવમદ્ અને માતાનું નામ મુગ્ધાદેવી હતું. એનાં માતાપિતા શૈવધર્મી હતાં અને પાછળથી તેમણે જૈનધર્મનો અંગીકાર કર્યો હતો. પુષ્પદન્ત કયાંકથી આવી માન્યલેટ (નિદામના રાજ્યમાં આ નગર આવેલું; હાલ આ સ્થળે નાનું ગામડું છે.) વસ્યો. માન્યલેટના રાષ્ટ્રકૂટ વંશના કૃષ્ણરાજ ત્રીજાના પ્રધાન ભરતે અને તેના પુત્ર નન્ને તેને આશ્રય આપ્યો હતો; અને પ્રાકૃત કાવ્યો લખવા ઉત્તેજન આપ્યું હતું. અત્યાર સુધીમાં પુષ્પદન્તની ત્રણ કૃતિઓ હાથ આવી છે: (૧) જસહરચરિત Ed. Dr. P. L. Vaidya (૨) નાયકુમારચરિત Ed. Prof. Hiralal Jain (૩) મહાપુરાણ હવે અપ્રસિદ્ધ પરંતુ ડૉ. વૈય તેનું સંપાદન કરે છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ મહાપુરાણ કે તિર્થહિપુરિસગુણાલંકારમાંથી લીધું છે. માંડારકર ઓરીએન્ટલ રીચર્સ ઇન્સ્ટીટ્યુટની હાથપ્રતપરથી શ્રીજિનવિજયજીએ નકલ કરાવી લીધેલી જે તેમણે અમને વાપરવા આપી હતી. તેમાંથી આશો સંધિ ૮૩ પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં લેવામાં આવ્યો છે. ત્યારવાદ ડૉ. પી. એલ. વૈયે પળ કૃપા કરી તેમની પાસે જે પ્રતો હતી તેની સાથે તુલના કરી આપી સૂચનો અને પાઠાંતરો જણાવ્યાં હતાં. કવિ પુષ્પદન્તના પોતાના જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે મહાપુરાણ સિદ્ધાર્થ સંવત્સરમાં આરંભ્યું અને ક્રોધન સંવત્સર આષાઢ શુદ્ધ ૧૦ ને સોમવારે = જુન ઇ. સ. ૯૬૫ = વિ. સં. ૧૦૨૧માં પૂર્ણ કર્યું.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આ ઉદ્ધરણમાં જે વસ્તુ ચર્ચવામાં આવી છે તે જ વસ્તુ વસુદેવહિંદિ (સં. શ્રીચતુરવિજયજી અને પુણ્યવિજયજી) માં વિસ્તરણ: આપવામાં આવી છે. જિનસેનના હરિવંશપુરાણમાં પણ તે આપવામાં આવી છે.

દ્વારિકામાં સમુદ્રવિજય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. વસુદેવ તેમનો કનિષ્ઠ પ્રાતા હતો. તે ઘણું જ રૂપાળો હતો. એક દિવસ તે ઉત્તમ ગજ પર સ્વારી કરી નગરમાં ફરવા નીકળ્યો. એને જોઈ સ્ત્રીઓ પ્રેમવિવશ બની ગઈ. (૧) માન ભૂલેલી સ્ત્રીઓની પ્રેમવિવશતાનું વર્ણન કવિ કરે છે. નગરનો પુરુષવર્ગ સ્ત્રીઓની આવી વિવશતા જોઈ સમુદ્રવિજયને પરિચાદ કરે છે. સમુદ્રવિજય વસુદેવને સમજાવે છે " શા માટે ધૂલ અને તાપમાં શરીર સરાવ કરે છે? તારે જે ક્રીડાઓ કરવી હોય તે પ્રાસાદમાં કર." કુલસ્વામી સમુદ્રવિજયના આ બોલને વસુદેવે કેટલાક દિવસ માન આપ્યું.

ત્રકારની સમૃદ્ધિથી ઋષિના ઉપસર્ગનો નાશ કર. (૧૭) અદ્ભુત વામનરૂપ ધારી
તું ત્યાં જજે, અને બલિ પાસે નિવાસસ્થાન માગજે. એ તને નિવાસસ્થાન આપવા
વચન આપે કે તું આકાશે અડજે.” પછી તો તે વિપ્ર મુનિના વેષમાં બલિ
પાસે ગયો. નવા રાજાએ તેને જોયો અને વર માગવા કહ્યું. વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં
જેટલી જગા માગી. આટલું જ માગ્યું એથી બલિ હસવા લાગ્યો. પરંતુ વિષ્ણુએ
તો વધવા જ માંડ્યું. એક પગલું તેમણે મંદર પર્વત ઉપર મૂક્યું. બીજું પગલું
માનુષોત્તર પર મૂક્યું. (૧૮) ત્રીજું પગલું ડુંગર પર મૂકવા માટે સ્થાન
ન હતું. દેવો અને વિદ્યાધરોએ તેનો અર્ચના કરી ત્યારે ત્રીજું પગલું તેણે સ્વેચ્છા
લીધું. આ સમયે તેણે દેવોએ આપેલી ઘોષવતી વીણા વગાડી હતી. પદ્મરથે પોતાના
જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાને સંતુષ્ટ કર્યો અને બલિ-દ્વિજકિંકરને મારી નાંખવા કહ્યું. વિષ્ણુએ
રોષ ન કરવા કહ્યું. આ પ્રમાણે ઋષિસંઘને ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત કરી વિષ્ણુ વનમાં
ચાલ્યો ગયો. (૧૯)

—વિષ્ણુએ વગાડી હતી તે વીણા મને લાગી આપો; અને ગન્ધર્વદત્તા જો
તે મારી આગલ વગાડે તો બીજાઓના અપવાદને તે દૂર કરી શકે.” વર્ણકપુત્ર
હસ્યો અને ગજપુરથી તેણે તે રાજાના વંશજ પાસેથી વીણા મંગાવી આપી. વસુદેવના
હાથથી જ તે વીણા વાગી; અને તેના સંગીતથી ગન્ધર્વદત્તાના હૃદયમાં તીલું
કામદેવનું વાળ પેટું. (૨૦) ગન્ધર્વદત્તા સાથે વસુદેવ પરણ્યો. આ ઉપરાંત બીજી
સાતસે વિદ્યાધર કન્યાને તે પરણ્યો. થોડાક સમયમાં તે અરિષ્ટનગર આવ્યો. ત્યાં
હિરણ્યવર્મા નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને પદ્માવતી નામે રાણી હતી.
તેમને રોહિણી નામે પુત્રી હતી. રોહિણીએ જરાસંઘ ક્રિયાદિ રાજાઓને ત્યજી
વસુદેવને વરમાલા આરોપી. બીજા રાજાઓએ હિરણ્યવર્માને જરાસંઘ સાથે કન્યા
મોકલી દેઈ તેનો સાથે વૈર ન બાંધવા સમજાવ્યો. (૨૧) હિરણ્યવર્માએ માન્યું
નહિ. યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં સમુદ્રવિજય રાજા જરાસંઘ તરફથી વસુદેવ સામે આવ્યો.
બંને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. વસુદેવે પછીથી પોતાના નામથી અંકિત વાળ
સમુદ્રવિજય પ્રતિ પેઢ્યું. તે સમુદ્રવિજયના પગ આગલ પડ્યું. તેણે તે ઉપાડી
લીધું; અને તે પરના અક્ષરો વાંચ્યા. (૨૨) સમુદ્રવિજય જો કે બઢવાન હતો,
છતાં પણ રથ પરથી કૂતરો અને આમ વસુદેવ પણ સત્ત્વર કૂતરો. તેઓ
મળ્યા અને એક બીજાને મેળ્યા. વસુદેવના પરાક્રમનાં વહાણ સમુદ્રવિજયે કર્યાં.
દશે ચ દશાહો પોતાને નગર ગયા. વસુદેવે અનેક સ્ત્રીઓ અને માનુષી કન્યાઓ
સાથે ભોગ ભોગવ્યા. રોહિણીએ વસુદેવને જન્મ આપ્યો. વસુદેવ પૂર્વે શંખ નામે
ઋષિ હતો; જે મૃત્યુ પછી મહાશુકલપના દેવ તરીકે ભોગ ભોગવી અને પછી
ચ્યવી નવમા સીરી = રામ તરીકે જન્મ્યો હતો. પુષ્પદંતના (નવમા તીર્થંકરના)
તેજમાંથી તેણે તેજ મેળવ્યું હતું.

૩. હંદોરચના:—

આ ઉદ્ધરણમાં ૨૩ કઢવક છે. કઢવકની પંક્તિસંખ્યા નિર્ણીત નથી.
આદિમાં આઠા કઢવકનું એક ધ્રુવક છે. દરેક કઢવકને અંતે ઘટ્ટા છે. ઘટ્ટા અને
ધ્રુવક ૧૧+૧૨=૨૩ માત્રાની બે પંક્તિનાં છે. છં. શા. ૬. પત્ર ૪૦ (અ)માં
આ હંદને અરવિન્દક કહ્યો છે: ઓજે એકાદશ સમે દ્વાદશ અરવિન્દકમ્
યથા,

પ્રિઅહિ મુહુ અરવિન્દુ ચલનયણ હિંદિરિહ
દંતકંતિ કેસરડ લચ્છિવિલાસહ મંદિરહ ॥

કઢવક ૫ માં ભુજંગપ્રયાત હંદ છે. તે ગણવૃત્ત છે. ય ગણ (— —)
ની ચાર ફેરો આવૃત્તિ થતાં એક ચરણ બને છે. જુઓ પ્રા. ૦ પિ. ૦ પાન. ૪૪૦:—
ધઓ ચામરો રૂઅઓ સેસ સારો ઠણ કંઠણ મુદ્ધણ જતથ હારો
ચઠ્ઠહંદ કિજ્જે તહા સુદ્ધવેહં ભુઅંગાપઆઅં પણ વીસરેહં ॥

ધ્વજ (— —) + ચામર (—) = — — — ને ચાર વાર પુનરાવૃત્ત
કરી એક પાદમાં વીસ માત્રા કરીએ તો જેમ હાર કંઠે બેસે છે તેવો હે મુઘે
ભુજંગપ્રયાત થાય.

કઢવક ૧૦માં સ્થલિત હંદ છે; તે ગણવૃત્ત છે. છં. શા. ૨. પત્ર
૧૦ (અ) ઋજસ્નાદગૌ સ્થલિતમ્ । મ (— — —) જ (— — —) સ
(— — —) ન (— — —) પરૌ ગૌ (— — —) યથા,
પુષ્પશર રમ્યતનુતા સલવળત્વં વાદ્યધુરતા ચતુરતા વહુકલત્વમ્ ।
સર્વમપિ ચાસ્ય સુભગસ્ય રતયે મે કેવલમિદં વ્યથયતિ સ્થલિતગોત્રમ્ ॥
મહિતા કાંતા વનમયૂરશ્ચેત્યન્યે ।

ચરણનો છેલ્લો હ્રસ્વ દીર્ઘ તરીકે જ ગણાય છે એટલે પ્રસ્તુત કઢવકના
ચરણોના હ્રસ્વને દીર્ઘ તરીકે ગણવામાં વાધ નથી. સામાન્ય રીતે ગણવૃત્તમાં પણ
પ્રાકૃતમાં એક ગુરુને બદલે બે લઘુ મૂકવાનો પદ્ધતિ છે. આને લીધે કેટલીક
અનિયમિતતા કઢવક ૧૦ ની હંદોરચનામાં આવી છે.

બાકીનાં કઢવકમાં ચગણચતુષ્ક એટલે ૧૬ માત્રાનો પદ્ધતિ આ છે,
જેનું વિવેચન પ્રથમ ઉદ્ધરણમાં કરેલું છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ છપાયા પછી ડૉ. પી. એલ. વૈદ્યે પોતાની પ્રેસ કોપી સાથે
સરખાવી, જે ખાસ સ્થળે તેમની કોપીમાંથી પાઠાન્તર આપવા ઠીક જણાયાં, તે
સ્થળે તે નોંધી મોકલી આપવા કૃપા કરી હતી. તેમનાં પાઠાન્તર ટિપ્પણમાં (પ.)
તરીકે નોંધ્યાં છે.

૪. ટિપ્પણ:—

૧. જાયાજાયા [જ્ઞાતાજ્ઞાતં] સંસ્કૃતછાયા ન્યાયાન્યાયં પણ થઈ શકે. સરસાવો. ચારૈઃ પશ્યન્તિ રાજાનઃ ।

૨. ઉડ્ય એ મૂલના ઉડુડ ઉપર સુધારો છે (પ.) ઉડ્ય વાંચે છે, જે મૂલ પરના સુધારાને અનુમોદન આપતો પાઠ છે અને પ્રાપ્ત છે.

૪-૬ વ્યતિરેકાલંકારે કરો કવિ વસુદેવની ઉત્કૃષ્ટતા વર્ણવે છે. “જાણે સહસ્રનેત્ર વિનાનો હિન્દ, કુસુમના શર વિનાનો જાણે જાતે જ કુસુમાયુધ (=કામદેવ), જાણે સ્વાશ વિનાનો લાવણ્યયુક્ત રત્નાકર (=સમુદ્ર), કપટ વિનાનો જાણે દામોદર, રાહુથી અગ્રસ્ત જાણે સૂર્ય, આજ્ઞા જગત્ને સંક્ષોભ પમાડનાર જાણે જિનદેવ.

૫. ણં અક્ષાર સલવણુ રચનાયરૂ મૂલમાં અક્ષાર કરી સલ-વણુને ઘટિત કર્યું છે. જો અક્ષાર કરીએ તો સલોણુ કે સલુણુ વાંચું જોઈએ. આ પંક્તિમાં વ્યતિરેક અને વિરોધાભાસ એ બે અલંકારોનો સંકર છે.

૬. અમલદેહુ ણાવડુ ઉજ્જોયણુ - (પ.) અમલદેહુ ણાવડુ ઉગડુ ઇણુ વાંચે છે. છાપેલા મૂલ પાઠનો અર્થ “જાણે રાહુથી (મલદેહથી) અગ્રસ્ત સૂર્ય.” એમ અર્થ થશે. (પ૦) પ્રમાણે અર્થમાં તો કાંઈ ફેર પડતો નથી; જાણે રાહુથી અગ્રસ્ત સૂર્ય કંગેલો હોય તેવો. ઇણુ=ઇનઃ સૂર્ય. ઉજ્જોયણુ=સૂર્ય જુઓ. પા. સ. મ.

૭. સિરિ (પ૦) સિર. પરંતુ સિરિ અર્થની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ છે.

૮. ચત્તરિ (પ૦) ચત્તરિ.

૯. એકાવલો અલંકાર. ‘એ પુરુષ નહિ કે જેણે દૃષ્ટિ નાંખી નથી અને એ દૃષ્ટિ નથી કે જે એના તરફ વળી નથી.’

૧૦. મણુઅ સુધારેલો પાઠ. મૂલ અને (પ૦) મણુડ. સચરંતુ ને બદલે સંચરંતુ વાંચો.

૧૨. તિલુ તિલુ - ‘જરા જરા’ આ શબ્દનો બીજો વપરાશ મળ્યો નથી.

૧૩. કાલંબિણિ (પ૦) કાલંબિણિ સરસાવો દે. ના. ૨. ૫૯. તણુધણેસુ કાલંબિણી. સરસાવો મદીયમતિચુંબિની ભવતુ કાલંબિણી. કાલંબિણી = મેઘલેખા.

૧૪. વમ્મઈ આદિ મ્ = વ્

૧૫. ણીસાસિ (પ૦) ણીસાસે

૧૬. મિ = (પ૦) વિ વધો ય સ્થલે (પ૦) વિ જ રાણે છે.

૧૭. પરંધણુ=(પ૦) પરંધણુ=પ્રબંધન.

૧૮. પિયવિઓઅયલેપં કંપડ; મૂલમાં પિયવિઓઅજલેપં, (પ૦) પિયવિઓઅજરલેપં વાંચે છે. પિયવિઓઅજરલેપં=પ્રિયવિયોગજ્વરલેપેન આમ કરી જને કાયમ રાણી માત્રાભંગ દૂર કરી છંદ સચવાય.

૨૨. વિડુણાવેદુ ણિયંવહો દિણુડ કારણ કે એક ફેરો વચ્ચે મીનું ધવાથી પારદર્શક બનતાં તે ઢાંકવા એ જ મીના વચ્ચે ઉપર એ જ વચ્ચેનો બીજો છેલો વીંટાળ્યો.

૨૪. મુઅ=મૃતા મરી ગઈ (પ૦)=મુઅ; મુઅ સુધારાથી તો ઉલટી એક માત્રા વધી જાય છે એટલે મુઅ એ જ પાઠ વાંચવો ઉત્તમ છે.

૨૫. (પ૦) વિસરેવિ; પરંતુ વીસાર (=રિ) વિથી અર્થબ્રહ્મા થતી નથી.

૨૬. સંત્યજ્ય કાચિત્તરુણી રુદંતં સ્વપોતમોતું ચ કરે વિધૃત્ય । નિવેશ્ય કટથાં ત્વરયા વ્રજંતી હાસાવકાશં ન ચકાર કેષામ્ ॥

૩૦. એક તહિં=તત્ર અને વીજું તહિં=તસ્મૈ, વસુદેવાય.

૩૪. (પ૦) કૂવારે=કુમારૈઃ । જો કે તૃતીયા એકવચનને બહુવચનમાં લેવું પડે છે. વિહુવારેમાં પણ એ જ સંકટ આવે છે. જુઓ જિનસેનું હ. પુ. ૧૯. ૧૪. અન્યદા પુરવૃદ્ધાસ્તે સમુદ્રવિજયં નૃપમ્ । નત્વા વ્યજિ-શ્વપન્નિત્થમુપાંશુ પિહિતાન્તરા ॥

૩૭. જાડ જાડ પય કહિ મિ પયાવડુ = યાવત્ યાવત્ પદં કુત્રાપિ પ્રદાપયતિ । “હે મદ્યારક જ્યારે જ્યારે કયાંય પણ તે કુમાર પ-ગલું માંડે છે ત્યારે ત્યારે દુઃખથી જીવાય છે.” આ પ્રમાણે પણ અર્થ ઘટાવાય.

૪૨. હેંડુય-કંદુકનું પ્રાકૃતમાં ગેંડુય અને મરાઠીમાં હેંડુય રૂપ છે. હેંડુય પણ તે જ પ્રકારનું રૂપ હોવા સંભવ છે. હેંડુય મુદ્રિત થયું છે તે સુધારો હેંડુય કરો. (પ૦) પ્રંગણિ વાંચે છે.

૪૩. ણિટ ને બદલે (પ૦) ણિટ્ટ વાંચે છે. તે જ પાઠ પ્રાપ્ત છે. ણિટ્ટ =સ્તિગ્ધ, વળી આજ પંક્તિમાં રમણીને બદલે (પ૦) રમણીય વાંચે છે પરંતુ તે પાઠ સ્વીકારવાથી એક માત્રા વધી જશે.

૪૬. દિઅસેહિં (પ૦) દિઅહેહિં

૪૭. અહિં વાર્તામાં બીજા વૃત્તાંતો કરતાં ફેર છે. બીજા વૃત્તાંતોમાં સ્વ-

ન્દનાદિ સમાલમ્બન એક દાસી લઈ જાય છે. એ દાસીને વસુદેવ જુવે છે. વસુ-
દેવ સમાલમ્બન માગે છે; પરંતુ દાસી તેને ઉપાલમ્બ દઈ કહે છે કે, “તું
તો કેવી છે.” વસુદેવ તે છૂટવી લે છે. આ વૃત્તાન્તમાં સહાય એટલે કોઈ દાસ
મારફતે સ્વર્ગ પહોંચવાનું કહેવામાં આવ્યું છે.

५०. जोकिखउ मुद्रादोष छे. जोकिखउ वांचो.

५३. (प०) वृद्धमाणो

५६. (प०) ललंतंतमालं । परन्तु पाठ स्वीकाराय तेषो नथी.

५८. (प०) तेम ज मूळ विहिंडंत वीरे.

६०. (प०) नृकंकाल; मूळ णिकंकाल मनुष्यनुं हाडपिंजर. संस्कृत
छाया निष्कंकाल खोटी छे ते नृकंकाल करी सुधारवी.

६१. (प०) कीलानुरायं पाठ सारो छे; कारण के वायंनी साथे तेनो प्रास मळे छे. क्रीडानुरागं एम छाया करवी.

६३-६४. कुलं कुण्डलिनी नाडी अकुलं तु सदाशिवम् । आ
प्रमाणे कुल अने अकुलना संयोगशी व्यक्तिशरीर बनेलुं मालम पडे छे-आ
प्रमाणे पोताना संप्रदायनुं तत्त्व कौलाचार्योए पोताना शिष्योने ज्यां कथुं हतुं,
छायामां अकुलकुलानां संयोगे कुलशरीरमुपलक्षितम् । एम बांचो.
कौलाचार्य=तान्त्रिकोना आचार्य (प०) कउलायरियहिं । घत्तामां ११+११=
२४ मात्रानी छे.

६८. (प०) सयणाणंदिरु=स्वजमानन्दकः

७०. कणय बाण दे. ना. २.५६. कुसुमचचअइस्सु कणओ य।
संस्कृतछाया कनक सुधारवी.

७१. पिउवण श्मशान.

७४. (प०) बाह्याण्डं=बाष्पपूर्णानि ।

૪૫. પયવર્ડે ને બદલે (પ૦) નો પય ચિહ્ન=પ્રજા ચિરં ૫ પાઠ
સરલ અને ઠીક છે.

૭૭-૭૮. (પ૦) દડુ ને બદલે દડુ અને હાહાકારિવિ જોઈ
યડ । ધરી રીતે મૂઠમાં ક્રિયાપદની તૂટ તો હતી જ. (પ૦) નો પાઠ ઉત્તમ
છે તેમાં હાહાકારિવિ જોઈડ=હાહાકાર કરીને મૂષણયુક્ત બઢેલું મૃતશરીર
તેમણે જોયું-એ સ્વીકાર્ય છે.

૮૧. (પ૦) તૃણ (પ૦) કોમલવડને બદલે કોમલંગુ.

८५. णरुने बदले (प०) पुरु

८८. आपिक्खविने बदले (प०) आवेक्खवि । आ पंक्ति पछी
(प०) नीचेनी पंक्ति वांचे छे:—
निगल्लं भल्लं को रक्खइ मेरु कडुल्लं

(५०) नाचनी पक्षा नाचनी
ह्य पइं विणु हियउल्लउं भुल्लउं को रक्खइ मेरउ कडउल्लउं
छाररासि ह्यउ पविलोयउ एम बंधुवगें संसोइउं ॥

૧૦. પ૨િં વિણુ સુણ્ણુ હિમાવલિ માણિઝ = તારા વિના હિમગૃહે આનન્દ કરવો તે શુન્ય છે, આમ અર્થ થાય. પંજલીહિ મીળાવલિ માણિઝ (પ૦) આ બન્ને ય પાઠાંતરો અને તેપાંથી નીતરતા અર્થ સુદ્ધાં અસ્પષ્ટ છે.

९२. छायायां नैमित्तिकैः वांचो.

૧૪-૧૬. વિજયનગરના નંદનવનને રામાયણ સાથે સરખાવ્યું છે. શ્લેષાત્મક સરસામણી છે:—ત્યાં નંદનવન કેવું દીતું ? મને જેવું રામાયણ ગમે છે તેવું ! જ્યાં ભયંકર રજનીચરો (= શક્તિ) ફરે છે; ચારેય દિશામાં બગલાના (લક્ષ્મણના) સ્વર જ્યાં ઝૂઝે છે; જ્યાં શીત જવાને લીધે (સીતાના વિરહને લીધે) પૂંછડું હલાવતો વાનર, (હનુમાન) પોતાની સ્ત્રી સાથે (રામ સાથે) આકાશ ઓળંગે છે.

૧૭-૧૯. ઉપવનને ભારત સાથે સરખાવ્યું છે:-જ્યાં મોર (= શિવ)
રોમાંચિત થઈ નાચે છે; જ્યાં અર્જુન વૃક્ષને (= અર્જુન) ઘડાથી (=દ્રોણથી)
પાળી સિંચવામાં આવે છે (= સ્નાતક તરીકે સંસિક્ત કરાય છે.); તે જ અર્જુન
જ્યાં નોકીઆથી (= નકુલ) સેવાયલો છે;—ભાઈ કોને પ્રિય નથી હોતો ?
આ પ્રમાણે વેલોથી ઢંકાયલું અને રવિના તેજને ઢાંકતું ઉપવન ભારતસમું શોભે છે.

૧૦૦. સોહરૂને બદલે ણિવડદ વાંચો. જડ ઉપર શ્લેષ છે. ડલયો-રમેદ: એ નિયમ પ્રમાણે. 'જડને અનંગથી કોણ પ્રકટાવે ?'

१०२. (प०) महृथेभर्हि=मधुबिन्दुभिः पाठ आपे छे.

२१५. (प०) रुहचुहंति.

२१५. (प०) रहचुहात.
 ११६. (प०) गोंदि. मूळ पाठ गोंजि=मञ्जर्यः । दे. ना. २.१५.
 गोच्छागोंठीगोंडोगोंजीओ मंजरीय । (प०) नो पण अर्थ 'मंजरी'
 होवा संभव छे.

संभव छे.
११७. णाहल [लाहल] म्लेच्छनी एक जाति सि. हे. ८।१।२५६.

૧૧૮. (પ૦) જહિ તમાલતમઅવિલક્ષિયરહ—જ્યાં તમાલના અંધકારથી રથ પળ જણાતો નથી એ રસ્તા પર ઔષધિના તેજથી માર્ગ દેખાવાય છે.

૧૧૯. સંબરહિને વદલે સંબરહિ વાંચો.

૧૨૦. છુણ્ણુ ને વદલે સંછુણ્ણુ વાંચો. માત્રામેલ તો જ મલશે.

૧૨૨. (પ૦) સગ્ગહ.

૧૨૩. (પ૦) દ્વસમાલિ એ, મૂલપાઠ ડસગાલિ કરતાં ઉત્તમ અને સ્વીકાર્ય છે. આ પંક્તિનો અર્થ:—“જેનાથી મકરાદિ વીતાં હતાં, તે મત્ત જલ-હસ્તીની સૂંઢ પાળી છોડતી કોઈ નવીન નાલિકા સમી શોભતી હતી.” અપભ્રં-શમાં સમાસ વાંધવામાં અને તેની શ્લિષ્ટતા સાચવવાની જે બેદરકારી રાક્ષવામાં આવે છે તેનું આ પંક્તિ દષ્ટાંત છે.

૧૨૬. રુદ્રવિયને વદલે (પ૦) રુદ્રવિયં વાંચે છે; પરન્તુ (પ૦) ની વાચના હંદોભંગને કારણે અસ્વીકાર્ય છે. ‘લક્ષ્મીના નૂપુરને જ્યાં કલહંસે પાણું પાડ્યું હતું.’ એમ આપણી વાચના પ્રમાણે અર્થ થશે. (પ૦) ના નેઝર પાઠને વદલે નેઝર વાંચીએ તો તે બેસે. તેનો અર્થ “લક્ષ્મીનાં નૂપુરના રવથી જ્યાં કલહંસો ઝડાવતાં હતાં.”

૧૫૪. (પ૦) અગ્નિહ સરસાવો. દે. ના. ૧. ૭૮. અર્થમાં ફેરફાર થતો નથી.

૧૬૩. (પ૦) તરુકુસુમોદ્દિસોદ્દપસાદિરિ. આ પાઠથી અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે.

૧૬૫. (પ૦) મ્મનંતિ ।

૧૭૨. (પ૦) કુમાર ।

૧૮૩. અવરુ પડમરહુ સુડ લહુઆરડનો સંબંધ પં. ૧૭૨ની સાથે છે; ત્યાર પછી નહું વાક્ય શરૂ થાય છે.

૧૮૪. (પ૦) મૃગપરિપુણ્ણુ

૧૮૮. બુદ્ધિડ ને વદલે બુદ્ધિષ વાંચો.

૧૯૪. પહેલાં અકમ્પન નામે મુનિ ઉજ્જયિની ગણા. ત્યાંનો અજૈન રાજા પોતાના બલિ, વૃદ્ધસ્પતિ, નમુચિ અને પ્રલ્હાદ નામના મંત્રીઓને લઈ તેમની સાથે વિવાદ કરવા ગયો. પરન્તુ તેના પ્રધાનો વાદમાં હાર્યા. રાજા

વૈરત્તિ માટે મુનિને ચારે ય મંત્રીઓ મારવા ગયા; પરન્તુ દેવતાના પ્રતાપથી તેઓ સ્તંભિત થઈ ગયા. રાજાએ સવારમાં આ જોયું અને તે સર્વેને દેશપાર કર્યા. તાગપુર=હસ્તિનાગપુરમાં બલિ આ વચ્ચે પદ્મરથ રાજાનો મંત્રી થયો હતો. ત્યાં અકમ્પન મુનિ આવ્યા. પૂર્વેનું અપમાન સંભારી તેમનો નાશ કરવા તે તૈયાર થયો. આજ્ઞા વૃત્તાંત માટે જુઓ જિનસેનનું હરિવંશપુરાણ. સર્ગ. ૨૦. થોડા ફેરફાર સાથે આ વૃત્તાંત વસુદેવહિંદિ અંશ. ૧. પાન ૧૨૮.

૧૯૬. ણિયમરણિયમણુ પોતાની બુદ્ધિને કુંઠિત કરનાર.

૧૯૭. (પ૦) હડં ઉજ્જમુ સ્વમિ કિં ઉજ્જણિ ।

૨૦૦. ઓલગ્ગિડ જુઓ દે. ના. ૧. ૧૬૪. સેવયઅપદ્વાબલેસુ ઓલુગ્ગો । આ ઓલુગ્ગ શબ્દ પરથી નામ-ક્રિયાપદ બનાવી તેનું કર્મણિ ભૂત-કૃદન્ત ઓલગ્ગિડ થવા સમ્ભવ છે. તેનો અર્થ સેવા. મૂલ શબ્દ અવલગ્ન હોવા સમ્ભવ છે. ઓલગ્ગ=સેવા પા. સ. મ. નોંધે છે. અહિં ઓલગ્ગિડ = વચનના અર્થમાં પણ હોઈ શકે.

૨૦૪. (પ૦) મૃગવહુ.

૨૦૬. જંગલુ=માંસ. (પ૦) અહુવિ અહુહ । મૂલનો અર્થ વંધવેસતો વધારે છે.

૨૦૮. (પ૦) જળઉચ્છિદ્ધુડ પાઠ સારો છે.

૨૦૯. વહલિય-રેણુ ને વદલે (પ૦) વહલયરેણ ।

૨૧૦. યડિય મીસણવસણહં ને વદલે પયડિયમીસણવસણહં એ પાઠ ઉત્તમ છે.

૨૨૭. જંપાણ પાલ્લી.

૨૩૨. સરસાવો. દે. પુ. ૨૦. ૫૩. મેરાવેકક્રમો ન્યસ્તો દ્વિતીયો માનુષોત્તરે । અભાવાદવકાશસ્ય તૃતીયોઽશ્રમદંબરે ॥ માનુષોત્તર પર્વત કે જે પુષ્કરાર્ધને ફરતો છે અને તેની અઢી દ્વીપની સીમા ગણાવે છે. તેના પછી મનુષ્યવાસ નથી. તે ૧૭૨૧ યોજન ઊંચો ૧૪૧૦ યોજન ૧ ગાડ ઊંચો અને ૧૦૩૨ યોજન પહોળો છે.

૨૩૭. પદ્મરથ રાજા સત્તાથી છુકેલા દ્વિજકિંકર બલિને મારવા કહે છે. પરન્તુ વિષ્ણુ તેને ક્ષમા આપે છે અને રોષ ન કરવા કહે છે.

૨૩૯. ણરયવિવરિ પહસિજ્જહ । (પ૦) સત્તમમહિ પાવિજ્જહ

૨૪૮-૨૫૨. સંગીતની પરિભાષાનું વિવેચન કરે છે:—

૨૨. શ્રુતિમેદ:—

હૃદિ દ્વાવિંશતિર્નાડ્યસ્તિરશ્ચયઃ પવનાહતાઃ
एवं कंठे मुद्गिन ताभ्यस्तावत्यः श्रुतयोऽभवन् ॥

૭. સ્વર:—

તાભ્યોઽભવન્સ્વરાઃ षड्जर्षभगांधारमध्यमाः
पंचमो धैवतश्चैव निषाद इति सप्त ते ॥

શ્રુતયઃ સ્યુઃ સ્વરાભિન્નાઃ શ્રાવણત્વેન હેતુના
अहिकुंडलवत्तत्र मेदोक्तिः शास्त्रसंमता ॥

૧૮. જાતિ:—

षड्जमध्या तथा चैव षड्जग्रामसमाश्रयाः
जातयोऽष्टादशोद्दिष्टा मध्यमग्राममाश्रिताः ॥

૧૪૧ અંશ:—રાગમાં વારંવાર આવનાર પ્રધાન અથવા મુખ્ય સ્વરને અંશ
અથવા સ્થાયી સ્વર કહે છે. આની ૧૪૧ સંખ્યા પ્રસ્તુત
સ્થળે બતાવવામાં આવી છે; પરંતુ શાસ્ત્રપ્રન્થોમાં તે
મળતી નથી.

૫. ગીતિ:—

गीतयः स्युः पंच शुद्धा भिन्ना गौडी च वेसरा
साधारणी च शुद्धा स्यादवकैर्ललितैः स्वरैः ॥

૨૫૧. આ પંક્તિમાં બતાવેલી સંગીત પરિભાષાના ઉલ્લેખો શાસ્ત્રપ્રન્થોમાં
મળી શકતા નથી. ત્રીશ ગ્રામશત, અને તેના પર આશ્રિત રહેલી ૪૦ ભાષા
અને ૬ વિભાષા.

૨૫૨. ૩. ગ્રામ:—ग्रामास्त्रयः स्युर्विंशतिस्वरसंदोहरूपिणः
षड्जमध्यमगांधारसंज्ञका मूर्च्छनाश्रयाः ॥

૨૧. મૂર્છના:—सप्तस्वरक्रमारोहावरोहौ मूर्छनोदिता
ताश्च प्रोक्ताः सत्रिग्रामं सप्तसंख्या मुनीश्वरैः ॥

૪૯. તાન:—शुद्धप्रयोग स्वर सात છે, આ સ્વરો પૈકી એક કે એકથી
વધારે સ્વરોનું એક જ કંપથી ત્વરિત ગતિએ આરોહણ
કરવું તેને તાન કહે છે. સંગીતશાસ્ત્રકારોએ સાત

સપ્તકની ઘટના કરેલી છે. આ સાતે ય સપ્તકનાં કુલ
 $7 \times 7 = 49$ તાન થઈ શકે.

૨૬૩. સસિણેસર=शशीश्वरा: एटले चंद्र अने सूर्य. शशि+इन+ईश्वर
एम पण विश्लेष થઈ શકે.

૨૭૦. (પ.) મા સંઘહિ ઘણુગુણિ સરુ. ધનુષની પળછ પર બાળ
બઢાવીશ નહિ. મૂળનો પાઠ ઓટો છે માટે ત્યજવો. મૂળની સંસ્કૃતછાયા પળ
ઓટી છે.

૨૭૧. (પ૦) વહુ ને વદલે વઢ.

૨૭૪. તમે પળ એ અભિમાની રાજાની આજ સેવા કરી રહ્યા છો જ્યાં
બુધી યુદ્ધમાં તે મરાયો નથી.

૨૭૫. (પ૦) ગેહિણી, રોહિણીને સ્થળે

૨૦૮. (પ૦) વિંધંતે, શર વીંધતાની સાથે. વૃદ્ધત્વેન એમ છાયા
આપી છે તે ઓટી છે.

૨૮૧. વસુદેવે પોતાના નામથી અદ્વિત બાળ પેંચ્યું.

૨૮૨. સઝરીણાહ=शौरिनाथ, समुद्रविजय.

૨૮૩. (પ૦) બાહજલોહિય વાચના સારી છે.

૨૮૫. (પ૦) સદ, સયને બદલે. (પ૦) નો પાઠ સપ્તમી બરોબર
બતાવે છે.

૨૮૭. કોડિસરુ=कोटीश्वर, करोडोनो अधिपति.

૨૯૮. સરલાવો ચ્યુત્વા કર્ણાન્મહાશુક્રાન્મહાસામાનિકઃ સુરઃ ।
गर्भेऽभूदिह रोहिण्या धरण्या इव सन्मणिः ॥ હ. પુ. ૨૨. ૭. મૂળનો
અર્થ:—શંખ નામે ઋષિ જે હતો તે મહાશુક નામના કર્ણસ્વર્ગનો શશિમુખ નામે દેવ
થઈ ત્યાંથી ચ્યવી રોહિણીના પુત્ર ભરતક્ષેત્રના રાજાઓના પૂજ્ય નવમા રામારૂપે
ઉત્પન્ન થયો. પુષ્પદંત(નવમા તીર્થંકર)ના તેજમાંથી તેણે પોતાનું
તેજ મેળવ્યું.

૩૦૦. કવિની નામમુદ્રા છે.

॥ षष्ठमुद्धरणम् ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ ધનપાલ કવિના અવિસયત્તકહા નામે અપભ્રંશ
કાવ્યમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. મ. ક. ૨૨ સંબંધનું કાવ્ય છે, જેમાંનો આખો

૪. ટિપ્પણ:—

૨. ગિરુ મૂઝમાં ગરુ=નર: છે. જો તે સ્વીકારીએ તો ભવિષ્યતી સાથે તે પાઠ લેવો પડે. ગિરુ=નિશ્ચિત.

૬. કોઈ દ્વિતીયા એકવચન, પિતૃસ્વરૂપ કર્મ.

૪-૬. પંદર માત્રાઓનો છન્દ છે; કઢવકના દેહમાં સામાન્યતઃ એક જ છન્દ હોવો જોઈએ. કવિનો પ્રમાદ હોય કે ગમે તે બીજું કારણ હોય, પણ કવિની આ રીત અસાધારણ તો છે જ.

૭. સુહાવહ [સુખાપયતિ] મૂઝમાં સુહાઈ છે; પરંતુ મૂઝનો પાઠ સ્વીકારવામાં એક માત્રાની તૂટ પડે છે અને અન્યાનુપ્રાસ વેસતો નથી.

૯. દુઃખહો ભરિડ તૃતીયાને વદલે ષષ્ઠીનો પ્રયોગ. અર્વાચીન ગૂજરાતીમાં આવો પ્રયોગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દા. ત. દૂધનો દાડ્યો, દુઃખનો માર્યો ૬૦. આવા પ્રયોગ રૂઢ થવાનું કારણ એ હોય છે કે વોલનાર 'દાડ્યો' 'માર્યો' નો કૃદન્તાર્થ મૂલી જઈ વિશેષણાર્થ ઉપર જ એકલો ભાર મૂકે છે.

૧૩. દહિડ પરમ્મુહુ સામાન્યતઃ સતિ સસમી આવે સ્થલે હોય; પરંતુ અવાન્તરાગત વાક્ય (Parenthetical clause) તરીકે આ બે શબ્દો કવિએ અહિં મૂક્યા છે.

૧૫. સંવારિડ ડૉ. ગુણેની મ. ક. ના શબ્દકોષમાં સંવારિડ=સંવૃણોતિનો 'સંતાહિવું, હાંકિવું, અટકાવિવું' એ અર્થ થાય છે, જે સંદર્ભની દૃષ્ટિએ અયુક્ત અને અનર્થક છે. જો સંવૃણોતિ લઈએ તો સં દ્વિમાત્રિક બને અને માત્રા-તિરેકની અનિષ્ટાપત્તિ આવી પડે. સંનો અનુસ્વાર ધ્વન્યાત્મક છે અને સંવારિડ < પ્રા. સમારિડ < સં. સમારચિત એ અર્થ, માત્રા અને વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે. "દુર્જનજનમાં સોટી વાયકા પેદા કરી છે." સરસ્વાતી સિ. હે. ૮૧૪૧૫૧ સમાર=સં. સમ્+આ+√રચ્.

૨૦. આ પંક્તિનો વાક્યરચના:-જઈ તં તેમ ઘડિડ, તો તેણ ઇ (ઘડિડ); તો કિર કાઈ (મઈ) ણઈ વિસૂરઈ ॥ જો તે પ્રમાણે અપયશ કરાયો છે, તો તે તેનાથી કરાયો છે; તો પછી સરેસર મારે એનાથી શા માટે સંવિગ્ન થવું? "

૨૪. પ્રથમ ભાગમાં ૧૬ માત્રા છે; સંચલિડ સમુહ કાળિણહો એમ વાંચીએ તો વનથી થતો પુનરુક્તિદોષ દૂર થાય અને માત્રા મળે.

૨૫. સ્વાલ વીજા કોઈ પ્રત્ય કે કોષમાં આ દેહ્ય શબ્દ મળતો નથી. 'શાહી' એ અર્થ ઠીક છે.

૨૯. ડૉ. ગુણે અર્થ કાઢવા માટે વ્યાકરણની ભાંગતોડ કરે છે. નિષ્કંત હેતુર્યકૃદન્ત તે મુખ્ય ક્રિયાપદની ગરજ સારે છે અને નરિંદં છન્દોમેઝ સ્થાતર નરિંદોને સ્થલે મૂકવામાં આવ્યું છે; એટલે નરિંદં તેમને અભિપ્રાયે પ્રથમામાં છે. આ તદ્દન યોગ્ય છે. ૨૮-૩૨ સુધી વર્ણવેલા, ગણેન્દ્ર, મૃગેન્દ્ર, વરાહ, હુતાશ અને મયૂર પં. ૩૧ માં મુણેવિનાં કર્મ છે. "કોઈક સ્થલે નરેન્દ્રને (= ભવિષ્યદત્તને) જોવાને, નાસેલો નહિ અને રૂઢ થયેલો નહિ એવા અભિમાની સિદ્ધને જોઈને."

૩૦. ગુણે અને દલાલ કજ્જલાહં ગયં એમ બે અક્ષર છૂટા પાડે છે; તેમાં કાંઈ અર્થ નથી. તે ભેગા કરી સંસ્કૃતછાયા પ્રમાણે અર્થ કરવો.

૩૧. હુયાસો દ્વિતીયા, સરસ્વાતી કોઈ આજ ઉદ્ધરણ પં. ૬.

૩૨. અપ્પાણયં વિણ્ણહંતં (ભવિષ્યદત્તના) આત્માને વ્યાકુલ કરતો સંસ્કૃત છાયામાં વિગોપાયન્તં ને વદલે વિનટન્તં વાંચો.

૩૩. હિંદંતુ થિડ હીંદતો થયો. ગૂજરાતીમાં પ્રચલિત રચના.

૩૫. ધુણવિમાં એ એકમાત્રિક છે.

૩૭. ગુણે સંજ્ઞતેયતંવિરસરાય ઇત્યાદિ ભેગાં લઈ પં. ૩૬ના વિણ્ણમણિનું વિશેષણ બનાવે છે. જ્યારે પ્રો. યાકોબી સંજ્ઞને કર્તા ગણે છે. યાકોબીની અર્થસંકરુના અહિં સ્વીકારી છે પ્રો. ગુણેની સૂચનામાં (૧) હુઅ, 'થઈ' અને આય એટલે 'આવી' એ સમજાવવું મુશ્કેલ છે; કારણ કે પં. ૩૬ માં દુઃકુ એટલે 'ગયો' ક્રિયાપદ તરીકે મળ્યું છે. (૨) સંધ્યાની નાયિકા તરીકેની કલ્પના અને તેનો પ્રવેશ - આ વાસ્તવ સમજાવાતી નથી. પ્રો. યાકોબીની વાચનામાં આ સ્પષ્ટ રીતે આવી શકે છે.

૪૦. રહંગ ચક્રવાક.

૪૭. પરમિટ્ટિ પંચ અર્હત, સિદ્ધ, ગણધર, ઉપાધ્યાય, સાધુ.

૪૭. દુષિહે પંચકલ્પાણુ બે રીતે - એટલે ભાવથી - વિચારથી અને રત્યત:-કાર્યથી - પ્રત્યાલ્યાન=સાવધ એટલે પાપયુક્ત આચરણમાંથી નિવૃત્તિ.

૪૮. મંત સત્તવસરડ-નમો અરિહન્તાણમ્ । એ સાત અક્ષરનો મંત્ર.

૫૧. પયદિપાંતિ નરોર જમણી બાજુએ. સામ કાલો કાગલો.

૫૨. કાળદો ઘરઆંગણે બોલે તો પ્રિયજનનો મેઝાપ કરાવે; એ શુભ મળાય છે.

૫૬. **પણ હોમિ** 'આ રસ્તે જઈશ' પછીથી તે વિચાર કરે છે કે આ માર્ગ માણસના ચાલવાથી જ થયેલો હોવો જોઈએ; કારણ કે 'વિચાર અને સુર જમીન પર પગ મૂકી ચાલતા નથી.' સંસ્કૃતમાં 'અનેન તાવદ્ ભવામિ ત્યારે તો આમ જઈશ' એવો પ્રયોગ માલમ પડે છે.

૬૦. **નિવ્વડિડ કજ્જુ** કિ વિત્થરેણ—બહુ લાંબું કાંત્યે કયું કાર્ય થયું છે? એટલે બહુ ચિંતા કરવા કરતાં આગળ જ જવું; બહુ ચિંતા કર્યું શું કાર્ય થવાનું છે? પ્રો. ગુણે **નિવ્વડિડ** સુધારવા કહે છે પણ તેની કાંઈ જરૂર જણાતી નથી. આ જ વિચાર ૬૧-૬૨ (ધત્તા)માં ભારપૂર્વક પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યો છે:—જ્યાં સુધી (જનો) (કાર્ય પ્રતિ)સાંચરતા નથી, ત્યાં સુધી (કાર્ય) દુસ્તર દુર્લભ અને દુરંતરિત છે; પૌરુષયુક્ત અને મરણના ભયની અવગણના કરતા (પુરુષોનું) શું સિદ્ધ થતું નથી, બોલો!

૬૧-૬૨. આ પંક્તિઓ પ્રો. ગુણે વ્યાકરણદૃષ્ટિએ સમજાઈ નથી તેથી જ અવગણનાંતરે બહુવચનને અપભ્રંશની બહુલતાનો આશ્રય લઈ એકવચન તરીકે ગણાવવા યત્ન કરે છે; કારણ કે **સઠરિંસહં=સુપુરુષસ્ય** અર્થ કરવા તેમનો અભિપ્રાય છે. વઢી **સંચરહિં=સંચરન્તિ** એ બહુવચનરૂપ છે તેની સમજાવટ એકવચન તરીકે તેમણે કરી છે. આ બધા વ્યાકરણદૃષ્ટિએ પ્રમાદો છે. આના અર્થ માટે સંસ્કૃતછાયા જુઓ.

૬૩ **સુહિસયણ** વે શબ્દો મૂળમાં છૂટા પાડ્યા છે; ન છૂટા પાડીએ તો પણ ચાલે. તેથી તેના અર્થમાંથી કાંઈ વ્યાવૃત્તિ નહિ થાય. "મિત્ર અને સ્વજનને છોડી" એટલે કે મિત્ર અને સ્વજનને હવે મઝાય કે ન મઝાય એમ કરી, તેમના પ્રત્યેના પ્રેમનો અવરોધ કરી. પ્રો. ગુણે **સુહિ=સુધી**; **સયણ=સજ્જન** એમ અર્થ કરી ભવિષ્યદત્તના વિશેષણ તરીકે આ શબ્દોને લે છે તેનો સ્વીકાર કરવો મુશ્કેલ છે. વઢી પ્રો. ગુણે કબુલે છે તેમ **સુહિસયણ** એ અપભ્રંશ **સુહત્સ્વજનના** અર્થમાં સામાન્ય જોડકું છે, તેનાથી પણ વિપરીત અર્થ પ્રો. ગુણે લેવો પડે છે.

૬૫. **અંતરિડ કાલેણં કાલુ કાલ** જેમ કાલથી અંતરિત થાય છે એટલે જેમ એક પછી બીજી પછી એક પછી એક આવ્યા કરે છે, તેમ એક પછી એક તેનાં પગલાં પડતાં હતાં અને ભવિષ્યદત્ત આગળ ચાલતો હતો.

૭૪. કર્તરિ વર્તમાનકૃદંતને સ્થલે કર્મણિ વર્તમાનકૃદન્ત એટલે કે પ્રવિશતા ને વડલે પ્રવિશ્યમાન > પવિસ્સમાણ.

૭૬. હેત્વર્થને વડલે સંબંધકભૂતકૃદન્ત-પૂજ્જિઝ્ઞ. ત્યાં તે (મનુષ્ય) ન હતો જે પૂજવાને માટે (તેનો અંદર) દૃષ્ટિ કરે.

૮૦. પસૂણ પ્રસૂન; ગુણે-ચાકોવી પસૂઅ; પસૂઅ સ્વીકાર્ય છે. દે. ના. ૬. ૨. **કુસુમે પસૂઅ**.

૮૭. સંબંધક ભૂતકૃદન્તને સ્થાને હેત્વર્થ તોડિડં.

૮૯. પ્રો. ગુણે "There was no one who would be affected by others' riches, covet it, take it to himself and think about doubters" ઉપરના અર્થમાં **જા લુભ્મણ ના જા** =not નો અર્થ વ્યાં? વઢી અપ્પણમ્મિ અપ્પણની છાયા પ્રો. ગુણેની દૃષ્ટિએ "આત્મનિ અર્પયેત્" થાય. **વિયપ્પણસુ** એક શબ્દ તરીકે વાંચવાનું સૂચન તે કરે છે. આ પ્રમાણે કરેલી અર્થની કલ્પના દૂરાકૃષ્ટ છે. અર્થ:—“પારકાનું ધન જોઈને ભવિષ્યદત્ત ધુબ્ધ થાય છે પણ લોભાતો નથી; પોતાની મેઢે વિકલ્પો કરે છે અને તે ચિંતે છે.” અપ્પણમાં ચોથીનો **જા** પ્રત્યય આત્મનેનો અવશેષ; અને આત્મનું અપ્પ અને અપ્પણમાંથી અપ્પનો સ્વીકાર; આમાંથી અપ્પણ રૂપ બન્યું.

૯૦. **પુત્તિચોજ્જુ-ચોજ્જુ**=આશ્ચર્ય દે. ના. ૩. ૧૪. ગૂ. માં 'મારં વેદું'—'મારી વેટીનું!' એમ આશ્ચર્યવાચક ઉદ્ગાર વપરાય છે. તેવો જ આ ઉદ્ગાર છે. 'પુત્તિષ' 'અમ્મણ' એ આશ્ચર્યદર્શક ઉદ્ગારો અપભ્રંશમાં સામાન્ય છે. જુઓ **પાહુડદોહા**. ૧૦૮.

૯૧. **વાહિ મિચ્છ તં જણં દુરવ્વસેણ** સ્વદ્વયં । દલાલ — ગુણેની વાચના બરોબર નથી; તેમજ પ્રો. ગુણે તેમની ટિપ્પણમાં કે કોષમાં કાંઈ સમજાવ્યું નથી. 'વ્યાધિ, મ્લેચ્છ, ચરાચર રાક્ષસથી તે માણસ સ્વર્ગ ગયા હશે!' આશ્ચર્યોદ્ગાર હોવાથી **વાહિ** અને **મિચ્છ**ના તૃતીયા પ્રત્યયો ત્યજી **દઈ દુરવ્વસેણના** પ્રત્યયથી ચલાવી લીધું હોવું જોઈએ.

૯૩. **યાણિમોનું** આખું વાક્ય કર્મ હોવાથી જં પહું અને કહં ગયં માં કર્તાવિભક્તિ હોવા છતાં તેની કર્મવિભક્તિ કરી અવ્યવસ્થા આણી છે. **દત્થુ જુ પહુ આસિ સુ કહં ગડ** — જા યાણિમો એમ ચરી રીતે હોવું જોઈએ. અથવા તો હન્દ ચાતર પણ પહુની જાતિ વડલી હોય.

૯૮. હન્દ સાચવવા ફલઅદ્ધુગ્ધાડિયગવક્કઈ । ગવને ગુ જેવો વાંચો.

૧૦૨-૧૦૭ આપણ = બજારનું શ્લેષાત્મક વર્ણન છે.

૧૦૪. રંધિ પલિત્તઈ (વોજાની) મૂલ થતાં ગુસ્સે થતા, ધન એ જ જેનો અભિલાષ છે તેવા પુરુષની માફક, હાટ તેનાં છિદ્રોમાંથી પણ પ્રકાશ આપનાં હતાં. વંધ દુકાનોનાં છિદ્રોમાંથી અંદરનાં રત્નો અને એવા વીજા ચઢકતા પદાર્થોને લીધે પ્રકાશ આવતો હતો.

૧૦૫. વરદત્તજુવાણઈ ણં વઢુકુમારિહુ ચિત્તઈ વર થતા જુવાનોનાં ચિત્ત જેમ ઉત્તમ કુમારિવાઓ તરફ હોય છે તેમ સુંદર કુમારીવાઓનાં ચિત્રોથી ભરપૂર હાટ હતાં. સ્ત્રી રીતે વઢુકુમારિહુ ચિત્તઈ એનો બહુત્રીહિ સમાસ હોય તો જ આવણાઈના વિશેષણ તરીકે તેને લઈ શકાય. શું આ પણ અપભ્રંશની અગ્રજક્તાનું પરિણામ હશે? હુ ને બદલે સુ કરીએ તો એમાં વિલિષ્ટ શબ્દો અને વીજામાં એલે ચિત્રપક્ષે સમાસ એમ લઈએ તો મુશ્કેલી ટલે.

૧૦૬. યોગીજનોના વિવાદનાં સાધન, જેમાં યૌગિક રીતે પ્રતિપક્ષીને સ્તબ્ધ કરવાનું મમાયલું છે, તેવાં હાટ, જેમાં સઘલું સ્તબ્ધ થઈને દેખાતું હતું પ્રો. ગુણેનું વિવેચન જરા અસાધ્ય છે.

૧૧૦. દલાલનો પાઠ પ્રો. ગુણેના સૂચન કરતાં સારો છે; વઢી પ્રો. ગુણે છન્દોમેલ સાતર વ છોડી સુરઈ પાઠ કરવા કહે છે તે સ્વોદું છે; ઊલટું તેથી તો એક માત્રા છટશે. દલાલના પાઠમાં વ શ્રુતિ છે જ્યારે પ્રસ્તુત ઉદ્ધનમાં ય શ્રુતિ મૂકી છે એટલો જ ફેરફાર છે.

૧૧૧. પ્રો. ગુણે તિત્થ<તોથ 'પવિત્ર સ્થાન' એ અર્થ લે છે, તે યથાર્થ નથી. તીર્થ=ઓવારો એ અર્થ લેવાનો છે. 'જે પાણીપ્રારીઓના ઘાટ પહેલાં સીચોસીચ હતા તે ભાગ્યવશાત્ નિ:શબ્દ અને દયાજનક સ્થિતિના થયા છે.'

૧૧૨. ટિટા કે ટેટા ઘૂતસ્થાન. દે. ના. ૪. ૩. ટેટા જૂયપયમ્મિ; આ ઉપરથી જ ટિટાઉત્ત એટલે જુગારી. મયરટ્ટા આ શબ્દ મદરક્તા ઉપરથી હોવા સંભવ છે. દે. ના. માં નથી. વારવનિતા, વેશ્યા એ અર્થ વેસતો અને અનુરૂપ છે.

૧૨૦. આહોય=આમોગ છુલ્લો જમીનનો વિસ્તાર; " છુલ્લા જમીનના વિસ્તાર, સુંદર ઘરનાં આંગણાંથી યુક્ત હોવા છતાં, લોકોથી ત્યક્ત હોવાને લીધે, શોભા આપતા નથી."

૧૨૩. જે ક્ષયકાલથી અંતગતિ થયું હોય તે કેવી રીતે તેથી ઊલટી એટલે સારી સ્થિતિમાં મળે? એટલેકે જે વસ્તુનાશ પામી હોય તે આંખી અને સાજીસમી કેવી રીતે મળે? પડીવડ=તેથી ઊલટું.

૧૨૪. જેમ કાલ ક્ષયકાલે કરેલા વિનાશ તરફ જુએ તેવી રીતે ભવિષ્યદત્તે તે નગર તરફ દૃષ્ટિ કરી.

૧૨૫. મહાહુ-મહાત્મન; આય=આત્મન એ રૂપ માગધીમાં અને તદ-નુસાર મહારાષ્ટ્રીમાં દેખા દે છે.

૧૨૬. સોહદુવારહો સુધારી ડામાન સાથે મેલ લાવવા સોહદુવારઈ 'જાણે શરમાતાં હોય અને તેથી અર્ધાં ડઘાડાં રહ્યાં હોય એવાં રાજમહેશ્વરનાં સિદ્ધારને તે જોતો હતો.'

૧૨૭. ણિગય (૧) નિર્ગજ=દ્વાથી વિનાની (૨) નિર્ગત = બહાર રહતી. આ શબ્દ પર શ્લેષ કરી ઉપમા અહિં મૂકી છે.

૧૨૮. ણિગયાસઈ (૧) જેમાંથી ઘોડા જતા રહ્યા છે એવી તુાગશા-લાઓ (૨) જેમાંથી આશા વિનષ્ટ થઈ છે એવા પ્રાર્થનામંગ. ઉપરના જેવી જ શ્લેષોપમા.

૧૨૯. સહુ પંગણડ આ વાચના સુધારી સહ-પંગણડ-સમાપાંગણ સમામંડાનું આંગણું એ અર્થ કરવો વરોચર છે. સહુનો સર્વ અથ હેમચન્દ્રે વિહિત કર્યો નથી. સિ. હે ૮૧૪૩૬૬. સર્વ=સાહ વિહિત કરે છે; જો કે પાછલથી સહુ વપરાશમાં તો આવે છે.

૧૩૦. ચામર, પોશાક સહિત અને રાજચિહ્ન સાથે છત્ર અને કનકપીઠ સહિત સિદ્ધાસન તેને ત્યાં જોયું.

૧૩૧. ણિપ્પહુ પહુ અને વિલક્ષુ અલજ્જિડથી વિરોધાભાસ અલંકાર આવેલો છે. વિલક્ષુ=વિલક્ષ: 'ગાંડો.'

૧૩૮. વીણાલાવણિવંસાવિસેસઈ વીણા, આલાપની (જુઓ પા. સ. મ. એક વાચવિશેષ) વંશી જેમાં મુલ્ય છે એ.

૧૩૯. અચ્છંતઈ સમત્તઈની સાથે લઈ સમાપ્તે સતિ એમ કરી ષસમીનો અર્થ કરવાનો

૧૪૬. ભવિષ્યદત્તને નરેન્દ્ર એટલે માનવોમાં ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યો છે. નરેન્દ્ર એટલે રાજા એ અર્થ નથી લેવાનો. નંદીસરડીડ નંદીશ્વર નામનો આટમો દીપ જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૩. ૭.

૧૪૯. વિઢવઢકડિહુડ દૃઢ રીતે જેના છેડા બાંધ્યા છે એવું વિત્ર.

૧૫૦. આગમજુત્તિપમાણવિહંજિત શાસ્ત્રમાં વતાવેલી યુક્તિ અને પ્રમાણોથી વિભક્ત કરેલું.

૧૫૧. સુહલક્ષણલક્ષણચર્ચકિંતુ શુભ લક્ષણથી યુક્ત એવી સુ-
ખદની ચર્ચાથી અંકિત થયેલું.

૧૫૨. સચ્ચાયપઓહર (૧) શોભાયુક્ત અથવા સ્વચ્છ પાણીને ધારણ
કરતી વાવ (૨) શોભાયુક્ત જેના સ્તન છે તેની કામિની.

૧૫૫. પરિઅંચિવિ અંચિવિ પ્રદક્ષિણા કરી તેમ જ અર્ચના કરી.

૧૫૬. સામાઈડ સામાયિક કરીને.

૧૫૮. કાલે ચડત્યે અવધર્મિણીનો ચોથો આરો ઇટલે સુષમદુઃષમામાં.
જુઓ તત્ત્વાર્થ. ૪. ૧૨.

૧૫૦. તસ્સેવ તે જ કાઢના; પ્રો. ગુણે તસ્સને વિશેષનામ લે છે;
પરંતુ તેનો આધાર કશોય નથી. તિત્થેસણ માગધીના અનુકરણમાં પ્રથમા
હોવી જોઈએ.

૧૫૯. દસલક્ષપુવાડસે ત્યારે મનુષ્યનું આયુષ્ય દશ લાખ પૂર્વેનું
હતું પૂર્વ માટે જુઓ તત્ત્વાર્થ ૦ ૪. ૧૨. ભાષ્ય:—વર્ષશતસહસ્રં ચતુરશી-
તિગુણિતં પૂર્વાગમ્ । પૂર્વાશ્વશતસહસ્રં ચતુરશોતિગુણિતં પૂર્વમ્ ॥
આ પળ માગધીના અનુકરણમાં પ્રથમા.

૧૬૦. જેમની ડંચાઈ દોઢસો ઘનુષ્ણની હતી.

૧૬૧. જેમણે આઠમું તીર્થ પવિત્રિત કર્યું હતું. ચંદ્રપ્રભ આઠમા તીર્થકર હતા.

૧૬૭. તક્કુઓ જુઓ પા. સ. મ. સ્વજન.

૧૬૮. માણમ્મિ કાડું ગણતરીમાં લઈને. કાડું હેત્વર્થકૃદંત સંબંધક
ભૂતકૃદંત તરીકે.

॥ સત્તમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ જોઈદુ=યોગીન્દ્રના પરમાત્મપ્રકાશ નામે ૩૨૩ ડુહા
+૧ સમ્બરા અને ૧ માલિની એમ બે શ્લોક છેવટે મઢી ૩૪૩ ગીતિકાઓનો

આ ગ્રન્થ છે. રાયચન્દ્ર જૈન શાસ્ત્રમાલના એક મળકા તરીકે તે ઇ. સ. ૧૯૧૬
માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ એક તો અપભ્રંશભાષાના એક અમોલ રત્ન
તરીકે નહિ પણ એક ધર્મગ્રન્થ તરીકે અને તે ય હિંદીમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો
હોઈ, તેના તરફ કોઈ વિદ્વાનનું ધ્યાન ગયેલું નહિ. પ્રો. યાકોવી તેમની ઇ. સ. ૧૯૧૮
માં પ્રસિદ્ધ થયેલ ભવિસ્યત્તકહામાં જોઈન્દુનો ઉલ્લેખ કરતા નથી; તેમ જ
પ્રો. ગુણે મ. ક. ની તેમની ૧૯૨૩ ની આવૃત્તિમાં પણ જોઈન્દુનો ઉલ્લેખ
કરતા નથી. ઇ. સ. ૧૯૨૭માં જિનદત્તસૂરિનાં ત્રણ અપભ્રંશ કાવ્યો (અપભ્રં-
શકાવ્યત્રયી G. O. S: XXXV.) ના સંગ્રહનમાં પ્રથમ વાર જોઈન્દુનો
ઉલ્લેખ કરી, પરમાત્મપ્રકાશના કેટલાક ડુહા ટાંકી, ચળડ અને હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત
વ્યાકરણમાં ઉદાહરણ તરીકે આવેલા કેટલાક ડુહા સાથે સામ્ય બતાવી, જોઈન્દુને
ચંદ્રથી પ્રાચીનતર ઠરાવવા, તે ગ્રન્થના વિદ્વાન સમ્પાદક પં. લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ
ગાંધી યત્ન કરે છે. (જુઓ અ. કા. ત્ર. ની સંસ્કૃત ભૂમિકા પાન. ૧૦૨-૧૦૩).
આ જ અભિપ્રાયનું સમર્થન શ્રી ઉપાધ્યે 'Joindu and his Apabhra-
msa works.' નામે લેખમાં સવિસ્તર કરે છે. પ્રસ્તુત લેખ સને ૧૯૩૧માં
Annals of the Bhandarkar Oriental Research Instituteમાં
પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે લેખમાં તેમણે જોઈન્દુના વીજા ગ્રન્થોનો પણ ઉલ્લેખ
કર્યો છે, જેવા કે યોગસાર (માણિકચન્દ્ર દિગમ્બર ગ્રંથમાલા નં. ૫૧.
પા. ૫૫-૭૪.) સાવયધમ્મદોહા, પાહુડદોહા ૬૦ છેલ્લા બે ગ્રન્થોનું
વિવેચન આઠમા નવમા ઉદ્ધરણમાં કરવામાં આવશે.

પં. લાલચન્દ્ર અને શ્રી. ઉપાધ્યેનો આધાર:—

કાલુ લહેવિણુ જોડયા જિમુ જિમુ મોહુ ગલેડ

તિમુ તિમુ દંસણુ લહડ જિંડ જિંડ ગિંડમેં અપ્પુ મુણેડ ॥

મૂલ દોહા ૮૬. સદર ઉદ્ધરણ. ૩૦. આ ડુહો યથા તથા અનયો:
સ્થાને જિમતિમૌ ॥ એ સૂત્રના ઉદાહરણ તરીકે ચળડના પ્રાકૃતલક્ષણ
(Ed. Hoernle P. 37.) માં ટાંકેલો છે. ચળડને છઠ્ઠા સૈકા પછીનો
જ ગણી શકાય, કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા બને ત્યાર પછી જ સામાન્યતઃ
તેની સૂત્રરચના થાય. (મ. ક. Intro. P. 63. Gune) (Pischel:
G. P. Ein. §. 35) (ચળડ, હેમચન્દ્રનો પુરોગામી છે એ વિધાન માટે
સર્વે વિદ્વાન સંમત છે.) એટલે જો ચળડને છઠ્ઠા, સાતમા સૈકાનો ગણીએ તો

જોઈન્દુને તેની પૂર્વે મૂકી જોઈએ આ પ્રમાણે શ્રી. ઉપાધ્યે છેવટે ચણડના સમયનો પૂર્વ જોઈન્દુને થયેલો માને છે. પરન્તુ આ દલીલની સામે તેટલી જ સબલ વિરોધી દલીલો છે.

(૧) પ્રા. લ માં આ એકલો જ ઘુહો ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવ્યો છે; બીજાં અપભ્રંશનાં સૂત્રો છે તેના પર પ્રા. લ. માં ઉદાહરણ નથી. પ્રા. લ. ની એક જ હાથપ્રતમાં એક બીજો અપભ્રંશ ઘુહો છે. પરન્તુ ડો. હર્નલે તેને પાછળના ઉમેરા તરીકે ગણ્યો છે. પ્રથમ ઘુહો કે જેના આધારે ચણડથી જોઈન્દુને પ્રાચીનતર ઠરાવવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, તે હેમચન્દ્રની ઉદાહરણની પદ્ધતિને અનુસરીને પાછળથી ઉમેરાયો હોય તો કાંઈ નવાઈ નથી.

(૨) ઉપરની દલીલને વધારે ટેકો તો જોઈન્દુની ભાષાનો છે. ભાષા તો આમ સરલ છે. પરન્તુ ક્ષીણવટથી જોઈએ તો કેટલાક પ્રયોગો દા. ત. અણુ=અને (સદર ઉદ્ધરણ. ડુ. ૪૬, ૫૧.) જવલા=પાસે પાસે (ઉદ્ધરણ. ડુ. ૬૫.) અર્વાચીનતા તરફ વધારે વળે છે. અણુ=અને; પ્રા. ગુ. કા. જંઘુ. સામિચરિય (પા. ૪૧-૪૬) કઢી ૩૯. (વિ. સં. ૧૨૬૬) પંચમહા-વ્યયભાર મેરુસમણાઉ અંગમદ્દ ઇ. અનુ તેતડ પરિવાર સોહમસા-મિહિં દિક્ષિત ઓ ॥ તે જ પ્રમાણે સતક્ષેત્રિરાસુ (પા. ૪૭-૪૮,) કઢી ૩૮. વડલિ સિરીવાલડ વેઅલુ અનુ કરણો પાડલ. (વિ. સં. ૧૩૨૭) ઇ. આ પ્રયોગ હેમચન્દ્રે વિહિત કર્યો નથી; તેમ બીજાં જૂનાં અપભ્રંશ લખાણોમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. જવલા = મેળા, સાથે સાથે' ઇ અર્થમાં જૂના ગુજરાતીમાં માલમ પડે છે. શ્રી. નરસિંહરાવ G. L. L. II. P. 117 "The periods covered by this word જમલો range from Narasimha Mehta down to Akho; the word is however in frequent use upto about V. S. 1900." અર્વાચીન મરાઠી જવલ=પાસેના અર્થમાં છે. આ ઉપરાંત કેટલાં ય તત્ત્વો છે જે જોઈન્દુના અપભ્રંશને પ્રાંતીય ભાષાઓની સમીપતર લાવે છે.

(૧) સિ. હે. ના ઉદાહરણ સાથેનું સામ્ય અમોને કબુલ છે. અને હેમચન્દ્રની પૂર્વે જોઈન્દુ મૂકાય; પણ એક તો ચણડના સમયનું જ ટેકાણું નથી. અને તેને સામાન્યતઃ છઠ્ઠા, સાતમા શતકનો ધારી તેની પૂર્વે જોઈન્દુને મૂકવો તે યથાર્થ નથી.

જોઈન્દુ-પરમાત્મપ્રકાશ ॥

સંતા વિસય જુ પરિહરદ
બલિ કિઝજડં હડં તાસુ ।
સો દદ્વેણ જિ મુંડિયડ
સીસુ ખલિહડં જાસુ ॥ ૨૭૦ ॥
પંચહં નાયકુ વસિ કરહુ
જેણ હોંતિ વસિ અણ્ણ ।
મૂલ વિણદ્દઈં તરુવરહં
અવસઈં સુક્કઈં પણ્ણ ॥ ૨૭૧ ॥

હેમચંદ્ર-સિ. હે. ॥

સંતા ભોગ જુ પરિહરદ
તસુ કન્તહો બલિ કીસુ ।
તસુ દદ્વેણ વિ મુંડિયડ
જસુ ખલિહડં સીસુ ॥ ૮૧૩૮૯ ॥
જિભિન્દિડ નાયગુ વસિ કરહુ
જસુ અધિજઈં અન્નઈં ।
મૂલિ વિણદ્દઈં તુંવિણિહે
અવસં સુક્કઈં પણ્ણઈં ॥ ૮૧૪૨૭ ॥

ઉપરનાં કારણોથી જોઈન્દુને હેમચન્દ્રની પૂર્વે મૂકી શકાય; પરન્તુ વિક્રમના દશમા અગીઆરમા શતકની પૂર્વે તેને લઈ જવો વરોવર નથી.

જોઈન્દુના પરમાત્મપ્રકાશ પર એક સંસ્કૃત ટીકા છે. ટીકાકારનું નામ વ્રહ્મદેવ છે; અને વિ. સં. સોઠમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં તે થઈ ગયો (જુઓ, પ્રસ્તાવના-પરમાત્મપ્રકાશ)

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આપણે જોયું કે આ ગ્રન્થનો મૂલ કર્તા યોગીન્દ્રદેવ છે. આ ગ્રન્થ એને મદ્દપ્રમાર નામે શ્રોતાને ઉદ્દેશીને કહ્યો હોય એવી રીતે રચ્યો છે. (જુઓ સદર ઉદ્ધરણ દોહા. ૪.) જંનોના અનેકાંતવાદ કરતાં, ઉપદેશ છે. (પરમાત્મવાદ કે પરબ્રહ્મવાદ જે ઉપનિષદોમાં ઉપદેશાયલો છે તેના તરફ વળે છે. કેટલાંકવાર તો ઉપનિષદના મંત્રો અને ભગવદ્ગીતાના શ્લોકના અપભ્રંશ ભાષાં-તર જેવા કેટલાક ઘુહાઓ છે. પરમાત્મપ્રકાશના ૩૭૫ ઘુહામાંથી ૩૪ ઘુહાઓ સદર ઉદ્ધરણમાં લીધા છે. ઉપનિષદના પરબ્રહ્મવાદને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષામાં ઘટાવવા પણ અત્રે યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

૩. છંદોરચના:—

આખા ય ઉદ્ધરણમાં દોહા-છંદ છે; પ્રા પિં. પાન ૧૩૮ પર નીચે પ્રમાણે દોહાની વ્યાખ્યા આપે છે:—તેરહ મત્તા પઠમ પઅ પુણુ એઆરહ દેહ । પુણુ તેરહ એઆરહિ દોહા લક્ષણ ઘહ ॥ એટલે ૧૩+૧૧+૧૩+૧૧ ॥ એમ દોહાની માત્રાઓ છે.

૪. ટિપ્પણ:—

૧-૪. આ બે દુહા સાથે લઈ વાક્યાર્થ કરવાનો છે. સરસ્વાતી જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન ॥ મ. ગી. ૪. ૩૭.

૩. અચ્છદિ=સન્તિ । છાપેલી આવૃત્તિમાં અત્યર્થદિ=ટીકા તિષ્ઠન્તિ ।

૫. નિયંતિ=પશ્યન્તિ । સિ. હે. ૮૧૪ । ૧૮૧ । છાપેલી આવૃત્તિની છાયા નિર્ણયન્તિ અને ટીકાકારનું નિર્ગચ્છન્તિ અસ્વીકાર્ય છે.

૬. તિણિ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ ત્રણ.

૭. પંચગુરુ અર્હત, સિદ્ધ, ગણધર, ઉપાધ્યાય અને સાધુ, એ પાંચને મહા ૫માકર નમસ્કાર કરે છે અને તે યોગીન્દ્રને અરજ કરે છે. સિરિજોહ-ન્દુજિણાઉ “શ્રીયોગીન્દ્રજિનઃ” એમ ટીકાકાર અને છાયાકાર ભેગું લે છે, તે તદ્દન યોગી છે. અમારી સંસ્કૃતછાયા જુઓ.

૧૧. ચઢગઈ નરક, તિર્યક્, મનુજ, અને દેવ એ ચાર ગતિ.

૧૩-૨૨ આત્માને ત્રણ પ્રકારનો ગણાવે છે: મૂઢ, વિચક્ષણ અને પરબ્રહ્મ. વસ્તુતઃ આત્મા અભેદ છે પરંતુ અજ્ઞાનને લીધે જ વિભક્તતાનો અધ્યાસ થાય છે. ૧૯-૪૪ સુધી પરમાત્માને જ લક્ષિત કરી વિવેચન કરેલું છે.

૩૭. કોઈની છાયા કંચિત્ કરી છે તે સુધારી કશ્ચિત્ કરો. સ્ફુરતિ=સંવિત્તિમાયાતિ.

૩૯-૪૦ મુક્કહં=એકવચનમાં વપરાયું છે; આ પળ જોઈન્દુની અર્વાચીન-તાની નીશાની છે. “અનંત ગગનમાં એક નક્ષત્રની માફક ત્રણે ભુવન જે મુક્તના કેવલજ્ઞાનરૂપી પદમાં વિવિત થયાં છે, તે અનાદિ પરમાત્મા છે.” અનંત ગગનમાં વિવલ્પ પેદા કરતો સૂર્ય એ પરમ સત્ત્વ જે ગગન તેની યથાર્થતાને દાનિ કરી શકતો નથી, તેવી જ રીતે, ત્રણેય ભુવનનું અસ્તિત્વ કેવલ પ્રતિબિંબાત્મક અને અયથાર્થ હોઈ અનંત કેવલજ્ઞાનના સત્ત્વનું અવાધક નથી. આમ જે સમજે છે તે પરમાત્મા જ છે; આ દુહાના સ્પર્શ માટે જુઓ સદર ઉદ્ધરણ. દુહા. ૩૧.

૫૯-૬૦ આ શ્લોક ચળદના પ્રા. લ. માં છે.

૮૦. એક મ્યાનમાં બે ઝાંઝાં વ્યાંથી રહે ?

૧૦૩-૧૦૪. યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી । યસ્યાં જાગર્તિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥ મ. ગી. ૨. ૬૯

૧૨૧-૧૨૨. અહો દુર્જનસંસર્ગાન્માનહાનિઃ પદે પદે । પાવકો લોહસંગેન મુદ્ગરૈરભિહન્યતે ॥ સુભાષિત.

૧૩૫-૧૩૮. હેમચન્દ્રના દુહાઓ સાથે સરસામણી. જુઓ ૧. કવિ અને તેના જીવનમાં કરેલું વિવેચન.

॥ અષ્ટમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ માટે ‘Joindu and his Apabhramsa Works’ J. Bhand. O.R. I. 1931માં દોહાપ્રાપ્તમાંથી ઉતારા આવેલા તે અમે લખી લીધેલા. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૩૩માં પ્રો. હીરાલાલે ‘પાહુડદોહા’ ગ્રંથ શ્રી. અમ્બાદાસ ચવરે દિગમ્બર જૈન ગ્રંથમાલાના મળકા. ૩. તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યો. આ બંને મૂળના આધારે અમે પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ તૈયાર કર્યું છે. આને માટે અમે શ્રી. ઉપાધ્યે તેમ જ પ્રો. હીરાલાલના ઋણી છીએ.

પ્રો. હીરાલાલ આ કાવ્યના કર્તાને રામસિંહમુનિ ઓળખાવે છે. તેમણે વાપરેલી શ્રી. જુગલકિશોર મુખતારે મોકલી આપેલી ટીકાની પ્રતના અન્તમાં લખેલું છે કે:—ઈતિ શ્રીમુનિરામસીંહવિરચિતા સમાપ્તમ્ । કોહાપુરની શ્રી. ઉપાધ્યે વાલી પ્રતને અન્તે:—ઈતિ શ્રીયોગેન્દ્રદેવવિરચિતદોહાપાહુડં નામ સમાપ્તમ્ ॥ પ્રો. હીરાલાલ દલીલ કરે છે કે સામાન્ય રીતે જોઈન્દુ પોતાનું નામ ગ્રંથમાં મૂકે છે તે આ ગ્રંથમાં નથી. પરંતુ આ દલીલ એટલી બધી સબલ નથી. જોઈન્દુનું નામ અમે પસંદ કર્યું તેનું કારણ તો કોહાપુરની પ્રતનો આધાર અને પ્રસ્તુત ગ્રંથનું પરમાત્મપ્રકાશ સાથે અસાધારણ સામ્ય એ જ છે. વાકી આ ગ્રંથના કર્તાનો પ્રશ્ન પ્રો. હીરાલાલ કહે છે તેમ સરેસર જટિલ જ છે.

પાહુડ-દોહા અને સિ. હે.નાં કેટલાંક અપભ્રંશ ઉદાહરણો વચ્ચે સામ્ય છે. (પ્રો. હીરાલાલની ભૂમિકા. પા. ૨૨-૨૫) તેમાં હેમચન્દ્ર જ પાહુડદોહામાંથી ઉદાહરણ માટે લેનાર જણાય છે. એટલે વિક્રમના બારમા શતકના મધ્યમાં થયેલા હેમચન્દ્રની પહેલાં આ ગ્રંથનો કર્તા થયો હોવો જોઈએ.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

પરમાત્મપ્રકાશની જેમ આમાં અધ્યાત્મવાદને અપ્રસ્થાન આપી હિન્દિય-

સુખ, ક્રિયાકાંડ અને આ જગતની પ્રવૃત્તિઓને અજ્ઞાનરૂપ અને અયથાર્થ ગણાવી છે. આ ગ્રંથમાં કુલ ૨૨૨ દુહા છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં ફક્ત ૧૩ દુહા લીધા છે.

૩. છંદોરચના:—

દુહા. ૧૩+૧૧ | ૧૩+૧૧ ||

૩. ટિપ્પણ:—

૩-૬. સરખાવો.

કર્મેન્દ્રિયાણિ સંયમ્ય ય આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

ઇન્દ્રિયાર્થાન્વિમૂઢાત્મા મિથ્યાચારઃ સ યચ્યતે ॥

યત્સ્વિન્દ્રિયાણિ મનસા નિયમ્યારમ્ભતેર્જુન ।

કર્મેન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગમસક્તઃ સ વિશિષ્યતે ॥

મ. ગી. ૩. ૬-૭.

૬. સાલસિથુ આને માટે એક વાર્તા છે. કાકીન્દી નામે નગરીમાં એક રાજા હતો. તે શ્રાવક હોવા છતાં એક વેદાનુયાયીનો સંગતિથી માંસભોજન કરવા તેને ઇચ્છા થઈ. પરંતુ લોકાપવાદના ભયથી પ્રકટ રીતે તો તે માંસ ખાઈ શક્યો નહિ. તેણે એક માંસની વાનીઓ બનાવનાર રસોઈઓ રાખ્યો. પેલો માંસની રસોઈ બનાવે પરંતુ રાજા હૃદયમાં ભાવ હોવા છતાં એક યા બીજા કારણથી તે ખાઈ ન શકે. આમ કરતાં રસોઈઓ સર્પદંશથી મરણ પામ્યો અને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રમાં મહામત્સ્ય થયો. રાજાએ દ્રવ્યતઃ વ્રતભંગ નહોતો કર્યો છતાં ભાવથી તો કર્યો હતો. તે શાલિસિક્થ નામે કીડો બની પેલા મહામત્સ્યના કાનમાં જન્મ્યો. મહામત્સ્યના મુખમાં અનેક જલચરો પ્રવેશ કરી બહાર નીકળતાં જોઈ શાલિસિક્થના મનમાં વિચાર થયો કે, “સરેસર આ મત્સ્ય મૂર્ખ છે; હું જો મત્સ્ય હોઉં તો એક પળ પ્રાણીને જીવતું ન મૂકું.” આ પ્રમાણે હૃદયમાં મલિન ભાવ ધરતો તે શાલિસિક્થ મરણ પામ્યો અને સાતમા નરકને પામ્યો.

૯-૧૦. પં. ૯ માં કમ્મહ હેઝ કરંતુ એ શબ્દસમૂહને સો મુણિ (પં. ૧૦) ના વિશેષણ તરીકે લેવો. અર્થ—“જેના મનમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી તે મુનિ કર્મનો હેતુ ઉત્પન્ન કરતો હોઈ સુખ પામતો નથી—એમ વર્ધા શાસ્ત્રી કહે છે.” જ્ઞાનના અભાવે કદાચ દેખાદેખી કર્મ ન કરે તો પણ તેના મનના કર્મના ભાવ તો જતા જ નથી; એટલે કે એના કર્મનો હેતુ તો નાશ પામતો નથી, અને તેથી જ મિથ્યાચાર બની તે સુખ પામતો નથી. મુર્ખત્વ-વર્તમાનકૃદંત ક્રિયાપદ તરીકે.

૧૨. અત્યહ-અચ્છહ એ શબ્દ અપભ્રંશ છે. પ્રો. હીરાલાલ અચ્છહ વાંચે છે.

૧૪-૧૫. તમેવ ધીરો વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણઃ । નાનુ-
ધ્યાયાન્બહુઞ્ શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥ બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૪,
૪, ૫. અહિં એક અક્ષરનો ઉલ્લેખ છે તે ઓમ છે. સરખાવો ઓમિત્યેકાક્ષરં
બ્રહ્મ વ્યાહરન્ મામનુસ્મરન્ । યઃ પ્રયાતિ ત્યજન્ દેહં સ યાતિ
પરમાં ગતિમ્ ॥ મ. ગી. ૮.૧૩.

૨૫-૨૬. જેઓ વાદવિવાદ કરે છે, જેમની ભ્રાન્તિ તૂટી નથી અને જે પોતાના આત્માને ભ્રાન્ત કરે છે, તે જુગુપ્સિત (=ભ્રાન્ત) થાય છે. પ્રો. હીરાલાલ રક્તા વાંચે છે, પરંતુ તે પાઠ અત્તા હોવા વકી છે.

॥ નવમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જાવન:—

આ ઉદ્ધરણના ત્રણ આધાર છે. (૧) માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની હાથપ્રત (૨) પ્રો. ઉપાધ્યેનો જોહંદુ પરનો લેખ અને (૩) પ્રો. હીરાલાલ જૈને સંપાદિત કરેલી ‘સાવયધમ્મદોહા’ ની આવૃત્તિ (અમ્બાદાસ ચવરે દિગંબર ગ્રંથ-માલા-૨.). માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટ પૂના. નં. ૧૩૦૮/૧૮૯૧-૯૫ ની પ્રતમાં છેવટે: મૂલં યોગીન્દ્રદેવસ્ય લક્ષ્મીચન્દ્રસ્ય પંજિકા । વૃત્તિઃ પ્રમા-
ચન્દ્રમુનેર્મહતી તત્ત્વદીપિકા ॥ શ્લોક છે. આ ઉપરથી જોહંદુ ના નામ હેઠળ આ ઉદ્ધરણ મૂક્યું છે. પરંતુ આ કાવ્યના કર્તા વિષે છેલ્લો નિર્ણય નથી. પ્રો. હીરાલાલ જૈન એક પ્રતિના અંતિમ દોહાને આધારે અને પરંપરાગત કથાની આધારે દેવસેનને આ કૃતિના કર્તા તરીકે ગણાવે છે. દેવસેનને આ કૃતિના કર્તા તરીકે ઠરાવવા તેઓએ આપેલી દલીલો સ્વલ્પ તો નથી જ. ગમે તેમ હો, પરંતુ કૃતિ દશમા અગીઆરમા વિક્રમશતકની હોવા સંભવ છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

સાતમા અને આઠમા ઉદ્ધરણમાં સામાન્યતઃ અભેદવાદ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા દુહાઓ છે; જ્યારે આ ઉદ્ધરણમાં શ્રાવકોના આચારને લગતા દુહાઓ છે. આ ત્રણેય ઉદ્ધરણના દુહામાં એક વસ્તુ ધ્યાન સેવે છે. લૌકિક ઉક્તિઓ અને દૃષ્ટાન્તોથી આ દુહાઓ ભરપૂર છે. આ સત્ય તો સામાન્ય વાંચનારને પણ પ્રતીત થશે. મૂળ ગ્રંથમાં ૨૨૮ દુહાઓ છે; તેમાંથી આ ઉદ્ધરણમાં ૨૪ દુહાઓ લેવામાં આવ્યા છે.

૩. છંદોરચના:-

દુહા ૧૩+૧૧ | ૧૩+૧૧ ||

૪. ટિપ્પણ:-

૫-૬. તપાવું, કાપું, કસોટીપર ચઢાવું, ટીપું-આ ચારેય પરીક્ષામાં સોનું પાર ડતરે છે. તે જ પ્રમાણે જે મુનિ સંયમ, શીલ, શૌચ અને તપ એ ચારેય માં બરોબર પાર ડતરેલો હોય તે જ ગુરુ થવા યોગ્ય છે.

૮. પિંડિ = પિંડે મં. હાથપ્રત ટિપ્પણ= પથિ 'માર્ગમાં' એમ નોંધે છે. પિંડ=સમૂહ

૯-૧૦. સાત વ્યસન+પાંચ ઉદુંબરનો ત્યાગ=આઠ ત્યાગ્ય વસ્તુઓ. સાત વ્યસનો તે યૂત, માંસ, સુરા, વેશ્યાગમન, આલેષ, ચૌર્ય અને પરસ્ત્રીગમન સાતેય વ્યસનો દુહામાં ગણાવ્યાં નથી, જો કે પં. ૧૦માં અટ્ટ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પાંચ ઉદુંબર એટલે વડ, પીપળો પીપળી, ઉંબરડો અને કોઠિંબડી એ પાંચ જાતનાં ફળોનો સમૂહ. ત્રસ વે-ઇન્દ્રિય આદિ જીવ.

૧૧. મહુ પ્રથમ વ્યસન 'મય' તેની ચર્ચા કરે છે. તિડિક્ક=તણ્ણો પ્રો. હીરાલાલ: તિડિક્કિકડડ.

૧૩-૧૪. 'સૂકા મેગું લીલું બલે' એ ગૂજરાતી કહેવત સરખાવો. પ્રો. હીરાલાલ: 'વસનાસત્ત=વ્યસનાસત્ત જનો' એમ અર્થ કરે છે. પં. ૧૪માં (હી.) નો પાઠ ડડ્ડાંત છે.

૧૫-૧૬. 'દૂધ પાઈને સાપ ઉછેરવો નહિ' એ કહેવત સરખાવો.

૧૭-૧૮. કાયડ=કામપિ રૂપ જૂનું દેખાતું નથી. જહિં સાહસુ તહિં સિદ્ધિ. આ ચરણ લઈ જૂના ગૂજરાતીમાં ઘણા દુહા બનાવેલા માલમ પડે છે. શા. ત. સીંહ ણ જોયઈ ચંદબલ નવિ જોયઈ ઘણરિદ્ધિ. ફક્કલડો બહુ આમિડઈ જાં સાહસ તિહાં સિદ્ધિ ||

૧૯-૨૦. દાનને માટે ત્રણ યોગ્ય જન- ૧ મુનીન્દ્ર, ૨ શ્રાવક ૩. અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ પુરુષ. આ પ્રમાણે દાન કરનારને પાંચ કલ્યાણનો લાભ થાય છે.

૨૧-૨૨. કૃપાત્રને આપેલા દાનનું વિપરીત પરિણામ સમજાવે છે.

૨૯-૩૦. ધર્મને લીધે માણસ વાહનમાં જાય છે; પાપને લીધે માણસને વાહન ચેંચવું પડે છે. ઘર બાંધનારા ઘર પર ચઢે છે; જ્યારે કુવો ધોદનારા નીચે જાય છે.

૩૧-૩૨. સેંકડો શાસ્ત્રો જાણવા છતાં, વિચારીને તે ધર્મ આચરતો નથી;

સો સૂરજ ઊગે તો પળ ધૂવડ તો આંધળું જ રહેવાનું. (હી.) વિચાણિયહં++ ચઢઈ મળે વિ. આપણા પાઠ ચરઈને કોઈ હાથપ્રતનો ટેકો નથી. (હી.) ની દ. હાથપ્રત ચઢઈ વાંચે છે.

૪૧-૪૨. જિનપૂજાને લગતો આ દુહો છે. ગંધોદકપ્રક્ષાલનના વિધિની અત્રે શ્લોક છે:-જિનવરને ગંધોદકથી સ્નાન કરાવ્યાથી બહુ પુણ્ય થાય છે; વિમલ જલમાં પડેલા તેલના બિંદુને પસરતાં કોણ અટકાવી શકે ?

૮૫ અસિઆસા આ પાંચ વર્ણ અનુક્રમે અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉ-પાધ્યાય અને સાધુ એમ પાંચના દ્યોતક છે...આ પાંચ જેના હૃદયમાં છે, તેને પાપ પહોંચી શકતું નથી; ડંડા પાણીમાં ઊમેલાને દાવાનલ શું કરી શકે ?

॥ દશમમુદ્ધરણમ્ ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:-

ઉદ્યોતનની કુવલયમાલા હજુ અપ્રસિદ્ધ છે. શ્રીજિનવિજયજી શાંતિ-નિકેતનથી વહાર પડતી સંઘી ગ્રંથમાલામાં આ ગ્રંથનું સંપાદન કરી રહ્યા છે. આ ગ્રંથની વે પ્રતો મળે છે. એક માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટની કાગલની હાથપ્રત અને બીજી જેસલમીરના મળ્ડારની તાડપત્રની હાથપ્રત. વન્ને હાથપ્રતોની વા-ચના ફરકવાળી છે અને એકબીજાની કેટલીક વાર પૂરક છે. શ્રીજિનવિજયજીએ કૃપા કરી તેમના સંપાદનના આદિનો મુદ્રિત ભાગ અમને આપ્યો હતો. તેના પરથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ લેવામાં આવ્યું છે.

ઉદ્યોતનની જીવનમાહિતી માટે અલારે ત્રણ લેખ ઉપલબ્ધ છે: (૧) વસન્તરજતમહોત્સવસ્મારકગ્રંથમાં શ્રી. જિનવિજયજીનો ઉદ્યોતનની કુવલય-માલા નામે લેખ; (૨) રત્નપ્રભસૂરિનો કુવલયમાલાનો સંસ્કૃતસંક્ષેપ શ્રી. ચતુરવિજયજી મહારાજે ભાવનગર જૈનસાહિત્યપ્રસારક સમા તરફથી સંપાદિત કર્યો છે; તેની સંસ્કૃતપ્રસ્તાવના; (૩) અપભ્રંશકાવ્યત્રયી (G.O.S.No.37) ની પં. લાલચંદ્રની સંસ્કૃતપ્રસ્તાવના, પા. ૮૯-૯૪. ઉદ્યોતને પોતાના જીવ-નની સર્વ માહિતી કુવલયમાલાના આરંભમાં જ આપી છે. તેના ઉપર જ આધાર રાખી ઉપરના લેખકોએ તેના વિષે વૃત્તાંત લખ્યાં છે. જેસલમીરની હાથ-પ્રતની ફોટો-કોપી બરોડા ઓરીઅન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ પાસે છે.

ઉદ્યોતન ઉર્ફે દાક્ષિણ્યચિહ્ને કુવલયમાલાકથા વિ. સં. ૮૩૫ માં લખી. તેના પિતાનું નામ વડેસર=વટેશ્વર હતું. તત્ત્વાચાર્ય-જેના ગુરુ વટેશ્વર હતા-તે જ ઉદ્યોતનના ગુરુ હતા આચાર્ય વીરભદ્ર અને સમરાધિકારીના

રચયિતા પ્રહ્યાત આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ ઉદ્યોતનના વિદ્યાગુરુ હતા. ઉદ્યોતનના ગુરુ અને તેમની પરંપરાનું મુખ્ય નિવાસસ્થાન મિન્નમાલ નામે નગર હતું. ઉદ્યોતન લખે છે કે તે સમયે ગૂર્જરદેશને જૈનમુનિઓએ દેવમંદિરો બંધાવી રમ્ય બનાવ્યો હતો. જાબાલિપુર (જાલોર એ જોધપુર રાજ્યના દક્ષિણ ભાગના એક જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થાન છે) ત્યાં ઉદ્યોતનના ગુરુ વીરભદ્ર-આચાર્યે કૃષ્ણ-જિનનું એક મંદિર બંધાવ્યું હતું. ત્યાં રહી તેણે “ચૈત્ર કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશીના દિવસે મહાવ્યજનોને બોધ કરનારી આ કથા પૂર્ણ કરી.” “શકકાલનાં સાતસો વર્ષ વ્યતીત થવામાં માત્ર એક દિવસ ન્યૂન હતો તે દિવસે અપરાહ્વેલા આ કથા સમાપ્ત થઈ છે.”

ઉદ્યોતનસૂરિની કુવલયમાલકથા ભાષાની દૃષ્ટિએ અતિ ઉપયોગી ગ્રંથ છે. ઉદ્યોતનસૂરિના કાલમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણે સાહિત્યભાષા તરીકે એક પંક્તિએ ગણાતી ભાષા હતી:-

આયણિઝુણ ય ચિંતિયં જેણ-’ અરે કયલીષ ડણ ભાસાણ
ણં ઉલ્લવિયદ્ કેણાવિ કિપિ । હું અરે, સવકઅં તાવ ન હોદ,
જેણ તં અણેયપયસમાસણિવાડવસગ્ગાવિભત્તિલિગપરિઅપ્પણાકુ-
વિયપ્પસંગદુગ્ગમં દુજ્જણહિયયં પિવ વિસમં ।

इमं पुण एरिसं । ता कि पाययं होज्ज । हूं । तं पि णो
जेण तं सकलकलाकलावमालाजलकल्लोलसंकुलं लोयवुत्तंतमहो-
अहिमहापुरिसमहणुगयामयणीसंदविदुसंदोहं संघडिणक्केक्कमव-
णपयणाणारूवविरयणासहं सज्जणवयणं पिव सुहसंगयं ।

एयं पुण ण सुट्ठ । ता कि अवहंसं होहिइ । हूं । तं पि णो
जेण सकयपाययउभयसुद्धासुद्धपयसमतंरंगरंगंतवगिरं णवपाउस-
जलयपवाहपूरपव्वालियगिरिणइसरिसं समविसमं पणयकुवियपिय-
पणइणिसमुल्लावसरिसं मणोहरं ।

एयं पुण ण सुट्ठ । किं पुण होहिइ त्ति चिंतंतयेण पुणा समा-
यणिअं । अरે अत्थि चउत्थी भासा पेसाया ता पुण इमा
होहि त्ति । (તાડપત્રપત્રી-પત્ર ૫૭-૫૮.)

ઉપરના અવતરણમાં અપભ્રંશનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથે સ્થાન તો હતું એટલું જ નહિ પણ ઉદ્યોતનના હૃદયમાં તેનું સ્થાન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પૈશાચી કરતાં ય ઉંચે આસને હતું, તે તેનાં અત્યંત શ્લાઘાપૂર્ણ વચનો કહી બતાવે છે.

આ ઉપરાંત આ ગ્રંથની આદિપ્રશસ્તિમાં પણ અપભ્રંશનો ઉલ્લેખ છે,

પાયયભાસારહયા મરહદ્વયદેસિવણ્ણયણિવદ્ધા
સુદ્ધા સયલકહ ચિચય તાવસ-જિણ-સત્થવાદિહા ॥
કોઝહલેણ કત્થદ પરવયણવસેણ સક્કયણિવદ્ધા
કિંચિ અવ્વંસકયા કા વિય પેસાયભાસિહા ॥

આ પ્રમાણે અપભ્રંશ એક વિકસિત અને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની પંક્તિમાં વેસવા યોગ્ય ભાષા તરીકે ઉદ્યોતનસૂરિએ ગણી છે. આ ઉપરાંત અપભ્રંશ દોહા પણ આ કથામાં સ્થળે સ્થળે દેખા દે છે. પ્રસ્તુત અપભ્રંશપાઠાવલીના ચૌદમા ઉદ્ધરણમાં અમે બે દુહાઓની નોંધ લીધી છે. આ ઉદ્ધરણમાં પણ બે દુહાઓ છે જે વાચક જોઈ શકશે. એટલે કે વિ. સં. ૮૩૫માં તો ક્યારની ય અપભ્રંશ સાહિત્યભાષા થઈ ચૂકી હતી.

ભાષાસમ્બન્ધી વીજી બાબત જે આપણને કુવલયમાલામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે તે દેશ્યભાષાઓ સમ્બન્ધી માહિતી. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશના ત્રણ મહા-નદોની આગળ પાછળની ભૂમિમાં દેશ્યભાષાઓના સ્રોત વહેતા હતા. આના પૂરાવા આપણને કુવલયમાલામાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્યતઃ શ્વેતાંબર આગમ-ગ્રંથોમાં અઢાર દેશી ભાષાઓના ઉલ્લેખ આવે છે. (જુઓ, G.P. Ein.30.). આ અઢાર દેશ્યભાષાઓને ઉદ્યોતને બોલી-પ્રકારનાં ટૂંકાં ઉદાહરણ આપી સમજાવી છે. (તાડપત્ર પત્રી. ૧૩૧-૧૩૨) આ વિષયને લગતી ગાથાઓ વીજા લેખકોએ નોંધી છે એટલે અત્રે તેને ટાંકી વિસ્તાર કરવો અનાવશ્યક છે. (જુઓ. અ. કા. ત્ર. સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના પાન. ૯૧-૯૪; પ. બેચરદાસ પ્રાકૃતવ્યાકરણ પ્રવેશક, પાન ૧૮-૨૪). પણ આ ઉપરાંત કેટલીક દેશ્યો-ક્તિના આશા ફકરા ને ફકરા આ ગ્રંથમાં મળે છે. તેનું એક દૃષ્ટાંત તાડપત્ર પોથી, પત્ર ૫૧. માંડારકર પ્રાચ્યમન્દિરની પ્રત અને અ. કા. ત્ર. પ્રસ્તાવના પાન. ૧૮૯-૧૯૦ને સરખાવી નીચે ટાંક્યું છે તે જોઈએ:-

તડ મણિયં ઇક્કેણ ગામ-મહત્તરેણ,

“ एउ एहउं होउ मणुस्साहं सव्वु एउ आयरिउं । तुज्झा
-णउ वंकु वलियउ । प्रारद्धउं एउ प्रइ सुगइ । भ्रातु चर
भ्राति संप्रइ । ”

તઓ અણેણ મણિયં,

“જં જિ વિરહુ ધનલવાસાણ સુહ-લંપટેણ ઇડ મં દુથ-
દુમણમોહલુદ્ધં તું સંપ્રતિ બોલ્હિયડ । ઇડ ઇડ પારદુ ભલ્હં ।”

તડ અણેણ મણિઅં ચિરજરાજુણદેહેણ,

“ઇથ સુજ્ઞહ કિર સુવર્ણં પિ વહસાણરમુહગયડં । રે ઇડ
પાડ મિત્તસ્સ વંચણ । કામાલિયવ્રતધરણે ઇડ ઇડ સુજ્ઞેજ્ઞ ણહિ” ।

તડ સયલદ્રંગસામિણા મણિઅં,

“ધવલવાહન-ધવલ-દેવસ્સ સિરિ મ્મમતિ જા વિમલજલ
ધવલુજ્જલ સ મહારિ યદિ પ્રાવેસિ તુંહું મિત્રદ્રોજ્ઞુ તો ણામ
સુજ્ઞહ ॥” ×

ઉપરના અવતરણ ઉપરથી માલમ પડશે કે દેશભાષા અપભ્રંશની સમીપ-
વર્તિની હતી; પરંતુ તે તેનાથી કાંઈક અંશે જુદી પડતી હતી એ વાત પણ સાથે
સાથે ખરી છે. આ વિષયની વધુ ચર્ચા અન્યત્ર કરવી પડશે એટલે અહિં તો
આટલેથી બસ.

×તતો મણિતમેકેન ગ્રામમહત્તરેણ,

“ઇતદ્ ઇતાદશં ભવતુ મનુષ્યસ્ય સર્વમેતદાચરિતમ્ ।
તવ વક્રં વલિતમ્ । પ્રારબ્ધમેતત્ પ્રતિ સુગતિમ્ । આતઃ ચર
આતઃ સંપ્રતિ ।”

તતોઽન્યેન મણિતમ્,

“યદેવ વિરચિતં ધનલવાશયા સુખલંપટેન ઇતન્મયા દુષ્ટ-
ર્થમનોમોહલુદ્ધેન ત્વાં સંપ્રતિ કથિતમ્ । ઇતદેતત્પ્રારબ્ધં મદ્રમ્ ।”

તતોઽન્યેન મણિતં ચિરજરાજીર્ણદેહેન,

“અત્ર શુદ્ધ્યતિ કિલ સુવર્ણમપિ વૈશ્વાનરમુખગતમ્ । રે
ઇતત્પાપં મિત્રસ્ય વશ્ચના । કાર્પટિકવ્રતધરણેન ઇતદેતત્ચ્છુદ્ધ્યેન્ન ।”

તતઃ સકલદ્રંગસ્વામિના મણિતં,

“ધવલવાહનધવલદેહસ્ય શિરસિ મ્મમતિ યા વિમલજલા
ધવલોજ્જ્વલાં તાં મહારિકાં યદિ પ્રવિશસિ ત્વં, મિત્રદ્રોહસ્તતો
નામ શુદ્ધ્યતિ ।”

આ છાયા અર્થવાહી છે. દેશભાષાના પાઠ બે પ્રતોની સરખામણી કરી
મૂકવામાં આવ્યાં છે. અર્થસૂચન જેમાંથી અધિકતર થાય તેવા પાઠો લીધા છે.

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણની ભાષા મહારાષ્ટ્રી અને અપભ્રંશ એ બન્નેના મિશ્રણયુક્ત છે.
આશું એ ઉદ્ધરણ ગદ્યમાં છે સિવાય કે વચ્ચે વચ્ચે ૬ ગાથા + ૨ ટુહા = ૮
પદ્ય છે. હાથપ્રતોની લખાણપદ્ધતિને કારણે એ અને ઓના લખવામાં ક્ષાત્રો ફેર
ન હોવાથી, એકલા પ્રથમાના ઓને કારણે આ ઉદ્ધરણની ભાષાને મહારાષ્ટ્રી
કહેવી શક્ય નથી.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

આશી એ કથાવસ્તુ નાટ્યદૃષ્ટિથી મૂકવામાં આવી છે. લેખક પહેલા વાક્યમાં
કથા કહેવાની શરૂ કરે છે; પણ તરત જ તેને કાંઈક યાદ આવે છે. ‘સલ-
જનને તો પિંડ આપવાનો રહી ગયો!’ પછીથી અલંકારયુક્ત ગદ્યમાં લેખક
પ્રથમ દુર્જનની વ્યાજસ્તુતિ કરે છે; (૫-૪૧.) ત્યારપછી સજ્જનપ્રશંસા એવા જ
અલંકારયુક્ત ગદ્યમાં લેખક કરે છે. (૪૧-૭૧.)

આ પ્રમાણે સજ્જનદુર્જનવિવેક અપભ્રંશમાં કવિઓ લખાઈ કરીને કરતા.
દા. ત. જુઓ મવિસયત્તકહા. સંધિ. ૧. કઢવક. ૩. ૪.

૩. ટિપ્પણ:—

૮. કહસડ [કીદશ:] અપભ્રંશપદ સિ. હે. ૮૧૪૦૩. મહારાષ્ટ્રી
પ્રાકૃત કેરિસો ।

હું-હું દાનપૃચ્છાનિવારણે । સિ. હે. ૮. ૨. ૧૧૭ ।

સુણડ=શુનકઃ વાંચો; શ્રુણોતુ છાયા ઓટી છે.

૧. પટ્ટિમાંસાસડ [પૃષ્ઠિમાંસાશક:] શ્વાને લાગુ પાડતાં ‘વિદ્યા
શાનાર’ દુર્જનને લાગુ પાડતાં ‘ચાલીઓ શાનાર.’ સરખાવો, દશવૈકાલિક.
૮.૧૦. અપુચ્છિઓ ન માસિજ્જા, માસમાણસ્સ અંતરા । પિટ્ટિમંસં
ન સ્વાદજ્જા માયામોસં વિવજ્જયે ॥ તેજ પ્રમાણે પ્રાકૃ પાદ્યો: પતતિ
સ્વાદતિ પૃષ્ઠમાંસં કર્ણં કલં કિમપિ રૌતિ શનૈવિચિત્રમ્ । છિત્રં
નિરૂપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકં, સર્વં સલસ્ય ચરિતં મશકઃ કરોતિ ॥
સુમાણિત ॥ પટ્ટિ=પૃષ્ઠિ । સિ. હે. ૮૧૪૩૨૧. ટીકા.

મસણસીલ (૧) મસનાર (૨) મક મક કરનાર.

તહે સપ્તમી બહુવચનનું રૂપ અપભ્રંશમાં નહું જ છે. સિ. હે. અથવા
તો સામાન્ય અપભ્રંશમાં તે દૃષ્ટિગોચર થતું નથી.

મંડલ કુતરો દે.ના. ૬. ૧૧૪. મંડલો સાળે ।

૧૦. મયર્હિ ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય હં છે. તૃતીયા અને સસમી બહુવચનનો પ્રત્યય હિં છે. (સિ. હે. ૮૧૪૩૪૭૧). મયર્હિ=મૃતાનામ્ એ નહિ જ ષષ્ઠીનું બહુવચનનું રૂપ છે.

૧૧. ઘઈ અપભ્રંશમાં વપરાતો અનર્થક નિપાત. સિ.હે. ૮૧૪૩૨૪૧.

માયહે ષષ્ઠી એકવચન નારીજાતિ; સરખાવો તહે=તસ્યા: સિ.હે. ૮૧૪૩૮૨૧ નું દ્ષાન્ત.

ષષ્ઠીમાંથી દ્વિતીયામાં સંક્રાન્તિ, જેમ નરજાતિના ષષ્ઠીના પ્રત્યય હોની થઈ તેમ. સરખાવો માર્કણ્ડેય પ્રા. સ. ૧૭. ૧૧.

૧૨. દુર્જનના પક્ષે 'હંમેશ કકઝાટ કરાવનારો' અને 'પોલા દેશકર પેસ જાના' એ નીતિને અનુસરનારો. સરખાવો પંક્તિ ૯.૩૫૨ ટાંકેલું સુભાષિત 'છિદ્રં નિરૂપ્ય સહસા પ્રવિશત્યશંકમ્ ।'

૧૩-૧૬. કાગડાના કર્કશ ધ્વાનની ઉત્તમતા એ છે જે પ્રોષિતપતિકાને કાગડો તેનાથી શુભ આગમનના શુકન આપે છે; અને છિદ્રોમાંથી તો કાગડો પોતાના આહારપૂરતું જ લે છે; જ્યારે દુર્જન પ્રોષિતપતિકા વ્યાકુલ સ્ત્રીઓને પોતાના કર્કશધ્વનિથી શારી નાચી દુઃખ પેદા કરે છે, અને તે બીચારીઓનાં કાંઈ પણ છિદ્ર કે દૂષણ ન હોય છતાં ય તેમના જીવિતને હણે છે.

૧૬-૨૧. દુર્જનની અને ગર્દભની સરખામણી કરે છે. અદ્વિમુત્તય=સામાન્ય રીતે અતિમુક્તતા એટલે મોગરો; પરંતુ કોઈ કોઈ સ્થળે 'દ્રાક્ષનો વેલો' પણ અર્થ થાય છે. ગર્દભ તેને ખાઈ શકતો નથી તેથી મનમાં જ વઘ્યા કરે છે. જાયલ્હિય=જાતા રૂપ જોવા જેવું છે.

૨૧-૨૪. કાલસર્પની સાથે દુર્જનને કવિ સરખાવે છે. દુર્જન અને સાપ બન્ને ય પારકાનાં છિદ્ર (દુર્જનપક્ષે, અન્યનાં દૂષણો, સર્પપક્ષે, બીજાં પ્રાણીએ સ્વોદેહાં દર) શોધે છે અને બન્નેયનો કુટિલગતિયુક્ત (દુર્જનપક્ષે-કપટનીતિથી ભરપૂર જીવનચર્યા વાળો; સર્પપક્ષે-વાંકીચૂંકી રીતે સરકી પૂરો કરાતો) માર્ગ છે. છતાં ય દુર્જન કરતાં એક રીતે સર્પ ઉત્તમ છે; કારણ કે સર્પ તો પારકાનાં સ્વોદેહાં દર શોધે છે, પોતે દર સ્વોદતો નથી; અને કુટિલ ગતિથી ચાલે છે પણ પોતાની ગતિથી શરમાતો હોય એમ પેટથી ચાલે છે—જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ બીજામાં છિદ્રો ઉત્પન્ન કરે છે અને જાણે અભિમાની (થડ્ડો=સ્તબ્ધ: મૂત કૃદન્ત<✓સ્તસ્મ્ અભિમાન કરવું) હોય તેમ ચાલે છે.

૨૫-૨૭. દુર્જનને વિષની સાથે સરખાવે છે.

૨૬. મહુરડ=ક્ષેર વિપંતુ મધુરં પ્રોક્તં ॥ (વઢી જુઓ આપ્ટે-સંસ્કૃત-અંગ્રેજી કોષ.) વિષ તો મુલે (=સ્વાદમાં) મધુરં હોય અને મન્ત્રોવડે તો તેનું ઉત્તમ સ્વાયણ બનાવાય. સ્વલ તો પહેલા અનુભવથી જ કઢવો હોય છે, અને ઘડેલી મન્ત્રણાઓને પણ તોડી નાચે છે.

૨૮-૨૯ દુર્જનને (=સલને) સ્વોલનો સાથે સરખાવ્યો છે. વન્ને ય ત્યક્ત-સ્નેહ (સ્વોલને પક્ષે-તૈલ વિનાનો; દુર્જનપક્ષે-પ્રેમવિનાનો) અને પશુભક્ત (સ્વોલને પક્ષે-પશુના ભોજનરૂપ; દુર્જનપક્ષે-પશુનું ભોજન કરે છે તે, એટલે માંસા-હારી); વઢી સ્વોલ તો જ્યારે પીલાય ત્યારે જ સ્નેહ (=તૈલ) ત્યજી દે છે અને બિચારો અજાણ સ્થિતિમાં પશુથી સ્વવાય છે; જ્યારે દુર્જન તો પહેલેથી જ સ્નેહ વિનાનો હોય છે અને જાણે છે છતાં ય પશુઓને (=પશુઓના માંસને) સ્વાય છે.

સામાન્યતઃ જૈનગ્રન્થોમાં 'માંસાહારી' કોઈને કહેવો એ અપરાધ છે. દા. ત. સરખાવો. મ. ક. ૧. ક. ૩. પં. ૯.-૧૦. દુઃસ્વયણવિયડ્ડુ શ્વકુ વિ દુમ્મદ સુયણસય । જો મક્કલ મંસુ તાસુ કહિ મિ કિં હોઈ વય ॥

૨૧-૨૮ દુર્જનને વિષા સાથે સરખાવે છે. દુર્જન અને વિષા બન્નેયને વિશિષ્ટ (=દુર્જનપક્ષે-ઉમદા, વિષાપક્ષે-પવિત્ર) માણસ ત્યજે છે; અને વન્નેયની આગલ પાછલ અસ્ફુટ શબ્દથી ક્ષુદ્ર (દુર્જનપક્ષે-છૂપી રીતે અસ્પષ્ટ ઉક્તિથી મંત્રણા કરતા હલકા માણસો, વિષાપક્ષે-અસ્પષ્ટ બમણાટ કરતી માણીઓ)ની મંદલી ગગણે છે. તો ય વિષા દુર્જન કરતાં સારી; કારણ કે એ તો કોઈ અન્ય વસ્તુનો ફેરફાર કરે છે જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ માતમાતના વિકારોથી ભરપૂર છે. એટલે કે વિષા બીજી વસ્તુના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલી છે; જ્યારે દુર્જન તો પોતે જ વિકારનું સ્થાન છે.

૨૬. મહનું ભળાંતસ્સ વર્તમાનકૃદન્ત વિશેષણ છે. વન્ને ય શબ્દો ષષ્ઠી વિભક્તિમાં છે. પરંતુ છાયામાં સંસ્કૃતની દૃષ્ટિએ તે વન્નેને સસમીમાં મૂક્યા છે.

૩૮-૩૯. દુહો છે. પ્રથમ પંક્તિમાં 'જેણ=જેથી કરીને' આ દુહાને પાછલી ગાથા સાથે વેવઢાવ્યા છે. બીજી પંક્તિમાં 'જેણ=જેથી કરીને' આ દુહામાં નથી. મગ્ગડ=પાછલ; જોડે છે. તેથી કરીને તેનું સમાન્તર દર્શક સર્વનામ આ દુહામાં નથી. મગ્ગડ=પાછલ; જુઓ દે. ના. ૬. ૧૧૧. મગ્ગો પચ્છા । મરાઠી-માગે, આજ્ઞા દુહાનો અર્થ:

-જેથી જારપુત્ર, દુર્જન અને દુષ્ટ ઘોડો એની આગળ કે પાછળ જવાનું શક્ય થતું નથી.

૪૮-૫૨. દુર્જનનિંદા પૂરી કરી, સજ્જનપ્રશંસા કવિ આરંભે છે, આ પંક્તિઓમાં સજ્જનની સરસામણી રાજહંસ સાથે કરી છે; રાજહંસ અને સજ્જન બન્ને ય વિશુદ્ધોભયપક્ષ (રાજહંસપક્ષ-જેની બજે ય પાંચ સફેદ હોય-છે; સજ્જનપક્ષ-જેનું પિતા અને માતા બન્નેયનું કુલ વિશુદ્ધ હોય-છે.) અને (સજ્જનપક્ષ-શબ્દને છૂટા કરી સમજવાની શક્તિયુક્ત, અને રાજહંસપક્ષ-ક્ષીરનીરવિવેકની શક્તિયુક્ત, અર્થ છે); તો ય એકાએક ભયંકર મેઘાદમ્બર ચઢી આવે તો માનસ સરોવર પહોંચવાનું દુઃખ હંસને થાય છે [અત્રે માનસિક દુઃખ થાય છે એવા પળ અર્થનો ધ્વનિ છે]. જ્યારે સજ્જન તો મેઘ જેવા શ્યામ અને આદમ્બરી સ્થલોનો સ્વભાવ જાણે છે એટલે તો તે જ્યારે તેમનાં આક્રમણ થાય ત્યારે તેનો માયનો સમજી હસતો જ બેસે છે.

૫૦-૫૧ દુહો છે અને પં. ૪૭-૪૮ અને પં. ૫૨ની સાથે તે એક જ વાક્ય બનાવે છે. તેના સંબંધે મૂઢની નીચે આપેલી ટીપ જુઓ.

૫૨-૫૫. આ પંક્તિમાં સજ્જનને પૂર્ણિમાચંદ્ર સાથે સરસાવવામાં આવ્યો છે. તે બન્ને ય સકલ કલાથી (સજ્જનપક્ષ-કલાઓ Arts. ચંદ્રપક્ષ-તેની સોઠ કલાઓ Digits) પૂર્ણ અને માણસોના મનને આનંદ આપનાર હોય છે. તો ય ચંદ્ર તો કલંકથી દૂષિત હોય છે અને અભિસારિકાઓના મનને પીડા આપનાર હોય છે (કારણ કે ચંદ્ર કામોત્પાદક તો હોય છે અને અભિસારિકા ચંદ્રના પ્રકાશમાં દેખાઈ જવાના ભયે પોતાના પ્રિયતમને મઝવા જઈ શકતી નથી.); જ્યારે સજ્જન તો નિષ્કલંક અને સર્વ જનને સુખ આપનાર હોય છે. દિહિ=ધૃતિ સુખ, સરસાવો ઉદ્ધરણ ૩. પં. ૧૬.

૫૫-૫૮. સજ્જનને મૃણાલ (=કમલનો વૈલો) સાથે સરસાવ્યો છે. બન્નેયને પીલે તો ય તેમના સ્નેહ-તંતુ (મૃણાલપક્ષ-તેની ચીકટ રેષાઓ; સજ્જનપક્ષ-પ્રેમનો બંધ)નો ધરો થતો નથી અને બન્ને ય સ્વૂંબ શીતલ હોય છે; છતાં ય મૃણાલ તો સ્વજુરી લગાડે તેવા સ્વભાવનો, અને જહ (=જલ' પર શ્લેષ સરસાવો. ઉદ્ધરણ ૫. પંક્તિ ૧૦૦)ના સંસર્ગમાં ઉછર્યો છે; જ્યારે સજ્જન તો મધુર સ્વભાવનો અને જેનો રસ વિદગ્ધજને વર્ધિત કર્યો છે તેવો છે.

૫૯-૬૨. સજ્જનને દિશાગજ સાથે સરસાવ્યો છે. બન્ને ય સ્વભાવે ઉન્નત (ગજપક્ષ-ઉંચો, સજ્જનપક્ષ-ઉમદા) છે, અને બન્નેયમાંથી અટક્યા વિના

દાન (ગજપક્ષ-મદ; સજ્જનપક્ષ-દાન)નો પ્રસર વહ્યા જ કરે છે; તેમાં ય દિશાગજનું તો મદવિકારથી (શ્લેષે કરીને-મદનું આગમન થાય તે સમયે) વદન શ્યામ થાય છે; પણ સજ્જનને તો મદ થતો નથી, અને દાન દેતાં તો તેનું વદનકમલ વિકસે છે.

૬૨-૬૫. સજ્જનને મુક્તાહાર સાથે સરસાવ્યો છે. બન્ને ય સ્વભાવે વિમલ (મોતીપક્ષ-શ્વેત; સજ્જનપક્ષ-શુદ્ધ) હોય છે; અને બન્ને બહુ ઉત્તમ ગુણ (મોતીની માઠાના પક્ષ-દોરા) યુક્ત છે. પણ મુક્તાહાર તો સેંકડો છિદ્રોથી ભરચક અને વનમાં (=પાણી; શ્લેષે 'વનમાં ઉછરેલો' એમ અર્થ આ વાક્યના છેલ્લા ભાગમાં લેવાનો છે) ઉછરેલો છે; જ્યારે સજ્જન તો કોઈ પણ છિદ્ર (=દૂષણ) વિનાના ગુણથી ભરપૂર છે અને નગરમાં ઉછરેલો નાગરિક છે.

૬૫-૬૯. સજ્જનને સમુદ્ર સાથે સરસાવ્યો છે. બન્ને ય ગંભીર (સમુદ્રપક્ષ-ઉંડા) સ્વભાવના અને મોટા અર્થ (સમુદ્રપક્ષ-રત્નોથી ભરેલો, મહાદ્રવ્યવાન; સજ્જનપક્ષ-મહાન હેતુવાળો) વાળા છે. પણ સમુદ્ર તો ઉત્કલિકા-વીચિઓ, ચિતાઓ)શતથી ભરપૂર છે અને નિત્ય કલકલ-અવાજથી (કકઝાટથી) બાજુએ ઉમેલા જનોને દુઃખ આપે છે; એમ જાણે દુઃખી સ્થિતિએ પામેલા કુટુંબનું અનુકરણ કરે છે. સજ્જન તો ધીર સ્વભાવનો હોય છે અને મધ જેવાં મધુરાં વચનોથી લોકોને આનંદ આપે છે.

૭૦-૭૧. સજ્જનગુણપ્રશંસાના ઉપસંહારની ગાથા છે.

॥ એકાદશમુદ્ધરણમ્ ॥

પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ માટે નીચેનાં પ્રમાણો લીધાં છે. તેના સંકેતશબ્દ પણ કૌંસમાં આપ્યા છે:—

- (1) S. P. Pundit's Edition of વિક્રમોર્વશીય (પં.)
- (2) R. Pischel: Materialien zur Kenntnis des Apabhramśa. P. 57-64, (પી.)
- (3) Nirnayasagar Edition with Ranganath's Commentary (રં.)
- (૪) દિ. બ. કે. હ. ધ્રુવ : પરાક્રમની પ્રસાદી (ધ્રુવ.)

૧. પ્રસ્તુત ગીતોની સમીક્ષા:-

આ ઉદ્ધરણમાં કાલિદાસના પ્રખ્યાત નાટક વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાંથી અપભ્રંશ ગીતો લેવામાં આવ્યાં છે. આ અપભ્રંશ ગીતો કાલિદાસનાં છે એમ તો કોઈ કહી શકે જ નહિ. એને માટે અનેક કારણો છે. (૧) આ ગીતો ઉત્તરની હાથપ્રતોમાં માલમ પડે છે; અને દક્ષિણની હાથપ્રતોમાં બીલકુલ માલમ પડતાં નથી. (૨) આ ગીતો અને મૂળની સંસ્કૃત ઉક્તિઓ વચ્ચે મેળ નથી. (૩) કેટલાંક બીજાં કારણસર-દા. ત. બંગાળના અસ્વાત તરફના પૂર્વદિશાના પવનનો ઉલ્લેખ (પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૩૯ જુઓ) તવ્વે=તાવત્ (પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૬ S. K. Chatterji. O. D. B. L. Intro § 61.) જેવાં બંગાળીરૂપ. આ પ્રયોગો બતાવે છે કે બંગાળ બાજુએ આનો ઉમેરો થયેલો હોવો જોઈએ. એટલે દક્ષિણની હાથપ્રતોમાં આનો ઉલ્લેખ નથી. (૪) બે ટીકાકારોમાંથી કાશીમાં રહી ટીકા કરનાર રંગનાથ આ અપભ્રંશ ગીતો પર ટીકા કરે છે; જ્યારે કાટયવેમને તો તેનો હ્યાલ સરખો ય નથી.

દિ. બા. કેશવલલ હર્ષદરાય ધ્રુવે આ ક્ષેપક અપભ્રંશ ભાગ વિષે વિસ્તારથી વિવેચન, પ્રસ્તાવના પા. ૪૦-૪૨ માં કર્યું છે. તે વિવેચન આ વિષય પરત્વે વિશેષ યોતક હોવાથી, તેનો નિષ્કર્ષ અમે આપવા યત્ન કરીએ છીએ. કાલિદાસનાં કોઈ પણ નાટકોમાં નહિ અને તેના વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાં જ અપભ્રંશગીત પ્રક્ષિપ્ત થવાનું કારણ એ છે જે તે અંકનો મોટો ભાગ સંસ્કૃત બોલનાર પાત્રનો અને લોકોત્તર કલ્પનામય વૃત્તાન્તવાળો હોઈ અપભ્રંશ સમજનારા લોકોને કેવળ દુર્ગમ નીવડે એવો હતો. આથી ભારત નાટ્યશાસ્ત્રના વત્રીસમા અધ્યાયની ધ્રુવાની યુક્તિ વાપરી અન્યોક્તિદ્વારા રાજાના સંચારથી પ્રેક્ષકને વાકેફ રાખવાનું કોઈને સૂઝ્યું. ધ્રુવાઓ ઉમેરાઈ અને તેની પાછળ અપભ્રંશ પદાત્મક કૃતિઓ પણ રચાઈ. આમ રસિક પ્રેક્ષકની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા ક્ષેપક અપભ્રંશભાગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. અપભ્રંશ કવિતા કાલિદાસની કૃતિને પડછે છાંયી લાગે છે. એનું સૌન્દર્ય રસમાં નહિ પણ સંગીતમાં સમાયું છે.

આ ક્ષેપક અપભ્રંશભાગ હેમચન્દ્રના અરસામાં કે જરા પહેલાં અને પ્રાકૃત પિજ્જલની પૂર્વે ઉમેરાયો હશે, એમ ભાષા પરથી લાગે છે. આમ આને લગભગ ૧૧ કે ૧૨મા સૈકાનું અપભ્રંશ કહેવાય.

આ અપભ્રંશ ભાગ છન્દ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ ઘણો ભ્રષ્ટ છે. પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં વિક્રમોર્વશીયનાં બધાં અપભ્રંશ ગીત લેવામાં નથી આવ્યાં. આ ઉદ્ધ-

રણમાં કુલ ૧૬ ગીત છે. આ સોઠ ગીતમાં ૧, ૮, ૯, ૧૧, ૧૩ ઉક્તિઓ નથી, જ્યારે બાકીનાં ૧૨ ગીત પુરુવા રાજાનાં ઉન્માદવચનો છે. આથી પરિસ્થિતિનું વાતાવરણ અને ઉક્તિની પરમતાને લઈને જ 'પુરુવાનાં ઉન્માદવચનો' એ અભિમાન ઉદ્ધરણને આપવામાં આવ્યું છે.

૨. ટિપ્પણ:-

૧-૨ ઉપદોહક ॥ ૧૨+૧૧ ॥ હં. શા. પા. ૪૨ (અ); વીજી પં. ક્તિમાં રં. અને તેને અનુસરી પં. 'ગુ.' ટીકામાં રં. નુ નિશ્ચયાર્થે । લક્ષી આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે "જ્યારે સ્વરેશ્વર નૂતન વિદ્યુતથી વિરાજિત શ્યામલ મેઘ વરસે છે, ત્યારે મૃગલોચની ઉર્વશીને કોઈ રાક્ષસ હરી જાય છે એમ મેં જાણ્યું." પ્રો. પીશલ નુ બદલે ન વાંચે છે. એક તો આ ગીત વિભાવના પછોની સ્થિતિને વર્ણવતું છે અને વઢી જાવ=યાવત્ ને ઘટાવવાનું છે. એને મેઘની વિભાવના અને ઉર્વશીને હરી જતા રાક્ષસની ધ્રાન્તિનો નિરાસ 'ફોરાં શરીરે અઢતાં' થાય છે. એટલે જ "જ્યાં સુધી નવ વિદ્યુતથી વિરાજિત શ્યામલ મેઘ વરસ્યો નહિ ત્યાં સુધી તો મેં જાણ્યું કે કોઈક નિશાચર મૃગલોચનાને હરી જાય છે!"

૩-૬. અનન્તરે ચર્ચરી એમ નાટકમાં નિર્દેશ કરી, આ અપભ્રંશ ગીત લખવામાં આવ્યું છે. ચર્ચરીની વ્યાખ્યા રં. પ્રમાણે:-દ્રુતમધ્યલયં સમાશ્રિતા પઠતિ પ્રેમભરાન્નટી યદિ । પ્રતિમળકરાસકેન યા દ્રુતમધ્યા પ્રથમા હિ ચર્ચરી ॥ આમ તે એક પ્રકારનો નૃત્તવિશેષ છે. પ્રા.પિ.પા.૫૨૩માં ચર્ચરી છન્દ આપ્યો છે, તેની સાથે આને કાંઈ લેવાદેવા નથી. છન્દ ૨૦ માત્રાના ચાર ચરણનો છે. પં. ૧માં બે માત્રા વધારે છે. જહ ને દૂર કરી મેઠ લવી શકાય.

૩. એમહં (રં.) એ હિતિ સંબોધને એવમર્થે વા । (પી.) હં મહં બાંચી અનેન મયા । સરી રીતે એમહં=હદાનિમ્ । અપભ્રંશમાં પ્રચલિતરૂપ લેવા યોગ્ય છે.

૪. (રં) તચ્છે વાંચે છે. ટીકા 'મહં તચ્છે જંજુ હિત્યાદયઃ=અહં, તદા; યદ્ યદ્ હિત્યર્થે દેશ્યશબ્દાઃ । બંગાળની હાથપ્રતો તચ્ચે વાંચે છે. એ જ રૂપ પ્રા. પિનાં ઉદાહરણમાં અને દોહાકોશમાં પણ આવે છે, તચ્છેના જેવો પ્રયોગ કોઈ અર્વાચીન દેશ્યભાષામાં નથી એટલે તે અસ્વીકાર્ય છે.

૭-૧૦ આ ઉક્તિ નથી પણ વર્ણનાત્મક ધ્રુવા છે. પ્રા.પિ. (પાન.૨૨૦) માં વર્ણવેલો અડિલા છન્દ લાગે છે. ૧૬ માત્રાનું ચરણ અને છેલ્લી બે માત્રા લઘુ એ તેનું લક્ષણ છે. પં. ૭, ૮. નિયમ પ્રમાણે મળે છે. કદાચ એમ પણ

હોય કે બીજી બે પંક્તિ ૨૧ માત્રાના બીજા છન્દની બનાવી હોય. આ છેવટની બે પંક્તિ અ. કા. જ.ના પ્રથમ કાવ્ય ચર્ચરીમાં છે. ત્યાં ટીકાકાર તે છન્દને **અર્ધવિંશતિમાત્રાકલિતં કુન્દનામકં છન્દઃ** એમ કહે છે. છં. શા. ૫ પા. ૩૭ (અ.) $૬ + ૪ + ૬ + ૫ = ૨૦$ માત્રાનો **રાસાવલય** આ છન્દને કહી શકાય.

વર્ણના પ્રત્યાવેશ કરતો રાજા આ ગીતમાં વસન્તનું વર્ણન કરે છે.

૧૧-૧૪ આ છન્દમાં બીજી જ ભ્રષ્ટતા છે. છન્દની પ્રથમ બે પંક્તિ ૧૫ + ૧૦ માત્રાની છે. અન્ધત્યેમિમાં **અ** દ્વિમાત્રિક છે. બીજી પંક્તિમાં છેલ્લા ભાગમાંથી સા છન્દની દૃષ્ટિ લેવાય છે. બીજી બે પંક્તિઓમાં ૧૩+૯ માત્રાનો છન્દ છે. ચિત્તેમાં પહેલી એક માત્રા ગણવી. પ્રથમ બે પંક્તિનો છન્દ છં. શા. ૪૨. (અ) પ્રમાણે વિદ્યાધરહાસ છે. છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં છં. શા. ૪૧ (બ) પ્રમાણે અભિનવવસન્તશ્રી નામે ચતુષ્પદી છે.

૧૫-૧૮. આમાં ૧૫ માત્રાનો પારણક છન્દ છે જેના લક્ષણનું વિવેચન પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે. પં. ૧૭માં દિટ્ટી છે તેને બદલે દિટ્ટિ વાંચો.

૧૯-૨૨. આમાં ૧૬ માત્રાનો અડિલા છે જેનું લક્ષણ આ જ ઉદ્ધરણ પં. ૭-૧૦. માં નિરૂપિત કર્યું છે.

૨૩-૨૪ આ ગીતમાં શશાંકવદના નામની ચતુષ્પદી છે. છં. શા. ૪૨. (અ)માં ચૌ દઃ શશાંકવદના । એ લક્ષણ બરોબર વેસે છે. $૪+૪+૨= ૧૦ \times ૪=૪૦$ આઠી કડીમાં કુલ માત્રાઓ. (પી.) મળાદિને સ્થાને મળાદિ વાંચે છે. તે છન્દોદ્દેશ્યે યથાર્થ છે. આપણે પણ મળાદિ વાંચવું પડશે, જો કે તેથી વ્યાકરણદૃષ્ટિ અર્થાન્તર તો નહિ જ થાય.

૨૫-૨૬. આમાં પણ ઉપરનો જ છન્દ છે. (પી.) **અક્કેક્કમ=અન્યો-ન્યં** । દે. ના. ૧.૧૪૫. વાંચી, વર્ધિત=વધેલો એમ અર્થ કરવા માગે છે. (રં.)ની સમજાવટ દૂરાકૃષ્ટ છે. **અક્કેક્કમ=અક્રમ યુગપદ્** એ અર્થ કરે છે. પ્રો. પીશલને અનુસરી “ જેમાં પ્રેમરસ અન્યોઅન્યને (પોતે અને પોતાની પ્રિય-તમાની અન્યોઅન્યતા) સ્ત્રીને વધ્યો છે, તે કામરસથી હંસયુવા સરોવરમાં છેલે છે. ” (રં.) વિયોગદશા સૂચવવા વર્ધિત=કપાઈ ગયેલો, એમ અર્થ કરે છે.

૨૭-૨૮ (રં.) ગજો અમતીતિ શેષઃ । ૧૪ માત્રાની દ્વિપદી; પ્રાસ મળતો નથી; ઇટલે ભ્રષ્ટ હોવાનો સંભવ છે. આ ઉક્તિ નથી પરન્તુ માત્ર વર્ણનાત્મક ધ્રુવા છે.

૨૯-૩૨. પ્રથમ બે પંક્તિમાં અડિલા જ્યારે ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાં પજ્જાડિઆ છે. આ બે છન્દોમાં ઘણી બાર બહુ ઓછો ફેર હોવાને સ્ત્રીને મેલ-મેલ થઈ જાય છે. જુઓ મ. ક. Intro. P. 29. બીજી પંક્તિમાં **નામિ-યતરુવરુ (ધ્રુવ)** એમ વાંચીએ, તો **લલિયપહારે** સાથે મેલ સચવાય.

૩૩-૩૪ છન્દ ભ્રષ્ટ છે. વરાહ=મુંડનું વર્ણન છે. આ ઉક્તિ નથી પણ ધ્રુવા છે. પેચ્છહુ ‘જુઓ’ પ્રેક્ષકોને ઉદ્દેશી પઢવા પાછલથી આવી ધ્રુવાઓ બોલાતી હતી તે બતાવે છે.

૩૫-૩૮ છન્દ અડિલા । પ્રથમ પંક્તિમાં ફલિહ અને પંક્તિ. ૨.માં **કુસુમે** ને બદલે **કુસુમહિં**.

૩૯-૪૪ આ ગીત છ પદનું છે. આદિ બે પદ $૨૫+૨૫=૫૦$ માત્રાનાં છે; અને અંતનાં ૪ પદ ૨૧ માત્રાના એક પદ લેલે છે. છપ પદમાં વર્ષાકાલનું વર્ણન છે. પરન્તુ સમુદ્રની તે સમયે સ્થિતિ શી હશે તેના તરફ વર્ણનનું લક્ષ્ય છે. પં. ૩માં રહંગ (રં.) વાંચે છે; પરન્તુ વિહંગમ (પં.) નો પાઠ છન્દની દૃષ્ટિ સ્વીકાર્યો છે. **કુંકુમસંસ્વ=કુંકુમવર્ણના** શંસ. પં. ૪. હાથી અને મગરથી મરપૂર, શ્યામ, અને કમલથી ઢંકાણો.

૪૫-૪૮ છન્દ બહુ જ ભ્રષ્ટ છે. ૨૬, ૧૮, ૨૬, ૧૮ આ પ્રમાણે માત્રાયુક્ત ૪ પંક્તિનો છન્દ થાય; પણ તેમાં ય સુધારા તો કરવા જ પડે. દા.ત. પં ૨. સરીરી વાંચવું પડે; પં. ૪. વિરહસમુદ્દહં વાંચવું પડે. પં. ૧માં મુદ્રાદોષ સુધારી સુંદરિ વાંચો. પં. ૪માં તહને બદલે તુહ એ પ્રચલિત રૂપ છે આ ગીત મૃગને ઉદ્દેશી બોલાયલું છે.

૪૯-૫૨ પૂર્વસન્દર્ભ આ પ્રમાણે છે: અયે કિં નુ સ્વલુ કુસુમરહિ-તામપિ લતામિમાં પશ્યતા મયા રતિરુપલભ્યતે । + + + + યાવ-દસ્યાં પ્રિયામુપકારિણ્યાં લતાયાં પરિલ્લંગપ્રણયી ભવામિ । (રં.) પ્રમાણે “ હે લતા, જો, હું હૃદય વિના મમું છું. જો વિદ્યાના જોગે ફરીથી પ્રિયા મને મળે, તો સ્વેચ્છા હું આ અરણ્યમાં તેને પ્રવેશ કરાવીશ નહિ [તારૂં રણે વિણ -કરમિ (વિનાકરોમિ=નિષ્કાસયામિ) ણિમન્તી (આન્તિ વિના યથા સ્યાત્ તથા ।] (રં.) અને ફરીથી વિરહવેદના કરાવતી તેને છૂટી મૂકીશ નહિ. ” આપણી વાચના પ્રમાણે “ લતા તરફ જોઈને મને હૃદયમાં ભાવના થાય છે, “ જો વિધિજોગે તે મને પ્રાપ્ત થાય તો હું આ વનમાં અમળ નહિ કરું અને વિરહદાહ પેદા કરતી તેને વિલૂટી નહિ કરું. ” મૂલમાં પાઠાંતરનું ટિપ્પણ જુઓ.

૫૩-૫૬ અડિલા છન્દ પ્રથમ બે પંક્તિમાં; છેલ્લી બેમાં પજ્જાડિઆ.

॥ द्वादशमुद्धरणम् ॥

१. कवि अने तेनो समयः—

काण्हना दोहाकोशमांथी केटलांक गीतो उद्धृत करी प्रस्तुत उद्धरणमां लेवामां आव्यां छे. काण्हना दोहाकोशनी वाचनानो आधार अमे वे आवृत्तिओ उपर राख्यो छे (१) महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री सम्पादित “बौद्धगान ओ दोहा” जेमां काण्ह अने सरहना दोहाकोश आपवामां आवेला छे; अने (२) M. Shahidulla: Le Chants Mystiques de Kanha et de Saraha जेमां पण काण्ह अने सरहना दोहाकोश आपवामां आवेला छे. आ उद्धरणनी विशिष्टता ए छे जे प्रस्तुत गीत पूर्व हिन्दुस्तान-बङ्गाळ अने आसाम-बाजुथी मळे छे.

काण्हना समयनी चर्चाने माटे आपणी पासे त्रण साधन छे:—(१) बौद्ध गान ओ दोहानी अंग्रेजी तेम ज बंगाली प्रस्तावना. (२) डो. सुनीतिकुमार चेटर्जी: The Origin and Development of Bengali Language: Introduction P. 120-123. (३) डो. शहिदुल्लानी Le Chants Mystiquesनी Introduction (Chapitre II Les Auteurs des Dohakosa). आ त्रण लखाणोने नीचेनी चर्चामां प्रमाण तरीके लेवामां आव्यां छे.

गोपीचन्द्रराजाना वैराग्यनां अने मत्स्येन्द्रनाथ गोरखनाथ अने भर्तृहरिनां गीत गाता, रखवता भरथरीआने आगणे घणीवार सांभळीए छीए. ए गवाती आख्यायिकाओ नाथसम्प्रदायनी छे. ते सम्प्रदायमां मुख्य ८४ सिद्ध छे. एक बार नाथसम्प्रदाय, पञ्जाब, टीबेट, बङ्गाळ अने लगभग आखा उत्तर हिन्दुस्तानमां प्रसरेलो हतो. काण्ह के काण्हपा (=कृष्णपाद) ए गोरखनाथ, मत्स्येन्द्रनाथ अने गोपीचन्द्र राजानो समकालीन हतो तथा टीबेटन अने हिन्दी परम्परा प्रमाणे, ८४ सिद्धमांनो ते एक हतो. काण्ह जालंधरिनो शिष्य हतो. गोपीचन्द्रनी माता मेनावती पण जालंधरिनी शिष्या हती. गोपीचन्द्रने जालंधरि खरो योगी छे तेनी प्रतीति थाय छे अने ते राजवैभव छोडी योगी बने छे, ए आख्यायिका सविबदित छे. डो. शहिदुल्लाना अभिप्राये मत्स्येन्द्रनाथ इ. स. ६५७ मां नरेन्द्रदेवना राज्यमां थई गयो. गोपीचन्द्र के गोविचन्द्र

टीबेटन इतिहासकार तारानाथना कहेवा प्रमाणे राजा विमलचन्द्रनो पुत्र अने माळवाना राजा भरथरी के भर्तृहरिनो भत्रीजो हतो. विमलचन्द्र, तारानाथना कहेवा प्रमाणे, धर्मकीर्तिनो समकालीन हतो. चाईनीस मुसापर इत्सींग इ. स. ६७३मां “अर्वाचीन समयना” बौद्ध धर्मना महान् आचार्योमांनो एक तरीके धर्मकीर्तिने गणावे छे. गोपीचन्द्र भर्तृहरिनो भत्रीजो हतो, ए दन्तकथा तो बङ्गाळनी बहार पण जाणीती छे. इत्सींगना कहेवा प्रमाणे, भर्तृहरि इ. स. ६५१ मां मरण पाग्यो. भर्तृहरिए जालंधरि पासे ज वैराग्यदीक्षा लीधी हती. जालंधरिनो गुरु, तारानाथ प्रमाणे इन्द्रभूति धर्मकीर्तिनो समकालीन हतो. आ बधी हकीकतने ध्यानमां लेतां डो. शहिदुल्लाना मते, काण्ह=कृष्णचार्यनो समय इ. स. ७००नी आसपास होवो जोईए (Intro. P. 27-28).

डो. सुनीतिकुमार चेटर्जीना मते काण्हनो समय इ. स. १२०० नी आसपास छे तारानाथ वे काण्हनो उल्लेख करे छे, एक वृद्ध अने एक नव्य. ‘चर्याचर्याविनिश्चय’नी चर्या ३६ नी एक कडीमां ते चर्यानो कवि काण्ह पोताने जालंधरिपादना शिष्य जेवो जणावे छे. वळी ए ज चर्यामां उल्लेखेलो लूइ-पाद, दीपङ्कर श्रीज्ञान के अतिशानी साथे अभिसमयविभङ्ग नामे तान्त्रिक कृतिनो सहकर्ता हतो. * अतिश इ. स. १०३८मां ५८ वर्षनी वयें टीबेट गयो. एटले काण्ह लगभग इ. स. ११८९नी आसपास थयो हशे एम तेमनुं मानवुं छे. मराठी संत ज्ञानेश्वरनी गुरुपरम्परा पण पोताना मतनी साखमां डो. चेटर्जी लवे छे.

भले आ वे अभिप्रायमांथी गमे ते खरा होय; परन्तु एक बात तो देखाई ज आवे छे के भाषा, लखाणनी धाटी अने विचारवलण उपरथी इ. स. ९५०-१२०० सुधीमां ज आ ग्रन्थोने आपणे लई शकीए. वधारामां आ लखाणनी हाथप्रत १४ मा सैका पढीनी छे अने लहीआनी अने आ गीतोनी परम्परा साचवनार सामान्य जनतानी भाषानी छाप आ लखाण उपर विपुल प्रमाणमां देखाई आवे छे.

* Shahidulla: Intro. P. 19. ‘प्रस्तुत तंत्र लूइपाए रच्युं हतुं; अने दीपङ्कर श्रीज्ञाने ते पर टीका करी हती’, एम ते तंत्रनी टीबेटन प्रतनी अतिम प्रशस्तितुं भाषांतर करी ते गणावे छे आ प्रमाणे डो. चेटर्जीए O. D. B. L. Intro §63, डो. हरप्रसाद शास्त्रीए Intro P. 14. मां ठरावेलो लूइपानो समय ज ते खोटो ठरावे छे एटले तेमना मूळभूत निगमन पर ज डो. शहिदुल्ला भा करे छे. बांचो: Shahidulla: P. 19.-24.

૨. દોહાકોશની ભાષા:—

આ પ્રશ્નનું અપભ્રંશ, જે સામાન્ય અપભ્રંશ અત્યાર સુધીનાં ઉદ્ધરણોમાં જોયું તે પ્રકારનું છે કે કોઈ બીજા પ્રકારનું? પ્રો. યાકોવી (સનતકુમારચરિત્ર Intro P. XVIII) ના અભિપ્રાયે કાળહ અને સરહના દોહાકોશનું અપભ્રંશ પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ છે. તેના કારણમાં તે જણાવે છે કે તેના વ્યાકરણપ્રયોગો ક્રમદીશ્વર, રામશર્મન અને માર્કણ્ડેયને અનુસરે છે. પરંતુ અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓ જેવી કે મૈથિલી, ઓરિયા, બંગાલી, આસામી હ. આ અપભ્રંશ સાથે સમ્બંધ ધરાવતી નથી. દા. ત. વ્રાસુ=વ્યાસ, સ્વાર્થે નરજાતિમાં હ અને નારીજાતિમાં હી, હમુ=અહમ્, મેર=મમ, તેર=તવ હ. માર્કણ્ડેયાદિ પૌર્વાત્ય વૈયાકરણો બતાવેલા વિશેષો અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્ય-ભાષાઓમાં માલમ પડતા નથી. આમ એક બાજુએ માર્કણ્ડેયાદિ નોંધેલી અપભ્રંશ ભાષા અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓની જનેત્રી નથી, એ તો સિદ્ધ જ છે.^૧ છતાં બીજી બાજુએ માર્કણ્ડેયાદિ નોંધેલા અપભ્રંશને પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ તરીકે જુદું ઓઝાવવા પ્રો. યાકોવી, ડો. શહિદુલ્લા આદિ પ્રયત્ન કરે છે. ડો. શહિદુલ્લા હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ અને રામતર્કવાગીશ, ક્રમદીશ્વર અને માર્કણ્ડેયે નોંધેલા અપભ્રંશની વિસ્તરણ: સરસ્વામણી કરે છે. (સદર Introduction P.45-53.) પરંતુ અપભ્રંશના પ્રયોગની બહુલતાને હિસાબે તેમણે બતાવેલા વિશેષો એવા નથી કે પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ તરીકે જુદી અપભ્રંશ ભાષા સ્થાપી શકાય. ટુંકમાં માર્કણ્ડેયે બતાવેલી નાગર અપભ્રંશ અને હેમચન્દ્રના વ્યાકરણની અપભ્રંશ જુદી છે, એવા સિદ્ધાન્તનું વિધાન વધારે પડતું છે. ત્યારે કાળહ અને સરહની ભાષાને કયા અપભ્રંશ તરીકે ગણવી? શહિદુલ્લા કાળહ અને સરહના અપભ્રંશને અર્વાચીન પૌર્વાત્ય દેશ્યભાષાઓ સાથે સમ્બંધ ન હોવાને કારણે, પ્રો. યાકોવીને અનુસરી તેને પૌર્વાત્ય અપભ્રંશ કહેતા નથી; પરંતુ તેમને મતે પ્રસ્તુત ગીતોનું અપભ્રંશ બૌદ્ધ અપભ્રંશ છે.^૨ અમારે મતે તો આ પળ અમ છે; કારણ કે સદર ગીતો

૧. Shabidulla; Intro. P. 33. સરસ્વાવો સુનીતિકુમાર ચેટ-રજીના શબ્દો "In the East, the local patois does not seem to have been cultivated after the days of As'oka." - O. D. B. L. Intro. P. 91.

૨. Shahidulla: Intro. P. 55 (see the conclusion of the chapter,).

સામાન્ય જનતામાં પ્રચલિત હોવાને લીધે^૩ સામાન્ય બોલીની છાંટ મૂઝ અપભ્રંશ પર આવી છે; દા. ત. કુચ્છ નાહિ (સદર ઉદ્ધરણ પં. ૧૦) કિ (પં. ૨૦. પં. ૩૪) જવ્વે-તવ્વે (ઉદ્ધ. ૧૩. પં. ૨૩. ૨૪.) इत्यादि. પ્રો. સુની-તિકુમાર ચેટરજી આ ભાષાને પાશ્ચિમાત્ય અપભ્રંશ કહે છે, તે યુક્ત છે. તેમના જ શબ્દોમાં, "The two Doha-kosas present the same dialect, which is a kind of Western (શૌરસેની) Apabhramsa, as its उ termination, its अह genetives, its इज्ज passives and its general agreement in forms with the literary Western Apabhramsa, amply indicate."^૪

૩. ઉદ્ધરણવસ્તુ અને પરિભાષાવિવેચન:—

દોહાકોશનાં ગીતનો વિષય બૌદ્ધ તન્ત્ર અને યોગને લગતો છે. લેખક આ તાન્ત્રિક વિષયને અનુરૂપ પરંપરાગત ગુહ્ય પરિભાષા વાપરે છે. ટીકાકાર તેને સંધ્યાભાષા કહે છે. આ પરિભાષા, ટીકા અને આ વિષયને લગતા બીજા તાન્ત્રિક પ્રશ્નોની મદદથી જ, સમજી શકાય છે. આપણા ઉદ્ધરણમાં વપરાયેલી પરિભાષા અમે નીચે પ્રમાણે સમજાવીએ છીએ:—

પં. ૧. નિરજ્જન ટીકાકાર સહજકાય. કાળહના અભિપ્રાયે આ સહજ સ્થિતિ તે માધ્યમિક બૌદ્ધની 'શૂન્યતા' છે. સરસ્વાવો પં. ૧૦ કુચ્છ નાહિ. હથયોગપ્રદીપિકા. ૪. ૩-૪માં નિરજ્જનના પર્યાયશબ્દોનો સમૂહ આપ્યો છે:—

રાજયોગસમાધિશ્ચ ઉન્મનો ચ મનોન્મનો
અમૃતત્વં લયસ્તત્ત્વં શૂન્યાશૂન્યં પરં પદમ્ ॥
અમનસ્કં તથાઽદ્વૈતં નિરાલંબં નિરંજનં
જીવન્મુક્તિશ્ચ સહજા તૂર્યા ચેત્યેકવાચકા: ॥

પં. ૫. એવંકાર-સુભાષિતસંગ્રહ (પા. ૭૬.) દેવેન્દ્રપરિપૃચ્છા-તન્ત્રમાંથી ટાંકે છે:—

એકારસ્તુ ભવેન્માતા વકારસ્તુ પિતા સ્મૃતઃ
બિન્દુસ્તત્ર ભવેદ્યોગઃ સ યોગઃ પરમાક્ષરઃ ॥
એકારસ્તુ ભવેત્ પ્રજ્ઞા વકારઃ સુરતાચિપઃ
બિન્દુશ્ચાનાદતં તત્ત્વં તજ્જાતાન્યક્ષરાણિ ચ

૩. પાહુડદોહા પ્રશ્ન જે પશ્ચિમ હિંદમાં લખાયો છે તેમાં આ બન્ને દોહા-કોશના દોહા, ચરણો અને શબ્દસમૂહ (phraseology) માલમ પડે છે.

૪. Chatterji. O. D. B. L. Intro. P. 112.

ટીકાકાર:-**एवङ्कारः शून्यताकरणाऽभिन्नरूपिणी महामुद्रा । करुणा**
शब्दनो बौद्धतन्त्रमां स्वाधिष्ठानचित्तरूपम् । = शुद्ध सत्ता. शून्यता
अने सत्तानો યોગ તે **एवङ्कार** (સરલાવો ઉદ્ધરણ. ૧૩. પં. ૧૭-૧૮).

अरविन्द=उष्णीषकमल एटले मेरुदण्डना शिखररूप रहेलं कमल जे
शून्यतानું આલય છે, જેમાં રહેલી શૂન્યતાની સાથે સત્તાનો લય થતાં પરમ
સમાધિસુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મહાસુખનું બીજ **एवङ्कार** છે.

પં. ૬. **सुरतवीर=योगी.**

मकरन्द=टीकाकारः-अच्युतं महारागं सुखम् । समाधिसुखनो अनुभव.

પં. ૭-૮. **गअण-समीरण-सुहवासे-सुखवास=परमशून्यता** જેમાં
પંચ મહાભૂત આકાશ વાયુ ઇત્યાદિ સમર રહ્યાં છે. તે પરમશૂન્યતામાંથી સઘળા
સુર અને અસુરની ઉત્પત્તિ છે.

પં. ૧૪. **पवण-घरिणि** प्राणावरोध ए योगप्रक्रियानुं एक अंग છે.
પ્રાણાવરોધરૂપી ગૃહિણી. સરલાવો હૃદયોગપ્રદોપિકા ૪. ૧૪.

यावाचैव प्रविशति चरन् मास्तो मध्यमार्गे
यावद्बिन्दुर्न भवति दृढः प्राणवातप्रबन्धात् ॥ ૬૦

પં. ૧૫. **महागिरिकन्दर=गिरि = करोडनो दण्ड; અને करोडना**
પોલાણમાં **सुषुम्णा** નાહી આવેલી છે. તેમાં શ્વાસ સ્થિર થતાં સકલ સંસાર
નિર્મૂલ થાય છે.

પં. ૧૯. **मनोरत्न=सत्ता (Existence); सहज=शून्यता.**

પં. ૨૩. **समरस** एटले सत्तानुं सहजमां एकरस थई जनुं ते; जेम
મીઠું પાણીમાં સમરસ થઈ જાય છે તેમ (સરલાવો પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણ પં. ૩૭-૩૮).

પં. ૨૬. **निर्वाण=शून्यता.**

પં. ૨૭-૨૮. **वरगिरिशिखरउत्तुंगस्थल=कमल जे मस्तकमां आवेळं**
છે તે; **गिरि = करोडदंड** તેનું શિખર=મગજ જે શૂન્યતાનું સ્થાન છે પંચા-
ણ=શિવ અથવા સિંહ. **करिवर=टीकाकार चित्तगजेन्द्र । शबर=शून्यता.**

પં. ૩૧. ૩૨. **घरिणि=टीकाकारः-ज्ञानमुद्रा=सत्ता.**

પં. ૩૦. ૩૫. **सहजक्षण = समाधिनी पळ.**

આ પરિભાષા સમજ્યા પછી, કાળહનાં આ ગીતોનો નિષ્કર્ષ સમજવો
મુશ્કેલ નહિ થાય. માધ્યમિક બૌદ્ધોની શૂન્યતાને તે પરમતત્ત્વ માને છે.

(સદર ઉદ્ધરણ. પં. ૭-૧૦). તે શૂન્યતાને પામવા મન્ત્ર, તન્ત્ર, વેદ, પુરાણ
ઇત્યાદિનો અભ્યાસ નિર્ણયક છે. (સદર. પં. ૨-૩; પં. ૩૧-૩૪.) સ્વં તો
વિત્ત કે મન, જેને લોધે સત્તા છે, તે શૂન્યતામાં લીન થવું જોઈએ તો જ
નિર્વાણ પમાય. શ્વાસને સુષુમ્ણામાં સ્થિર કરી, સત્તાને શૂન્યતામાં જેમ મીઠું
એકરસ થાય છે તેમ સમરસ કરી-એટલે કે **एवङ्कार** બીજ રોપી-સુરતવીર યોગી
હીલેલા કમલમાં-શૂન્યતાલયમાં રહેલ સહજક્ષણરૂપી મકરન્દનો વાસ લે છે.

૪ **छंदोरचना:-**

કઢી. ૧-૬, ૮, ૧૦-૧૨, ૧૪, ૧૫, ૧૮-૧૯. દોહા. ૧૩+૧૧

૧૩+૧૧

કઢી. ૭, ૧૩, ૧૬, ૧૭. પાદાકુલક. ૧૬ માત્રાનો છન્દ. (પ્રા.

પિં. પા. ૨૨૩-૨૨૪).

કઢી. ૯. દ્વિપદી. (પ્રા. પિં. પા. ૨૫૭.) ૬, ૫×૪,

૨(ગુહ)=૨૮ માત્રા.

૫. **टिप्पणः-**

૧ **लोअह<** સપ્તમી બહુવચન **लोअहि**; પ્રથમા એકવચન (શ.) લે છે તે
વરોબર નથી.

૨ **सिरिफल** ચિત્તવફલ. સરલાવો સંસ્કૃત કહેવત: **पक्वे चित्तवे**
काकस्य किम् । અથવા બજાલો કહેવત: 'વેલ પાકલે કાકેર બાબર કિ ?'
सिरिफल=नारीएल અર્થ લઈએ તો પળ અર્થને વાંધો નહિ આવે. બાહેરિત
भुमर्यान्त=भुमइ (સિ. હે. ૮૪:૧૬૧) બાહિર (સિ. હે. ૮૧:૧૪૪.)
પાલીમાં પળ એ જ રૂપ. **अलिअ=देश्य.**

૫ **अरविदष** તૃતીયા એકવચન. **लइअ=सम्बन्धक भूतकृदन्त**
(પ્રા. ગૂ. પ્રયોગ.)

૬. **मअरंदष** વાંચો; દ્વિતીયા એકવચન; **ए-प्रत्ययान्त.**

૭-૮. **सुहवासे, परिपुण्णए, सुन्नए, ए-प्रत्ययान्त** પ્રથમા એકવચન.

દેશ્યભાષાની અસર **वटिष** સંબોધનવિભક્તિ એકવચન.

૧-૧૦. **एप्रत्ययान्त** પ્રથમા. **कुच्छ** નાહિ દેશ્યભાષાની અસર.

૧૩ **उहैं । सि. हे. ८३।८९; ८१।५९. उब्भ, उद्ध; उह <**
उब्भ, उद्ध. અર્વાચીનતા તરફ દબતો પ્રયોગ. **उअन्ति** (પં. ૮) **उवज्जइ,**
विफारिआ < विष्फारिआ (પં. ૨૨.); **निवियार < निवियार**
(પં. ૨૫); આ પ્રયોગો અર્વાચીન દેશ્યભાષા તરફ દબે છે.

उहें=उद्धर्हि< ऊर्ध्व+स्मिन; तेवी ज रीते अहें

थाइ=संस्कृतछायामां स्थिति: । जे तसु=तस्य (पवनस्य) समजा. ववा पूरतું છે. (Bendall: Le Mus'oon, 1904. P. 261.) તસુ ને સ્થાને ઘડુ મૂકે છે. આ સુધારો સ્વીકારીએ તો (શ.) અને ટીકાકાર સાથે આપણે થાઈ=તિષ્ઠતિ લઈ શકીએ. ટીબેટનની સંસ્કૃતછાયા-નિશ્ચલં તિષ્ઠતિ થશે.

वेणिण-रहिभ-ऊर्ध्वगमन અને અધોગમન વિના સુષુમ્નામાં શ્વાસ સ્થિર થાય ત્યારે.

૧૪. घर=सुषुम्णा नाडी.

૧૫. गुहिर=गभीर. खरी रीते गहिर; सरखावो भुमयन्ति (પં.૪.) મુનહ (પં. ૨૦) ગુહિર (જુઓ પા. લ. મા.) શહિદુલા: ગુહિરમાં અદ્ધ (Contamination) ✓ ગુહ અને કુહરને લીધે આવ્યાનું માને છે. હાથ-પ્રતમાં કુહિર છે.

૧૮. दुरववाह<दुरवआह<सं. दुरवगाह. अववाह (જુઓ વરરુચિનો પ્રાકૃતપ્રકાશ ૮. ૩૪. G. P. 233.)

૨૦ મુનહ । સિ. હે. ૮૧૪૭ કિ=કિમ્ (દેશ્યપ્રયોગ.)

૨૧-૨૨. पह = मार्ग; योगमार्गे शून्यतामां लीन थवा यत्न करता जे योगીએ પોતાની બુદ્ધિ=સત્તાને શૂન્યતામાં બાંધી દીધી છે, તેણે આખું વિસ્તૃત જગત્ પોતાનામાં સંકેલી લીધું છે.

૨૪. भाय (શ.) ક્રિયાપદ તરીકે = विमेति । जरामरणेभ्यः न विमेति । આપણી સંસ્કૃતછાયામાં ભાયને નામ તરીકે લઈ ભયમ્ લીધું છે.

૨૬. मन=बुद्धि कांइ पण मानसिक कार्य करती नशी.

૩૨. पंचवण = पांच इन्द्रियोना विविध भोग. कि=किम् । (દેશ્યપ્રયોગ)

૩૭. जिम लोण विलिज्जइ इ० आ उपमा ठेठ उपनिषद्मां पण मालम पडे છે. (જુઓ છાંદોગ્યોપનિષદ્ ૬. ૧૩; સિ. હે. ૮૧૪૪૮. સરખાવો પાહુડદોહા । ૧૭૬ ।

जिम लोणु विलिज्जइ पाणियहं तिम जइ चित्तु विलिज्ज । समरसि हूवइ जीवडा काइं समाहि करिज्ज ॥

॥ त्रयोदशमुद्धरणम् ॥

૧. કવિ અને તેનું જીવન:—

આ ઉદ્ધરણ સરહના દોહકોશમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ ઉદ્ધરણનાં આધારભૂત પ્રમાણો બારમા ઉદ્ધરણમાં જણાવેલા ગ્રંથ 'બૌદ્ધ ગાન ઓ દોહા' અને ડૉ. શહિદુલાસંપાદિત Les Chants Mystique de Kanha et de Saraha છે. દોહાકોશનો ટીકાકાર અદ્વયવજ્ર સરહને સરોરુહવજ્ર, સરોરુહ કે સરોજવજ્ર નામ આપે છે. તારાનાથના ઇતિહાસ પ્રમાણે મહા-સિદ્ધ સરહ આર્યાવર્તના પૂર્વ પ્રદેશમાં રોલી નામના સ્થળે જન્મ્યો હતો. તે રત્નપાલ નામે રાજાનો સમકાલીન હતો. આ નામના રાજાએ આસામમાં ઇ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૫૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું; એટલે સરહ ઇ. સ. ૧૦૦૦ ના આસ-રામાં થઈ ગયો. સરહે દોહાકોશ ઉપરાંત બીજા અપભ્રંશ અને સંસ્કૃત ગ્રંથો રચ્યા છે; જે ટીકાકારનાં ટાંચણ, સુભાષિતસંગ્રહ ઇત્યાદિ પરથી મालમ પડે છે. (જુઓ વિસ્તૃત ચર્ચા માટે Shahidulla: Intro. P. 29.-32.)

દોહાકોશમાં કુલ ૧૧૪ ટીબેટન વાચના પ્રમાણે અને અપભ્રંશ પાઠ પ્રમાણે કુલ ૧૦૯ ગીત છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત ઉદ્ધરણમાં ૨૨ ગીત લીધાં છે.

૨. ઉદ્ધરણવસ્તુ:—

સરહ પણ કાળહની માફક શૂન્યતાવાદી છે; અને 'સહજસિદ્ધિ' નું જ પ્રતિપાદન કરે છે. હોમ, કર્મકાંડ ઇત્યાદિનાં ધર્તિંગ કરનાર બ્રાહ્મણ આચાર્યો ઉપર તે સખત કટાક્ષ કરે છે. (૧-૪) ત્યાર પછી ક્ષપણકના બાહ્યાચારની કટાક્ષ-પૂર્વક સ્ખર લે છે. (૫-૬) કહણા = સ્વાધિષ્ઠાનચિત્તરૂપ સત્તા અને શૂન્યતા એ બંનેનો એકરસ થાય તે જ મોક્ષ છે. કહણાને છોડી જે શૂન્યને લાગે છે, તે ઉત્તમ માર્ગ પામતો નથી; અથવા કહણા એકલીને જ સમજવા યત્ન કરે છે તે સંસારમાં મોક્ષ પામતો નથી. (૭) મંત્ર, તંત્ર, ધ્યેય, ધારણ, ધ્યાન એ બધાં ચ ચિત્તને સ્ખરે છે. (૮) તે દૈત્ય-સમાન માનવી અભિમાનને લીધે તત્ત્વ જોઈ શકતો નથી અને સર્વે સ્વરા જ્ઞાનનાં સાધનોને દૂષિત કરે છે. (૨) સત્તાને શૂન્યતામાં લય કરી સમરસ એવા સહજને પહોંચાય છે; તેમાં શૂદ્ર હો કે પછી બ્રાહ્મણ હો, તેનો ભેદ રહેતો નથી. (૧૦) એકલી સત્તાથી ઉત્પત્તિ થાય છે અને ક્ષયથી વિનાશ થાય છે. સત્તા (Existence) જ ન હોય તો પછી ઉત્પત્તિ થવાનું જ ક્યાંથી હોય? ભાવ અને ક્ષય બંને ય શૂન્યતાને પામતાં સ્વરો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ શ્રી ગુરુનાથ કહે છે.

(૧૧) વધા ય ઇન્દ્રિયવ્યવહાર કર; પળ મનને તો શૂન્યતામાં જ લીન કર; એમ કર્યા વિના એકલો રહી (શૂન્યતાથી વિમુક્ત રહી) તારો વ્યવહાર ચલાવીશ નહિ. (૧૨) ગુરુનો ઉપદેશ મરુસ્થલીમાં અમૃત જેવો છે. (૧૩) શાસ્ત્રો મળી માણસ પોતાને પંડિત કહેવડાવે છે; પરંતુ તે મૂર્ખ પોતાનાં જન્મ-મરણને વિનાશ્યાં નથી. (૧૪) ગુરુપદેશથી જીવનમુક્તિ પ્રાપ્ત કરનાર કોઈક જ હોય છે. (૧૫) વિષયોને વિશુદ્ધ કરી તેને ભોગવવામાં વાંધો નથી; કારણ કે તેમ કર્યા વિના કેવલ શૂન્યના આચરણથી જેમ વહાણનો કાગડો સમુદ્ર ઉપર ઝડવા જાય પણ પાછો વહાણ ઉપર જ આવે, તેમ તે વિષયને જ પુનઃ વળે છે. (૧૬) માટે જ મીન, પતંગિયું, હાથી, ભ્રમર અને હરણનું જૂથ જો. સરહ કહે છે, હે મૂર્ખ વિષયાસક્તિને બંધનરૂપ મા કર. (૧૭) હે પંડિતજન, આમાં શંકા ન કરશો; જે જ્ઞાન ગુરુએ મને આપ્યું છે, તેમાં શું હું એવું સુગોપ્ય કહું છું? (૧૮) ઘોર અંધકારમાં જેમ ચંદ્રરૂપી મણિ પ્રકાશ આપે છે, તેમ સહજ સુખ એક જ ક્ષણમાં વધાં ય પાપ હરી લે છે. (૧૯) ઘરમાં પણ ન રહીશ અને વનમાં પણ ન જઈશ; કારણ કે જ્યાં ત્યાં સત્તાસ્વરૂપ બુદ્ધિ છે તે જાણ; જ્યાં વધું ય શૂન્યતામય છે ત્યાં ભવ ક્યાં અને નિર્વાણ ક્યાં? (૨૦) ઘરમાં કે વનમાં ચાલું જ્ઞાન નથી; એ એક ભેદી વસ્તુ જાણ. સ્વભાવના નિર્મલત્વમાં તેને શોધ; તે એકલું જ અવિકલ છે. (૨૧) આ આત્મા છે અને આ અનાત્મા છે; એમ જે કોઈ ભાવના કરે છે, તેણે બંધ વિના આત્માને વદ્ધ કર્યો છે; જો કે આત્મા તો પણ વિમુક્ત જ છે.

૩ છંદોરચના:—

કઢી. ૧-૫, ૭, ૯, ૧૨. પાદાકુલક । ૧૬ માત્રાનું એક ચરણ; અને એવાં ચાર ચરણ.

કઢી. ૬. ડૉ. શહિદુલ્લાના અભિપ્રાયે, આ એક જ કઢી ત્રણ જુદી જુદી કઢીઓ છે; અને તે ત્રણેય કઢીઓને તે દોહા કહે છે. પરંતુ સામાન્યતઃ દોહા-નું લક્ષણ ૧૩ + ૧૧ = ૨૪ એમ હોય છે. જ્યારે પ્રસ્તુત કઢીમાં 'છપ્પા'ની રીતને અનુસરી, ૧૧ માત્રા પછી યતિ આવે છે અને ત્યાર પછી ૧૩ માત્રા આવે છે. વઢી ૨ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૪ + ૨ (— —) = ૨૪ માત્રા-આ પ્રમાણે પ્રા. પિ. પા. ૧૭૭ ઉપર છે. પરંતુ પ્રા. પિ. માં છપ્પાની ઉપ-સંહારાત્મક પંક્તિઓ ૨૮ માત્રાના ઉલ્લાલની મૂકવી જોઈએ જે અહિં નથી. અહિં તો ૨૪ માત્રાની બીજી પંક્તિઓ પ્રમાણે જ ઉપસંહારાત્મક પંક્તિઓ મૂકી છે. આ ઉપરથી આ એક પ્રકારનો 'છપ્પય' હોય એમ લાગે છે.

કઢી. ૮, ૧૧, ૧૪, અડિલા । ૧૬ માત્રાનો છંદ પરંતુ છેલ્લી બે માત્રા લઘુ.

કઢી. ૧૩, ૧૫-૨૨. દોહા । ૧૩ + ૧૧ । ૧૩ + ૧૧ ॥

કઢી. ૧૦ આ છંદ ૧૧ + ૧૩ અને છેલ્લી બે માત્રા લઘુ-એ પ્રકારનો છે; એટલે સ્પષ્ટ દોહો તો નથી જ, જો કે ડૉ. શહિદુલ્લા તેને દોહો જ કહે છે.

૪ ટિપ્પણ:—

૩ વિણુઆ । સિ. હે. ૮/૧૧૫૬ । અને પ્રા. સ. ૩.૧. વિણુ < વિણ । હંસઉવેસે । (શ.) ટીવેટન (A.) = હંસોપદેશેન; ટીવેટન (B.) = હંસકવેશેન. ટીકાકાર = પરમહંસવેશેન ।

૫. અઈરિય < સં. આચાર્ય; પ્રા. આયરિય કે આઈરિય (સિ. હે. ૮/૧૧૫૬૧; G. P. 131.); < પૈ = સં અનેન (ઉદ્ધરણ ૧૧. પં. ૧૪.) જુઓ. સિ. હે. ૮/૪૧૩૯૧.

૬. વડસી = સં. ઉપવિશ્ય । જાલી < જાલહ = સં. જ્વાલયતિ; ચાલી < ચાલહ = સં. ચાલયતિ. મૂળનો મુદ્રાદોષ સુધારો:— 'વડસી ઘંડા ચાલી' એમ વાંચો.

૭. લુલુલુસાઈ ધ્વનિક્રિયાપદ. ગૂ. લૂસફૂસ કરવી; બંગાળી. ફુસફુશાના. ધંધી = સંવધક ભૂતકદંત ✓ ધંધ = છેતરવું. સરલાવો ધંધા (દે. ના. ૫. ૫૭.) ગૂ. 'ધંધો' અને 'ધાંધલ' < ધંધ + લૂ સ્વાર્થ.

૮. રાંડેલીના, મુંડેલીના કે બીજા કોઈના વેશથી દક્ષિણના હેતુથી સ્ત્રી-ઓને દીક્ષા દે છે. દક્ષિણ-ઉવેસેની છાયા દક્ષિણા-ઉદ્દેશેન એમ કરવી. મૂળની છાયા દક્ષિણાપદેશેન ઓટી છે.

૧-૨. કર્મકાંડીના પ્રત્યે કટાક્ષ; ૩-૪. પરિત્રાજકો સામે કટાક્ષ; ૫-૮. શૈવ આચાર્યો સામે કટાક્ષ.

૯-૧૬. જૈન ક્ષણકો સામે કટાક્ષ.

૯. નગ્ગલ = નગ્ગ + અલ્લ સ્વાર્થ પ્રત્યય. ગૂ. નાગડો. ઉપાદિઅ-કેસે કેશલુંચન જૈનસાધુઓ કરાવે છે તેના સંબંધે.

૧૦ જાન = યાન મોક્ષનું સાધન; સરલાવો ઉદ્ધરણ. ૯. પં. ૨૯;

મોક્ષ-ઉપસે = મોક્ષોદ્દેશેન છાયા કરવી; જો કે મૂળની છાયા મોક્ષા-પદેશેન કરેલી છે.

૧૪. જાણ = જ્ઞાન.

૧૫. ભાવહ = સં. ભાવયતિ (Pischel, Materialien 420, 4) (શ.) = સં. ભાતિ । સિ. હે ૮૧૪૨૪૦૧ ને અનુસરી. સરખાવો 'મે ભાતિ = મને લાગે છે' એ સંસ્કૃત પ્રયોગ. એ જ પ્રકારનો અર્હિ પ્રયોગ છે. 'મહુ ભાવહ.'

૧૭-૧૮ કરુણા અને શૂન્ય એ બન્નેનું તાદાત્મ્ય જોઈએ; જુઓ ઉદ્ધરણ ૧૨ની પ્રસ્તાવનામાં પરિભાષાવિવેચન.

૧૯-૨૦ પાહુડદોહા । ૨૦૬ । મંત ન તંતુ ન ધેડ ન ધારણ ૬૦ ધ્યેય = ધ્યાનનું પ્રતીક; ધારણ = ધ્યાન.

૨૧-૨૨. દત્ત = દૈત્ય. તે દૈત્ય બધાં મોક્ષનાં સાધનોને પોતાના અભિ-માનથી દૂષિત કરે છે.

૨૩ મળ અત્યવળ જાહ । આ શબ્દસમૂહ, પાહુડદોહા । ૧૮૩ । ૧૬૮ । માં શબ્દશ્ચ: દેખા દે છે. 'બુદ્ધિ શૂન્યતામાં મઠી જાય.'

૨૫-૨૬. એકલી સત્તા, કે એકલી શૂન્યતા નકામી છે; ભાવાભાવ એ જ સ્વરો યોગ છે. આમાં માધ્યમિકોનો નાસ્તિવાદ ઉત્તમ રીતે જણાવ્યો છે.

૨૮. આલમાલ ટીકાકાર:-ઋયવિક્રયાદિ. જૈનસંસ્કૃતગ્રંથોમાં આલ-જાલ = જંજાલ એ અર્થમાં આવે છે. ભરટકદ્વાત્રિશિકા (Ed. Her-
tel P. 21.) આલમાલં લપતિ = અસંબદ્ધ બોલે છે.

૩૨ અમળાગમન । અમળા < પ્રા. આઅમળ < સં. આગમનગમન (શ.) છાયામાં ગમનાગમન । લખ્યું છે. સરખાવો પાહુડદોહા । ૧૩૭ । ગમળાગમળાવિવજ્ઞિયડ ।

૩૬. વોહિત્થ । દે. ના. ૬. ૯૬. સં. વહિત્ત; હિં. બોહિત, બોહિથ. ગૃ. બોયું (?) = સ્વરાવાની ચેતવણી આપવા માટે દરિયામાં તરતો રાખેલો લોઢાનો ગોલો.

૪૧. સે ડ = તત્ તુ ।

॥ ચતુર્દશમુદ્ધરણમ્ ॥

આ ઉદ્ધરણમાં પ્રકીર્ણ અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે.

૧. વિ. સં. ૬૪૫ પહેલાંનું :—

આ ગીત વસુદેવહિંદી નામે પ્રાકૃતગ્રંથમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથના અસ્તિત્વની સાચા આચાર્યશ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે તેમના વિશેષણ-વતી નામે અઘાવધિ અપ્રકાશિત એક પ્રકરણગ્રંથમાં નીચેની ગાથાઓમાં આપી છે:—

સામાયજુત્તીણ ઉસમસ્સ ધનાદઓ ભવા સત્ત
હોંતિ ચ પિંડિજ્જંતા વારસ વસુદેવચરિયમ્ ॥ ૩૧ ॥
સંખેવત્થા જુત્તીણ, સત્ત હ્યરે સહાણુભૂય ત્તિ
સિજ્જંસેણજ્જાયા, હોસુ વિ સંપિંડિયા સવ્વે ॥ ૩૨ ॥

વસુદેવહિંદીને વસુદેવચરિય પળ કહેવામાં આવતું (જુઓ વ. હિં. પા. ૧. પં. ૧૬.). શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના સમય સંબંધે શ્રીજિનવિજયજી લખે છે. "આસ કાંઈ વિરોધી પ્રમાણો નજરે ન પડે, ત્યાં સુધી પટ્ટાવલિયોમાં જે વીરસંવત્ ૧૧૧૫-વિક્રમ સંવત્ ૬૪૫ ની સાલ એમના માટે લખેલી છે, તેનો સ્વીકાર કરીએ તો કશી હરકત નથી." (જીતકલ્પની પ્રસ્તાવના, પા. ૧૬.)

ગીતનો અર્થ:—

ધમ્મિલ્લ પરણ્યો છતાં અધ્યયનપ્રવળ ચિત્ત રાખી, વિષયોપભોગમાં આસક્ત થતો નહિ. એક દિવસ ધમ્મિલ્લની સાસુ તેને ઘેર આવી. તેની પત્નીએ પોતાની મા આગળ પોતાનું દુઃખ રડવા માંડ્યું:—

(ધમ્મિલ્લ) પોતાની પાસે પાટી (= કાષ્ઠપટ્ટિકા, ચતુરશ્લિકા) ગોઠવી, રેવાના પાણીથી ભરેલી, શશીની કાન્તિ સમાન ઉજ્જવલ સ્વદીને લઈને, ઉદ્દિમ અને એકલી સૂતેલી મારી પ્રત્યે પળ આવી રાત સમાન-સર્વળ ગોલે છે.

કપ્પિ, ગેળ્હેપ્પિ અપગ્રંથ સંબંધક ભૂતકૃદંત.

રેવાપયપુણ્ણિયં ધમ્મિલ્લ કુશાગ્રપુરનો હતો; કુશાગ્રપુર કદાચ રેવાકાંઠાનું નગર હોય તેથી રેવાનો અત્રે ઉલ્લેખ હોય એ સંભવિત છે.

૨. વિ. સં. આઠમા સૈકાના પૂર્વાર્ધ:—

આ દુહો જિનદાસગણિમહત્તરની આવશ્યકસૂત્રચૂર્ણિમાં આવે છે. જિનદાસ-
ગણિ વિ. સં. ૭૩૩ માં પોતાની નન્દિસૂત્રની ચૂર્ણ પૂરી કરી. (જુઓ જીત-
કલ્પ. પ્રસ્તાવનાનું પરિશિષ્ટ ૧. પાન. ૧૯.)

ગીતનો અર્થ:—જે શકટાલ કરશે તે નંદરાજા જાણતો નથી. નંદરાજાને
મારી, શ્રીયક(=ચન્દ્રગુપ્તને)ને તે રાજ્ય પર મૂકશે.

ગંદો = ગંદુ માત્રા પ્રમાણે; ઇટલે અપભ્રંશરૂપ.

મારેવિણુ સંબંધકભૂતકૃદંત (અપભ્રંશ).

આ પરંપરાગત દુહો વિ. સં. ૧૦૫૫ માં વર્ધમાનસૂરિ (ઉપદેશપદ-
વ્યાખ્યા), વિ. સં. ૧૧૭૪ માં મુનિચન્દ્રસૂરિ (ઉપદેશપદવ્યાખ્યાટીકા), તેમ
જ ભદ્રેશ્વરસૂરી જે આ જ અરસામાં થઈ ગયા તે તેમની કથાવલી (અપ્રસિદ્ધ)
માં નોંધે છે.

હરિભદ્રસૂરિ તેમની આવશ્યકવૃત્તિ. પાન. ૬૯૪ પર પળ આ દુહો નોંધે
છે. આ માટે જુઓ અ.કા.ત્ર. ની પ્રસ્તાવના. પા. ૧૦૩—૧૦૪; અને
તે પાન નીચેની નોંધો.

૩-૪ ઉદ્ધોતનસૂરિની કુવલયમાલા(વિ. સં. ૮૩૫)માંથી
નીચેના બે દોહા લેવામાં આવ્યા છે. પ્રસ્તુત લેખકની માહિતી ઉદ્ધરણ. ૧૦ ની
પ્રસ્તાવનામાં આપવામાં આવી છે.

ગીત ૩ નો અર્થ:—“ પછી ગ્રામનટીય આ ગીત ગાયું:—જે જેને વહાલું
જન હોય તેની સાથે જો વીજું કોઈ ક્રીડા કરે, અને જો તે જાણે અને (તે
અન્યજન) જીવતું હોય તો પેલો તેના પ્રાણ લે જ.”

રત્નપ્રભસૂરિના કુવલયમાલાના સંસ્કૃતસંક્ષેપ (પા. ૩૮. સં. ચતુર-
વિજયજી) માં નીચે પ્રમાણે સંસ્કૃત છાયા છે:—

તાવદિદં નટયા ગીતમ્ । ઇષ્ટં યન્માનુષં યસ્ય તદન્યેન રમેત
ચેત્ । સ જાનન્નેવમિર્પ્યાલુરાદત્તે તસ્ય જીવિતમ્ ॥

ભાષ્યારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટની પ્રત :—પં. ૨. વિ તો । જેસલમીરભંડારની પ્રત
વત્તો; (મં.) પાણ । (જે.) પ્રાણ.

ગીત ૪ નો અર્થ:—રાત્રિના પાછલા યામે કોઈક ગુર્જરપથિકે વઢદની
લેંચવાની મુશ્કેલી સંબંધી ગાયું:—ધવલ (વઢદ) જેમ જ સગો અસહાય
(વઢદપક્ષે-ધુરા ધારણ ન કરી શકે તેવાનો) જનનો ભાર ન લેંચે, તો તે
કોઈ અને આંગણાની શોભા જેવો, નકામો રહ્યા જેવો, અને દમ વગરનો છે.

છેલ્લી પંક્તિમાં (જે.) સેસડ વજં(=વજ્જિય?) સારુ । (મં.)
સેસડ તદ્વિયસારુ ।

રત્નપ્રભસૂરિનો સંક્ષેપ (પા. ૫૩) :—

પાશ્ચાત્યયામે કેનાપિ ગુર્જરપથિકેન ગીતમ્ ।-
ધવલ ઇવ યોઽત્ર વિધુરે સ્વજનો નો ભારકર્ષણે પ્રવળઃ
સ ચ ગોષ્ઠાંગણભૂતલવિભૂષણં કેવલં ભવતિ ॥

૫. આનન્દવર્ધન ના ધ્વન્યાલોકમાંથી :—(વિ. સં. નવમા સૈકાનો
મધ્યભાગ). આ દુહો નિર્ણયસાગરની આવૃત્તિમાં અતિશ્રષ્ટ છે.

૬. શીલાંકાચાર્યની સૂત્રકૃતાંગની ટીકામાંથી. (વિ. સં. ૧૦ મા સૈકાના
પ્રથમાર્ધમાં) જુઓ. જીતકલ્પ (સં. જિનવિજયજી) ની પ્રસ્તાવના પા. ૨૯;
વઢી જેસલમેરભંડારની સૂચિ (G.O.S.) નં. ૪૩, ૪૪.

નીચે પ્રમાણે આગમોદયસમિતિની આવૃત્તિમાં પ્રસ્તુત ગીત માટે પૂર્વાપર
સંબંધ છે:—

૪. સ્ત્રીપરિહા । ઉદ્દેશ. ૧ । ૧૦.

અહ સેઽનુતપર્દ પચ્છા, મોચ્છા પાયસં વ વિસમિસ્સં ।
પ્વં વિવેગમાદાય, સંવાસો નવિ કપ્પણ દવિષ ॥ ૧૦ ॥

इत्येवं बहुप्रकारं महामोहात्मके कुटुम्बकृते पतितो अनुतप्यते ॥

किं च—‘अह से’ इत्यादि । अथासौ साधुः स्त्रीपाशावबद्धो मृगवत्
कूटके पतितः सन् कुटुम्बकृते अहर्निशं क्लिश्यमानः पश्चादनुतप्यते, तथाहि-
गृहान्तर्गतानामेतदवश्यं संभाव्यते तद्वत्—

“ कोद्वायओ को समचित्तु

काहोवणाहि काहो दिज्जउ वित्त ।

को उग्घाडउ परिद्वियउ परिणीयउ को व कुमारउ

पडियतो जीव खडप्फडेहि पर बंधइ पावह भारओ ॥१॥[‡]
 शीलांकनी सूर्यगडांगनी टीका (आ. स. आवृत्ति पा. १०७) मां नीचे
 प्रमाणे बीजो दुहो पण छे:—

वरि विस खइयं न विसयसुहु इकसि विसिण मरंति ।
 विसयामिस पुण घारिया णर णरहि विपडंति ॥

॥ शब्दकोशः ॥

[‡]आगमोदय समितिनी आवृत्तिमां नीचे प्रमाणे छाया आपी छे:—
 क्रोधिकः कः समचित्तः । कथं उपनय कथं ददातु वित्तं ॥
 कः उद्घाटकः परिहृतः परिणोतः को वा कुमारकः ।
 पतितो जीव खटस्फेदः प्रवध्नाति पापानां भारम् ॥

॥ शब्दकोशः ॥

શબ્દ પછીના બે અક્ષર અનુક્રમે ઉદ્ધરણ અને પંક્તિ બતાવે છે.

વિશેષનામ, કેટલાક અપવાદ સિવાયના તત્સમ શબ્દો ઇ• લેવામાં આવ્યા નથી. દેશી શબ્દોની તથા અર્વાચીન દેશ્યભાષા અને ધ્રુવ શાસ કરીને ગૂજરાતી શબ્દો સાથે સમ્બંધ ધરાવતા શબ્દોની ધ્યાનપૂર્વક નોંધ લેવામાં આવી છે.

સંકેતશબ્દો:—સરખાવો (સ. =); ગૂજરાતી (ગૂ.); હિંદી (હિં.); મરાઠી (મ.); બંગાલી (બં.); દેશીનામમાલા (દે. ના.); સિદ્ધહેમચન્દ્ર (સિ. હે.); પાઠ્યલક્ષિનામમાલા (પા. મા.); પાઠ્યસદ્મહાણવો (પા. સદ્. મ.); ટિપ્પણી (ટિ.); પ્રા. ગૂ. = પ્રાચીન ગૂજરાતી; ગ્રા. ગૂ. ગ્રામ્ય ગૂજરાતી; ત્રાવિહીભાષાઓ (ત્રા.); પાલી (પાલી.); મારવાડી (મા.)

૧૧૬

અ [વ, અપિ] ૨. ૧૫૯. ગૂ. ધ
અહરિઅ [આચાર્ય] ૧૩. ૫.
અહસ [ઈદશ] ૧૨. ૧૩. હિં.
એસા; મ. અસા. પ્રા. ગૂ. ઇસ્યું.
અક્ષાડ [અક્ષવાટ] ૩. ૧૫૦.
ગૂ. અક્ષાડો; મ. હિં. અક્ષાડા
✓અક્ષ [આ+હ્યા] ૧૧. ૨૯.
અક્ષાણ [આહ્યાન] ૫. ૧૦૦.
અક્ષિ [અક્ષિન્] ૧. ૩૧. ગૂ.
મ. હિં. આંચ
અગ [અમ] ૩. ૧૫. ગૂ. મ. હિં.
આગે; આગલ

અગિ [અગ્નિ] ૧૩. ૧. ગૂ. મ.
હિં. આગ; પ્રા. ગૂ. અગ્નિ. હિં. આગિ
અગ્ધ [અર્ધ્ય] ૫. ૧૨૧.
અંધ [અંધ્રિ] ૪. ૬૬.

અચ્ચમ્બુય [અચ્ચમ્બુત] ૫. ૨૨૧.
અચ્ચંત [અચ્ચન્ત] ૩. ૫.

✓અચ્છ [અમ્] ૨. ૯૩. ગૂ.
છે; પ્રા. ગૂ. આછિ; વં. આછે.

અજ્જુત [અયુક્ત] ૬. ૧૪. ગૂ.
અજુગતુ

અજ્જ [અય] ૧. ૯૫. ગૂ. મ. હિં.
આજ.

અજ્જોણિય [અયતન] ૩. ૧૧૪.
સ. = પાલી. અજ્જહો, અજ્જુહો
પ્રા. ગૂ. આજુનક ગૂ. આજનું.

અચ્છેરય [આશ્ચર્યક] ૬. ૧૧૬.
ગૂ. હિં. અચરજ.

✓અંચ [અર્ચ કે અચ્ચ] ૧. ૮૮.
અંચલ ૫. ૧૧. ગૂ. આંચલો

અહુવિ [અટવી] ૫. ૨૦૬. ત્રા.
અહવિ

અઠમ [અઠમ] ૪. ૧૭૯. ગૂ.
આઠમો; મ. આઠવા

અઠવીસ [અઠાવિંશતિ] ૩. ૧૨૭.
ગૂ. અઠાવીસ. મ. અઠાવીસ.

અઠારહ [અઠાદશ] ૫. ૨૪૯.
ગૂ. અઠાર, અઠાઠ (વ્યત્યય).
હિં. અઠારહ

અળેકક [અન્યદ્+એક] ૨. ૫.
મ. આળિક

અળેત્ત [અન્યત્ર] ૨. ૧૭૩.

અત્થકકુ [અસ્તાઘ] ૨. ૧૩૫.
ગૂ. અથાગ; મ. અથાક, અથાંગ

અત્થમઝ [અર્થવત] ૩. ૧૨૬.

અત્થવળ [અસ્તમન] ૭. ૧૪૮.
ગૂ. આથમળું

અંતેઝર [અન્ત:પુર] ૧. ૧૪.

✓અંદોલ [આંદોલ] ૧. ૨૦.

અંધલ [અંધ+લ] ૫. ૪૮.
ગૂ. આંધલું મ. અંદલા

અદ્ધ [અર્ધ] ૧. ૪૭. ગૂ. અરધું,
અધ. હિં. આધા

અપ્પા [આત્મન્] ૭. ૧૪, ગૂ.
મ. હિં. આપ

અપ્પાણ [આત્મન્] ૬. ૨૪. ગૂ.
મ. હિં. આપણ

અઘંતર [અઘ્યન્તર] ૧. ૪૬.
ગૂ. મિતર

અઘિમટ્ટ [દે.] ૫. ૧૫૪. (ટિ.)

✓अभिड [दे.] ५. २७७.

संगति करवी सि. हे. ८. ४.
१६४. पा. मा.; दे. ना. १. ७८; प्रा.
गू. आभडइ गू. भिडवुं; (अ-
र्थान्तरे) आभडवुं.

अमणागमण [गमनागमन]

१३. ३२.

अमिय [अमृत] १. ३६. गू.
अमी.

अलत्तअ [अलक्तक] २. १०.

गू. अलतो वं. आलता

अलीण [आलीन] १. ३३. आसक्त

अवखडी [दे.] ७. ७२.

चिन्ता. गू. आखडी

अवर [अपर] ४. २१३. गू.

अवर, ओर; हिं. और

अवर [अपर] २. ४१. पश्चिमदिशा

अवरेक [अपर+एक] ३. ४५.

✓अवहंड [दे.] १. ४६. भेटवुं
पा. मा.; दे. ना. १. ११.

अवरुण [परस्पर] ६. ७४.

अवलुआ [दे.] ४. १८६. क्रोध
दे. ना. १. ३६.

अवहेरि [दे.] ३. ६६. अपमान
स.=अवखेरइ (भवि.)

अंसु [अश्रु] ६. १०४. . आंसु

असमत्तण [असपत्नत्व] ५. २०३.

असमल [अश्यामल] १३. २०.

अहलु [अधर + उल्ल स्वार्थे]
२. ११.

अह व [अथ + वा के च]

९. ४. गू. हवे; स.=सि. हे.

८. ४. ४१९. अहवइ;

प्रा. गू. हिव

अहिणव [अभिनव] १. १९.

गू. अवनवुं

अहिरणि [अधिकरणी] ७. १२३.

गू. एरण

अहे [अधः] २२. १२.

अहोरण [दे.] १. ७३. गू.
ओढणुं, होरणुं.

अहोरत्ती [अहोरात्र] १. २२

गू. अहोरात

आअ [आयात] १. ४६. प्रा.

गू. आयो; हिं. आया. म. आला

आअ [अदस्] २. ३०. गू. आ.

आइअ [आयात] १. १०६

आउस [आयुस्] ६. १५९.

गू. आयखूं म. आउख

आएस [आदेश] १. ९६.

प्रा. गू. आयस

आंखलिअ [अखलित] ४. १००

आचेलिय [अ+चेलमांथी नाम-
क्रियापद अने तेनुं कर्मणि

भू. कृ.] १. ९. (टि.)

आढत्त [दे.] ६. १५६. आरंभी

सि. हे. ८. २. १३८.

आण [आज्ञा] ५. २६७. गू.

म. हिं. आण.

✓आण [आ+नी] २. २३.

गू. आणवुं; म. आणणें

✓आदण [दे.] ३. ७६. व्या-

कुल थवुं स.=म आधण. सि. हे.

८. ४. ४२२.

✓आपिक्ख [आ + प्र + श्]

५. ८८.

आय [आगत] २. ५१. हिं. आया

✓आयड्ड [दे.] ३. ७५. आक-
षवुं; खंचवुं स.=दे. ना. ६.

२१; १. ६४. आयड्डि

आयरिअ [आचार्य] ५. ६४.

आयल्लय [दे.] २. १४; ३.

१५. व्याकुलता, कामपीडा. (टि.)

आयामिय [आयामित] २. ४९.

नियंत्रित कर्मा

✓आरक्ख [आ+रक्ष] १. ४३.

गू. राखवुं. म. राखणें हिं. रखना

आलअ [आलय] २. ८७.

आवइ [आपद्] ५. २८८.

आलमाल [दे.] १३. २८. मिथ्या-
प्रलाप (टि.)

आलार्वाण [आलापनी] ६. १३८.
एक वाद्यविशेष

✓आव [आ+या] ३. २३२.

गू. आववुं.

आवेढ [दे.] ५. २३. आवेष्टन,
वींटाळवुं ते स.=म. वेढणें

सि. हे. ८. ४. २११. वेढ=वेष्ट

✓आसंघ [दे.] ५. १४०. अपेक्षा

राखवी. सि. हे. ८. ४. ३५; दे.

ना. १. १६३. आसंघा=इच्छा.

✓आहल [दे.] ६. ९. गू. हालवुं; म

हालणें

आहित्थ [दे.] ३. १५८. चलित
दे. ना. १. ७६

आहोय [आभोग] ६. १२०. खाली जगा

आहंडल [आखण्डल] ३. ९५. इन्द्र.

इ [अपि] २. ६२. गू. य.

इत्थि [बी] ४. २१९.

इत्थु [अत्र] ९. ६८. म. इथे; मा. अठे.

इंदिय [इन्द्रिय] ४. ९.

इय [इति] ५. ९९.

इलायल [इलातल] ५. १३२

पृथ्वीतल.

ईषु [ईषत्] १. २१.

उक [उत्क] १. ५०

उक्कोवण [उत्कोपन] ३. ५४.

उद्दीपक

उ [खल] १२. ३३. अनर्थक निपात

उअअ [उदय] १२. २५.

उअत्ति [उत्पत्ति] १२. ८.

उग्ग [उग्र] ५. ५९.

उग्गअ [उद्गत] २. ६८. गू.
उग्यो

✓उग्गम [उद्+गम] २. ४०. गू.

उगवुं; म. उगवणें

उग्गम [उद्गम] १. ४७. गू.

म. उगम

उग्गमण [उद्गमण] ७. १३१.

गू. उगमणुं. म. उगवण

✓उग्घाड [उद्+घाट्] १४. १८

गू. उघाडवुं. म. उघाडणें; हिं. उघाडना

उच्चारउ [उच्च+कार स्वार्थे] ९.
९२. गू. उंचो.

✓उच्चाय [क्रि. उच्च] ५. १९५.

गू. उचकवुं

उच्चिट्ट [उच्चिष्ट] ६. २०८. गू.

उजीठुं, अजीठुं, एठुं; म. ऊछा

✓उच्छल [उत्+सृ] ३. १९५.

गू. उच्छलवुं.

उच्छव [उत्सव] ४. २८४. गू.

ओच्छव.

ઉચ્છ્રવ [ઉત્સ્પર્શ] ૧. ૬૭.
 ઉચ્છ્રુ [ઇશ્ચુ] ૧. ૯. શેરડી મ.
 કસ
 ઉજ્જા [ઉચ્ચત] ૧૧. ૩૪.
 ઉજ્જંગલ [દે.] ૩. ૬૪. દીર્ઘ
 દે. ના. ૧. ૧૩૫.
 ઉજ્જલ [ઉજ્જ્વલ] ૧. ૧૨ ગૂ.
 કજલું, હિં. કજરા મ. કજલ
 ઉજ્જાલિય [ઉજ્જ્વાલિત] ૧. ૬૧.
 ઉજ્જાણ [ઉચ્ચાન] ૧. ૧૫. સ.=
 ગૂ. ઉજાણી
 ઉજ્જોઅ [ઉદ્દ્યોત] ૩. ૧૭૧.
 ઉજ્જોયણ [ઉદ્દ્યોતન] ૫. ૬.
 સૂર્ય.
 ઉજ્જ્ઞ [ઉપાધ્યાય] ૫. ૬૧. ગૂ.
 ઓજ્ઞા
 ઉજ્જર [દે.] ૧. ૧૦૩. નિર્ઝર,
 મ. ઓજર
 ✓ઉટ્ટ [ઉદ્+સ્થા] ૧૩. ૨૭. ગૂ.
 કઠલું. મ. ઉટળે હિં કટના
 ઉળહ [ઉળ] ૫. ૭૪. ગૂ. કનું
 ઉળહાલ [ઉળકાલ] ૬ ૧૫૯.
 ગૂ. ડનાલો. મ. ડન્હાલા
 ઉત્ત [ઉત્ત] ૫. ૬૧.
 ✓ઉત્તાર [ઉદ્+તૃ] ૧૧. ૪૮.
 ગૂ. કતારલું. મ. કતરળે
 ઉધ્ધુર [ઉધ્ધુર] ૩. ૨૮.
 ઉદૂહલ [ઉલ્લહલ] ૫. ૨૭.
 ધાંડળી
 ઉધ્ધૂલિય [ઉદ્ધૂલિત] ૧૩. ૫.

✓ઉપ્પજ્જ [ઉત્+પદ] ૨. ૩૯.
 ગૂ. કપજલું
 ઉપ્પણ [ઉત્+પત્ર] ૨. ૨૫. સ.=
 ગૂ. કપન્યું
 ઉપ્પરિ [ઉપરિ] ૨. ૩૩. ગૂ.
 કપર
 ઉપ્પાડ [ઉત્+પાટ] ૧૩. ૯. ગૂ.
 ઉપાડલું. મ. ઉપડળે
 ઉપ્પીલ [ઉત્પીલ] ૪. ૧૦૬.
 ✓ઉબ્ધ [ઉદ્+ભાવય] ૨. ૯૪. ગૂ.
 ઉમલું; મ. ઉમળે
 ઉબ્ધ [ઉદ્ભટ] ૬. ૨૩. ગૂ. મ. કમલ.
 ઉબ્ધા [દે.] ૨. ૩૨. મ. હિં. કમા
 ઉમ્માહ [ઉન્માથ] ૫. ૧૮૮.
 ✓ઉમ્મિલ [ઉદ્+મીલ] ૧. ૨૮.
 ગૂ. કમલલું; મ. ઉમલળે
 ઉલ્લ [ઉન્દ્ર*] ૧. ૮૨. મ. ઓલ (ટિ.)
 ઉલ્લવ [ઉલ્લાપ] ૧. ૧૯.
 ✓ઉલ્લુક [દે.] < ઉદ્+લુ. ૧.
 ૪૯. સંતાઈ જલું
 ઉલ્લોલ ૧. ૨૬. ગૂ. ઉલ્લોલ =
 રમતીઆલ
 ✓ઉલ્લાવ [દે.] ૨. ૨૬. ગૂ.
 ઓલ્લહલું.
 ✓ઉવજ્જ [ઉત્+પદ] ૧૩. ૨૫.
 ગૂ. કપજલું. મ. ઉવજળે
 ઉવરિ [ઉપરિ] ૨. ૧૪૧.
 ઉવલ [ઉપલ] ૨. ૮૫. પથરો
 ઉવેસ [ઉદેશ] ૧૩. ૪; ૧૩. ૧૦;
 ૧૩. ૩ (?)

✓ઉવ્વર [ઉદ્+વૃ] ૧. ૭૦. શેષ
 વધેલું મ. ઉરળે; દે. ના. ૧. ૧૩૨
 ✓ઉવ્વલ [ઉદ્+વૃત] ૭. ૧૪૩.
 ગૂ. અવલું કરલું
 ✓ઉવ્વેલ [દે.] ૫. ૭૩. સિ.
 દે. ૮. ૪. ૨૨૩. ઉઘાડલું
 ઉહુ [દે.] ૩. ૧૧૭. જુઓ! ગૂ.
 ઓહો!
 ઉહે [ઉધ્વે] ૧૨, ૧૨. ઉંચે.
 ઝઢળ [દે.] ૧. ૨૫. સ.=ગૂ. ઓડલું-
 ઓઢળી; હિં મ. ઓઢળી
 ઝળ [ઝન] ૨. ૧૨૮. ગૂ. ઝળું; મ. ઝળા
 ઘ [ઘટ] ૧. ૯૪. ગૂ. ઘ.
 ઘઅ [ઘટ] ૨. ૧૩.
 ઘકકમ [ઘકકમ] ૧૧. ૨૫.
 એક સાથે
 ઘકમેક [ઘક+ઘક] ૨. ૮. ગૂ.
 એકમેક
 ઘકલિય [ઘકાકિની] ૧૪. ૩. ગૂ.
 એકલી; હિં. અકેલી
 ઘત્તહ [ઘતાવત] ૧. ૧૦૭. ગૂ.
 ઘટલું; પ્રા. ગૂ. ઘટલું
 ઘત્તિઅ [ઘતાવત] ૬. ૧૭. ગૂ.
 ઘટલું
 ઘત્થુ [ઘત્ર] ૧૨. ૩૦. મ. ઘથે
 ઘમ [ઘમ] ૧. ૨૦. ગૂ. ઘમ
 ઘયારહ [ઘકાદશ] ૧. ૫૧. ગૂ.
 અગીઆર
 ઘવ [ઘમ] ૨. ૧૧૭

ઘવહુ [ઘતાવત] ૨. ૮૮. ગૂ.
 ઘવહું. મ. ઘવહા
 ઓહુ [ઓછ] ૩. ૫૩. ગૂ. ઓઠ.
 ✓ઓથર [અવ+સ્ત] ૧૧. ૪૪.
 ગૂ. ઓથરલું; દે. ના. ૧. ૧૫૧
 ✓ઓયર [અવ+તૃ] ૨. ૧૧૯
 ગૂ. કતરલું
 ✓ઓલકલ [ઉપ+લક્ષ] ૫. ૨૭૮
 ગૂ. ઓલકલું; મ. ઓલકલે
 ✓ઓલગ [ના. કિ. < અવલમ]
 ૫. ૨૦૦. સેવા કરવી. પ્રા.
 ગૂ. ઓલગ = સેવા; ગૂ. અંગ.
 ઓલગળું; ઓલગાળો.
 ઓલિ [આવલી] ૧. ૩૮. ગૂ.
 ઓલ
 ✓ઓસર [અપ+સ] ૩. ૭૬. ગૂ.
 ઓસરલું મ. ઓસરળે
 ✓ઓહામ [દે. આ+કમ] ૨.
 ૪૯. હુમલો કરવો સિ.
 દે. ૮. ૪. ૨૫. અને ૧૬૦
 ઓહિ [અવધિ] ૫. ૧૮૫. જૈનમ-
 તનાં ૫ જ્ઞાનમાંનું એક જ્ઞાન
 ✓ઓહુલ [દે. અવ+ફુલ*] ૨.
 ૧૬૧. ચિત્ર, અવનત સ. =
 ગૂ. પાક ઓલાઈ ગયો. (ટિ.)
 ક [કિમ] ૧. ૨. ગૂ. કો.
 કદસ [કીદશ] ૧૦. ૯. હિં.
 કેસા મ. કસા. ગૂ. કલું
 પ્રા. ગૂ. કિસ્યું

कउह [ककुम्] ३. ८४. दिशा.
 कउज [कार्य] ११. ३४. गू. म. हि.
 काज
 कउजल १. ३१. गू. काजल
 कउकल [कयक्ष] १. ५०. स. = गू.
 करडागी; कउखां
 कउउल [कटक+उल] १. ५२.
 गू. कडा, कल्लां.
 कडियल [कटी+तट] ५. १८
 स=गू. केड. म. कडिये, कडिये-
 ला (काव्य)
 कडिल [दे.] ६. २४९. कांइ पण
 छिद्र विनानुं दे. ना. २. ६२
 कडूय [कडुक] १०. २७. गू. कडुं.
 म. कडू
 कट्ट [काष्ठ] ७. ७०. गू. काट
 (-माळ), काठी. म. काठी
 √कंड [कण्ड] ५. २७; ८. २२.
 गू. खांडुं म. खंडणे, खांडणे
 √कड्ड [दे. कृष्] ३. ११०.
 गू. काडुं, म. काडणे.
 हि. काडना. सि. हे. ८. ४. १८७.
 कणय [दे.] ५. ७०. बाण.
 दे. ना. २. ५६.
 कणण [कर्ण] १. १२२. गू.
 कान.
 कंठ [कंठिका] ३. १२७. गू. कंठो,
 कंठी
 कणह [कृष्ण] ४. १८३. गू.
 कहान
 कथ [कुत्र] ४. १६१. मा. कठे;
 म. कुठे

कहम [कर्म] १. ६३. गू.
 कादव.
 कंत [कान्त] ५. २३. गू. कंथ.
 √कण्ण [कल्ल] १४. १. गोठवुं
 कण्णडिय [कार्पटिक] ३. ४३.
 गू. म. कापडी
 कण्णुरिय [कर्णुरित] ६. ७१.
 गू. काबहं; म. कवरा.
 कम [कम] ३. १६६. पगळुं.
 कंचुलिअ [कंचुलिका] ४. २२.
 कण्ण [कृपाण] ५. ७०.
 कंबल [दे.] ३. २२. गू. कांबडी
 कम्म [कर्मन्] ३. १४७. गू. हि.
 काम
 करड [करट] ३. ८७. गंडस्थल
 करंबिअ [कर्णुरित] १. ६३.
 कयवय [कतिपय] ५. ४६.
 केटलाक
 कलयल [कलकल] २. १११
 कलयंठिणि [कलकण्ठिनी] १.
 १२२. कोयल पा. मा.
 कलिय [कलिका] १. ४०. गू.
 कली; म. कली
 कल्लोणिय [कल्यतन] ३. ११४
 गू. कालनुं; प्रा. गू. कालुनउं
 कवण [दे.] २. ८९. गू.
 म. हि. कोण.
 कसण [कृष्ण] ३. २४. श्याम
 √कह [कथ्] १. १८७. गू.
 कहेवुं.
 कह [कथा * = कथम्] १. ५.
 हि. कहं, कहा,

काणह [कृष्ण] १२. १०. गू.
 हि. कान्हा.
 कायर [कातर] ४. २६७. गू.
 हि. कायर
 कारम [दे.] १. १२९.
 कृत्रिम. दे. ना. २. २७
 काल [दे.] ५. १२२. गू.
 कालुं दे. ना. २. २६.
 कालंविणि [दे. कादंविनी] ५.
 १३. मेघमाला. (टि)
 कि [किम्] १२. २०; १२.
 १७; प्रा. गू. कि; गू. के;
 म. कि; हि. कि; की.
 कित्थु [कुत्र] ४. १६४. मा.
 कठे, केथे म. कुठे हि. कित.
 किय [कृत] १. १. हि. कीया
 किय [किम्+इव] ३. १६२
 किर [किल] १. ९०. खरेखर
 प्रा. गू. किर, किरि.
 √किलाम [कलम्] ४. १७४.
 थाकवुं.
 √किलकिंच [ध्वनि क्रि. दे.]
 ६. ५३. कलकलाट करवो.
 सि. हे. ८. ४. १६८. = रम्
 किलेस [कलेश] ३. ३.
 किविण [कृपण] १. १२८.
 किस [कृश] ४. १४२.
 √कील [क्रीड्] ११. २६.
 कील [क्रीडा] ३. ८१.
 कुच्छ [कश्चित्] १२. १०.
 कांइ हि कुल

कुहाडि [कुठार] ७. १३४.
 गू. कुहाडी; हि. कुहाडा;
 कुहिणि [दे.] ३. १७६.
 मोहोल्लो, मार्ग.
 कूव [कूप] ६. ७६. गू. कुवो
 केत्तड [कियत्+ड स्वार्थे] ३. १२९.
 गू. केटलुं; प्रा. गू. केतुं; म.
 किति हि. कितो.
 केत्तिअ [कियत्] ३. १८८.
 केम, केम्ब [कथम्] २. ७८.
 गू. केम. हि. किमि
 केयइ [केतकी] १. ११. गू. हि.
 केवडा.
 केयार [केदार] १. ११. गू.
 क्यारो, क्यारडो हि. क्यारा
 केरउ [दे सत्क] २. २९.
 सम्बन्ध विभक्तिनो अनुसर्ग.
 गू. केरो-री-रु.
 केहउं [कीदृशं] ५. ९४. प्रा.
 गू. केहूं; गू. केवुं; हि. केहूं.
 केह
 कोइल [कोकिल] ५. ११४. गू.
 हि. कोयल प्रा. गू. कोईल.
 म. कोयाळ
 √कोक्क [दे.] ५. १३६. बोलवुं.
 म. कोकणें; सि. हे. ८.
 ४. ७६.
 कोट [कोष्ठक] ४. १०५.
 गू. म. कोठा; कोठो

कोदूमिड [दि.] १ १३ सुतकीडा
स=म. कोदवणे, कोदावणे
(अर्थान्तरे) सि. हे ८ ४
१६८. कादुम=रम्

कोपल [कुडमल] ४. १४८
कळी गू. कुपळ सि. हे. ८.
१. २९. =कुपल.

✓खंच [दे. कृष्] ३ १०.
गू. खेंचवुं म खेचणे हिं.
खंचना

खड [दे.] २. ८१. तृण गू.
म. हिं खड. दे. ना. २. ६७.

खडफड [दे.] १४. २३.
भांति गू. म. हिं खटपट

खडिल्लड [खल्वाट] ७. १३६
स=सि. हे. ८. ४. १२६
खडु=मृदु+इल्ल स्वार्थे

खणय [खनक] २. १०४.

खंड [खज] ७. ८०. गू. खांडु;
हिं. खौडा.

खंत [खात] १. २६.

खंध स्कंध] ७. १३४. गू. म. हिं.
खांध

खंधावर [स्कन्धावार] १. १०७.
सेना

खप्पर [कर्पर] ६. ४२. गू. हिं.
खप्पर; म. खपरी

खयाल [दे.] ६. २६. झाडी

✓खरड [दे.] १३. २०. गू. म.
हिं खरडुं दे. ना. २ ७९.
(खर+ड स्वार्थे)

✓खल [खल्] १ २६. गू.
खलवुं, खाळवुं हिं. खलाना

खल [दे.] १०. २८. गू. खोळ
खवण [क्षपणक] ४, ९४;
१३. १०. जैन साधु.

खार [क्षार] २. ८२. गू. म. हिं.
खार

✓खिज्ज [खिद्] ५. १२.
गू. खीजवुं; म. खीजणे; हिं.
खीजना; सि. हे. ८. ४.
२२४.

खीर [क्षीर] १. ८८. गू. म. हिं.
खीर

✓खुड [दे.] ६. १५३. तोडवुं
म. खुडणे; गू. खंतवुं; हिं.
खंतना; सि. हे. ८. ४. ११६.

खुद्द [क्षुद्] १०. ३३. हलको
माणस, मक्षिका

✓खुब्भ [क्षुभ] ६. ८८. स.=
म. खुबा, खुबवणे; हिं खुभना.

✓खुसखुस [दे.] १३. ७.
छानी वातो करवी. गू.
खुसफुस करवी; म. खुसखुसणे;
व फुसफुशाना

खेड [दे.] ३. ९४. गू. खेल

खेत्त [क्षेत्र] २. १९३ गू. हिं.
खेत; म. शेत

खोणी [क्षोणी] २. १०४.
जर्मन

✓खोह [क्षुभ] ४. ३०४.
क्षोभ करवो.

गअ [गत] १. २. गू. गयो
गयंद [गजेन्द्र] ६. २९. गू.
गयंद

✓गंजोल्ल [दे.] ५. ११६.
पुलकित धवुं सि. हे. ८. ४.
२८२. गुंजोरळ=उल्लस; दे.
ना. २. १००. रोमांचित.

गंठियाल [ग्रन्थिपाल] १. १७.
भण्डारी

गगगर [गद्गद] २. ८९. गू.
गळगळो; म. हिं गळगळा,
गळगळित; पा. मा.

गगगर [गद्गद] २. ५५. गू.
गळगळो. सि. हे. ८. १. २१९

गरुअ [गरुक] ४. १३१. गू.
गरवो; पाली=गरु; स.=सं.=
गरीयसू

गचक्ख [गवाक्ष] ६. ९८.
गू. गोख प्रा गू. गुख;
हिं. गोख.

गविट्ट [गवेवित] ३. १०२
पा. मा.

गंघ [गन्ध] ३. १४७. गायतुं

गहिर [गभीर] ३ १५२. गू.
घेवं. हिं. घैरा.

गहिल [ग्रथिल] ७. १०२.
गू. घेलो स=म. घैलट,
घैलाड.

गाम [ग्राम] १. ७. गू. गाम.
म. गांव. हिं. गाम. ५.
२३९. संगीतनां ३ ग्राम.

गारड [कारक] २. १२१.
गू. हिं. गार.

गिज्झ [ग्राह्य] ६. ८६.

गिणगिणाचिउ [दे.] १०. ३२.
गू. गणगणवुं; म. गिणगिणनें,
गणगणनें

गिंभ [ग्रिभ] ४. १८२.
उनाळो म. गीम, गीझ

गिन्वाण [गीर्वाण] २. १०७.
देव

गु [गो] ३. १३६.

गुज्जर [गुर्जर] १४. १०. गू.
म. गूजर.

गुज्झ [गुह्य] १. ७१ स.=गू.
गूझुं; प्रा. गू. गूझ

✓गुंथ [ग्रथ] १. २४. गू. गुंथवुं
म. गुंथणे, गुंथणे (उच्चार-
गुतणे).

✓गुमगम [ध्वकिदे] १३५
म. घुमघुमणे; स=सि. हे.
८. ४. १६१ गुम=धम

गुहिर [गभीर] १२. १५ गू. घेरुं;
पा. मा.

✓गेण्ह [गृह्] १४. २. म. घेणें
सि. हे. ८. ४. २०९.

गोंजि [दे.] ५. ११६. मजरी.
दे. ना. २. ९५.

गोठ [गोष्ठ] १४. १३. गू. गोठो
म. गोठण. पा. मा. = गुठ

घइ [दे.] १०. ११ पादपूरक
अव्यय. सि. हे. ८. ४. ४२४.

घंघ [दे.] ३. १३७. घर गू.
घंघोलियुं. दे. ना. २. १०५.

घण [घन] ७. १२३. गू. घण
(लुहारनो)

घंडा [घंटा] १३. ६. गू. हिं. घंट.

घत्त [दे. क्षिप्त] २. ११ प्रा. गू.
घातुं. सि. हे. ८. ४.
१४३. = क्षिप्

घर [गृह] २. २२. गू. म. हिं.
घर

घरिणि [गृहिणी] ४. ३१५.
पत्नी गू. घरणी.

✓घल्ल [दे. क्षिप्] ३. १९०. गू.
घालुं; हिं. घालना; म.
घालणे सि. हे. ८. ४. ३३४.
(उ.)

✓घवघव [दे. ध्व. क्रि.] १.
२४. घूघवुं.

घाअ [घात] १. ६६. प्रहार. गू. घा.

घित्त [दे. क्षिप्त] १. ८. जुओ
घत्त स. = भाव.

घिभ [ग्रिष्म के घर्म] ५. १०२.
ताप, गू. म. हिं. घाम म.
गिम

✓घुज्ज [दे. कर्मणि प्रस्] २.
८६. गू. घूचाइ जडुं.

✓घुल [दे.] ५. १२४. खंखेरुं
सि. हे. ८. ४. ११७. म.
घोळणें; गू. घोळुं.

घुसिण [घुसण] ६. १५१ कंकु.

घूहड [घूक+ड] ९. ३२. गू.
घूवड; म. गू. हिं. घूड

✓घेप्प [दे. = गेह्* = गृह्
कर्मणिरूप] १० ६० ग्रहण
करुं. म. घेणें सि. हे. ८. ४.
२५६.

✓घोल [दे.] १. २६. गू. घोळुं;
हिं. घोलना.

चउ [चतुः] २. ५३. गू. चो.

चउ-कोणी [चतुष्कोण] २. १०४.
म. चौकोण.

चउत्थ [चतुर्थ] ६. १५७. गू.
चोथुं; म. चौथ; हिं. चौथा

चउपास [चतुःपार्श्व] २. १०६.
गू. चोपास.

चउरंसिय [चतुरस्रिका] १४. १.
चार खुणा वाली लखवामां
जूना वखतमां वपराती स्लेट
जेवी काष्ठपट्टिका.

चक्र [चक्र] ५. ६२. गू. म. हिं.
चाक.

चक्रा [चक्र] ११. २४. चक्रवाक
गू. चकलो, चकवो.

चंग १. २७. गू. चंग; हिं. चंगा;
म. चांगला. दे. ना. ३. १.

चट्टु [दे.] ५ २८. गू. चाटवो
म. चाट. दे. ना. ३. १.

✓चड [दे. रुह] १. ८७. गू.
चडुं; हिं. चडना; म. चडणें

✓चडप्पड [द्वे. ध्वनि. क्रि.]
१०. ११. गू. तरफडुं. म.
तडफडणें

चडियराय [गृहीतराग] २. १०७.

चडुयार [चटुकार *] ३. ५७.

चत्त [त्यक्त] ४. २९१. पा. मा.

चत्तर [चत्वर] ५. ८. गू. चोतरो,
चवुतरो.

चम्म [चर्मन्] ८. १३. गू. म.
हिं. चाम.

चंद [चन्द्र] २. ५३. गू. चंद,
चांदो. म. हिं. चांद.

✓चय [त्यज्] ४. २२४. त्याग करवो.
पा. मा.

चालीस [चत्वारिंशत्] ५. ५१
गू. चालीस; म. चाळीस.

✓चव [दे.] २. १७८. कहेवुं
गू. चवडुं; चव चव करुं.
सि. हे. ८. ४. २.

✓चव [च्यु] ४. १७९. च्युत थवुं
गू. चवडुं; म. चवणें

चावल [दे.] १. ४२. चोखा. गू.
हिं. चावल; दे. ना. ३. ८. = चाउल

✓चिक्कव [चमत्+कृ] ५. २०.
गू. चमकवुं.

चिट्ट [चेष्टा] ७. १४३. गू. चेडां

चित्तत्तण [चित्रत्व] १. १२२.

चिध [चिह्न] ५. ७. स. = गू.
चीधवुं; पा. मा.

चिराणउ [चिरंतन] ५. १८०.
पुराणुं; प्रा. गू. चिराणुं.

चिहुर [चिकुर] २. १७९. केशपाश.

✓चूर [चृ] २. ८. गू. चूरो
करवो.

चुक्क [च्युत] ३. ६९. गू. म.
हिं. चुक. पा. मा.

✓चुक्क [क्रि. < च्युत] ४. १९७.
गू. चुकडुं म. चुकणें पं.
चुक्कना. सि. हे. ८. ४. १७७
= भ्रंश

चोज्ज [दे.] ५. २१४. आश्रय.
दे. ना. ३. १४. चुज्ज,
चोज्ज; पा. मा. चुज्ज

चोप्पड [दे.] ७. १४३. तैल.
मर्दन करवुं गू. चोपडुं म.
चोपडणें; हिं. चोपडना.
सि. हे. ८. ४. १९१ = चुप्पड.

चोप्पड [दे.] ७. ११२. चीकडुं
गू. म. चोपड.

छ [षट्] ५५१. गू. छ. म.
सहा.

✓ छज्ज [दे] ५.२४८. गू. छाजवुं,
हिं. छाजना; म. साजणें
सि. हे. ८.४. १९९. = राज्

✓ छड्ड [दे. मुच्] २१२७. गू.
छाडवुं, हिं. छाडना; म. सां-
डणें. सि. हे. ८.४.९१. पाली
छडेति

छण [क्षण] ६.१४८. पूणमा.

छण्ण [छत्र] १.३. गू. छानुं.

छत्तिय [छत्रिका] ५.२२४. गू.
म. हिं. छत्री.

छप्पय [षट्पद] २.१३५. गू.
षट्पद, छप्पय छप्पो (अर्था-
न्तरे)

छार [क्षार] ७.१४२. राख गू.
छार, पाली. छारिका
छत्त [दे.] ५.२०७. स्पृष्ट; गू.
छीतवुं, हिं. गू. छूतअछूत.
पा. मा.

✓ छिप्प [दे. स्पृष्ट] २.८५. सि.
हे. ८.४.२५७. पाली. छुपति;
गू. छूपवुं.

✓ छिव [दे. स्पृष्ट] ६.५६. गू.
छोवावुं. सि. हे. ८.४.१८२.

छुड [दे.] १.४७; छुड छुड
१. ७५; सि. हे. ८.४.४२३
(उ.) छुड=यदि

छुद्ध [छुब्ध] ३.५३. पाली. छुद्ध.

छेअ [छेद] ३.१०४ गू. छेडो.

ज [यत्] १.२९.

जअ [जगत] ६.

जइ [यदि] २.३७. प्रा. म. जइं

जइसउ [यादश] १०.९. हिं.
जैसा; म. जसा. प्रा. गू.
जिस्युं.

जउ [यत्] ३. ५७.

जउण [यमुना] ४. १३७.

✓ जगड [दे.] १३.२०. गू.
झघडवुं; म. झघडणें हिं. झ-
घडना. दे. ना. ३.४४.

जणण [जनक] ५.३१२.

जणवउ [जानपद] २.८. ग्राम-
जन.

जणेरी [जनयित्री] २.२९. माता

जंत [यन्त्र] १.९. गू. जंत,
जंतर

जंत [यात्] १.३४व. कृ. ✓ जा.

जमल [यमल] ३.२७. प्रा. गू.
जमलो; म. जवळ. (अर्थान्तरे)

✓ जंप [दे. कथ् < जल्प्] ३.८३.
म. जांपणें, जापणें. सि. हे.
८.४.२=कथ्

जंपण [जल्पन] ३.१६३. वाच्यता
निदा. दे. ना. ३.५१.

जंपाण [दे] ५.२२७. एक प्रकारनुं
वाहन.

✓ जयजयकार ['जय' 'जय' + कृ]
२. ७. गू. जेजेकार करवो

जयहर [जगदगृह] १.४. जगत
रूपी घर.

जर [ज्वर] ३.५३. म. जर.

जलजंत [जलयन्त्र] ६.८. बहाण

जवल [यमल] ७.१३०. पासे
पासे प्रा. गू. जमलो म.
जवळ.

जस [यशस्] २.९४. गू. जस.

✓ जा [या] २.६३. गू. जवुं;
हिं. जाना; म. जाणें

✓ जाण [ज्ञा] ३.१३. गू. जा-
णवुं; म. जाणणें; हिं. जानना

✓ जाण [ज्ञान] १३.१४. गू.
म. हिं. जाण.

जाण [यान] ९.२९. गू. जान

जाणय [जानपद] २.१४०.

जाम [यावत्] ६.५. गू. जां.

जाल [ज्वाला] २. १२४. गू.
झाळ. म. जाळ; पाली. जाल

जालडिय [ज्वाला + डिय] २.१११.

जाव [यावत्] २.१८१

जावहिं [यावत् + स्मिन्] १.९०.

जि [दे.] १.२३. अनर्थक निपात
गू. ज.

जिज [दे.] २. ३४. अनर्थक निपात

✓ जिघ [घ्रा] १२.६. वास लेनी.
पा. मा.

✓ जिण [जि] ५. १९४. सि. हे.
८.४.२४१.

जिभा [जिह्वा] ३.८. गू. म.
जीभ.

जिह [यथा] २.९२. जेम.

जोहा [जिह्वा] १.१२२. पा.मा.

✓ जुज्ज [युज्] ५.१७६. सि. हे. ८.
४.१०९

✓ जुज्ज [युध्] १.४९. गु. झु-
जवुं म. जुजणें, जुजणें हिं.
झुजना. सि. हे. ८.४.२१७.)

जुज्झणअ [योधनशील] ३.१८.
गू. झूमणुं.

जुत्ति [युक्ति] ५. २६५. गू.
जुगत

जुत्थ [यूथ] १३.३८. गू. जूथ.

जुप्प [दे.] ३.८२. बेसतुं आववुं
सि. हे. ८.४.१०९. जुपणें

जुवाण [युवन्] ३.१२६ गू.
जुवान.

जूवारिअ [यतकार] ३.१६ गू.
म. जूगारी.

जेठ [ज्येष्ठ] ३.२७. गू. जेठ
म. जेठा.

जेत्तहे [यावत् + स्मात्] १. ४२.
गू. जेटले

जेहउ [यादश] ५.९४. गू. जेवुं
 जेम [यथा २.५३. गू. जेम
 ✓जोअ [दे.] ७.१११. गू.
 जोवुं, म. जोवणें, पाली.
 जोतति (=सं. झुव.).
 ओअण [दे.] ६.९६. दृष्टि, नेत्र.
 जोइसिउ [ज्योतिषिन्] ३.२९.
 गू. म. हिं. जोशी.
 ✓जोअख [दे.] ५.५०. निर्णय
 करवो गू. जोखवुं. म. जो.
 खणें हिं. जोखना.
 जोगि [योगिन्] ३.११. गू.
 म. हिं. जोगी.
 जोव्वण [यौवन] १.९७. गू.
 जोवन.
 झकार [ध्वनि श.] १.२४. गू.
 झंकार.
 झत्ति [झटिति] २.७१. गू. झट.
 पा. मा.
 ✓झडप [दे.] ४.२७९. गू.
 झडपवुं, म. झडपणें, हिं. झडपना
 ✓झलक [दे.] ५.१५५. गू.
 झलकवुं, हिं. झलकणें
 झलरि [दे.] १.४. एक वाद्य.
 ✓झा [ध्यै] ६.४८. सि. हे. ८.४. ६
 ✓झिज्ज [दे.] ३.५६. सूकावुं; म.
 झिजणें.
 झुणि [ध्वनि] ४.१२० हिं. झुण.

✓झुलुकक [दे.] ३. ४४. म.
 झुलुकणें
 झेंडुय [दे.] ५.४२. दढो. गू.
 गेंदो; म. झेंडु द्रा. चेंडु
 टिट्टउ [दे.] ६.११९. जुगार
 रमवानी जगा. दे. ना. ४.३=टेटा.
 ✓ठव [स्थापय] ५.१७८. गू.
 ठववुं; म. ठेवणें; पाली. ठपेति
 ठाण [स्थान] ५.१३७. गू.
 थानक; म. ठाण
 ठाव [स्थामन् *] १३.२९. गू.
 ठाम. म. ठाव
 ✓ठाहर [स्था] ९.३६. स=गू.
 ठरवुं; हिं. ठहरना म. ठरणें.
 डसण [दशन] ५.१२३ दांत
 स=गू. डसवुं, म. डसणें
 हिं. डसना; पाली डसति
 ✓डह [दह] २.९०. बाळवुं; पाली.
 डहति; स=म. डहणी, डह.
 ✓डहुल [दे] ७.१४६. गू.
 डोळवुं म. डहुळण
 डाइणी [डाकिनी] ५.३०. हिं.
 डायन.
 डाल [दे.] ९.२८. शाखा गू.
 हिं. डाल, म. डाल्ला. दे. ना. ४.९.

✓डज्झ [कर्मणि दह] २.३७.
 गू. दाझवुं; डाझणें
 डिंडीर १.२०. फीण.
 हुकर [दुष्कर] २.६१.
 होंब [डम्ब] ५.६१. चांडाल. पा. मा.
 ✓डोल [दोल्] ४.२४९. गू.
 डोलवुं; म. डोलणें; हिं. डोलना
 ✓दुक्क [ढौक्] २.१२५. गू.
 दुंकवुं.
 ✓ढोअ [ढौक्] ५.९.
 णं [दे.] १.४५. जेम सि. हे.
 ८.४.४४४.
 ✓णच्च [नृत्] १.१०२. गू.
 नाचवुं; म. नाचणें; हिं. नाचना
 पाली. नच्चति.
 णच्चण [नर्तन] ३.११५. गू.
 नाचण, पाली. नच्चन
 णट्टवयहर [नाट्यगृह] १.१२३.
 णट्टावउ [नर्तापक*] ३.१४६. नर्तक.
 णट्ट [नष्ट] १.११. गू. नाडुं,
 स=म. नाट
 ✓णड [दे.] ५.१६५. हरकत
 थवी गू. नडवुं म. नडणें,
 हिं. नडना. पा. मा.
 णमिर [नम+इर] ३.१५५. नम-
 नशील
 णवर [दे.] ५.११३. केवळ.
 १७

णह [नभस्] २.६८.
 णह [नख] १.१२. नख. हिं. नहें
 णहर [नखर] १.७४. गू. न्होर
 ✓णा [ज्ञा] १.१०९ स=गू. नाणवुं
 णाइ [दे.] १.२. जेम; सि. हे.
 ८.४.४४४. हिं. नाइं
 णाण [ज्ञान] २.१९८. गू. नाणुं;
 नाणवुं.
 णावइ [दे.] १.२९. जेम; सि.
 हे. ८.४.४४४.
 णाहल [दे.] ५.१८. एक वन्य
 माणसनी जात.
 णाहि [दे.] २.२२. गू. नाहि.
 म. नाहिं. सि. हे. ८. ४.
 ४१९=नाहिं
 णि [नृ] ५.६०.
 ✓णिअ [दे.] २.१८०. जोडुं;
 सि. हे. ८. ४. १४१
 ✓णिअच्छ [दे.] ५.१५७. जोडुं;
 पा. मा.
 णिउडु [दे.] १. ४६. इबकी
 मारवी सि. हे. ८. ४. १०१
 =मज्ज
 णिक्खंत [निष्कान्त] ४.२१८.
 णिगाल [निर्गल] १. १२८ म.
 निगळ
 णिच्चित [निश्चिन्त] ७.७१. गू.
 नचित.
 ✓णिज्झाय [नि+ज्यै] ३.१७१.
 जोडुं सि. हे. ८.४. ६.

णिङ्मुण [निर्वनि] ६.१११.

✓णिट्टव [निःस्थाप] ३.१६८.
नोचे नाखवुं

णिडाल [ललाट] १.४८. गू.
नीलवट. म. निडळ, निडळ.
पा. मा.

णिप्पेहुण [दे.] ४.२१. मोर (?)

णियल [निगड] १.८. वेडी

णियाण [निदान] ६.११४ चिह्न.

णिरारिउ [दे.] ५.९८. निश्चया-
थीं निपात; गू. नर्यु.

णिरिक्क [दे.] १.९. चोर दे.
ना. ४.४९.

✓णिरिक्ख [निरु+ईक्ष] ३.१०८.
गू. निरखवुं. म. निरेखणें

णिरु [दे.] १.१०४. निश्चयार्थ
अव्यय; गू. नर्यु.

णिरुत्त [दे.] १. ९५; ५.४६.
निश्चयार्थ अव्यय.

णिहल [दे.] ४.६२. ललाट.

✓णिवड [नि+पद] ३. १३३.
गू. निवडवुं; म. निवटणें,
निवडणें.

✓णिव्वड [निष्पद] ६.६०.
सि. हे. ८.४.६२=भू.

णिस्सावण्ण [निःसापत्न्य] २.१९६.

णिसिक्कय [दे.] ५.१४२. बहार
काही नाखेला. गू. नसीकवुं
सि. हे. ८. ४. ९१-१४४.
=उस्सिक्क

णिहाय [दे.] १.७. समूह. दे.
ना. ४.४९.

✓णिहाल् [नि+भाल्] २.१९१.
गू. निहाळवुं म. निहाळणें
हिं. निहालना

निहेलण [दे.] ५.२५. धर. दे.
ना. ४.५१; पा. मा.

✓णे [नी] ६.८३. पाली. नेति
णेउर [नूपुर] १.१४. गू. हि.
नेवर; म. नेउर, नेवर. पा. मा.

णेण्ण [नयन] २. १९२. गू.
नेण.

णेह [स्नेह] ५.३९. गू. नेह.

✓ण्हा [स्ना] १.४९. गू. न्हावुं
म. न्हाणें, न्हाणें; हिं. न्हाना.

त [तद्] १. ३०. गू. त-ने.

तउ [तप्त्र] ३. ५७.

तउ [ततः] ४. १७६ गू. तो,
तव.

तक्खण [तत्क्षण] ४.२३६. प्रा.
गू. ताक्खणें; वं. तखन. हिं.
ततखण.

तक्कुअ [दे.] ६. १६६ स्वजन
पा.स.म.

तण [दे.] ४. २६२. षष्ठी विभ-
क्तिनो अनुसर्ग गू. तणो-णी
-णुं.

तत्ति [दे.] २. ५५. चिता
तत्परता, दे. ना. ५. २०.

तंघ [ताम्र] ४. १००. गू. तांघुं
म. तांवा; हिं. तांवा; पा.मा.

तंवर [ताम्र] ६. ३८.

तंमोल [ताम्बूल] १.३०. गू. हिं.
तंबोल.

तवंग [दे.] ६. १४१. पलंग

तव्वे [तावत्] ११. ६. हिं. वं.
तवे. हिं. तव. गू. तव.

ता [तावत्] १३. ११.

ताण [त्राण] ४. ४१.

ताण [तान] ५. २५२.

ताम [तावत्] ६. ५१. गू. तां

ताव [तावत्] २. १८२.

तावहिं [तावत्+स्मिन्] १. ९०.

✓ताव [ताप्] ३. ५३. गू.
ताववुं; हिं. तावना,=तायना.

✓तास [त्रस्] ४. २४०. गू.
त्रास आपवो.

तिक्ख [तीक्ष्ण] ५. २५४. गू.
तीखुं. म. हिं. तीख

तिडिक्कअ [दे.] ९.१२. गू.
तणखो

तिण्ण [त्रि.] २. ९५. गू. त्रण.
हिं. म. तीन

तित्ति [[तृप्ति] ४. १३६.

✓तिम्म [दे.] ५. १३१. आर्द्र
करवुं. दे. ना. १. ३७. म.
तिवणे.

तिय [स्त्री] २. १७५. स्त्री. हिं.
ति, तिय, तिया.

तियसिद [त्रिदशेन्द्र] ४. १४.
इन्द्र

तिलु तिलु [दे.] ५. १२. जरा
जरा

तीमइ [स्त्री] ३. ६६. हिं. तीवई.

✓तीर् [तीर्] १०. ३९. शकवुं
सि. हे. ८.४.८६.

✓तुट्ट [त्रुट्] १. ५७. गू. तू.
टवुं; म. तूटणें; हिं. तूटना.

तुंगि [दे.] ३. ११३. रात्रि.
दे. ना. ५. १४.

तुप्प [दे.] १. ८८. म. तूप.
पा. मा.; दे. ना. ५. २२.

तुम्हारिस [युष्मादस] ३. ११.

तुरंत [त्वरत्] १.२३. गू.
तुरत.

तुरिय [त्वरित] १. ९४. गू.
तुरत.

तुहार [तव] ५. २३०. गू.
त्हारं

तुहुं [त्वम्] १. १३३. गू. तुं;
म. तु.

तेत्तहे [तावत्] १. ४२. गू.
तेटले.

तेत्थहो [तत्र] ३. १३३.

तेम [तथा] ४. १३५. गू. तेम

तेत्थु [तत्र] ३. ४५. म. तीये.
प्रा. गू. तीये.

तेरह [त्रयोदश] ३. १९९. गू.
तेर. म. तेरा. हिं. तेरह.

तो [ततः] १. ४२. गू. तो.

✓तोड [त्रोटय्] ६. ८७. गू.
तोडवुं म. तोडणे हिं. तोडना.
सि. हे. ८. ४. ११६.

✓थक्क [स्थक्*] २. ८२.

रहे छे. गू. थाकवुं, स.=गू.
थकी; स.=सं. स्थगयति; पाली.
थकेति; सि. हे. ८. ४. १६.
म. थाकणें. हिं. थाकना.

थक्क [स्थिर] ५. १७. स्थिर

थड्डो [स्तब्ध] १०. २४. गू.
टाढो पाली. थड्ड; पा.मा.

थण [स्तन] १. २८. गू. थान;
हिं. थन; म. थन, थना.

थत्ति [स्थिति] ३. १९९. दे. ना.
५. २६.

✓थंभ [स्तम्भ] १. १३३. गू.
थांभुं; म. थांभणें

✓थरहर [थ्व. क्रि. दे.] ५.
११७ गू. थथरवुं; पा.मा.; दे.
ना. ५. २७.

✓था [स्था] २. १८३. गू.
थवुं, थावुं

थाण [स्थान] १. १५. गू.
थाणुं

थिअ [स्थित] २. ५. गू. थयुं

थित्ति [स्थिति] ५. ३२०.

✓थिप्प [दे.] ५. १३. झरवुं
म. थिपणें. थिबणें. सि. हे. ८. ४.
१७५.

थुइ [स्तुति] ६. १५६.

थेलासण [दे.] ४. १३. कमळ.
दे. ना. ५. २९.

थोव [स्तोक] ६. ५५. पाली. थोक.
सि. हे. ८. २. १२५.

थोड [स्तोकं] ३. ११०. गू.
थोडुं, म. हिं. थोडा.

थोर [दे.] ३. १०६. स्थूल म.
थोरला, थोर. पाली. थेर.
दे. ना. ५. ३०.

दइअ [दैव] ६. १३. नसीब,
प्रा. गू. दै. 'दै जाने'

दउवारिय [दौवारिक] ३. ४१.

✓दक्खव [दर्शयू] १. ९५.

गू. दाखववुं; म. दाखविणें
सि. हे. ८. ४. ३३.

दर [दे.] ५. १९. थोडा दे. ना.
५. ३३; पा. मा.

दवणा [दमनक] १. १७. एक
जातनी वनस्पति; गू. दमण;
हिं. म. दवणा.

दहि [दधि] १. ३. गू. दहिं
म. हिं. दही.

दार [द्वारिका] ४. १५५. स.=म.
दार.

✓दाव [दे. दृश्] ६. १६५. सि. हे.
८. ४. ३२.

दाहिण [दक्षिण] ६. ५३. ज-
मणो; हिं. दाहिना.

दिअह [दिवस] २. ५१. प्रा.
गू. दीह; गू. दी. प्रा. म. दी.

दिट्ठ [दृष्ट] १. ४७. गू. दीठो.
पाली. दीठ.

दिट्ठि [दृष्टि] ३. १३३. गू.
द्रेठी; म. दीठ

दिण्ण [दत्त] १. ३३. हिं. दीना.
प्रा. म. दिण्णला. पाली. दिन्न.

दिवहडा [दिवसाः] ७. १३३.
दिवसो प्रा. गू. दीहडा.

दिहि [धृति] ३. १६. धैर्य, सुख.
पाली. धिति

दीउ [दिव्य] २. २.

दीव [दीप] २. ८७. गू. दीवो

दीव [द्वीप] २. १९८.

दीसू [कर्मणि दृश्] १. १. गू.
दीसवुं; हिं. दीसना; म. दिसणें

दुज्जस [दुर्यशः] २. २. अपकीर्ति.

दुवार [द्वार] ६. १२५. म. दार;
हिं. दुवार

दुस्सील [दुःशील] २. ९६.

दूउ [दूतः] १. ५.

दूहल [दुर्भाग्य] ४. १८८. गू.
दोहलो. दे. ना. ५. ४३.

✓दे [दा] २. ११. गू. देवुं.
म. देणें; हिं. दे. ना.

देवर [देव] २. ५२. गू. दिअर;
म. देवर.

देवल [देवकुल] ७. ३३. गू.
म. हिं. देवळ.

देहुर [देवगृह] ६. ७७. गू.
दहेरुं

घण [घन] ३. ३०. गायोनुं जय.
गू. घण.

घणिअ [दे] ११. २६. प्रिया
मा. घण; दे. ना. ५. ५८.

धत्थ [धाट्थ] ४. २९२.

धंघ [दे.] ७. १२७. मोह; गू.
धंधो, धांघळ. म. धंदरा,
धंदर्या. दे. ना. ५. ५७.

✓धंघ [दे.] १३. ७. छेतरवुं.
दे. ना. ५. ५७. म. धंदरणें

धय [ध्वज] १. १७.

धवल [धवल] १४. १३. गू.
धोळी.

धाइय [धावित] ३. १६९. गू.
धाया. स. = धावडणें, धावणें
(काव्य).

धाहडिय [दे.] २. ११२. गू.
बाह

धि [धिग्] ३. ७७. पाली. धि.

धिष्ट [धृष्ट] २. ७६. गू. धीट;
म. धिष्ट.

✓धीर [धीर्य] ३. १६३. गू.
धीर, धीरो,

धुअवह [ध्रुवपथ] ४. २७५.
सनातन मार्ग

धुककुधुअ [दे.] ४. १८७.
कंप स. = गू. धक्काधुंवा.
म. धुगधुगणें, धुकधुकणें;
दे. ना. ५. ६०.

✓धुण [धू] ४. २९२. गू.
धूणवुं; सि. हे. ८. ४. २५९.

धुयगाय [दे. धूतकाय?] १. ३८.
अमर; दे. ना. ५. ५७

धूअ [दुहितृ] ५. २७१. दीकरी
मा. धी.

धूमंधारिअ [धूमांधकारित] २.
गू. धूंघळुं; म. धुंढाळा.

नगगल [नग्न+ल] १३. ९. गू.
नागडो; म. नागडा, नागटा

नवल [नव+ल] १. ४०. गू.
म. हि. नवल.

✓नास [नश्] १. ८. गू. नासवुं;
म. नासणें (यौगिकार्थ)

✓निअ [दे.] २. ७८. जोवुं
सि. हे. ८. ४. १८१.

✓निउडु [दे.] १. ४६. गू.
वूडवुं. सि. हे. ८. ४. १०१.

नियत्थ [निवस्त] १. ९९. म.
नेसणें

नियर [निकर] १. १६. समूह
नियरिसण [निदर्शन] ४. १६३.
दाखलो

नियलण [निगडन] ५. ४७.

✓नीसर [निः+स] १. ५. गू.
नीसरवुं; म. निसरणें.

नेसण [निवसन] ६. १०७. म.
नेसण

नोकखी [नव+कख] ३. १८४.
अपूर्व गू. नोखुं; सि. हे. ८.
४. ४२२.

पइट्ट [प्रवृत्ता] ३. १८७.

पइट्ट [प्रविष्ट] १. १३. गू. पेठो.

परिक्क [दे.] १. १३०. विशाळ
दे. ना. ६. ७१.

✓पइस [प्र+विश्] १. ४. गू.
पेसवुं

✓पइसार [कारकरूप प्र+विश्]
२. १. गू. पेसाडवुं; स. = गू.
(पग.) पेसारो; हि. पैसारना.

✓पइसर ['पइसार' कारकरूप परथी
प्रकृतिरूप] १. १२.

पईहर [प्रतिगृह] १. १३. पढ-
शाळ, दिवानखानुं (टि.)

पउत्थवइया [प्रोषितपतिका] १०.
१३. नायिका जेनो पति पर-
देश गयो छे ते.

पउम [पद्म] ४. ८९. स. = गू.
पोमलो (अर्थान्तरे), पोयणी;

पउर [प्रचुर] ५. ३८. पुष्कळ
प्रा. गू. पो'र पो'र.

पओलि [प्रतोली] ६. ७०. गू.
पोळ; प्रा. गू. पोलि.

पक्ख [पक्ष] २. ७२. गू. पख,
पाखुं.

✓पक्खाल [प्र+क्षाल] ३. १९१.
गू. पक्खालवुं; म. पक्खळणें.

✓पंगुर [दे.] ६. ३८. म. पांघरणें
स. = म. पांघरण. दे. ना. ६. २९. टीका

पच्चक्ख [प्रत्यक्ष] १. २१७.

✓पच्चीर [दे.] ४. ३०३. शान्त
करवुं.

पज्जत्त [पर्याप्त] २. १७६. पूरेपूहं

✓पज्जल [प्र+ज्जाल्य] ३. ५४.
गू. पज्जळवुं

✓पच्चव [प्र+स्पृश् दे.] ५.
२०३. जुओ छवू

✓पंचेड [दे.] ४. २७९. कचरवुं
दे. ना. ६. १५. 'पच्चवेड=
'मुशल.' तेना परथी क्रियापद.
स. = सि. हे. ८. ४. १७३.
पक्चड=क्षर

पट्टण [पत्तन] ६. ११७. नगर
प्रा. गू. पाटण.

✓पट्टव [प्रस्थाप्य] २. १७. गू.
पाठवुं; म. पाठविणें; सि. हे.
८. ४. १७.

पड [पट] २. ३७.

पडह [पटह] ३. १६२. गू. पडो

पडिम [प्रतिमा] ३. ८६. प्रतिमा

पडियार [प्रत्याकार] ७. ८०.
म्यान. गू. 'हयीआरपडियार.'

पडिवक्ख [प्रतिपक्ष] ३. १.

पडिवत्त [प्रतिपत्ति] १. १०६.
समाचार

✓पडुक्क [प्र+ढौक्] १. १३३.

पणण [पर्ण] १. ६९. गू. म.
हि. पान

पण्णारह [पंचदश] ३. १०४.
गू. पंहर; म. पंधरा, हिं.
पंहरह.

पण्णास [पञ्चाशत्] ५. २५२
गू. हिं. पचास, पाली. पञ्जास;
पन्नास

पंडिअ [पंडित] ७. १८. गू.
पंडयो

पंडित्त [पंडित] १२. ३.

✓ पत्तिज्ज [प्रति+इ] २. ८०.
विश्वास करवो; गू. पतीज प-
डवी

पत्तिज्जवण [प्रतायन] १. ८०.
वंचना

पत्त [प्राप्त] ७. १०. प्राप्त कर्तुं
गू. पो'तुं; प्रा.म. पातला.

पत्थिव [पार्थिव] ५. २००. राजा

पट्ठुर [दे.] ३. १८. सरल; गू.
पाधरा. दे. ना. ६. १०.
पट्टर=सरल.

पंति [पङ्क्ति] १. ३३. हार.
गू. पांती; पांथी.

पंथ [पथिन्] ३. १६८. गू. पंथ.

पम्भार [दे.] १. २४. समूह
दे. ना. ६. ६६.

पम्हुट्ट [दे.] १०. १. विस्मृत
थयुं. सि. हे. ८. ४. ७५ पम्हुस=
वि+स्मृ

पयट्ट [प्रवृत्त] २. ४६.

पयडिअ [प्रकटित] ६. ४९.
प्रकट थयुं स.=गू. 'सवार
पडयुं.'

पयाण [प्रयाण] १. १. प्रयाण.
गू. पियाणुं

परहुय [परभृत] ५. २५३. कोयल

पराइय [दे.] २. १८. भेगा थया
स.= (भवि).

✓ पराण [प्र+आ+नय] ६. ८३.

परायउ [परकीय] ७. ५१. गू.
परायो.

परिक्ख [परीक्षा] २. २३. गू.
परख.

परिट्ठिय [परिस्थित] २. ५३.

परिमिय [परिवृत] २. ६५.
वीटळायला

परिवाडि [परिपाटी] ७. १३३.
परंपरा

✓ परिसक्क [परि+स्वस्क्] ६.
१२५. परिक्रमण करवुं

✓ परीस [स्पृश] १३. २७. गू.
परसवुं; सि. हे. ८. ४. १८२=फरिस

परोप्परु [परस्पर] ३. १५१.

पवल [प्रवर] ४. ७. मुख्य (मागधी)

पलित्त [प्रदीप्त] २. ११३. स.
=गू. पलीतो; म. हिं पलिता

पलुटिअ [प्रातिनिवृत्त्य] १३. ३६.
पलटी. म. पालटणे

पल्लट्ट [प्रातिनिवृत्त] ३. १८८.
निवृत्त थयो; गू. पलटयो;
म. पालटणे; सि. हे. ८. ४.
२८०.

✓ पल्लाण [पर्याण्य] ५. ७२.
गू. पल्लाणवुं

पव [प्रपा] १. ९. गू. परव
पसाय [प्रसाद] ४. २७०. गू.
पसाय, पसायतु.

पसाहिअ [प्रसाधित] ५. ७.

✓ पसिलाव [प्रश्राव्य] ४. ५.
पसुरुहण [पशुरोधन] ४. १७१.

पह [प्रभा] ४. १९१.

पह [पथिन्] ५. ११९.

पहाय [प्रभात] १. ३. गू. प्हो.

✓ पहाव [प्र+भाव्य] २. १३१.

पहाव [प्रभाव] २. १३३.

पहिल्ल [दे. प्रथिल्ल *] २. ७२.
गू. पहेल्लुं

पाइक्क [दे.] ५. २४६. पदाति
गू. पायक सि. हे. ८. २. १३८.

पाउस [प्रावृष्] ६. १५९. म.
पाउस.

पाडल [दे.] ५. २५३. हंस.
दे. ना. ६. ७६.

पाडिहेर [प्रातिहार्य] ४. २९०

पाणिअ [पानीय] १. ३०. गू.
पाणी

पाणिप्रहारि [पानीयहाणि]
५. ११. गू. पणीआरी.

पाय [पाद] ३. १६६. गू. पाय.

पायड [प्रकट] १. ६८.

पायस [प्रावृष् ?] ४. २१.

✓ पाव [प्र+आप्] १०. ५०.
गू. पाववुं (कवितामां) हिं.
पाना; म. पावणे.

पावज्ज [प्रवज्या] ४. २२४.

पास [पार्श्व] १. १०५. गू.
पासे.

✓ पासेइज्ज [प्र+स्विच्] ५. १३.
गू. परसेवो थवो

पाहाण [पाषाण] ५. १३७. गू.
पहाणो.

पाहुड [प्राभृत] १. १०५. भेट

पाहुणउ [प्राघूर्णक] ३. ७४.
गू. परोणो; म. पाहुणो.

पिउवण [पितृवन] ५. ७१.
श्मशान

पिक्क [पक्व] ६. ८२. म. पीक.

✓ पिच्छ [प्र+इक्ष्] ६. ७९.

✓ पिट्ट [दे.] ७. १२२. गू. पीटवुं

पिड [दे.] ३. ११७; १. ८;
°विड १. ९.

पियर [पितृ] ४. ८९.

पियार [प्रियकर] ४. २४८. गू.

प्यारो.

पिहिमि [पृथिवी] २. ५३.

✓पील [दे. पीड] १. ९. गू.

पीलवुं; म. पिळणें. हि. पीलना

पुण [पुनः] २. ८६. गू. पण.

पुत्त [पुत्र] २. ४८. गू. पूत.

पुत्तिचोज्जु [दे.] ९. ९०. (टि.)

पुराड [पुराकृत] २. १७०.

पेअ [प्रेत] ५. ७८.

✓पेक्ख [प्र+ईक्ष्] १. २१. गू.

पेखवुं; म. पेकणें, पेखणें

पेम्म [प्रेमन्] ५. २३. गू. पेम.

पेयाहिब [प्रेताधिप] ३. ९६८

यमराज.

पेल्लण [दे] ३. ७. पीडन गू.

पीलण. म. पेल्लण स. = दे. ना.

६. ५७.

पेसण [दे.] ३. ५९. < सं

प्रेषण दे. ना. ६. ५७. स.

= म. पेसणें

पेसणगारी [दे] २. ३१ < सं.

प्रेषणकारिणी; दूती; दे. ना.

६. ५९.

पोट्ट [दे.] १०. २३. पेट म.

पोट दे. ना. ६. ६०

पोट्टल [दे.] २. ३७. गू. पोटलुं;

म. पोटळा

पोम [पद्म] १. ७३. गू. पोमळो.

पयंघण [प्रबंधन] ५. १९.

फगुण [फाल्गुन] १. ५. गू.

फागण.

✓फंद [स्पंद] ६. ५४. फरकवुं

म. = फांदणें. पाली. फन्दति

✓फंस [स्पृश्] ६. ८०. गू.

फांसवुं; म. फासणें; फांसणें.

पाली फस्सति; सि हे. ८४.

१८२.

फलअ [फलक] ६. ९८

फलिय [फलित] १. ४०. गू.

फळी = ' विकसित थई ' ना

अर्थमां

फलिह [स्फटिक] १. ६०. पाली.

फलिक

फार [स्फार] ६. ७०. म.

फार

फासुय [स्पर्शक] ६. ३६. पाली.

फासुक.

✓फिट्ट [दे] ८. २५. गू.

फीटवुं; म. फिटणें; सि. हे.

८. ४. १७७

फुड [स्फुटं] ७. ३८. स. = गू.

फुड. स. = सि. हे. ८. ४. २३१

✓फुर [स्फुर] १. ५८. गू.

फुरवुं, फोरवुं

✓फुल्ल [दे.] १३. ५२. खीलवुं

गू. फूलवुं; पाली. फुल्ल.

✓फेड [दे.] ४. २८५. गू.

फेडवुं; म. फेडणें. सि. हे.

८. ४. १७७ = फिड

✓बइस [उप+विश] १३. ६ गू.

बेसवुं; म. बसणें; हि. बैसना.

✓बइसार [प्रे. रू. उप+विश]

२. १४०. गू. बेसाडवुं.

✓बज्झ [कर्म. प्र. बन्ध] २.

गू. बाझवुं. सि. हे. ८. ४. २४७.

बप्प [दे.] ५. २९५. गू. बाप.

दे. ना. ६. ८८.

बप्पुड [दे.] ८. ६. गू. बापडो.

बंभ [ब्रह्मन्] ७. ९६.

बलि [बलि] ७. १३५. बलि

किज्जउ गू. बलिहारी.

बहुत्त [प्रभूत] ९. २५. प्रा. गू.

बहुत्त, हि. बहोत. म. बहुत

बग्गण [ब्राह्मण] १३. २४. गू.

बामण.

बार [द्वार] ३. ४३. गू. बार,

बारणुं.

बारस [द्वादश] ४. १५५ प्रा.

गू. बारह गू. बार.

बारह [द्वादश] ३. ४. गू. बार.

बारहम [द्वादश] ३. ५२. गू.

बारमो.

बावीसम [द्वाविंशतितम] ४. १६५

गू. बावीसमो

बाह [बाष्प] ५. ७४. गू. बाफ.

बाह [बाहु] ५. १०४. प्रा. गू.

बांह; गू. बांह.

बाहत्तरि [द्विसप्तति] ३. १२७.

गू. बातेर; हि. ब्हात्तर

बाहिर [बहिः] २. ७६. गू.

बहार; बं. बाहिर; म. बाहेर.

बाहेरित [बाह्यतः] १२. ४.

बहारथी.

बिणिण [द्वि] २. ३६. गू. बन्ने

वीया [द्वितीया] २. ६. गू. बीज

बुज्झणअ [बोधनक] ३. १८. स.

= गू. बूझनार. स. = म. बुझणें

✓बुडु [दे.] १. ५०. गू. बुडवुं

म. बुडणें; हि. बुडना. दे.

ना. ६. ९४. टीका

बे [द्वि] १. २४. गू. बे; म.

दो; हि. दो.

बोक्क [दे.] ५. २७२. गर्जना.

स. सि. हे. ८. ४. ९८.

बुक्कइ = गर्जति

✓बोल [दे.] २. १५८. गू.

बोलवुं; म. बोलणें; हि. बोलना;

सि. हे. ८. ४. २.

बोल [दे.] १. ७६ गू. बोल.
म. गू. हि. बोल; दे. ना.
६. ९०. = बोल

भइय [भवि *] ३. ९०.
वज. भयो.

भउहा [भू] १. ३२. गू. भमर;
हि. भँवर.

भग्ग [भम] ६. १५ गू. भाग्यं

भज्ज [भार्या] ४. १५८. गू.
भारजा.

भट्टि [भट्टि] ४. २४२. अष्टतानी
गर्ता. गू. हि. भट्टी. म. भट्टी

भड [भट] २. ७. गू. भड.

भडारा [भटारक] २. २०६.
महापुरुष.

भडारिआ [भटारिका] २. ५२.

भत्तार [भट्ट] २. ७८. गू.
भरथार.

भंति [भान्ति] १. २६.

भंतर [अभ्यन्तर] २. १०१. गू.
भीतर हि. म. भितर.

√भम [भ्रम] १. २२. गू.
भमवुं म. भंवर, भौवर

भमर [भ्रमर] १. ३३. गू.
भमरो म. भंवर, भौवर.

भरड [दे.] ६. ९६. विस्फारित.

भरिअ [भृत] १. ६२. गू. भयुं

भरिअल्लउ [भृत] १०. ३६.
गू. भरेलो

भल्ल [भद्र] ७. १०६. गू. भल्ले
म. भला.

भल्लारी [भद्रकारिणी] ५. २६४.

भवित्ति [भवित्री] ३. १९२. देवी.

भाइ [भ्रातृ] ३. १४५. गू. भाइ
म. भाऊ

भायर [भ्रातृ] ४. २६७. भाइ

भारह [भा-रह] ५. ९९. तेज
ढांकनार

भारह [भारत] ५. ९९.

√भाव [भावयू के भा] ५. १०. म.
भावणें; गू. भाववुं; हि. भावना.

भिच्च [भृत्य] ४. २३५.

√भिड [दे.] ५. २७६ युद्ध करवुं
गू. भीडवुं; हि. भीडना. म.
भिडणें

भुक्खालअ [बुभुक्षित] ३. १८.
गू. भूखाळवा; म. भूकाळू

भुंडिणो [दे.] ६. ३०. भूडण
दे. ना. ६. १०६.

भुंज [भुर्ज ? भोजक] १. १९.
आगळ जमनारा, एक जातनुं
वृक्ष

भुंभल [दे.] १. २२. (टि) म.
भांभळ दे. ना. ६. ११०
भंभळ=मूर्ख.

भुल [दे.] ७. १३४. भ्रान्त
गू. भूलो पडेलो स=म.
भुलणें सि. हे. ८. ४. १७७.

भोली [दे.] १. २२. (टि) म.
भोळा

म-म [मा] २. १६८; १३. २८.
प्रा. गू. म

√मइल [दे.] १. १०. स=सं.
गू. मेळुं करवुं, मेल; म. हि.
मैल, मैला. दे. ना. ६. १४९.

मइलउ [दे.] ७. ७८. गू. मेळुं;
पा. मा.

मउड [मुकुट] ६. १०३. मुकुट.
गू. मोड

मउर [मयूर] ६. ३२. गू. मोर

मउलिय [मुकुलित] ६. ४०.
स=गू. मोल. पा. मा.

√मग्ग [मार्ग] ३. १२९. गू.
मागवुं; हि. मगना

मग्ग [मार्ग] ४. २९३. गू. माग.

मग्ग [दे.] १०. ३९. पाळळ.
दे. ना. ६. १११. म. मग

मंगुल [दे.] १०. ५. असुंदर
दे. ना. ६. १४५. पा. मा.

मच्छर [मत्सर] २. १९५. गू.
मच्छर.

मच्छुड [मंक्षु] ३. ८१. जलदी

मज्ज [मज्ज] ४. १६८.

मज्जाय [मर्गाद] ५. २१. गू.
मरजाद.

मज्झ [मध्य] १. ३४. गू. माझ;
म. माझि; हि. मज्झा, मझ,
मझला.

मंछुड [मंक्षु] ६. १९. जलदी

मट्टो [मृत्तिका] १३. १ माटो;
हि. मट्टी.

मडप्पर [दे.] १. ६ अभिमान.
दे. ना. ६. १२८. पा. मा.

मडय [मृतक] ३. ३६. गू.
मडुं म. मड; पा. मा.

मडयाजाण [मृतकयान] ३. १७९.
ठाठडो

मढ [मठ] ६. ७७. गू. मढी

मणेजर [मनसि+ज+र स्वार्थे] १.
३५.

√मण्ण [मन] १. ९१. भोगवुं
गू. माणवुं.

मंठ [दे.] ३. १२७. दे. ना. ६.
१११. टीका.

मंडल [दे.] १०. ९. श्वान. दे.
ना. ६. ११४. पा. मा.

मंडव [मंडप] १. ९. गू. मांडवो.

मंतो [मत्ता] १. २१.

मयअच्छी [मृगाक्षी] ४. १२४.

मयगल [मदकल] ५. ११७.
हाथी गू. मेगल पा. मा.
मयरंक [मकरांक] ४. ४७. प्रद्यम्न.
मयरट्ट [दे. मदरक्ता] ६. ११९.
वेश्या.
मयरद्ध [मवरध्वज] ५. १४३.
✓मर [मृ] १. ५. गू. मरवुं;
हि. मरना; म. मरणे
मरट्ट [दे.] ४. ५५. गर्व दे.
६. १२८. गू. मरड. पा. मा.
✓मरुमार [मृ. नुं भारप्रदर्शक
द्वित्व] ३. ७४; ३. १६९.
✓मरुसिज्ज [मृष्] २. १६०.
दया करवी
✓मल [मृद] ३. १००; ५.
१८८; सि. हे. ८. ४. १२६.
मसाण [श्मशान] ३. १०० गू.
मसाण पा. मा.
✓मह [दे.] ४. २९७. कहेवुं
सि. हे. ८. ४. १३२=काक्ष
मह [मख] ५. २०५. यज्ञ.
माइय [मात] २. ८. गू. मायो
✓माण [मानय] १. ८५. गू.
माणवुं
माणुस [मनुष्य] २. ५९. गू.
माणस. म. माणुस.
माम [दे.] ५. १५१. गू. मामो.
दे. ना. ६. ११२

माय [मातृ] २. ५४. गू. माय,
मा
माहण [माहात्म्य] ४. ११७.
गू. मोटप.
मिहुण [मिथुन] १. ८. स्त्री-
पुरुषनुं युगल. म. मेहूण
मुअ [मृत] २. ११४. गू. मुओ.
मुक्क [मुक्त] १. ८५. स.=गू.
मूकवुं
✓मुक्कल [दे.] ३. १८५. गू.
मोकळुं करवुं; म. मोकळा;
दे. ना. ६. १४७; पा. मा.
मुट्टि [मुष्टि] ५. २८७. गू. मूठी
✓मुण [दे] ४. २२३. सि.
हे. ८. ४. ७=ज्ञा.
मुद्धत्त [मुग्धत्व] ५. १६५.
✓मुसुमूर [दे.] ४. १२३.
मसळी नाखवुं. सि. हे. ८.
४. १०६.
मुह [मुख] १. १०. गू. म्हों;
हि. मुँह.
मेत्ति [मैत्री] १०. ३७.
मेलोवअ [मेलापक] ४. २५६.
गू. मेळावडो
✓मेल, मिल [दे.] १. २; ६. ७
गू. मेलवुं; हिं. मेलना. सि. हे.
८. ४. ९१.
मेह [भेष] २. ६२. गू. मेह

मेहाल [मेघकाल] ११. ४४.
मेहुणअ [दे.] ३. ७४. साळो
म. मेहूणा दे. ना. ६. १४८.
मोककलउ [मुक्त+ल स्वार्थे] ८.
१२. गू. मोकळो; जुओ मुक्कल
✓मोड [दे.] ४. २८०. म.
मोडणें; गू. मोडवुं
मोत्तिय [मौक्तिक] १. १२१.
गू. म. हि मोतो.
मोर [मयूर] ११. ५३. गू. म.
हि. मोर.
✓याण [ज्ञा] ५. १४२.
✓रक्ख [रक्ष] २. ५०. गू.
राखवुं
रक्खस [राक्षस] २. ५६. प्रा.
गू. राखस
✓रंखोल [दे.] १. २९. सि.
हे. ८. ४. ४८=दोल
✓रंग [रज्ज] १. ३०. गू.
रंगवुं
रज्ज [राज्य] २. ३०. गू. राज
रण [वर्ण] १. ३०. रंग.
रणउह [रणयुध] ४. ३९.
रणण [अरण्य] ५. १८४ गू.
म. हि. रान.
रत्त [रक्त] १. ५१ गू. रातुं
रत्ति [रात्रि] ३. १७४. गू. रात

रयण [रत्न] २. २७.
रयणि [रजनी] ३. ८४. गू.
रेणी, रेण
रवण [दे. रमण्य *] १. ३.
सुदर स.=गू. रामणदीवो; (टि.)
रसोइ [रसवती] ६. १२१. गू.
रसोइ
रहस [हर्ष] २. ८.
राइत्तण [राजत्व] ५. २०३
राउल [राजकुल] ३. १९६. गू.
राओल; म. राऊल.
राणिय [राज्ञी] ३. ३३. गू. राणी.
राय [राजन्] २. ३०. गू. राय.
रिक्ख [ऋक्ष] ५. २१७. नक्षत्र.
रिच्छ [ऋक्ष] २. ५८. गू. रिछ;
पा. मा.
रिछोलि [दे.] १. ३८. हरोल.
दे. ना. ७. ७; पा. मा.
रिद्धि [ऋद्धि] १. ६. गू. हिं.
रिद्धि.
रिय [ऋच्] ५. २२३.
रीण [रीण] ५. १०९. थाकेलो
रुक्ख [वृक्ष] ३. १०९. गू.
रुखडु; म. रुख (कोकणी.)
रुट्ट [रुष्ट] ३. १५३. गू. रुठवुं.
रुण्ण [रुदित] ५. ८५.
रुंद [दे.] १. ७१. विशाळ. म.
रुंद; दे. ना. ७. १४. पा. मा.

✓रुव [रुव] २. ५६. गू. रोवुं
सि. हे. ८. ४. २२६=रुव
✓रुहवुह [दे.] ५. ११५.
✓रुहुरुह [दे.] ६. ५२.
✓रेल्ल [दे.] १. ९२. गू.
रेल्लुं
✓रेह [दे.] ४. २८९. शोभवुं
सि. हे. ८. ४. १००=राज्
लइ [दे.] १. ९. < सं. लात्वा,
सामान्य निपात गू. ले.
लइय [लातव्य] २. ६६. लेवा
योग्य
लकड [दे.] २. ८१. गू. लाकडुं.
म. हि. लकडा. दे. ना. ७.
१९. लक्कुड.
लविस्व [लक्ष्मी] ५. ११९. गू.
लक्ष्मी
लच्छि [लक्ष्मी] ३. ४७. पा. मा.
लंगदि [दे. रंगति *] ४. २९.
क्रीडा (?)
लडह [लटम] ३. २०. गू.
लाडो दे. ना. ७. १०.
लद्ध [लब्ध] २. ९६. गू. लाधवुं
✓लह [लभ] ७. ५९. गू. लहेवुं
✓लहस [दे.] ५. १८. सि. हे.
८. ४. १९७=लहस
लाइअ [लायित] १. ३५. गू.
लाव्यो.

✓लाव [प्रेरकरूप ला] ३. ५३.
गू. लाववुं
लावण [लावण्य] १. ११८.
लाह [लाभ] ६. २. गू. लहावो
लिह [लेखा] २. ९४.
लुक [लुप्त] ४. २७८. स.=सि.
हे. ८. ४. ५५=ली
लुंचोड [दे.] ७. १२३. खेचवुं
✓लुंच [लुंच] २. ५९. लूटवुं
म. लुंचणे
✓लुह [दे.] २. ९४. गू.
लोहवुं; सि. हे. ८. ४. १०५.
मृज्
✓ले [ला] १. २. गू. लेवुं;
हि. लेना; म. लेणे
लेह [लेखा] २. ७२.
✓लोह [लुह] २. ३८. गू.
लोहवुं; सि. हे. ८. ४. २३०
✓लोह [लुह] १. १३३. गू.
लोथवुं
लोण [लवण] १२. ३७. गू.
लूण; म. लोण
लालि [दे.] २. ९२. गू. लोल.
वइवस [विवस्वत्] ३. १६५.
यमराज.
वडल [वटुल] १. ६८.
वंक [वक्र] ५. २८६. गू. वांकुं
°वक्ख [पक्ष] ४. २८४.

वक्खार [वक्षस्कार] ४. ११८.
म. म. हिं. वक्खार.
°वच्छ [वृक्ष] १. १२०.
वच्छ [वक्षस्] २. ११.
✓वज्ज [कर्म. प्र. वद्] २. ४.
वाजवुं, वागवुं
वज्ज [वाद्य] ५. १७१. गू. वाजुं.
✓वज्जर [दे.] २. २०५. कहेवुं
सि. हे. ८. ४. २.
✓वट्ट [वृत्] ३. ९४. म. वाटणे
वट्टि [वृत्ति] २. ८८. गू. वाट;
म. वात
°वडाय [पताका] २. ८९.
वड्ड [दे.] ५. २७१. गू. वडो;
दे. ना. ७. २९.
✓वड्ड [वृध्] १. ४३. हि.
बडना. म. वाटणे
वड [दे.] ७. ८०. मूर्ख
वणप्फइ [वनस्पति] १. ६.
वत्ता [वार्ता] ५. ६७. गू. वात
वात्तेअ [वृत्त] २. १०२.
वंद [वृन्द] १. १८.
वमाल [दे.] ६. ४६. दे. ना.
६. ९०. पा. मा.
वम्म [मर्मन्] १. २०.; ५. १४.
वम्मह [दे.] ५. १४. < सं.
मन्मथ. पा. मा.

वम्मीसर [दे.] ४. ३. कामदेव;
दे. ना. ७. ४२.
वयण [वचन] २. ९३. गू. वेण
वरइत्त [वरयितृ] ६. १०५. दे.
ना. ७. ४४.
वरि [वाम्] ३. १०५.
वरिस [वर्ष] २. ६२. गू.
वरसवुं
वरिस [वर्ष] ३. ५. गू. वरस.
✓वलग्ग [दे] २. ८६ < अव-
लम्न. गू. वळगवुं म. वळगणे
वलग्ग [दे.] १. ७५.
वल्लर [दे.] ३. ८७. दे. ना.
७. ८६. पा. मा.
ववगय [व्यपगत] ३. ३४.
वहु [वधू] १. ४६. गू. वहु
वाणरमालिय [वन्दनमालिका]
१. ९८. वारणे लटकाववामां
आवतां तोरण. प्रा. गू.
वदुरवाल टि
वाय [वाचा] २. ५१.
✓वाय [वाद्] १. १०२. गू.
'स्वर वाय छे.'
°वार [द्वार] १. ३०. गू. बार;
म. बार.
वावड [व्यापृत] १०. २२. गू.
वावड.

वावि [वापी] ५. ४५. गू. वाव.
 वास [वर्ष] २. १४२.
 वास [व्यास] ५. १७७. पद्मोलाई
 वि [अपि] २. ३५.
 विउव्वण [विकुर्वण] ५. २१९.
 चमत्कार
 विउज्झाविअ [विबोधित] ३.
 ८८.
 विउस [विद्वस्] ५. १६७. पा. मा.
 विग [वृक] २. ५८.
 √विगोव [वि+गुप्] ३. ८०.
 गू. वगोववुं
 विच्छड्ड [दे.] २. १०५. समूह.
 दे. ना. ७. ३२.
 विच्छंड [दे.] २. १३५. समूह.
 विच्छोअ [दे.] ४. १७४. वि-
 योग गू. विछोह. दे. ना.
 ७. ६२.
 √विज्ज [वीज्] ५. १०२. गू.
 वीजवुं
 विज्ज [विद्युत्] १. ६५. गू.
 बीज.
 विज्जुल [विद्युत्+ल] २. १२४.
 गू. बीजली.
 विट्ठु [विष्णु] ५. १८२. म.
 विट्ठ, विट्ठोवा गू. विट्ठल.
 °विड [दे.] १. ९. जथो.

विड [विट] ३. ८०. विषयी
 पुरुष
 विणट्ठ [विनष्ट] ७. १३८. प्रा.
 गू. विणठुं. गू. वंठयुं
 वितट्ठ [वित्त] ६. ४०. विस्तार्यो.
 √विद्ध [विध्] १. २०. गू.
 वींघवुं
 विद्धत्त [विद्धत्व] ५. २७८.
 √विन्नव [विज्ञापय्] २. ३६. गू.
 वीनववुं
 √विण्फुर [वि+स्फुर] २. ९५.
 √विग्भाड [दे.] १. ६. < सं.
 विभ्रष्ट प्रा. गू. विभाडवुं
 विभिअ [विस्मित] ६. ६.
 वियड्ड [विदग्ध] १. ९१.
 वियप्प [विकल्प] २. १५८.
 विरुआरी [विरूपकारिणी] २.
 ११०.
 √विरोल [दे.] ७. ११२. गू.
 वलोववुं सि. हे. ८. ४. १२१.
 विलक्ख [विलक्ष] ६. १३६.
 गू. वलवुं
 विलय [दे.] ६. १०१. वनिता.
 विवरेरउ [विपरीत+हरउ स्वार्थे]
 २. १२. उलटुं (भवि.)
 विवावड [दे.] १. ९४. < सं.
 विव्यापृत, व्याकुल स. = गू.
 बावरो

विसट्ठ [दे.] २. ४६. विकसेलुं;
 पा. मा. पाली. विसट्ठ=सं. विस्तृत
 स. = सि. हे. ८. ४. १७६ = दल

विसुज्झ [विशुद्ध] २. ९१. स.
 = गू. सूझवुं; पारसी. गू. सोजु.
 √विसूर [दे.] ३. ८१. खेद
 करवो गू. सोरवुं सि. हे. ८.
 ४. १३२. = खिद

विस्सत्थ [विश्वस्त] १. ९९.
 विहडण्ड [दे. ध्व. शब्द] १.
 ९३. गू. हडफड.

विहाणअ [विमानक] १. १.
 गू. व्हाणुं; दे. ना. ७. ९०.

विहुवार [व्यवहारिन्] ५. ३४.
 गू. वहेवारीओ.

विहूण [विहीन] १. १३१. गू.
 विहोणुं.

√वीसम [वि+श्रम्] ६. ३४.
 वीसमवुं, विसामो लेवो

वीसठ [विसिग्ध] ५. ५५

√वीसार [वि+स्मृ] ५. २५.
 गू. वीसरवुं. म. विसरणे; हिं.

विसरना; पाली. विस्सरति.
 बुड्ढत्त [वृद्धत्व] १. १३१. गू.
 बुड्ढापो.

वुत्त [उक्त] २. ५४. पाली. उत
 √वे [दे.] २. १९४. जोवुं

√वेढ [विष्] ३. १७०. म.
 वेढणे; पाली. वेढेति सि. हे.
 ८. ४. २२१.

वेह्लि [वल्ली] २. ८८. गू. म.
 हिं. वेल्.

वेराउ [वैराग्य] ४. ३११.

√वेव [वेप्] ५. २५७. कंपवुं
 वोहित्थ [दे.] ६. ४. वहाण.
 गू. बोयुं; हिं. बोहित, बोहित.

सअ [शत] २. ६२. गू. सो.

सइत्तण [सतीत्त] २. १०९.

√सक्क [शक्] २. १३३. गू.
 सकवुं

सग्गवच्छ [स्वर्गवृक्ष] १. १२०
 कल्पवृक्ष.

संखोह [संक्षोभ] ५. ६.

संगरिय [दे.] ३. ३५. शींगो;
 गू. सांगर-री.

सच्च [सत्य] १. १२६. गू. सावुं

सणेह [स्नेह] ३. १३४. गू.
 स्नेह.

संझ [संघ्या] ६. ३८. गू. सांज,
 संझा

सण्णिय [संज्ञित] ३. ७६.

सण्णित्त [शनैः] ६. ११५.

संठिय [संस्थित] २. १०८.

संडस्सय [संदंशक] ७. १२३.

गू. सांडसो; हिं. संदसा;म.

सांडस.

सत्त [सप्त] ५. ५८. गू. सात.

सत्थ [सार्थ] २. १४२. गू. साथ;

सत्थ [शस्त्र] ५. १५२.

सत्थ [शास्त्र] ४. ८४.

सद् [शब्द] २. ३. गू. साद

सद्दल [शार्दूल] ५. १२४. गू.

सादूळो

संत [सत्] २. ९. छतां सारो

माणस. गू. संत.

✓संदाण [दे.] ५. १४२. निय-

न्वित करवुं स=सि हे. ८४.

६७=कृ

✓सम [सम्+आ+इ] ७. ८०.

गू. समावुं

समत्थिअ [समर्थित] २. १०३.

समसाण [श्मशान] ३. ३७.

गू. समसाण

✓समाण [सम्+मानय] २. १७२.

मानथी भोगवुं सि हे. ८४

११ भुज

✓समाण [सम्+आप्] ५. २५२. सि

हे. ८४. १४२

समाण [समान] ३. १९४. माथे

समालहण [समालभन] ३. ६७

अलंकार इ.

समील [सम्+इल] ८. ४३.

समु [सम्+उच्च] २. १३९.

गू. उंचुं

समुट्ठिय [समुत्थित] १. २७.

समुट्ठिय [समुत्थित] २. ८९.

✓समोड [दे.] २. २; २. ७६;

गोठवुं; >सं.सम्+आ+वृत्.

संफास [संस्पर्श] ४. ६२.

संम [सम्यक्त्व] २. २७.

✓सम्मा [सम्+मा] ४. ११८. गू.

समावुं म समावणे; हिं समाना

संवारिअ [समारचित] ६. १५.
(दि.)

सयल [सकल] १. २८. कलाथो

युक्त, गोळ.

✓सर [स्मृ] ६. १२.

सरघर [सरोवर] १. ४५. गू.

सरवर

सरिस [सदश] १. ४४. गू.

सरसुं=साथे

सलवण [सलावण्य] ५. ५.

सलोणो [सलावण्या] १. २२.

गू. सलुणी हिं. सलूना

✓सल्ल [नामक्रियाद शब्दाय]

५. १४ गू. सालवुं

सव्व [अव्य] १. ११६.

सवडंमुह [दे.] ३. ८०. पंमुख

दे. ना. ८२१.

सवण [श्रमण] ५. २०८

सवत्ति [सपत्नी] ६. ४२. म.

सवत

सवाणिअ [स+वर्ण+इक] १. ३०

सस [स्वस] ३. ६६.

ससुरय [श्वसुरक] ६. २२. गू.

ससरो; हिं. ससुर;म. सासरा.

✓सह [दे.] १. १३५. शोभवुं

सि. हे. ८. ४. १००=राज्

सह [सभा] ४. १३५.

सहाव [स्वभाव] २. ८७.

सहसत्ति [सहसा+इति] १. ४३.

सहास [सहज] ३. १४३.

सहु [सह] १. ४२.

✓साड [शात्] १. ६. विनाशवुं

स=गू. सडवुं; हिं. सडना

साण [श्वन्] २. ८३; ५. ५५.

साण [संज्ञा] ५. ५५. गू. सान.

साण [श्रवण] ४. २२६.

सामण [सामान्य] ३. ७८.

सामिसाल [स्वामिश्रेष्ठ] ५. १४८.

प्रा. गू. सामिसाल.

सायर [सागर] २. २८. गू. सायर

सार [सार] १. १०७. समाचार

सार [दे.] ३. १. दलन करनार.

पा. स. म.

सावय [श्वापद] ४. २६५.

सावय [श्रावक] ४. २६५.

सालण [स्मरणक] ५. ३२. स्मरण.

✓साह [दे.] ४. २९९. सि

हे. ८. ४. २=कथ

साहार [सहकार] १. १७.

साहुकार [साधुकार] ५. ३४.

शुभशब्द बोलवा ते.

साहुलउ [दे.] १. ध्वजानुं वल्ल

दे. ना. ८. ५२. साहुली=वल्ल, कपडं

साहुकार [साधुकार] २. १४०.

जयजयकार.

✓सिक्ख [शिक्ष] ३. १९०.

गू. शीखवुं, स.=शीख.

शीखामण.म. शिक्षविणे.

सिग्घु [शीघ्रम्] ४. २७१

सिग [शृङ्ग] ३. १५२.

सिर [शिरस्] १. ११. गू. शिर;

हिं. सिर

सिरि [श्री] १. १३. शोभा,

लक्ष्मी

सिरिखंड [श्रीखंड] २. १०५.

एक प्रकारनुं चंदन

सिखिण [स्वप्न] ५. ३३.

सिसिर [दे.] १. ८८. दहिं

दे. ना. ८. ३१

सिहि [शिखिन्] १. १६. मोर

सिहि [शिखिन्] २. २५. आग्न.

सिहिण [दे.] ३. ११३. स्तन

दे. ना. ८. ३१.

सीयल [शीतल] १. ३६. गू. शीकुं

✓सोस [दे.] २. १८९. सि. हे. ८. ४. ३.

=कथ

सीह [सिंह] ३. ६९. प्रा. गू. सीह

सुक [शुष्क] ५. १०५. गू. सूकुं

✓सुण [श्रु] १. १०७. गू.

सुणवुं; हिं. सुनना. सि. हे.

८. ४. २४१.

सुणहुल्ल [श्वानिक] ४. २१९.

कुतराना जेवुं

संडस्सय [संदंशक] ७. १२३.

गू. सांडसो; हिं. संडसा;म.

सांडस.

सत्त [सप्त] ५. ५८. गू. सात.

सत्थ [सार्थ] २. १४२. गू. साथ;

सत्थ [शस्त्र] ५. १५२.

सत्थ [शास्त्र] ४. ८४.

सद्द [शब्द] २. ३. गू. साद

सद्दल [शार्दूल] ५. १२४. गू.

सादूलो

संत [सत] २. ९. छतां सारो

माणस. गू. संत.

✓संदाण [दे.] ५. १४२. निय-

न्त्रित करवुं स = सि हे. ८४.

६७=कृ

✓सम [सम्+आ+इ] ७. ८०.

गू. समावुं

समत्थिअ [समर्थित] २. १०३.

समसाण [श्मशान] ३. ३७.

गू. समसाण

✓समाण [सम्+मानय] २. १७२.

मानथी भोगवुं सि हे. ८४

११ भुज

✓समाण [सम्+आप्] ५. २५२. सि

हे. ८४. १४२

समाण [समान] ३. १९४. माथे

समालहण [समालभन] ३. ६७

अलंकार इ.

समील [सम+इल] ५. ४३.

समु [सम्+उच्च] २. १३९.

गू. उंचुं

समुट्ठिय [समुत्थित] १. २७.

समुत्थिय [समुत्थित] २. ८९.

✓समोड [दे.] २. २; २. ७६;

गोठवुं; >सं.सम्+आ+वृत्.

संफास [संस्पर्श] ४. ६२.

संम [सम्यक्त्व] २. २७.

✓सम्मा [सम्+मा] ४. ११८. गू.

समावुं म समावणे; हिं समाना

संवारिअ [समारचित] ६. १५.

(दि.)

सयल [सकल] १. २८. कलाथो

युक्त, गोळ.

✓सर [स्मृ] ६. १२.

सरघर [सरोवर] १. ४५. गू.

सरवर

सरिस [सदृश] १. ४४. गू.

सरसुं=साथे

सलवण [सलावण्य] ५. ५.

सलोणो [सलावण्या] १. २२.

गू. सलुणी हिं. सलूना

✓सल्ल [नामक्रियापद शल्याय]

५. १४ गू. सालवुं

सव्व [अव्य] १. ११६.

सवडंमुह [दे.] ३. ८०. पंमुख

दे. ना. ८२१.

सवण [श्रमण] ५. २०८

सवत्ति [सपत्नी] ६. ४२. म.

सवत

सवाणिअ [स+वर्ण+इक] १. ३०

सस [स्वस्] ३. ६६.

ससुरय [श्वसुरक] ६. २२. गू.

ससरो; हिं. ससुर;म. सासरा.

✓सह [दे.] १. १३५. शोभवुं

सि. हे. ८. ४. १००=राज्

सह [सभा] ४. १३५.

सहाव [स्वभाव] २. ८७.

सहसत्ति [सहसा+इति] १. ४३.

सहास [सहज] ३. १४३.

सहु [सह] १. ४२.

✓साड [शात्] १. ६. विनाशवुं

स. = गू. सडवुं; हिं. सडना

साण [श्वन्] २. ८३; ५. ५५.

साण [संज्ञा] ५. ५५. गू. सान.

साण [श्रवण] ४. २२६.

सामण [सामान्य] ३. ७८.

सामिसाल [स्वामिश्रेष्ठ] ५. १४८.

प्रा. गू. सामिसाल.

सायर [सागर] २. २८. गू. सायर

सार [सार] १. १०७. समाचार

सार [दे.] ३. १. दलन करनार.

पा. स. म.

सावय [श्वापद] ४. २६५.

सावय [श्वावक] ४. २६५.

सालण [स्मरणक] ५. ३२. स्मरण.

✓साह [दे.] ४. २९९. सि

हे. ८. ४. २=कथ

साहार [सहकार] १. १७.

साहुकार [साधुकार] ५. ३४.

शुभशब्द बोलवा ते.

साहुलउ [दे.] १. ध्वजानुं वज्र

दे. ना. ८ ५२. साहुली=वज्र, कपडुं

साहुकार [साधुकार] २. १४०.

जयजयकार.

✓सिक्ख [शिक्ष] ३. १९०.

गू. शीखवुं, स. = शीख.

शीखामण.म. शिखविणे.

सिग्घु [शीघ्रम्] ४. २७१

सिग [शृङ्ग] ३. १५२.

सिर [शिरस्] १. ११. गू. शिर;

हिं. सिर

सिरि [श्री] १. १३. शोभा,

लक्ष्मी

सिरिखंड [श्रीखंड] २. १०५.

एक प्रकारनुं चंदन

सिविण [स्वप्न] ५. ३३.

सिसिर [दे.] १. ८८. दहि

दे. ना. ८ ३१

सिहि [शिखिन्] १. १६. मोर

सिहि [शिखिन्] २. २५. आग्न.

सिहिण [दे.] ३. ११३. स्तन

दे. ना. ८ ३१.

सीयल [शीतल] १. ३६. गू. शीळुं

✓सीस [दे.] २. १८९. सि. हे. ८. ४. ३.

=कथ

सीह [सिंह] ३. ६९. प्रा. गू. सीह

सुक्क [शुष्क] ५. १०५. गू. सुकुं

✓सुण [श्रु] १. १०७. गू.

सुणवुं; हिं. सुनना. सि. हे.

८. ४. २४१.

सुणहुल [श्वानिक] ४. २९९.

कुतराना जेवुं

सुण्णउ [शून्यं] ६. ८५. गू. सूनुं
 सुण्ह [स्तुषा] ४. २१८. म. सूनु.
 सुत्त [सुत्त] १. १००. गू. सूनुं
 सुंदिर [सौन्दर्य] ३. १२३.
 √सुव्व [कर्म. प्र. √श्रु] ४.
 २५७. सि. हे. ८.४. २४३.
 √सुमर [स्मृ] ४. ३१५. गू. सम-
 रनुं. हिं. सुमरना. सि. हे. ८.४. ७४.
 √सुम्म [कर्म. प्र. √श्रु] ५. २६२.
 सुह-अच्छण [सुखासन] २. ५३.
 पालखी.
 सुहअ [सुभग] ३. १२६.
 सुहाव [क्रि. < सुख] ६. ७.
 सुहि [सुहृद्] ५. २२.
 सूयार [सूपकार] ३. ४५.
 सूइ [सूचि] १. ५२. गू. सोय. म. सुई
 सूहव [सुभग] ५. १५.
 सेज्जा [शय्या] ४. २५. गू.
 सेज, सज्जा. म. शेज.
 सेडिय [सेटिका] १४. २. खडी.
 म. शेडी.
 सेहर [शेखर] १. ११. १६.
 सेहरा.
 सोत्त [श्रोत्र] ५. २०९.
 सोत्तिअ [श्रोत्रिय] ५. २०५.
 सोमाल [दे. सुकुमार] ६. ९७.
 गू. सुंवाळुं दे. ना. ८.४४.
 √सोव [स्वप्] ५. ३३. हिं. सोना
 √सोह [शुभ] ५. १००. गू. सोहनुं
 सोहाल [शोभा+अल] ५. १५.
 स. = गू. सोहाळुं
 सोहिल [शोभा+इल] १. ४७.
 प्रा. गू. सोहेलो

√हकार [दे.] ३. १४९. गू.
 हकारनुं. म. हाकारणें
 हकार [दे.] २. १७. गू. हकारो, हाक.
 हकार [दे.] ४. २४३. बोला-
 वनार, हकारनार
 हट्ट [दे.] ५. ८. गू. हाट
 हट्ट [अस्थिन्] ५. २०६. गू.
 म. हिं. हाड. दे. ना. ८.५९.
 हत्थ [हस्त] ५. २८. गू. हिं.
 हाथ. म. हात
 √हरिस [हृप्] १. ४१. गू. हरखनुं
 हलबोल [दे.] ५. १२६. कोलाहल,
 स. = म. हलबला. दे. ना. ८. ६४.
 हलि [हरि (मा.) हलिन्] ४. ८.
 √हव [भू] ७. ३. सि. हे. ८.४. ६०.
 हिअवअ [हृदयक] २. १०२.
 हिट्टा [अघस्तात्] ४. १०३. पाली
 हेट्टा; गू. हेडुं; म. हेट्ट; हिं.
 हेय.
 हियय [हृदय] २. ५६. गू.
 हड्डुं
 हियवड [हृदय+ड] ७. ७९.
 हिरणच्छि [हरिणाक्षी] ७. ७९.
 √हिंड [हिण्ड] २. १७४. गू.
 हींढुं
 °हीर [धीर] ३. ९३.
 हु [खल] ४. २२६.
 √हुण [हु] ७. ४. होमनुं सि.
 हे. ८.४. २४१.
 √हो [भू] २. ७४. गू. होनुं.
 म. होणें; हिं. होना; पाली.
 होति. सि. हे. ८.४. ६०.

संकेतसूचि

- G.L.L.—Gujarati Language and Literature by Prof. N.B. Divatia, Vol. I, 1920 A.D. & Vol. II, 1932 A.D., University of Bombay, Bombay.
- G.P.—Grammatik der Prakrit-sprachen, by Prof. R. Pischel (Encyclopaedia of Indo-Aryan Research) 1900 A.D. Strassburg.
- J.A.O.S.—Journal of American Oriental Society.
- J.R.A.S.—Journal of Royal Asiatic Society.
- M.K.A.P. or Materialien—Materialien zur Kenntnis des Apabhramsa by Prof. R. Pischel 1902 A.D. Berlin.
- O.D.B.L. or O.D.B.—The Origin and the Development of Bengali Language Part I, by Dr. Sunitikumar Chatterji 1928 A.D. Calcutta University, Calcutta.
- Shahidulla—Le Chants de Mystiques de Kanha et de Saraha, Ed. M. Shahidulla 1928 A.D. Paris.
- अ.का.त्र.—अपभ्रंशकाव्यत्रयी (जिनदत्तसूरि) सं. पं. लालचंद गांधी, (G.O.S. XXXVII) 1927 A.D. Oriental Institute, Baroda.
- अ.पा.—अपभ्रंशपाठावली.
- का.मी.—काव्यमीमांसा (राजशेखर) Ed. C. D. Dalal, (G.O.S.I.) 1920 A.D., Oriental Institute, Baroda.
- छं.शा.—छंदोऽनुशासन (हेमचंद्र) प्रकाशक, शेठ देवकरण मुलचंद, इ. स. १९१२, मुंबई.
- तत्त्वार्थ०—तत्त्वार्थाधिगमसूत्र (उमास्वाति) आर्हतप्रभाकरग्रन्थमाला, मयूर, २. वीरसंवत् २४५३, पूना.

दे.ना. अथवा दे.ना.मा.—देशीनाममाला (हेमचंद्र) Part I, Ed. Murlydhar Banerjee, 1931 A.D. Calcutta University, Calcutta.

प्रा.गु.का.—प्राचीनगुर्जरकाव्यसंग्रह Ed. C. D. Dalal, (G.O.S. XIII) 1920 A.D. Oriental Institute, Baroda.

प्रा.पि.—प्राकृतपैंगलम् Ed. Chandra Mohan Ghosha, 1902 A.D., Bibliotheca Indica Series, Calcutta.

प्रा.स.—प्राकृतसर्वस्व (मार्कण्डेय) Ed. S. P. V, Bhattanath Swami, 1927, A.D. Grantha Pradarshini Series No. 4, Part I, Vizagapattam.

पा.स.म.—पाइअसहमहणवो सं.पं.हरगोविन्ददास इ. स. १९२८, कलकत्ता.

भ.क. अथवा भ.वि.—भविसयत्तकहा Ed. C. D. Dalal, & Dr. P. D. Gune, (G. O. S. XX) 1923 A.D. Oriental Institute, Baroda.

सि.हे.—सिद्धहेमचन्द्र [प्राकृतव्याकरण] (हेमचन्द्र) Ed. Dr. P. L. Vaidya, (आर्हतप्रभाकरग्रन्थमाला, मयूख ६), Poona.

वि.प.—विराटपर्व (Kumbakonam Edition.)

ह.पु.—हरिवंशपुराण (जिनसेन),

आ उपरांत शब्दकोशना आदिना संकेतो जे वपरायला छे, ते ते प्रमाणे समग्रे समजी लेवा. बीजा संकेतो सहेलाईथी समजाय एवा होई अत्रे नोंछ्या नथी.

। शुद्धिपत्रम् ।

अस्य शुद्धिपत्रस्य वाचने निम्नलिखिताः सूचनाः अवधेयाः ।

(१) प्रस्तुतोद्धरणपंक्त्यंकः अशुद्धपाठः शुद्धपाठश्चेति क्रमो निम्नलिखित-
शुद्धिवाचनेऽवसेयः । (२) [] मूलवाचनाशुद्धयर्थं कल्पितः पाठः । (३) + इति
अवशिष्टोद्धारचिह्नम् । (४) मूलपाठशुद्धिः स्थूलाक्षरैः संस्कृतछायाशुद्धिश्च सूक्ष्मा-
क्षरैर्निर्दिष्टा । (५) स्पष्टशुद्धयर्थज्ञानाय टिप्पणी दृष्टव्यैव ।

॥ १ ॥

२० । विरहेन विध्यन् मन्मथगजपतौ । विरहिणः विध्यन् गतपतिकामर्मसु ।
२१ । ईषु । ईसु । ४९ । युध्यत स्नात । युध्यत रमध्वं स्नात । ६३ ।
कर्वूरितं । करंबितं । ६५ । बलाहकैः । बलाकाभिः । ६६ । करोति । कुर्वती
६८ । पायड । पाडल । ८० । प्रतायनायासेन । प्रत्यायनायासेन । ८३ ।
प्रविष्टः । प्राप्तः । ८६ । विरच्य । विरचय । ८७ । आरोह्य । आरोप्य ।
८८ । अभिसिच्य । अभिषिच्य । ९२ । धावत् । धावयत् । १०७ । शृण्वते ।
शृण्वते । ११२ । परिणामिताः । परिणामितौ । ११८ । मुयरहु । मुरयहु ।
प्रेक्षणक । प्रेक्षणक । सुमनोहरम् । मनोहरम् । ११९ । करकमल ।
करकमकमल । १२१ । सद्गण । [संदण] । १२३ । समुहाभंगउ । [भमु-
हाभंगउ] । १२९ । कृत्रिमानि । कृत्रिमाणि । १३० । सज्जनचित्तानि ।
सज्जनचित्तानि । १३२ । उरुचरण । ऊरुचरण । १३३ । स्तब्धवा... छुठयता ।
स्तम्भित्वा... लोठयत् ।

॥ २ ॥

८ । मायितः । मातः । १७ । आकरणं... अशेषानां । आकरणं...
अशेषानां । ४३ । तुल । तुला । ४४ । एतद् निश्चृत्य । तद् निश्चृत्य । ४७ ।
मायिताः । माताः । ५१ । अम्ह इ । अम्हइ । वयं अपि अयाता । वयं
आयाता । ५२ । पुष्प । पुष्प । ६२ । आदर्यते । विध्याप्यते । ६५ ।
परिमिता । परिवृता । ६६ । अस्तमनि । अस्तमनं । ७५ । दापित । दक्षित
। ८१ । काष्ठं । काष्ठ । ९३ । श्रुत्वा उच्चतरः । श्रुत्वा जनः हृष्टः उच्चतरः
। १०२ । कलुशं । कलुषं । १०६ । काञ्चनमन्त्रः रचितः चतुःपार्श्वैः ।
काञ्चनमन्त्राः रचिताः चतुःपार्श्वेषु । ११५ । + धाहाविउ भामंडलजणयहि
द्रोहिनी । द्रोहिणी । १४१ । लक्ष्मी । लक्ष्मीः । १४५ । दीर्घायुः... पार्श्व ।
दीर्घायुः... पार्श्व । १४६ । ते । तौ । १४८ । सविभीषणौ कुमुदांगदौ । सवि-
भीषणाः कुमुदांगदौ । १६३ । हृद । हृद् । १६६ । शचिः । शची । १६७ ।

वैदेह्याः । वैदेह्या । १७९ । रोघव । राघव । १९६ । देवहं । देवहं । १९७ ।
भिच्चिहि । भिच्चिहि । २१० । अवराणि । अपराणि ॥

॥ ३ ॥

१० । आयान्ति । एनानि । २३ । करे । करयोः । ५५ । स्तनतले ।
स्तनतले । ६७ । समालभनं । समालभनं । ७४ । मरु मारमि ।
मरुमारमि । म्रिये मारयामि । मारयाम्येव । ७८ । किमपि । किम् ।
११५ । कृत्वा । कुह । ११७ । नियथणि हेलणु । नियथणिहेलणु ।
निजस्तने हेलनां । निजक-गृहे । १७४ । ण । णं । १७७ । उहु । [एहु] ।
पश्यत । एषः । १८४ । वहरि । वहरि । १९० । निवासे । निवाषात् ।
१९५ । निहेलना जायते । गृहं याहि । १९६ । जा जाहि । जाजाहि ।

॥ ४ ॥

३७ । णिमल्लि । णिमल्लि । ३८ । वेणुदारि रिपु । वेणुदारि-
रिपु । ४७ । मरंकि । म[य]रंकि । ४५-५६ । ये । 'यः' तथा च
बहुवचनस्थाने एकवचने वाच्यं; एवं च ५५-५६ । ५३ । भुततपः तपःसुत ।
७९ । हरि-राम । हरि राम । हरिः राम । ११२ । विस्सभर । वि-
स्संभर । २०४ । उहयहि । [उहय] । उमयोः मालाकुरुपत्योः सुता । उदधिः
मालकुरुपतेः सुता । २२६ । शाण । श्रवण । ३५० । सामित्ति । सोमित्ति ।
१६२ । विआण । विओण । गुरुणा भ्रातुः । गुरुभ्रातुः । ३११ । आसण्ण ।
ओसण्ण । ३१५ । पंचपयइं । पंच[व]यइं । पंचपदानि । पंचव्रतानि ।

॥ ५ ॥

३ । उइय उयय । १० । सचरंतु । संचरंतु । २४ । मुअइ ।
मुअ । म्रियते । मृता । ४२ । झडुय । झडुय । ४३ । णिट्ट । णिट्ट ।
निष्ठ । निष्ठ । ५० । जीक्खिउ । जोक्खिउ । ६० । निष्कंकाल ।
नृकंकाल । ६३ । कौल । 'कुल' इति सर्वस्थानेष्वस्यां पंक्तौ । ७० । कनक ।
शर । ७२ । पट । पट । ९२ । नमित्तिकैः । नैमित्तिकैः । ९३ । सुदरु ।
सुंदरु । ९० । रोमचिउ । रोमंचिउ । ९९ । सलण्णउ । संलण्णउ ।
१०० । सोहइ । निवडइ । १०३ । अचइ । अंचइ । ११३ । सतुट्टउ ।
संतुट्टउ । ११९ । संबरहि । सबरहि । १२० । गत्ता । घत्ता ।
१२१ । अर्घ्यः यथा दत्तम् । अर्घ्यः यथा दत्तः । १३१ । स्तीमित । स्तिमित ।
१३५ । कुंभकला । कुंभस्थल । १४० । ससि । ससि । १५२ । दीण्णी ।
दिण्णी । १५३ । सुहउ । सूहउ । १५४ । तावगारय । तावंगारय ।

१६५ । भणत्त । मुद्धत्त । भणत्ति । मुद्धत्ते । १६६ । चपाउरि । चंपाउरि ।
१७० । सपत्तउ । संपत्तउ । १८८ । बुद्धिउ । बुद्धि । २२३ ।
पढतु । पढंतु । २३२ । मानसोत्तरे । मानुषोत्तरे । २४६ । वल्लकी । वल्लकी ।
२५१ । रचिताश्रयः । रचिताश्रयाः । २५९ । रिष्टनगरं । अरिष्टनगरं । २७० ।
धणगुणिसरु । धणगुणि सरु । धनगुणेश्वरं । धनुर्गुणे शरं । २७१ । ध्रुव ।
ध्रुवं । २७८ । वृद्धत्वेन । विद्धत्वेन । २९९ । भरतक्षेत्रे । भरतक्षेत्रे ।

॥ ६ ॥

१५ । समाचरितं । समारचितं । २३ । चितंतु । चितंतु । ३२ ।
अवियल । [इअ] अवियल । ५६ । छिवति । छिवंति । ७४ । पुर ।
पुरं । ८० । पसुण । पसूअ । ८२ । प्रनष्टे । प्रणष्टे । १०७ । (नि) न ।
न । १३८ । वीणालावणि वंस । वीणालावणिवंस । आलापने वंस । आ-
लापनीवंस । १४७ । नरेन्द्रसुरेन्द्रैः । नरेन्द्रासुरेन्द्रैः ।

॥ ७ ॥

८ । विज्ञाप्तः । विज्ञप्तः । कंचित् । कथित् ।

॥ ९ ॥

१० । अष्टानाम् । अष्टानामपि । १८ । साहसः । साहसं । २० । कल्लाणाइं ।
कल्लाणइं । ३९ । गुणवद्भ्यः । गुणवद्भिः ।

॥ १० ॥

६ । लाओ । लोओ । ८ । श्रणोतु । श्रुनकः । १५ । मेदसंपादनैः ।
वेधसंपादनैः । ४६ । णइणाहं । णईणाहं । ६३ । बहु गुणसारः । बहुगुणसारः ।

॥ ११ ॥

१४ । जाणिहिसि । जाणीहिसि । १७ । दिट्ठी । दिट्ठी । १२३ ।
भणहि । भण्णइ । ४५ । सुदरि । सुंदरि । ४६ । सरीरि । सरीरी ।

॥ १२ ॥

६ । मअरन्द । मअरंदण । १८ । फरन्त फुरन्त ।

॥ १३ ॥

६ । बइसा घडा । बइसी घंडा । ८ । दक्षिणापदेशेन । दक्षि-
णोद्देशेन । ४० । श्रतं । श्रुतं । ४६ । सहावत । सहावत् ।

ટિપ્પણી:—

ઉદ્ધરણ ૫.૨૪૭-૨૮૯. આમાં શ્લિષ્ટ વિશેષણો વાપરી ધનુષ અને વહાલા ન્હાના વાલકનું સામ્ય ધ્વનિત છે. (૧) કોડિસરુ=૧. કોટિશર ૨. કોટી-શ્વર; (૨) સુવંશગુણેન=૧. સારા વાંસ અને પળછથી; ૨. સારાવંશ અને ગુણથી. (૩) મજ્જા-૧. પરાજીયતે; ૨. પલાયતે ।

ઉ. ૫. પંક્તિ ૩૦૦=પુષ્પદન્ત=(૧) સૂર્યાચન્દ્રમસૌ (૨) તન્નામા કવિ:।

